Saurashtra University
Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Kanani, Chandulal K., 2004, *"ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ રચિત શિક્ષાપત્રી : એક અધ્યયન"*, thesis PhD, Saurashtra University

http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/313

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
http://etheses.saurashtrauniversity.edu
repository@sauuni.ernet.in

© The Author

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટની વિનયન વિદ્યાશાખાની

પીએચ. ડી. (સંસ્કૃત) પદવી માટે

મહાનિબંધ

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ રચિત શિક્ષાપત્રી : એક અધ્યયન

A Study of Śikṣāpatrī of lord Śrī Svāminārāyaṇa

✣ પ્રસ્તુત કર્તા ✣

ચંદુલાલ કુંવરજીભાઈ કાનાણી

એમ. એ., બી. એડ્. (સંસ્કૃત)

મદદનીશ શિક્ષક,

શ્રી એમ. એમ. હાઈસ્કૂલ – સોજીત્રા, જિ. આણંદ

✣ માર્ગદર્શક ✣

ડૉ. એમ. કે. મોલિયા

રીડર, સંસ્કૃત ભવન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી – રાજકોટ.

ઈ. સ. ૨૦૦૪

પ્રખ્યાપન(Declaration)

આથી હું સોગંદપૂર્વક જાહેર કરું છે કે પ્રસ્તુત મહાનિબંધરૂપે રજૂ કરવામાં આવેલ સંશોધનકાર્ય મેં સંદર્ભસૂચિમાં દર્શાવેલ ગ્રંથોના આધારે તૈયાર કરેલ છે. તેમાં આવતાં નિરૂપણ અને નિષ્કર્ષ સંપૂર્ણપણે મૌલિક છે. આથી હું તેની મૌલિકતાની જાહેરાત કરું છું. ઉપરાંત તેમાં રજૂ થયેલાં મંતવ્યો અને વિગતો માટે હું એકલો જ સંપૂર્ણપણે જવાબદાર છું તે પણ હું આથી જાહેર કરું છું.

સ્થળ : રાજકોટ

તારીખ : _________

(સી. કે કાનાણી)
રજૂ કરનારની સહી

ડૉ. એમ. કે. મોલિયા
માર્ગદર્શકશ્રીની સહી

પ્રમાણપત્ર

આથી પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે કે શ્રી ચંદુલાલ કુંવરજીભાઈ કાનાણી દ્વારા પ્રસ્તુત મહાનિબંધ 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ રચિત શિક્ષાપત્રી : એક અધ્યયન' તેમનું મૌલિક અને સ્વતંત્ર સંશોધન કાર્ય છે. પ્રસ્તુત શોધ નિબંધ તેમણે મારા માર્ગદર્શન હેઠળ આવશ્યક અભ્યાસ અને નિષ્ઠાપૂર્વક સંશોધન કરીને તૈયાર કરેલ છે, તે હું આથી પ્રમાણિત કરું છું.

તારીખ : ________

સ્થળ : રાજકોટ.

માર્ગદર્શકશ્રીની સહી :

ડૉ. એમ. કે. મોલિયા
રીડર, સંસ્કૃત ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

સંક્ષેપ સૂચિ

ગ. પ્ર.	–	ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ
ગ. મ.	–	ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ
ગ. અં.	–	ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ
સા.	–	સારંગપુર પ્રકરણ
કા.	–	કારિયાણી પ્રકરણ
લો.	–	લોયા પ્રકરણ
પં.	–	પંચાળા પ્રકરણ
વર.	–	વરતાલ પ્રકરણ
અમ.	–	અમદાવાદ પ્રકરણ
જે.	–	જેતલપુર પ્રકરણ

નોંધ :

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં ઘનશ્યામ, નીલકંઠ, હરિકૃષ્ણ, શ્રી હરિ, સહજાનંદસ્વામી, શ્રીજી મહારાજ વગેરે નામો ભગવાન સ્વામિનારાયણના જ પર્યાય તરીકે વપરાયેલ છે.

પ્રસ્તાવના

શીર્ષક : ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ રચિત શિક્ષાપત્રી : એક અધ્યયન

એકવાર એક વ્યક્તિ હોકાયંત્ર સાથે અરીસો જડીને તેને વેચવા નીકળ્યો. રસ્તે પસાર થતાં એક વટેમાર્ગુએ આ જોયું અને આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું, 'તમે આ હોકાયંત્ર સાથે અરીસો કેમ જડ્યો છે ?' ત્યારે વેચનારાએ કહ્યું, 'હોકાયંત્ર ભૂલેલાને દિશા બતાવવા માટે છે અને અરીસો કોણ ભૂલું પડ્યું છે તે બતાવવા માટે.' દષ્ટાંત નાનું છે પણ ખૂબ માર્મિક છે. 'હું ભૂલો પડ્યો છું' એવું ભાન વ્યક્તિને થાય પછી હોકાયંત્ર વાપરવાની વાત આવે છે. આજે અરીસા સાથેનું હોકાયંત્ર માણસ માત્રને પકડાવવાની જરૂર છે.

આજે મનુષ્યનો આચાર જુઓ કે વિચાર, આહાર જુઓ કે વિહાર બધી જ રીતે દિશાહીન થયેલો છે.

મનુષ્ય આચારથી કેવો દિગ્ભ્રમિત થયો છે તેનું વર્ણન કરતાં આર્થર કોસ્લરે સોનીંગ પારિતોષિક સ્વીકારતાં કોપનહેગનમાં કહેલું, 'પોતાની જાતિનાં પ્રાણીઓમાં વ્યક્તિગત કે સામૂહિક કતલ માત્ર માનવપ્રાણી જ કરે છે.' ૬ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫ના રોજ જાપાનના હિરોશિમા શહેર પર અણુબોમ્બ ઝીંકાયો અને ગણતરીની ક્ષણોમાં આશરે ૯૦,૦૦૦ માણસો ૯૦૦૦ ડિગ્રી તાપમાનમાં બળીને ભડથું થઈ ગયા. આવી પોતાના જ ભાંડુઓની સામૂહિક હિંસાનો દાખલો દુનિયાના અન્ય કોઈ પ્રાણીઓમાં જોવા મળતો નથી.

મનુષ્યના વિચારમાં કેટલું અધઃપતન થયું છે તેનો એક રસપ્રદ અને બોધપ્રદ કિસ્સો આલ્બર્ટ સ્વાઈટ્ઝરના જીવનમાં બનેલો. એકવાર તેઓએ આફ્રિકાના માણસ ખાઉ આદિવાસી સમક્ષ પ્રથમ વિ✓ યુદ્ધનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. તેમાં વીસ લાખ લોકો મરાયા તેવી વાત આવી. આ સાંભળી આદિવાસી રાજી થઈ ગયા. તેઓને વિચાર આવ્યો કે 'આટલા બધા માણસો મરે તો ઉજાણીની કેવી મજા પડે !' આ વિચાર સાંભળી આલ્બર્ટ સ્વાઈટ્ઝરે

તેમને કહ્યું, 'આ તમારી ભૂલ છે, કારણ કે તેમાં ઉજાણી ન થાય. કેમકે અમારા મુલકમાં કોઈ માણસનું માંસ ખાતા નથી.' આદિવાસીઓ આ સાંભળી કહે, 'તો સાહેબ, ભૂલ તમારી છે. જો તમે માણસને ખાતા નથી, તો તેને મારી કેમ નાંખો છો ?' આદિવાસીઓની આ નિર્દોષ દલીલ આજના આધુનિકોને વિચારતા કરી મૂકે તેવી છે. આ દલીલમાં આધુનિક માણસ આદિવાસી કરતાં પણ વૈચારિક રીતે કેટલો પાછો પડ્યો છે તે દેખાય છે.

વિહારમાં તો માનવી, માનવી મટી પાશવી જ બની ગયો છે. સગી માતા, બહેન કે પુત્રી સાથેના વ્યભિચારના પ્રસંગોથી છાપાઓના પાનાંઓ ખદબદી રહ્યાં છે. નિષ્કુળા–નંદજીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'ગોત્રમાં ગમન કરનારા હરામી' વધી રહ્યાં છે.

...અને આહારની બાબતમાં તો મનુષ્યએ પશુને પણ પાછા પાડી દીધાં છે. ભર્તૃહરિએ તેના એક શ્લોકમાં કહ્યું છે, 'ભૂખથી પીડાતો, વૃદ્ધાવસ્થાથી કૃશ થયેલો, કષ્ટભરી દશાને પ્રાપ્ત થયેલો, પ્રાણ નીકળી જવાની ઘડી સુધી પહોંચી ગયેલો હોય તો પણ સિંહ શું ઘાસ ખાશે ? સિંહ મરી જાય પણ પોતાનો આહાર છોડતો નથી. જ્યારે માણસને જીવવા માટે પૂરતી વ્યવસ્થા હોવા છતાં તે શાકાહાર છોડી માંસાહાર તરફ વળ્યો છે !

આમ, દિશા ભૂલીને અધોગતિના માર્ગે પૂરપાટ પ્રગતિ કરતા માનવી માટે અરીસા સહિતના હોકાયંત્ર ધરવાની ઘડી જાણે આવી ગઈ છે. આવાં હોકાયંત્ર તે આપણાં ભારતીય શાસ્ત્રો છે. કારણ કે તે deviation (દિગ્ભ્રમ) અને direction (દિશા) બંને બતાવે છે. રામાયણ, મહાભારત, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ જેવા અનેક ભારતીય શાસ્ત્રો આજેય દીવાદાંડી બની દિશાદર્શન કરાવી રહ્યાં છે. આ ભવ્ય પરંપરામાં આજથી ૧૭૮ વર્ષ પૂર્વે સં. ૧૮૮૨, મહાસુદ ૫, વસંતપંચમીના (તા : ૧૨–૨–૧૮૨૬) શુભ દિવસે લખાયેલી શિક્ષાપત્રી આવે છે.

શિક્ષાપત્રીના ગ્રંથકર્તાનું જીવન અને કાર્ય, ગ્રંથ પરિચય, ધાર્મિકતા, સામાજિકતા, નૈતિકતા, વ્યાવહારિકતા, વર્ણાશ્રમધર્મ, સમન્વયતા, સ્ત્રી ઉન્નતિ, આચાર્ય તથા આચાર્ય

પત્નીઓની ખેવના, ઉન્નત ત્યાગાશ્રમ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંપૂર્ણતા, સારભૂતતા, સ્વાનુભવતા, સર્વાંગિતા, સાંપ્રતતા, જીવંતતા વગેરે વિશેષતાઓનું સર્વગ્રાહીસર્વાંગી મૂલ્યાંકન – વિવેચન કરતું સંશોધન કાર્ય શિક્ષાપત્રી પર થયેલ નથી. આ પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું સમગ્ર અને સવિસ્તાર મૂલ્યાંકન કરનાર પ્રસ્તુત મહાનિબંધ એક મૌલિક પ્રયાસ ગણાશે. શિક્ષાપત્રીનું આ સમગ્ર અધ્યયન કહેવાશે.

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં ઉપરોક્ત વિશેષતાઓના આધારે અદ્વિતીય આચારગ્રંથ – ધર્મગ્રંથ તરીકે શિક્ષાપત્રીને મૂલવવાનો પ્રયાસ થયો છે. શિક્ષાપત્રીનું સર્વાંગી અધ્યયન પ્રસ્તુત કરનાર આ મહાનિબંધ જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તારવામાં સહાયક બની રહેશે એવો શ્રદ્ધાભાવ વ્યક્ત કરું છું.

પ્રસ્તુત મહાનિબંધને સંશોધનાત્મક દષ્ટિએ તૈયાર કરવામાં મેં સંદર્ભ સૂચિમાં દર્શાવેલ સંદર્ભ–ગ્રંથોનો પર્યાપ્ત સહયોગ લીધો છે. આ ઉપરાંત શતાનંદમુનિએ શિક્ષાપત્રી પર લખેલ 'અર્થદીપિકા' નામની ટીકાનો મુખ્ય આધાર રાખેલ છે.

આગળ દર્શાવ્યું છે તે મુજબ પ્રસ્તુત મહાનિબંધ એ આ પ્રકારનો સર્વપ્રથમ અને એકમાત્ર મૌલિક પ્રયાસ છે. અંતે આપેલી સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ દર્શાવે છે તે મુજબ અન્ય ઉપયોગી સંસ્કૃત ગ્રંથો તેમજ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષામાં રચાયેલા સંદર્ભ–ગ્રંથોનો પણ યથોચિત ઉપયોગ કરીને સમગ્ર સંશોધનને ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક, વિવેચનાત્મક અને તુલનાત્મક દષ્ટિએ સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. આમ, તેની મૌલિકતા પ્રતિપાદિત થાય છે.

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં રજૂ કરવામાં આવેલ સંશોધનકાર્ય મહંદશે મૌલિક છે અને તેમાં સમાવિષ્ટ થયેલી સામગ્રી તથા બધા નિષ્કર્ષો માટે હું એકલો જ સંપૂર્ણપણે જવાબદાર છું.

મારા પ્રથમ માર્ગદર્શક ડૉ. જે. સી. જોશી સાહેબે (શ્રી સી. પી. ચોકસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ – વેરાવળ) વિષય પસંદગી ઉપરાંત સંશોધન કાર્ય અંગે સતત પ્રેરણા

અને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેમના અવસાન બાદ દ્વિતીય માર્ગદર્શક શ્રી ડૉ. એમ. કે. મોલિયા સાહેબ મારા સંશોધન કાર્યને પૂર્ણ કરાવવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહી, પ્રેરણા અનેપ્રોત્સાહન આપ્યું. તેમનો હું વિશેષ ઋણી છું. 'આર્ષ' સંશોધન કેન્દ્રના ડાયરેક્ટર શ્રી ડૉ. નારાયણ કંસારા સાહેબ, પૂ. શ્રુતિપ્રકાશસ્વામી, પૂ. રસિકવિહારી સ્વામી, પૂ. પ્રભુચરણ– સ્વામી, પૂ. ભક્તિસાગરસ્વામી, પ્રો. જનકભાઈ દવે, 'આર્ષ' સંશોધન કેન્દ્રના સ્ટાફ મિત્રોએ પણ મને સતત પ્રોત્સાહિત કર્યો તેમનો પણ હું આભાર માનું છું. 'આર્ષ' સંશોધન કેન્દ્ર ગ્રંથાલય–ગાંધીનગર, યજ્ઞપુઢ ષ ગ્રંથલય–સારંગપુર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીગ્રંથાલય–રાજકોટ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય–વિદ્યાનગર વગેરે ગ્રંથાલયોના ગ્રંથપાલશ્રીનો પણ હું આભાર માનું છું.

મારા સંશોધન કાર્ય માટે પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજની આજ્ઞાથી 'આર્ષ' સંશોધન કેન્દ્રમાં મને 'આર્ષ'ના વિદ્યાર્થી તરીકે એક વર્ષ સુધી રહેવા–જમવા–અભ્યાસ તેમજ તમામ સ્ટેશનરીની સહાય બદલ પૂ. પ્રમુખ સ્વામી મહારાજનો હું ઋણી છું. પીએચ. ડી.ના રજીસ્ટ્રેશન, સત્ર ફી, થીસીસ માટે શ્રી એન. એચ. બગડીયા ટ્રસ્ટ–જામનગર, મીઠાપુર હાઈસ્કૂલ–મીઠાપુરના મદદનીશ શિક્ષિકા શ્રી હર્ષાબેન આર. કુંભાણી અને શ્રી અક્ષર પુઢ ષોત્તમ સ્વામિનારાયણ મંદિર (સારંગપુર)ના કોઠારી પૂ. જ્ઞાને✓ર સ્વામી તરફથી આર્થિક સહાય બદલ તેઓનો પણ હું ઋણી છું. સંસ્કૃત ભવનના આસી. શ્રી ભરતભાઈ ગમારાનો આ તકે આભાર માનું છું.

તારીખ : ....

સ્થળ : રાજકોટ.

– ચંદુલાલ કે. કાનાણી

અનુક્રમણિકા

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ રચિત – શિક્ષાપત્રી એક અધ્યયન

પ્રકરણ–૧ : ભગવાન સ્વામિનારાયણ : જીવન અને કાર્ય			**૧**
૧ : ૧	ભગવાન સ્વામિનારાયણનું પૃથ્વી પર અવતરણ		૩
	૧ : ૧ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૩
	૧ : ૧ : ૨	ભગવાન સ્વામિનારાયણનો જન્મ અને બાળલીલા	૫
	૧ : ૧ : ૩	તીર્થાટન	૭
	૧ : ૧ : ૪	રામાનંદસ્વામી સાથે મેળાપ	૧૦
	૧ : ૧ : ૫	સંપ્રદાયના આચાર્યપદે	૧૨
૧ : ૨	ભગવાન સ્વામિનારાયણ ધર્મપ્રવર્તક		૧૩
	૧ : ૨ : ૧	સંપ્રદાય પ્રસાર માટેનાં સાધનો	૧૩
	૧ : ૨ : ૨	પૂર્તકર્મો અને સદાવ્રતો	૧૪
	૧ : ૨ : ૩	સમાધિ પ્રકરણ	૧૪
	૧ : ૨ : ૪	ઉત્સવો–સમૈયા–યજ્ઞો	૧૬
	૧ : ૨ : ૫	ભગવાન સ્વામિનારાયણના સંતો	૧૮
	૧ : ૨ : ૬	મંદિરોનું નિર્માણ અને આચાર્યોની સ્થાપના	૧૯
૧ : ૩	ભગવાન સ્વામિનારાયણની લીલા સમાપ્તિ		૨૨
૧ : ૪	ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સાહિત્યિક પ્રદાન		૨૪

૧ : ૪ : ૧	શિક્ષાપત્રી	૨૪
૧ : ૪ : ૨	વચનામૃત	૨૫
૧ : ૪ : ૩	સત્સંગિજીવન	૨૬
૧ : ૪ : ૪	સત્સંગિભૂષણ	૨૬
૧ : ૪ : ૫	શ્રી હરિકૃષ્ણલીલામૃત	૨૭
૧ : ૪ : ૬	શ્રી હરિદિગ્વિજય	૨૮
૧ : ૪ : ૭	ભક્ત ચિંતામણિ	૨૮
૧ : ૪ : ૮	શ્રી હરિચરિત્રામૃત સાગર	૨૯

પાદટીપ : ૩૦ થી ૩૩

પ્રકરણ–૨ : શિક્ષાપત્રી : ગ્રંથ પરિચય **૩૪**

૨ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૩૬
૨ : ૨	શિક્ષાપત્રીના કર્તા	૩૭
૨ : ૩	શિક્ષાપત્રીના સમય, સ્થળ અને ભાષા	૪૩
૨ : ૪	સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં શિક્ષાપત્રીનો મહિમા	૪૪
૨ : ૫	શિક્ષાપત્રીની લોકપ્રિયતા	૪૬
૨ : ૬	શિક્ષાપત્રી વિષય વિવેચન	૪૯
૨ : ૬ : ૧	મંગલાચરણ	૫૦
૨ : ૬ : ૨	શિક્ષાપત્રીના અધિકારી	૬૨
૨ : ૬ : ૩	સદાચારનો માર્ગ	૬૩

૨ : ૬ : ૪	ખાન–પાન સંબંધી નિયમો	૬૬
૨ : ૬ : ૫	રાજ્ય અધિકારીઓ માટે નિયમો	૭૧
૨ : ૬ : ૬	શિક્ષા–પ્રાયશ્ચિત્ત–ક્ષમા	૭૪
પાદટીપ :		૭૭ થી ૮૭
પ્રકરણ–૩ :	**ધાર્મિક જીવનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૮૮**
૩ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૮૯
૩ : ૨	દૈનિક નિયમો	૮૯
૩ : ૩	નૈમિત્તિક નિયમો	૯૮
૩ : ૩ : ૧	આચાર્ય સત્કાર	૯૮
૩ : ૩ : ૨	ચાતુર્માસના વિશેષ નિયમો	૯૯
૩ : ૩ : ૩	સૂર્ય–ચંદ્ર ગ્રહણના નિયમો	૧૦૧
૩ : ૩ : ૪	દ્રવ્ય–શુદ્ધિના નિયમો	૧૦૨
૩ : ૩ : ૫	વિદ્યા–સંત સમાગમ	૧૦૪
પાદટીપ :		૧૦૬ થી ૧૧૨
પ્રકરણ–૪ :	**સામાજિક સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૧૧૩**
૪ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૧૧૪
૪ : ૨	સમાજમાં અહિંસા ધર્મનો પ્રસાર	૧૧૬
૪ : ૨ : ૧	કર્મથી થતી હિંસાનો નિષેધ	૧૧૬
૪ : ૨ : ૨	વચનથી થતી હિંસાનો નિષેધ	૧૨૨

૪ : ૨ : ૩	મનથી થતી હિંસાનો નિષેધ	૧૨૩
૪ : ૨ : ૪	અહિંસાને પ્રોત્સાહન	૧૨૩
૪ : ૩	સમાજમાં થતી ચોરી–લૂટના અનિષ્ટની નાબૂદી	૧૨૪
૪ : ૪	સમાજમાં વ્યસનની નાબૂદી	૧૨૮
૪ : ૫	સમાજમાં વહેમ–અંધશ્રદ્ધાની નાબૂદી	૧૩૧
પાદટીપ :		૧૩૫ થી ૧૪૦
પ્રકરણ–૫ :	**નૈતિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૧૪૧**
૫ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૧૪૨
૫ : ૨	વ્યભિચાર નિષેધ	૧૪૨
૫ : ૩	ચોરી નિષેધ	૧૪૩
૫ : ૪	વિ✓ાસઘાત અને આત્મશ્લાઘાનો નિષેધ	૧૪૩
૫ : ૫	મિથ્યા આરોપ અને અપશબ્દ નિષેધ	૧૪૩
૫ : ૬	ગુહ્યવાત અને અવિવેકી વર્તનનો નિષેધ	૧૪૪
૫ : ૭	અહિતકારી સત્ય, કૃતઘ્નીસંગ અને લાંચનો નિષેધ	૧૪૪
૫ : ૮	પ્રતિબંધિત માર્ગે અવર–જવરનો નિષેધ	૧૪૫
પાદટીપ :		૧૪૭ થી ૧૪૯
પ્રકરણ–૬ :	**રોજિંદા જીવનમાં વ્યાવહારિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૧૫૦**
૬ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૧૫૧
૬ : ૨	આર્થિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા	૧૫૨

૬ : ૨ : ૧	અન્ન–દ્રવ્યનો સંગ્રહ	૧૫૨
૬ : ૨ : ૨	દસ્તાવેજ	૧૫૩
૬ : ૨ : ૩	આર્થિક રોજગારના નિયમો	૧૫૪
૬ : ૩	સામાજિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા	૧૫૬
૬ : ૩ : ૧	આપત્કાલીન નિયમો	૧૫૬
૬ : ૩ : ૨	સંગતિના નિયમો	૧૫૭
૬ : ૩ : ૩	વડીલો સાથે વર્તણૂક	૧૫૯
૬ : ૩ : ૪	લગ્ન સંબંધી વ્યવહાર	૧૬૪
૬ : ૪	વ્યાવસાયિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા	૧૬૫
૬ : ૪ : ૧	મજૂર વર્ગને યોગ્ય વેતન આપવું	૧૬૫
૬ : ૪ : ૨	સેવક વર્ગના નિયમો	૧૬૬
પાદટીપ :		૧૬૮ થી ૧૭૨
પ્રકરણ–૭ :	**વર્ણાશ્રમધર્મના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૧૭૩**
૭ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૧૭૪
૭ : ૨	વૈદિક વર્ણ વ્યવસ્થા	૧૭૪
૭ : ૩	શિક્ષાપત્રીની ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા	૧૭૫
૭ : ૪	શૂદ્રોમાં બ્રાહ્મણત્વના સંસ્કારનું સિંચન	૧૭૫
૭ : ૫	સત્શૂદ્રોને વૈષ્ણવી દીક્ષાનો અધિકાર	૧૭૮
૭ : ૬	શૂદ્રોને ભાગવતી દીક્ષાનો અધિકાર	૧૭૯

૭ : ૭	વર્ણાશ્રમમાં અપવાદ	૧૮૦
૭ : ૮	જન્મ–મરણ સૂતક	૧૮૨
૭ : ૯	વર્ણાશ્રમ ધર્મની અખંડિતતા	૧૮૩
૭ : ૧૦	આશ્રમ વ્યવસ્થા	૧૮૪
પાદટીપ :		૧૮૫ થી ૧૮૬
પ્રકરણ–૮ :	**વ્રતોત્સવના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૧૮૭**
૮ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૧૮૮
૮ : ૨	શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ કરેલા વ્રત–ઉત્સવના નિર્ણયનું અનુસરણ	૧૮૮
૮ : ૩	એકાદશીનું માહાત્મ્ય	૧૮૯
	૮ : ૩ : ૧ પૌરાણિક માહાત્મ્ય	૧૯૦
	૮ : ૩ : ૨ ધાર્મિક માહાત્મ્ય	૧૯૧
	૮ : ૩ : ૩ વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય	૧૯૧
૮ : ૪	સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એકાદશીનું માહાત્મ્ય	૧૯૩
૮ : ૫	વ્રત–ઉત્સવમાં દિવા–નિદ્રા ત્યાજ્ય	૧૯૫
૮ : ૬	વ્રતનું ઉદ્યાપન	૧૯૬
પાદટીપ :		૧૯૭ થી ૧૯૮
પ્રકરણ–૯ :	**શિક્ષાપત્રી માન્ય સત્શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૧૯૯**
૯ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૨૦૦
૯ : ૨	ઈષ્ટ અષ્ટ શાસ્ત્ર	૨૦૦

૯ : ૩	શાસ્ત્રોનું અધ્યયન–અધ્યાપન	૨૦૩
૯ : ૪	ધર્મશાસ્ત્ર	૨૦૩
૯ : ૫	ભક્તિ–યોગશાસ્ત્ર	૨૦૪
૯ : ૬	અધ્યાત્મશાસ્ત્ર	૨૦૫
પાદટીપ :		૨૦૬ થી ૨૦૮
પ્રકરણ–૧૦ :	**સમન્વયતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૨૦૮**
૧૦ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૨૦૯
૧૦ : ૨	સર્વધર્મ સમાદર	૨૦૯
૧૦ : ૩	પરધર્મ સહિષ્ણુતા	૨૧૧
૧૦ : ૪	ઉદારતા	૨૧૨
પાદટીપ :		૨૧૨ થી ૨૧૪
પ્રકરણ–૧૧ :	**સ્ત્રી ઉન્નતિના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન**	**૨૧૫**
૧૧ : ૧	પૂર્વભૂમિકા	૨૧૬
૧૧ : ૨	સ્ત્રી દાનનો નિષેધ	૨૧૬
૧૧ : ૩	દૂધ પીતી કરવાનો નિષેધ	૨૧૭
૧૧ : ૪	સતીપ્રથાનો નિષેધ	૨૧૮
૧૧ : ૫	સ્ત્રી–પુરૂષ મર્યાદા	૨૧૯
૧૧ : ૬	સ્ત્રી ચારિત્ર્યની ખેવના	૨૨૪
૧૧ : ૭	વિધવા જીવનનો આદર	૨૨૮
પાદટીપ :		૨૩૩ થી ૨૩૭

પ્રકરણ–૧૨ : આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીઓના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન **૨૩૮**

૧૨ : ૧ પૂર્વભૂમિકા ૨૩૯

૧૨ : ૨ આચાર્યના વિશેષ ધર્મો ૨૩૯

૧૨ : ૩ આચાર્ય પત્નીઓના વિશેષ ધર્મો ૨૪૪

પાદટીપ : ૨૪૬ થી ૨૪૯

પ્રકરણ–૧૩ : ઉન્નત ત્યાગાશ્રમના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન **૨૫૦**

૧૩ : ૧ પૂર્વભૂમિકા ૨૫૦

૧૩ : ૨ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓના નિયમો ૨૫૦

૧૩ : ૩ સાધુઓના વિશેષ ધર્મો ૨૬૦

૧૩ : ૪ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા સાધુના વિશેષ ધર્મો ૨૬૫

પાદટીપ : ૨૭૦ થી ૨૭૫

પ્રકરણ–૧૪ : તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન **૨૭૬**

૧૪ : ૧ એકાંતિક ધર્મ ૨૮૦

૧૪ : ૧ : ૧ ધર્મ ૨૮૦

૧૪ : ૧ : ૨ જ્ઞાન ૨૮૩

૧૪ : ૧ : ૩ વૈરાગ્ય ૨૮૪

૧૪ : ૧ : ૪ ભક્તિ ૨૮૫

૧૪ : ૨ તત્ત્વપંચક ૨૮૬

૧૪ : ૩ નવ્ય વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ ૨૮૭

૧૪ : ૪ જીવ ૨૮૯

૧૪ : ૪ : ૧ જીવનું સ્વરૂપ ૨૮૯

૧૪ : ૪ : ૨ જીવ : જ્ઞાન સ્વરૂપ અને જ્ઞાનવાન્ ૨૯૦

૧૪ : ૪ : ૩ જીવ : અનાદિ માયાવેષ્ટિત ૨૯૧

૧૪ : ૪ : ૪ જીવનું અન્વય વ્યતિરેકપણું ૨૯૧

૧૪ : ૪ : ૫ જીવની મુક્તિ ૨૯૨

૧૪ : ૫ ઈશ્વર ૨૯૨

૧૪ : ૫ : ૧ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ૨૯૩

૧૪ : ૫ : ૨ ઈશ્વરનું અન્વય વ્યતિરેકપણું ૨૯૫

૧૪ : ૫ : ૩ જીવો અને ઈશ્વરો વચ્ચેનો ભેદ ૨૯૫

૧૪ : ૬ માયા–પ્રકૃતિ ૨૯૫

૧૪ : ૬ : ૧ માયા–પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ ૨૯૫

૧૪ : ૬ : ૨ ત્રિગુણાત્મિકા–અનાદિ સનાતની ૨૯૫

૧૪ : ૬ : ૩ ભગવાનની શક્તિ ૨૯૬

૧૪ : ૬ : ૪ તમોરૂપા ૨૯૬

૧૪ : ૬ : ૫ માયા તરવાનો ઉપાય ૨૯૬

૧૪ : ૭ બ્રહ્મ–અક્ષરબ્રહ્મ ૨૯૭

૧૪ : ૭ : ૧ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ૨૯૮

૧૪ : ૭ : ૨ એક જ અક્ષરબ્રહ્મ બે સ્વરૂપે ૨૯૯

	૧૪ : ૭ : ૩ અક્ષરબ્રહ્મ : એક અને અદ્વિતીય	૨૯૯
	૧૪ : ૭ : ૪ અક્ષરબ્રહ્મનું અન્વય–વ્યતિરેકપણું	૩૦૦
	૧૪ : ૭ : ૫ અક્ષરબ્રહ્મનું સગુણપણું અને નિર્ગુણપણું	૩૦૦
	૧૪ : ૭ : ૬ અક્ષરબ્રહ્મ : પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ સત્પુરુષરૂપે	૩૦૧
૧૪ : ૮	મુક્તિ	૩૦૧
	૧૪ : ૮ : ૧ મુક્તિનું સ્વરૂપ	૩૦૧
	૧૪ : ૮ : ૨ જીવનમુક્તિ	૩૦૨
	૧૪ : ૮ : ૩ વિદેહમુક્તિ	૩૦૩
	૧૪ : ૮ : ૪ અક્ષરધામ અને અક્ષરમુક્તો	૩૦૩
	૧૪ : ૮ : ૫ અક્ષરમુક્તો અને પુરુષોત્તમ વચ્ચે સંબંધ અને ભેદ	૩૦૪
	૧૪ : ૮ : ૬ અક્ષરમુક્તો અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ	૩૦૫
૧૪ : ૯	પરબ્રહ્મ	૩૦૬
	૧૪ : ૯ : ૧ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ	૩૦૭
	૧૪ : ૯ : ૨ પરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય	૩૦૭
	૧૪ : ૯ : ૩ પરબ્રહ્મ : સર્વાત્મા–સર્વશરીરી સર્વાધાર	૩૦૮
	૧૪ : ૯ : ૪ પરબ્રહ્મનું મૂળ સ્વરૂપ	૩૦૯
	૧૪ : ૯ : ૫ પરબ્રહ્મનું અન્વયપણું – વ્યતિરેકપણું	૩૧૦
	૧૪ : ૯ : ૬ પરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ	૩૧૧
૧૪ : ૧૦	ઉપાસના	૩૧૩
પાદટીપ :		૩૧૫ થી ૩૨૪

પ્રકરણ–૧૫ : ઉપસંહાર **૩૨૫**

૧૫ : ૧ ગ્રંથકર્તાનું જીવન અને કાર્ય ૩૨૬

૧૫ : ૨ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથ પરિચય ૩૨૬

૧૫ : ૩ ધાર્મિકતા ૩૨૭

૧૫ : ૪ સામાજિકતા ૩૨૮

૧૫ : ૫ નૈતિકતા ૩૨૮

૧૫ : ૬ વ્યાવહારિકતા ૩૨૯

૧૫ : ૭ વર્ણાશ્રમ ધર્મ ૩૩૦

૧૫ : ૮ સમન્વયતા ૩૩૦

૧૫ : ૯ સ્ત્રી ઉન્નતિ પ્રત્યેનો અભિગમ ૩૩૧

૧૫ : ૧૦ આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીની ખેવના ૩૩૧

૧૫ : ૧૧ ઉન્નત ત્યાગાશ્રમ ૩૩૨

૧૫ : ૧૨ તત્ત્વજ્ઞાન ૩૩૨

સંદર્ભ ગ્રંથોની સૂચિ **૩૩૪**

(૧) સંસ્કૃત ગ્રંથો ૩૩૪

(૨) ગુજરાતી ગ્રંથો ૩૩૯

(૩) હિન્દી ગ્રંથો ૩૪૭

(૪) અંગ્રેજી ગ્રંથો ૩૪૮

(૫) સામયિકો ૩૪૯

: પ્રકરણ–૧ :

ભગવાન સ્વામિનારાયણ : જીવન અને કાર્ય

: પ્રકરણ–૧ :

ભગવાન સ્વામિનારાયણ : જીવન અને કાર્ય

૧ : ૧ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું પૃથ્વી પર અવતરણ

૧ : ૧ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૧ : ૧ : ૨ ભગવાન સ્વામિનારાયણનો જન્મ અને બાળલીલા

૧ : ૧ : ૩ તીર્થાટન

૧ : ૧ : ૪ રામાનંદસ્વામી સાથે મેળાપ

૧ : ૧ : ૫ સંપ્રદાયના આચાર્યપદે

૧ : ૨ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ધર્મપ્રવર્તક

૧ : ૨ : ૧ સંપ્રદાય પ્રસાર માટેનાં સાધનો

૧ : ૨ : ૨ પૂર્તકર્મો અને સદાવ્રતો

૧ : ૨ : ૩ સમાધિ પ્રકરણ

૧ : ૨ : ૪ ઉત્સવો–સમૈયા–યજ્ઞો

૧ : ૨ : ૫ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સંતો

૧ : ૨ : ૬ મંદિરોનું નિર્માણ અને આચાર્યોની સ્થાપના

૧ : ૩ ભગવાન સ્વામિનારાયણની લીલા સમાપ્તિ

૧ : ૪ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સાહિત્યિક પ્રદાન

૧ : ૪ : ૧ શિક્ષાપત્રી

૧ : ૪ : ૨ વચનામૃત

૧ : ૪ : ૩ સત્સંગિજીવન

૧ : ૪ : ૪ સત્સંગિભૂષણ

૧ : ૪ : ૫ શ્રી હરિકૃષ્ણલીલામૃત

૧ : ૪ : ૬ શ્રી હરિદિગ્વિજય

૧ : ૪ : ૭ ભક્ત ચિંતામણિ

૧ : ૪ : ૮ શ્રી હરિચરિત્રામૃત સાગર

: પ્રકરણ–૧ :

ભગવાન સ્વામિનારાયણ : જીવન અને કાર્ય

૧ : ૧ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું પૃથ્વી પર અવતરણ

૧ : ૧ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માંડીને વર્તમાન સમય સુધી આ વિ✓ પરિવર્તનશીલ રહ્યું છે અને પરિવર્તનશીલ રહેશે. વૈદિક વાઙ્મય પ્રમાણે માનવ જીવનમાં તથા માનવેતર જીવનમાં ઉત્પત્તિ–સ્થિતિ–લય એ ક્રમ સર્વત્ર રહેલો છે અને તેના માટે કારણ તરીકે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યના કર્મ જણાવે છે. માનવ જીવનમાં સુખ અલ્પ છે અને દુ:ખ પુષ્કળ છે. આ હકીકત ભારતીય આસ્તિક દર્શનો તથા નાસ્તિક દર્શનો સ્વીકારે છે. બૌદ્ધ–ધર્મમાં જણાવ્યું છે કે જન્મ દુ:ખકારક છે, વૃદ્ધાવસ્થા દુ:ખકારક છે, રોગ દુ:ખકારક છે, મરણ દુ:ખકારક છે. વળી કોઈ કવિએ પણ ગાયું છે : 'છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી, દુ:ખપ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી.' આ બધામાંથી છૂટવા માટે મનુષ્યે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. જગતમાં પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરેલા અનેક સંતો અને મહંતો થયેલા છે અને તેમનું જીવન હંમેશા વૃક્ષોની જેમ પરોપકાર માટેનું રહ્યું છે, તેમના પ્રાકટયની પાછળ પણ એક અસાધારણ કારણ રહેલું છે, અને તે કારણ મનુષ્યના દુ:ખો અને પાપોનો નાશ કરવા તેમજ તેમની રક્ષા માટે તેઓ જન્મ ધારણ કરતા હોય છે. આ કારણને સમર્થન આપતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : "હે ભારત ! જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનો ઉત્કર્ષ થાય છે, ત્યારે હું મારી જાતનું સર્જન કરું છું; સજ્જનોના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના વિનાશ માટે અને ધર્મની સ્થાપના માટે હું યુગે યુગે જન્મ ધારણ કરું છું."[૧]

આર્યાવર્તમાં જ્યારે અઢારમી સદીનો સમય પસાર થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે ભારત દેશમાં મનુષ્યો હતાશા–નિરાશા–માનસિક વ્યથાથી પીડિત હતા. રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિકક્ષેત્રે ચોમેર અંધકાર પ્રવર્તતો હતો. ઈતિહાસવિદ્ એચ. એચ. ડોડવેલ વર્ણવે છે : "બધાં જ સ્તર પર વ્યાપેલો આવો સખત ત્રાસ ભારતમાં પૂર્વ ક્યારેય ન હતો. દેશી રાજ્યો અવ્યસ્થિત હતાં, સમાજ વિસર્જનના આરે આવીને ઊભો હતો. લોકો આપખુદી સત્તાધીશોથી કચડાઈ ગયા હતા અને વધારે પડતા મનસ્વી વેરાથી પાયમલ થઈ ગયા હતા. દેશ લૂટારાઓથી ઊભરાતો હતો અને તેના બધા જીવન જરૂરી સ્રોતોને દુશ્મનો દ્વારા વેરણ–છેરણ કરવામાં આવતા હતાં. લશ્કર માત્ર લૂંટ માટે, ત્રાસ ગુજારવા માટે અને સત્તાધીશો

સામે બળવો કરવા માટે હતું. સરકારનું અસ્તિત્વ મટી ગયું હતું. બાકી રહ્યા હતા ફક્ત ઘાતકી, જુલમ અને કંગાલિયત."[૨]

શાસકીય દષ્ટિકોણથી નિહાળીએ તો મોગલ સલ્તન ત્યારે અસ્ત પામી ચૂકી હતી. માત્ર વેપારના જ હેતુ સાથે આવેલી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ ધીમે ધીમે 'કંપની સરકાર'નું સ્વરૂપ પકડીને સત્તાની જાળ બિછાવવા માંડી હતી. મુસલમાનો, મરાઠાઓ અને રાજપૂતોના પરસ્પરના સંઘર્ષોમાં બ્રિટિશ કંપની સરકાર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવાની વધુને વધુ તકો ઝડપતી જતી હતી. ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રમાં મરાઠા હકૂમત અને ગાયકવાડની હકૂમતના ઝઘડા ચરમ સીમાએ હતા. સત્તાની શાઠમારીમાં સૌરાષ્ટ્રની રસવંતી ધરતી અનેક ટૂકડાઓમાં વિભાજિત થઈ ગઈ હતી. 'હિસ્ટરી ઓફ કાઠિયાવાડ'માં એચ. વિલ્બર ફોર્સ–બેલ વર્ણવે છે : "સમગ્ર ઈતિહાસમાં કાઠિયાવાડ રાજ્યની અઢારમી સદી ખૂબ જ કટોકટી ભરી અને દયનીય હતી. શક્તિશાળી મુસ્લીમ રાજ્યકર્તાઓની સત્તા મરાઠા લૂંટારું સેનાપતિઓ પાસે ક્ષીણ થતી ગઈ હતી અને તેથી પશ્ચિમ ભારતનો (સૌરાષ્ટ્રનો) આ રસાળ પ્રદેશ અનેક ધીંગાણાના લોહીથી ખરડાઈ ગયો હતો. બહારથી પણ આક્રમણો થતા અને અંદર અંદર રાજ્યોની સીમાના પ્રશ્ને પણ ધીંગાણા ખેલાતા. ચારે બાજુ યુદ્ધનું વાતાવરણ હતું. લડાયક કોમોએ પણ શાંતિને સંવાદિતા સ્થાપવાને બદલે હંમેશા મારા–મારીને લૂંટફાટમાં જ તૈયાર રહેતા. આવું હોવા છતાં આ પ્રદેશની ફળદ્રૂપતા વધતી જતી હતી. તેથી દક્ષિણના મરાઠા રાજ્યકર્તાઓ પોતાના દેશમાં જે ન મળતું તે અહીં લૂંટવા આવતાં."[૩]

સામાજિક દષ્ટિએ પણ ભારતની અને ગુજરાતની પ્રજા અનેક જૂનવાણી રીતરિવાજોનાં ભરડામાં પિલાઈ રહી હતી. "ગુજરાતમાં મરાઠાઓએ પોતાની સત્તા દરમ્યાન ચારે બાજુ ચોથ અને સરદેશમુખીના નામે લૂંટ ચલાવી હતી. તેનાથી સમગ્ર ગુજરાતનું સામાજિક જીવન અસ્તવ્યસ્ત બની ગયું હતું. સમાજ અનેક નાની મોટી જ્ઞાતિઓમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. સમાજનો નીચલો વર્ગ અત્યંત ગરીબ હતો. આભડછેટના નિયમો ઘણાં જ કડક હતા, જેના કારણે હરિજનોને સવર્ણોનો અનેક રીતે ત્રાસ ભોગવવો પડતો. તે સમયે બાળ લગ્નો ખૂબ જ થતાં. બાળલગ્નના પરિણામે બાળ મરણનું પ્રમાણ વધતાં સમાજમાં વિધવા વિવાહનો પ્રશ્ન જટિલ બન્યો હતો. વિધવાની સ્થિતિ કરુણાજનક હતી. પરિણામે સતીપ્રથાનું જોર વધી ગયું હતું. દહેજ પ્રથાને કારણે બાળકીને દૂધપીતી કરવામાં આવતી. તે સમયે લાંચનું પ્રમાણ પણ વધી ગયું હતું. ઘરબારના ઝઘડામાં એકવાર જેણે રાજ્યમાં ફરિયાદ કરી હોય તેની પાસેથી લાંચ લઈ સામાવાળાને કેદમાં બેસાડે; જ્યારે તે વધારે લાંચ આપે ત્યારે તેને છોડીને ફરિયાદીને જેલમાં બેસાડે. આમ, રાજ્યમાં ન્યાય જેવું કાંઈ હતું જ નહિ. આવા સમયે સમાજ વિસર્જનના આરે આવીને ઊભો હતો."[૪]

આમ, આખાયે ભારતદેશમાં અને એમાંય ગુજરાતમાં અંધકારના ઓળા છવાય ગયા હતા. સત્તાધારીઓ – રાજાઓ–અમલદારો–રજવાડાઓ–સુભટો–ઠાકોરો–ધર્મગુરુઓ–સાધુઓ–વૈરાગી બાવાઓ વગેરે પોતપોતાના સ્વાર્થ–સત્તા–સુંદરીમાં પરાયણ બન્યા હતા. માનવ જીવનનો ઉદ્ધાર કરવાની કોઈનામાં ખેવના ન હતી. આ સમયે આર્યાવર્તને આંગણે અલૌકિક સૂરજનો ઉદય થયો.

"પ્રેમે પ્રગટ્યા રે સૂરજ સહજાનંદ, અધર્મ અંધારુ ટાળિયું...."[૫]

સદ્‌ધર્મનું પ્રવર્તન કરવા માટે, આધ્યાત્મિક માર્ગ ભૂલેલાને માર્ગ ચીંધવા માટે, ભક્તોના કોડ પૂરા કરવા માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણનો આવિર્ભાવ થયો.

૧ : ૧ : ૨ ભગવાન સ્વામિનારાયણનો જન્મ અને બાળલીલા

ભગવાન સ્વામિનારાયણનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૩૭ના ચૈત્રસુદ નોમ (રામનવમી), સોમવાર (તા. ૨–૪–૧૭૮૧)ના રોજ અયોધ્યા પાસે આવેલા છપૈયા નામના ગામમાં થયો હતો. તેમના માતા–પિતા અને જન્મ વિષે સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે કથા મળે છે.

"એક સમયે બદ્રિકાશ્રમમાં શ્રી નરનારાયણ મુનિઓ સાથે બિરાજેલા હતાં. ત્યાં મરીચ્યાદિક ઋષિઓ નારાયણનાં દર્શનાર્થે આવ્યા. નારાયણે ઋષિઓને ભરતખંડમાં લોકો ધર્મનું પાલન કરે છે કે કેમ ? તેમ પ્રશ્ન પૂછતા ઋષિઓએ અધર્મનું જોર વધી ગયું હોવાનું અને ધર્માચરણમાં ચોમેર શિથિલતા પ્રવેશી હોવાનું વર્ણન કર્યું. આ ધર્મગ્લાનિ ટાળવા શ્રી નારાયણે અવતાર લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે જ સમયે તેમના માતા–પિતા મૂર્તિ અને ધર્મ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેમને નારાયણઋષિ ભરતખંડમાં વ્યાપેલા અધર્મની વાત કહેવા લાગ્યા. તેમને સાંભળવામાં બધાં એક ધ્યાન થઈ બેઠાં હતાં તે સમયે દુર્વાસાઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમના પ્રત્યે કોઈનું ધ્યાન ન જતાં તેમને ક્રોધ ચડ્યો અને ત્યાં બેઠેલા સર્વને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, "તમે બધાં માનમાં મસ્ત બન્યાં છો એટલે અતિથિનો સત્કાર નથી કરતા, આથી હું શાપ આપું છું કે તમો બધાં મનુષ્ય દેહને ધરો અને અધર્મી અસુરજનો તરફથી પીડાને પામો." આ શાપ સાંભળીને બધાં ભય પામ્યાં. ધર્મે નમ્ર સ્વરે સ્પષ્ટતા કરી કે "આપનું અપમાન કરવાનો ઈરાદો ન હતો. પરંતુ બધાંની ચિત્તવૃત્તિ નારાયણમાં પરોવાયેલી હોવાથી આપને જોયા નહીં માટે બધા નિર્દોષ છે તેથી અપરાધ ક્ષમા કરો." ત્યારે દુવાર્સાએ કહ્યું કે, "મારો શાપ મિથ્યા ન થાય પરંતુ હું એટલો અનુગ્રહ કરું છું કે તમે ધર્મ અને ભક્તિ બંને પતિ–પત્નીરૂપે અવતરશો અને આ ભગવાન નારાયણ ઋષિ તમારા પુત્ર થશે ત્યારે શાપનો તાપ ટળશે. તે જ રીતે ઉદ્ધવજી સહિત બધા ઋષિઓને પણ કહ્યું કે તમે સૌ જુદા જુદા વર્ણોમાં અવતાર લેશો અને મૂર્તિ–ધર્મના પુત્રરૂપે પ્રગટ થયેલા શ્રી હરિ પાસે ખેંચાઈ આવશો. તેમજ શ્રીહરિ

તમારી સાથે સખાપણું કરશે. તેમના પ્રત્યેના અતિશય સ્નેહથી તમે શાપથી મૂકાશો અને દિવ્ય ગતિ પામશો."[૬]

આ રીતે શાપના નિમિત્તે મનુષ્યદેહ ધારણ કરનારાઓમાં સહજાનંદ સ્વામી તે ભગવાનશ્રી નારાયણ, તેમના માતા પ્રેમવતી તે ભક્તિ પિતા હરિપ્રસાદ પાંડે તે ધર્મ અને તેમના ગુઢ રામાનંદસ્વામી તે ઉદ્ધવજી – એમ સંપ્રદાયમાં મનાય છે.

સંપ્રદાયના ગ્રંથો પરથી એમ જણાય છે કે સહજાનંદસ્વામીના પિતાશ્રી હરિપ્રસાદ પાંડે ઈટારપુરના સરવરિયા બ્રાહ્મણ બાળશર્માના પુત્ર હતા, તેમનું નામ દેવશર્મા પાડવામાં આવ્યું હતું. તેમના લગ્ન અયોધ્યાથી ઉત્તરે દશેક માઈલ દૂર છપૈયાના કૃષ્ણશર્માના દીકરી પ્રેમવતી ઉર્ફે બાલાદેવી સાથે થયાં હતાં. દેવશર્મા(હરિપ્રસાદ) અને પ્રેમવતી એટલાં પવિત્ર અને ધર્મપરાયણ હતાં કે તેઓ 'ધર્મદેવ' અને 'ભક્તિદેવી'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ છપૈયામાં રહેતા હતા ત્યાં તેમને રામપ્રતાપ નામે પ્રથમ પુત્ર થયો. આ સમયે દુષ્ટ લોકોનાં ત્રાસથી ધર્મદેવ છપૈયા છોડીને અયોધ્યામાં રહ્યા. પરંતુ અહીં પણ દુષ્ટ લોકોનો ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો. આથી અયોધ્યા છોડીને કાશીમાં કેટલોક સમય રહ્યાં, ત્યાંથી પ્રયાગ ગયા, પ્રયાગમાં તેમને રામાનંદ સ્વામીનો મેળાપ થયો.[૭] તેમના સાધુ લક્ષણોથી પ્રભાવિત થઈને ધર્મદેવ તથા ભક્તિએ તેમની પાસેથી ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી.[૮] ત્યાંથી તેઓ ફરી છપૈયા આવ્યા. રામાનંદસ્વામીની આજ્ઞાથી તેઓ રામાનુજાચાર્યના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા તેમજ શિષ્યોને ભણાવવા લાગ્યા, તેમની સાત્ત્વિક જીવન રીતિ અને ધર્મનિષ્ઠા જોઈને ઘણાં લોકો તેમને ગુઢ માનવા લાગ્યા. લોકો તેમને સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર માનતા. પરિણામે તેમને ખૂબ માન મળ્યું. તેમજ આર્થિક દુર્બળતા પણ ન રહી. પરંતુ આ સંપત્તિ સુખ કેટલાકની ઈર્ષાનું કારણ થયું, તેમણે ધર્મદેવનું ધન લૂંટી લીધું. આથી ધર્મદેવ અને ભક્તિ પુત્ર રામપ્રતાપને મોસાળમાં રાખીને વૃંદાવન ગયા.[૯] આ પછી સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે તેમણે વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરી અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયો. શ્રીકૃષ્ણે તેમના ઘેર અવતરી અસુરોનો ત્રાસ દૂર કરવાનું અને ધર્મની સ્થાપના કરવાનું વચન આપ્યું.[૧૦]

આ પછી તેઓ ફરી છપૈયા આવીને રહ્યા. થોડા સમય બાદ વિક્રમ સંવત ૧૮૩૭ના ચૈત્રસુદ નોમ(રામનવમી), સોમવાર (તા : ૨–૪–૧૭૮૧)ના રોજ રાત્રે ૧૦ વાગ્યે તેમને ત્યાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.[૧૧] સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે જન્મથી છઠ્ઠા દિવસને વિશે કોટરા આદિક બાળગ્રહ જે તે બાળરૂપ એવા ભગવાન તેને મારવા સારું આવ્યા. તેમને ભગવાને

પોતાની દૃષ્ટિમાત્રે કરીને બાળી નાખી. ત્યારપછી ધર્મદેવ માર્કંડેયઋષિ પાસે નામકરણ કરાવતા તેમણે હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ અને નીલકંઠ એવા નામે પ્રસિદ્ધ થશે એમ જણાવ્યું.[૧૨] ત્યારપછી શ્રીહરિની ત્રણ વર્ષની ઉંમરે છપૈયા નજીક રહેતો માયાવી એવો જે કાલીદત્ત નામે અસુર તે ભગવાનને મારવા માટે આવ્યો તેને ભગવાને દષ્ટિમાત્રથી મોહ પમાડ્યો, ને તે વૃક્ષને વિષે અથડાઈ અથડાઈને મરી ગયો.[૧૩]

આ પ્રકારના ઉપદ્રવોથી ત્રાસીને અંતે ધર્મદેવ અયોધ્યામાં આવીને વસ્યા. શ્રીહરિ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે પિતા ધર્મદેવ તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું શરૂ કર્યું. આઠમેં વર્ષે તેમને યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના ધર્મને વિષે રહ્યા થકા પોતાના પિતા પાસે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઈતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર એ સર્વે ગ્રંથનું પોતે અધ્યયન કરીને તે સર્વમાંથી પોતે ચાર સાર કાઢ્યા. તેમાં શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણમાંથી 'પંચમસ્કંધ'ને 'દશમસ્કંધ' એ સાર કાઢ્યો, સ્કંદપુરાણ થકી 'વાસુદેવ માહાત્મ્ય' એ સાર કાઢ્યો, ઈતિહાસ જે મહાભારત તેમાંથી 'ભગવદ્ગીતા', 'વિદુરનીતિ'ને 'વિષ્ણુસહસ્રનામ' એ સાર કાઢ્યો, સર્વે ધર્મશાસ્ત્ર થકી 'યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ' એ સાર કાઢ્યો. એવી રીતે એ ચાર સાર કાઢીને ગુટકો લખીને પિતાને બતાવ્યો.[૧૪]

ભગવાન સ્વામિનારાયણની બાળવયમાં તેમના સ્વભાવની અન્ય કેટલીક ખાસિયતો પણ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. જેમકે બાળ સહજ સ્થૂળ રમતોમાં તેમને રસ ન હતો. પરંતુ વ્રત નિયમો કરવાં, દેવ દર્શને જવું, કથા સાંભળવી વગેરેમાં તેમને વિશેષ ઢ ચિ હતી. તેમના સ્વભાવનું એક મુખ્ય લક્ષણ હતું તપ અને ત્યાગ પ્રત્યેનો લગાવ. શ્રી હરિના વૈરાગ્ય પ્રિય સ્વભાવનો ખ્યાલ ધર્મદેવને પણ આવી જ ગયો હતો. આથી ધર્મદેવે રામપ્રતાપ અને ઈચ્છારામ બંનેને બોલાવીને શ્રીહરિનું ધ્યાન રાખવાનું કહ્યું હતું. શ્રી હરિની સહજ વૈરાગ્યવૃત્તિ ઘર છોડવા માટે અનુકૂળ સમયની રાહ જોતી હતી. એવામાં માતાનું અવસાન થયું. ત્યારબાદ થોડા સમય પછી પિતાનું પણ અવસાન થયું. આમ, માતા–પિતા પ્રત્યેનું કર્તવ્ય પુઢ થતા તેમને જોઈતી તક મળી ગઈ. માત્ર અગિયાર વર્ષની કુમળી વયે વિક્રમ સંવત ૧૮૪૯ના અષાઢસુદ દશમ, શુક્રવાર (તા : ૨૯–૬–૧૭૯૨)ના દિવસે તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો.[૧૫] રોજ સવારે તેઓ સરયુ નદીએ સ્નાન કરવા જતા. એ જ નિમિત્તે આ દિવસે પણ ઘરેથી નીકળ્યાં તે જીવન પર્યંત ઘરે પાછા ફર્યા નહીં. આ મહાભિનિષ્ક્રમણ માત્ર તેમના જીવનમાં જ નહીં પરંતુ પાછળથી તેમના પરિચયમાં આવનાર અનેક લોકોના જીવનમાં મહાન પરિવર્તનનું નિમિત્ત બન્યું.

૧ : ૧ : ૩ તીર્થાટન

ગૃહત્યાગ કરતી વેળાએ શ્રીહરિએ કેડ ઉપર મુંજની મેખલા બાંધી હતી. શરીર પર ફક્ત કૌપીન

પહેરી હતી. પીઠ ઉપર મૃગચર્મ ઓઢ્યું હતું. એક હાથમાં માળાને બીજા હાથમાં પલાશનો દંડ હતો. તેને છેડે બધાં શાસ્ત્રોના સારરૂપી ગુટકો કપડામાં બાંધી લટકાવેલો તથા કમંડળ, ભિક્ષાપાત્ર અને પાણી ગાળવાનું વસ્ત્ર સાથે હતા. ગળામાં તુલસીની બેવડી કંઠી હતી. ખભે જનોઈ હતી. શાલિગ્રામ અને બાલમુકુંદનો બટવો પણ સાથે લીધેલો અને કપાળમાં તિલક ચાંદલો માથે જટા બાંધી હતી અને ઉઘાડે પગે ચાલતા હતા. શ્રીહરિએ સરયૂને પેલે પાર હિમાલયમાં તપ કરવા પ્રયાણ કર્યું. આ મહાન દિવસ તે વિક્રમ સંવત ૧૮૪૯ના અષાઢ સુદ દશમ, શુક્રવારનો (તા : ૨૯–૬–૧૭૯૨) હતો. તેમનો તપસ્વીના જેવો વેષ હતો. પરિણામે તેઓ 'નીલકંઠવર્ણી' તરીકે જગતમાં વિખ્યાત બન્યા.

વહેલી સવારે સરયૂને કાંઠે ઊભેલા નીલકંઠને કૌશિક નામના રાક્ષસે નદીના જળમાં ફેંકી દીધા. પછીથી તે સરયૂને સામે કાંઠે ગયા. આખરે કેટલાક દિવસે હિમાલયમાં આવ્યાં. ત્યાં તેમણે પુલહાશ્રમમાં ચાતુર્માસમાં ઉગ્ર તપ કરી સૂર્ય નારાયણને પ્રસન્ન કર્યા. પછીથી હિમાલયની તળેટીમાં બુટોલપત્તન નામે નગરમાં આવ્યા કે જ્યાં ત્યાંનાં રાજા મહાદત્ત તથા તેની બહેન માયાએ નીલકંઠની સુશ્રુષા કરી. પરંતુ તેમનું મન તપ પરાયણ હોવાથી ત્યાંથી આગળ વિચરણ કરવા લાગ્યા. આ સમયે તેમને ગોપાળ યોગી મળ્યા. અહીં તેમણે એક વર્ષમાં ગોપાળ યોગી પાસેથી અષ્ટાંગ યોગ શીખ્યા. નીલકંઠના વિલક્ષણ ચારિત્ર્ય અને યોગ શીખવાની ઝડપ જોઈ ગોપાળયોગી તેમનાથી અત્યંત પ્રભાવિત થયા. થોડા સમય બાદ ગોપાળયોગીનું અવસાન થતાં તેમની અંતિમ ક્રિયા નીલકંઠે પૂરી કરી.[૧૬] નીલકંઠ ત્યાથી આદિવરાહ તીર્થમાં જઈને સિરપુર ગયા. ત્યાંનો રાજા સિદ્ધવલ્લભ મહાધાર્મિક હતો. તેની પ્રાર્થનાથી નીલકંઠ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. રાજાએ સો જેટલા વિવિધ પંથ અને મતના સિદ્ધોને ચતુર્માસ માટે આશ્રય આપ્યો હતો. આ સિદ્ધોમાં ઘણાં મંત્ર–તંત્રના ઉપાસક તથા દંભી હતા. તેઓ નિષ્પરિગ્રહી તથા શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વથી પર છે તેવો દાવો રાજા પાસે કરતા અને ખુલ્લા સ્થળમાં રહેતા. સિદ્ધો સાથે નીલકંઠને આશ્રય આપવામાં આવ્યો હતો. વર્ષાઋતુમાં ગાજવીજ અને ભયંકર વર્ષાને કારણે દંભી સિદ્ધો અન્ય આશ્રય શોધવા લાગ્યા, માત્ર નીલકંઠ એકલા ખુલ્લા સ્થળમાં બેસી રહ્યા હતા. પરિણામે રાજા તથા લોકોનો નીલકંઠ પ્રત્યે પ્રેમાદર વધતો ગયો. જેના કારણે સિદ્ધોને અસૂયા થઈ, તેમણે નીલકંઠને મારી નાખવા મલિન તાંત્રિક ઉપાયો અજમાવવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ તેમાં નિષ્ફળ ગયા.[૧૭]

સિરપુરથી સિદ્ધોની સાથે નીલકંઠ કામાક્ષી દેવીના મંદિરે ગયા. ત્યાં પિબૈક નામનો કોઈ વામપંથી બ્રાહ્મણ મલિન ઉપાસનામાં રત હતો. મલિન સિદ્ધિઓના મદને કારણે તેણે આવેલા બધાં સિદ્ધોને પોતાના શિષ્યો બનવા અથવા મૃત્યુ માટે તૈયાર રહેવા જણાવ્યું. સિદ્ધો ડરીને તાબે થવા તૈયાર થઈ ગયા. ત્યારે

નીલકંઠે તેમને આવા અતિક્ષુદ્ર અને દુરાચારીથી ભય ન પામવા જણાવ્યું. નીલકંઠે પહેલા પિબૈકને પોતાનો શિષ્ય બનવા જણાવ્યું. પરિણામે પિબૈકે નીલકંઠને મારવા કરેલા તમામ અભિચારો નિષ્ફળ ગયા. આખરે નીલકંઠના પ્રભાવથી મલિન ઉપાસના છોડીને પિબૈક સાચે માર્ગે વળ્યો.[૧૮]

કામાક્ષીથી નીલકંઠ એકલા નવલખા પર્વત ઉપર ગયા. ત્યાંથી બાલવાકુંડ નામે તીર્થમાં જઈને આગળ ગંગા–સાગર સંગમમાં સ્નાન કરીને સમુદ્રની ખાડી ઉતરીને કપિલાશ્રમમાં ગયાં. ત્યાંથી જગન્નાથપુરી ગયા. ત્યાં પૃથ્વીના ભારરૂપ એવા જે અસુરો તેમની વચ્ચે પરસ્પર વૈર કરાવીને યુદ્ધ દ્વારા તેમનો નાશ કરાવ્યો.[૧૯] ત્યાંથી નીલકંઠ દક્ષિણ તરફ આગળ ચાલતા આદિકૂર્મ, માનસપુર, વેંકટાદ્રિ, શિવકાંચી–વિષ્ણુકાંચી થઈને તેઓ શ્રીરંગક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં બે માસ રોકાઈને સેતુબંધ રામે✓ર ગયા. ત્યાં બે માસ ગાળીને સુંદરરાજ થઈ આગળ જતા માર્ગમાં એક ઘોર વન આવ્યું. તેમાં ચાલતા ચાલતા પાંચ દિવસ સુધી અન્ન–જળ ન મળ્યું. છઠ્ઠા દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે એક કૂવો આવ્યો. ત્યાં વડના વૃક્ષનીચે નિત્યવિધિ કરીને શાલી ગ્રામને પાત્રમાં મૂકી, કમંડળમાં ભરેલા જળની ધારાવડે સ્નાન કરાવવા લાગ્યા. તે જેટલું પાણી રેડ્યું, તેટલું શાલિગ્રામ પી ગયા. એમ પાંચ–સાત કમંડળ પાણી પી ગયા. ત્યારે નીલકંઠ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, "શાલીગ્રામને આટલી તરસ લાગી તો ભૂખ પણ લાગી હશે ? પણ આપણી પાસે કાંઈ નૈવેદ્ય ધર્યાનું નથી માટે વિષ્ણુને શું જમાડીએ ? એટલામાં શિવજી અને પાર્વતી પોઠિયા ઉપર બેસીને ત્યાં આવ્યા. નીલકંઠને સાથવો અને લવણ આપ્યું. પછી તે સાથવાને જળમાં ચોળીને વિષ્ણુને નૈવેદ્ય ધરીને પોતે જમ્યા.[૨૦] ત્યાંથી નીલકંઠ આગળ ચાલતા ચાલતા ભૂતપુરી ગયા. ત્યાં રામાનુજાચાર્યની પ્રતિમાનું દર્શન કરીને કુમારિકાક્ષેત્ર થઈ ઉત્તર તરફ નીલકંઠ પાછા વળતા પદ્મનાભ, જનાર્દન, આદિકેશવ, મલયાચળગિરિ, સાક્ષિગોપાલ થઈને પઢંરપુર ગયા. ત્યાં બે માસ નિવાસ કરીને દંડકારણ્યની પ્રદક્ષિણા ફરીને નાસિક ગયા. ત્યાંથી ત્ર્યંબકે✓ર થઈને ગુજરાતની વાટ લીધી. સુરત તાપી પાર કરી, નર્મદાની યાત્રા કરી, મહી તથા સાબરમતી વટાવી ભાલમાં ભીમનાથ મહાદેવના દર્શન કરીને ગોપનાથ મહાદેવ ગયા. પંચતીર્થીની યાત્રા કરી, ગુપ્તપ્રયાગ, લોઢવા થઈને સૌરાષ્ટ્રમાં સમુદ્રકાંઠે માંગરોળ ગયા. માંગરોળથી નજીક લોજ ગામે રામાનંદ સ્વામીના સાધુઓનો મેળાપ થયો. અહીં તેમના તીર્થાટનની સમાપ્તિ થઈ.[૨૧]

આમ, વિક્રમ સંવત ૧૮૪૯ના અષાઢસુદ દશમથી સંવત ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ છઠ્ઠ (તા. ૨૧–૮–૧૭૯૯) સુધીમાં નીલકંઠ વર્ણીએ સાતવર્ષ, એકમાસ, અગિયાર દિવસ સુધી સતત પરિભ્રમણ કરીને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ધર્મનું પતન જોયું. આખરે સૌરાષ્ટ્રમાં લોજ મુકામે તેઓ તા : ૨૧–૮–૧૭૯૯ના રોજ પધાર્યા.

૧ : ૧ : ૪ રામાનંદસ્વામી સાથે મેળાપ

નીલકંઠ વર્ણીએ લોજ ગામમાં મુકામ કર્યો. તેમના આગમનથી ગુજરાતનો ઈતિહાસ બદલવાનો ઉત્તમ સમય હતો. લોજ મુકામે રામાનંદ સ્વામીનો આશ્રમ હતો. તે સમયે રામાનંદસ્વામી કચ્છમાં વિચરણ કરતા હતા. મુકતાનંદસ્વામીના સાંનિધ્ય વચ્ચે કેટલાક શિષ્યો અહીં રહીને સદાવ્રત ચલાવતા હતાં. તેમાના એક સુખાનંદ નામના સાધુ સવારમાં વાવ ઉપર પાણી ભરવા ગયા. તેમણે નીલકંઠને જોયા અને તેમણે નીલકંઠ ક્યાંથી આવે છે ? ક્યાંના રહેવાશી છે ? વગેરે પૂછપરછ કરી અને રામાનંદસ્વામીના આશ્રમમાં આવવાનું તેમને આમંત્રણ આપ્યું. તેથી તેઓ પહેલીવાર સુખાનંદ નામના સાધુ સાથે આશ્રમમાં આવ્યા.[૨૨]

નીલકંઠના શીલ, કાંતિ અને સૌમ્ય આકૃતિ જોઈને મુક્તાનંદસ્વામી ઉપરાંત બધા સાધુઓ પ્રભાવિત થયા. તે જ રીતે સાધુઓનો સદાચાર અને વિનય જોઈને નીલકંઠને પણ આનંદ થયો. નીલકંઠે મુકતાનંદ સ્વામીને જીવ, ઈ✓ર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ પાંચ અનાદિ તત્ત્વો વિશે પ્રશ્નો પૂછયા. મુક્તાનંદ સ્વામીના જવાબથી નીલકંઠને સંતોષ થયો. મુક્તાનંદ સ્વામી પાસેથી તેમના ગુઢ રામાનંદસ્વામીના ગુણગાન સાંભળી તેમને મળવાની ઈચ્છાથી તેઓ ત્યાં રોકાયા અને મુકતાનંદ સ્વામીએ તેમને જણાવ્યું કે બે–ત્રણ મહિનામાં રામાનંદ સ્વામી અહીં આવશે, ત્યાં સુધી અમારી સાથે રહો. તેમની સાથે સંમત થઈને નીલકંઠે લોજમાં રામાનંદસ્વામીના આગમનની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યાં.

આખરે દશેક મહિના વીત્યા પછી નીલકંઠ અને રામાનંદ સ્વામીનો મેળાપ થયો. આ વચ–ગાળાનાં સમયમાં નીલકંઠ મુક્તાનંદ સ્વામી તથા અન્ય સાધુઓ સાથે રહ્યા. તેમણે તપથી શરીરને અસાધારણ રીતે સૂકવી નાંખ્યું હતું. તેમણે પોતે પાછળથી પોતાની તપવૃત્તિ વિશે વાત કરતા કહેલું કે, "મને બાળપણમાં સ્વામી કાર્તિકની પેઠે એવો જ વિચાર ઉપજ્યો જે, મારે મારા શરીરમાં માતાનો ભાગ જે ઢધિર ને માંસ તે રહેવા દેવું નથી.' માટે ઘણા પ્રયત્ને કરીને શરીર એવું સૂકવી નાખ્યું જે શરીરમાં કાંઈક વાગે તો પાણીનું ટીપું નિસરે પણ ઢધિર તો નિસરે જ નહિ."[૨૩] તે ઉપરાંત પરસેવા વાટે પણ ધાતુઓનો નાશ થઈ શકે છે એવું એમણે સાંભળેલું ત્યારથી શરીરે પરસેવો જ ન વળે એવાં આસનો સાધ્યાં હતાં. તેથી રામાનંદ સ્વામીને આવળના પાટા બંધાવી પરસેવો છૂટવાનો ઉપાય કરવો પડ્યો હતો.[૨૪]

લોજમાં નીલકંઠ નિર્માનીપણે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેતા હતાં. નાનાં મોટાં અનેક કામો જેવાં કે પતરાવળાં માટે ખાખરાનાં પાન લાવી આપવાં, રસોઈ માટે લાકડાં લાવવાં, છાણાં વીણવાં, પાણી ભરી લાવવું, અનાજ સાફ કરવું, વાસણ સાફ કરવાં, અન્નક્ષેત્રમાં આવનારને અન્ન આપવું વગેરે કામો કરતા હતાં. વળી કોઈ સાધુ માંદા હોય તો તેને માફક આવે તેવી રસોઈ કરવી, ઔષધ આપવું, સેવા

કરવી વગેરે કાર્યોમાં તેમની અભિરુચિ જણાય આવતી.[૨૫] ટૂંકમાં તેમનું તપસ્વીપણું સાધુતાથી શોભી ઉઠ્યું હતું. તેમના આ ગુણોએ મુક્તાનંદસ્વામી તથા અન્ય સાધુઓના હૃદયને જીતી લીધા હતાં.

નીલકંઠ પાસેથી આશ્રમમાં રહેલા સાધુઓ યોગ શીખવા લાગ્યા. નીલકંઠે અહીં કેટલાક નોંધપાત્ર ફેરફાર કર્યા. તેમાં બે ફેરફાર ઘણા પ્રસિદ્ધ છે.

(૧) સાધુઓના આશ્રમમાં મુક્તાનંદસ્વામી રોજ કથા કરતા. તેમાં સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો સાથે બેસતાં. નીલકંઠને આ પ્રથા યોગ્ય ન લાગી. તેમણે સ્ત્રી–પુરુષોની અલગ સભા યોજવાની પ્રથા શરૂ કરી. મુક્તાનંદસ્વામીએ પણ તે પ્રથા સ્વીકારી લીધી. પાછળથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની આ નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા બની ગઈ.

(૨) તેમણે એક બીજો ફેરફાર કરાવ્યો કે જે સાધુઓના આશ્રમની બાજુમાં ગૃહસ્થીના ઘરની દિવાલમાં એક ગોખલો હતો, તે દ્વારા પડોશીની સ્ત્રીઓ સાધુઓને દેવતા વિગેરે આપતી. આ તેમને અયોગ્ય લાગ્યું. તેથી તેમણે એ ગોખલો બંધ કરાવી દીધો.[૨૬]

સાત સાત માસ વિતવા છતાં રામાનંદસ્વામી લોજમાં આવ્યા નહીં, ત્યારે નીલકંઠ તેમને મળવા માટે અતિ આતુર બન્યા અને મુક્તાનંદસ્વામીને કહ્યું કે તમે આજ્ઞા આપો તો ગુરુના દર્શન કરવા કચ્છ જાઉં. ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું. 'ગુરુ હવે ટૂંક સમયમાં અહીં આવશે. તમે અહીં રહો. આપણે ગુરુને પત્ર લખી મોકલીએ.' મુક્તાનંદસ્વામીએ તથા નીલકંઠે અ. સં. ૧૮૫૬ના ફાગણ વદ પાંચમે રામાનંદ સ્વામી ઉપર પત્રો લખ્યા. આ પત્રો માણાવદરના મયારામ ભટ્ટે રામાનંદસ્વામીને પહોંચાડ્યા. તે પત્રો વાંચીને રામાનંદસ્વામી બોલી ઉઠયા કે જેમની હું રાહ જોતો હતો તે આવી ગયા. સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરાવવા તે આવી પહોંચ્યા છે. તે વખતે શેખપાટથી લાલજી સુતાર(પાછળથી નિષ્કુળાનંદમુનિ) ત્યાં આવ્યા. રામાનંદસ્વામીએ તેમના આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. મેં મયારામ ભટ્ટ સાથે સૌને કહેવરાવ્યું હતું કે લોજમાં વર્ણીના દર્શન કરજો તમે લોજ કેમ ગયા નહીં ? લાલજી કહે : 'તે નીલકંઠ કેવા મહાન છે ? શું દત્તાત્રેય, ૠષભદેવ, રામચંદ્ર કરતાં મોટા છે ?' રામાનંદસ્વામીએ કહ્યું કે એ સર્વે મહાન છે. એનાથી શ્રીકૃષ્ણ મહાન છે. એ સર્વેથી મહાન આ નીલકંઠ છે. નીલકંઠ વર્ણીતો અવતારી પુરુષ છે, એનું ધ્યાન સર્વ મુનિઓ ધરે છે. એવા મોટા વર્ણીરાજના દર્શન ચૂકીને તમે કચ્છમાં શા માટે આવ્યા ? હવે તમે લોજપુર જાવ અને વર્ણીના દર્શન કરજો.[૨૭] રામાનંદસ્વામીના ધામ ગમન બાદ લાલજી સુથારે ભગવાન સ્વામિનારાયણ પાસેથી દીક્ષા લીધી અને 'નિષ્કુળાનંદસ્વામી' નામ ધારણ કર્યું. રામાનંદસ્વામીએ નીલકંઠના પત્રનો ઉત્તર આપ્યો કે, 'તમો તમારા શરીરની સંભાળ રાખજો. તેનાથી હજુ ઘણાં કાર્યો કરવાના

છે, હમણાં ત્યાંજ રહેજો, અને સાધુઓને અષ્ટાંગયોગ ત્યાં શીખવજો. જેમ તમને અમારા દર્શનની આતુરતા છે, તેમ અમને તમારા દર્શનની પણ જીજ્ઞાસા છે. છતાં સત્સંગના કાર્ય અર્થે ભ્રમણ કરવું પડે છે. નીલકંઠે પત્રની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો.[૨૮]

કુરજી દવે અ. સં. ૧૮૫૬ના જેઠ સુદ દશમની સાંજે પીપલાણાથી સંદેશો લાવ્યા કે રામાનંદસ્વામી પીપલાણા આવે છે અને નીલકંઠવર્ણી તથા સર્વે સંતોને ત્યાં તેડાવે છે. આ શુભ સમાચાર મળતાં જ નીલકંઠ, મુક્તાનંદસ્વામી તથા અન્ય સંતો પીપલાણા ગયા. અ. સં. ૧૮૫૬ના જેઠવદ બારસ, (તા. : ૯–૬–૧૮૦૦)ના માંગલિક દિવસે રામાનંદસ્વામી તથા નીલકંઠ એ બંને વિભૂતિઓનું મિલન થયું. પીપલાણામાં નીલકંઠ વર્ણીએ રામાનંદસ્વામી સાથે ચાતુર્માસ ગાળ્યો.[૨૯] રામાનંદસ્વામીએ સંવત ૧૮૫૭ના કાર્તિકસુદ એકાદશી, પ્રબોધિની (દેવ ઉઠી એકાદશી) (તા. : ૨૮–૧૦–૧૮૦૦)ના રોજ પીપલાણામાં નીલકંઠવર્ણીને મહાદીક્ષા આપી અને 'સહજાનંદસ્વામી' તથા 'નારાયણમુનિ' એવા બે નામ પાડ્યા.[૩૦]

૧ : ૧ : ૫ સંપ્રદાયના આચાર્યપદે

દીક્ષા આપ્યા બાદ રામાનંદસ્વામી સહજાનંદસ્વામીને સાથે લઈને સોરઠમાં વિચરણ કરવા લાગ્યાં. આ વિચરણ દરમ્યાન રામાનંદસ્વામીએ સહજાનંદસ્વામીમાં ધર્મધુરા વહન કરવા માટે જરૂરી ગુણો જેવા કે– સત્ય, શૌચ, દયા, ક્ષમા, ત્યાગ, આર્જવ, વૈરાગ્ય, નિર્માન વગેરે ગુણો જોઈને, તેમણે સંપ્રદાયની ધુરા સહજાનંદસ્વામીને આપવા મનોમય નક્કી કરી લીધું. રામાનંદસ્વામીએ મુક્તાનંદાદિક સાધુઓ તથા મયારામ ભટ્ટાદિ હરિભક્તો એકત્રિત કરી ધર્મધુરા કોને સોંપવી ? એવો અભિપ્રાય માંગતા, સૌએ સહજાનંદસ્વામીને ધુરા સોંપવા રામાનંદસ્વામીને જણાવ્યું. ત્યારે રામાનંદસ્વામી બોલી ઉઠ્યા કે, 'મારા અંતરની વાત આજે તમે સૌએ કરી.' માટે ચાલો સૌ સહજાનંદસ્વામીને ધર્મધુરા સોંપવાની તૈયારી કરો. જેતપુર મુકામે રામાનંદસ્વામી સંવત ૧૮૫૮ના કાર્તિકસુદ એકાદશી (તા. : ૧૬–૧૧–૧૮૦૧)ના દિવસે પોતાના આશ્રિતો અનુયાયીઓ સમક્ષ સંપ્રદાયની ધુરા સહજાનંદસ્વામીને સોંપી. પછી સહજાનંદસ્વામીને ગુઢ રામાનંદસ્વામીએ ઉપદેશ આપ્યો. તથા હરિભક્તોને સહજાનંદસ્વામીની આજ્ઞામાં રહીને ભગવાનનું ભજન કરવાનું કહ્યું. પછી રામાનંદસ્વામીએ સહજાનંદસ્વામીને વરદાન માંગવા કહ્યું, ત્યારે સહજાનંદસ્વામીએ બે વરદાન માંગ્યા–

(૧) તમારા સંત્સગીને એક વીંછી કરડ્યાનું દુઃખ થવાનું હોય તો મને એક એક રૂવાંડે કોટિ કોટિ વીંછી કરડ્યાનું દુઃખ થાઓ; પણ તમારા સત્સંગીને તે દુઃખ થાય નહિ અને–

(૨) તમારા સત્સંગીને પ્રારબ્ધમાં રામપત્તર લખ્યું હોય, તે રામપત્તર મને આવે પણ તમારા સત્સંગી અન્નવસ્ત્રે કરીને દુ:ખી ન થાય.[૩૧]

સામાન્ય રીતે શરીર વિશેનું દુ:ખ મૃત્યુ સમયે અગણિત વીંછીના ડંખ જેવું દુ:સહ બની જાય છે. આવું દુ:ખ આ સંપ્રદાયના કોઈ આશ્રિતને ન થાય તેવું વરદાન માંગ્યું. પરિણામે આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં અનેરી શ્રદ્ધા ઊભી થઈ છે અને બીજું વરદાન માંગ્યુ હતું તેને કારણે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં દઢ શ્રદ્ધા છે કે, તેમના અનુયાયી બનનારને અન્ન વસ્ત્રનું દુ:ખ રહેશે નહીં. માત્ર આ સંપ્રદાયના લોકોમાં જ નહીં પરંતુ અન્ય ધર્મના લોકોમાં પણ એક એવી સામાન્ય માન્યતા છે કે, 'સ્વામિનારાયણીય કોઈ અન્ન વસ્ત્રે દુ:ખી હોતો નથી.' આ બધાનું કારણ સહજાનંદસ્વામીના વરદાનને આભારી છે. આ બંને વરદાનો માંગવા પાછળ સહજાનંદસ્વામીનો પરદુ:ખભંજક સ્વભાવ જોઈ શકાય છે.

૧ : ૨ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ધર્મપ્રવર્તક

રામાનંદસ્વામીએ સંપ્રદાયને યોગ્ય પુઢષના હાથમાં સોંપ્યો. હવે પોતાનું જાણે જીવનકાર્ય પુઢ થયું હોય, તેમ સહજાનંદસ્વામીને ગાદી સોંપ્યા પછી એક મહિના બાદ સંવત ૧૮૫૮ના માગશર સુદ તેરસ (તા. : ૧૭–૧૨–૧૮૦૧)ના રોજ ફણેણી ગામે તેમણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. ત્યારથી તે સંવત ૧૮૮૬ના જેઠસુદ દશમ (તા. : ૧–૬–૧૮૩૦) સુધીના લગભગ ત્રણ દાયકામાં સહજાનંદસ્વામીએ ગુઢ તરફથી વારસામાં પ્રાપ્ત થયેલ સંપ્રદાયને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી મહાન બનાવ્યો.

૧ : ૨ : ૧ સંપ્રદાય પ્રસાર માટેનાં સાધનો

રામાનંદસ્વામીના ધામગમન બાદ તેમનો વિશાળ અનુયાયીવર્ગ ફણેણીમાં એકઠો થયો હતો. રામાનંદસ્વામીના દેહ વિલયથી શોકગ્રસ્ત થયેલા આ અનુયાયીવર્ગને પહેલા તો તેમણે ધીરજ ધરવા કહ્યું અને શોક ન કરવા જણાવ્યું. તે સમયે પહેલી જ વાર 'સ્વામિનારાયણ' નામનો મંત્ર તે બોલ્યા, અને તેનો મહિમા સમજાવ્યો. રામાનંદસ્વામીના મૃત્યુ પછીથી ચૌદમાં દિવસથી 'સ્વામિનારાયણ' નામના મંત્રની ધૂન કરાવી. લોકો રામકૃષ્ણ ગોવિંદને બદલે હવેથી 'સ્વામિનારાયણ'નો જાપ કરવા લાગ્યા. આ પછીથી 'ઉદ્ધવસંપ્રદાય' કે 'જીવનમુક્તા'ના પંથ તરીકે જાણીતો હતો. હવે આ સંપ્રદાય 'સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય'ના નામે વિખ્યાત બન્યો. તેને 'સત્સંગ' તરીકે તથા તેના અનુયાયીને 'સત્સંગી' તરીકે જાણવાની પ્રથા શરૂ થઈ.[૩૨]

આમ, ગુઢના સ્વધામ ગમન બાદ સહજાનંદસ્વામીએ આ સંપ્રદાયને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી વિકસાવ્યો.

૧ : ૨ : ૨ પૂર્તકર્મો અને સદાવ્રતો

રામાનંદસ્વામીના સમયથી સદાવ્રતો દ્વારા ભિક્ષાર્થીને અન્ન આપવાની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી. આ પ્રવૃત્તિને સહજાનંદસ્વામીએ ચાલુ રાખી તથા તેનો વિકાસ પણ કર્યો. નિષ્કુળાનંદસ્વામી મુજબ તેમણે માણાવદર, લોજ, માંગરોળ, અગતરાય, ભાંડેર, ધોરાજી, જામવાળી, ભૂજ, નગર, (જામનગર), ફણેણી, સાંકળી, જેતપુર, કોટડા, ગઢડા, કારિયાણી, જેતલપુર, શ્રીનગર વગેરે સ્થળોએ અન્નક્ષેત્રો ચલાવેલા. આ સદાવ્રત ચલાવવાનો મુખ્ય હેતુ લોકોને સાધુઓનો સંપર્ક રહે એ હતો.[૩૩]

સદાવ્રતોની સાથે સાથે સહજાનંદસ્વામીએ વાવ, કૂવા, તળાવો વગેરે ખોદાવીને લોકોપયોગી પૂર્તકર્મો પણ કર્યા હતા. આધારાનંદસ્વામીની જાણ મુજબ તેમણે માંગરોળમાં વાવ ખોદાવી હતી; કારિયાણી મેઘપુર, બુધેજ, વડતાલ વગેરે ગામોમાં તળાવો ખોદાવ્યા અને ગળાવ્યા હતા. સંપ્રદાયના ગ્રંથોના અધ્યયન પરથી જણાય છે કે સહજાનંદસ્વામી જ્યાં વાવ કે તળાવો ગળાતા ત્યાં હરિભક્તોના ઉત્સાહ અને ઉમંગથી સભર વાતાવરણ ખડું કરી દેતા હોય તેમ જણાય છે. તેમણે કારિયાણીમાં સંવત ૧૮૬૧, ૬૨, ૬૩ (ઈ. સ. ૧૮૦૫, ૬, ૭) એ ત્રણ વર્ષ સુધી એક એક માસ ત્યાં રોકાઈને તળાવ ખોદાવ્યું હતું. તે વખતે હરિભક્ત સ્ત્રી–પુઢષો કીર્તન ગાતા જાય અને ધૂળ કાઢતા જાય. તેની સાથે સાથે સભા, કથાવાર્તા પણ કરતા. સહજાનંદસ્વામીની હાજરી જ તેમના ઉત્સાહને વધારી દેતી હતી. જ્યારે તળાવ ગળાઈ રહ્યું ત્યારે સહજાનંદસ્વામીએ હૂતાશનીનો ઉત્સવ કર્યો અને હરિભક્તોના માત્ર તન જ નહીં મન પણ રંગી દીધા.[૩૪]

જ્યારે વડતાલનું ગોમતી તળાવ ગળાવ્યું ત્યારે સહજાનંદસ્વામીએ પોતે પણ ગાળ (રૂમાલમાં) ઉપાડતા હતા.[૩૫] જેથી સ્વાભાવિક રીતે જ હરિભક્તોને પોરસ ચડતું. આ ઉપરાંત માંગરોળમાં વાવ ગળાવી ત્યારે વેદ સ્તુતિ ગાન સહજાનંદસ્વામી પણ કરતા હતા.[૩૬] તદુપરાંત બ્રાહ્મણોની ચોરાશીઓ કરતા, તેમને ઉપવીત આપતા, કન્યાદાન પણ આપતા વગેરે નિમિત્તે સત્સંગને વિસ્તૃત બનાવ્યો.[૩૭]

૧ : ૨ : ૩ સમાધિ પ્રકરણ

સંપ્રદાયના પ્રવર્તનમાં સહજાનંદસ્વામીએ ચલાવેલું સમાધિ પ્રકરણ ખાસ નોંધપાત્ર છે. તેમણે કિશોરાવસ્થામાં જ અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કર્યો હતો. યૌગિક શક્તિઓનો સ્વીકાર તો આજે પણ થાય છે. યોગ વિદ્યા શીખનારને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધારણા એટલા સોપાનો ક્રમશઃ વટાવ્યા પછી સમાધિની સિદ્ધિ મળે તો મળે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયા ઘણી કઠણ છે અને તેના પરિણામે સમાધિ સ્થિતિ તો અત્યંત દુર્લભ મનાય છે. સામાન્ય માણસોનું તો સમાધિ સુધી પહોંચવાનું કામ જ નથી. છતાં

સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં અસંખ્ય એવા ઉદાહરણો જાણવા મળે છે કે સહજાનંદસ્વામીએ જેને યોગનો સામાન્ય પરિચય ન હોય તેવા લોકોને પણ સમાધિ થયાના અનેક દૃષ્ટાંતો નોંધાયેલા છે. પરંતુ શરૂઆતમાં તેમણે આચાર્યપદ સંભાળ્યું ત્યારે આ સમાધિ પ્રકરણ ઘણું વિકસ્યું અને તેના વિવિધ સારામાઠા પરિણામો પણ આવ્યા હતાં.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે જ્યાં જ્યાં વિચરણ કર્યું ત્યાં લોકોને સમાધિની વિવિધ અનુભૂતિ કરાવતા હશે એમ જણાય છે. ઉદા. ત., માંગરોળમાં તો જુદાં જુદાં ધર્મ પાળતા લોકોએ પોતપોતાના ઈષ્ટદેવનાં દર્શન કરાવવાની વિનંતી કરી, તેથી અનેક લોકોએ પોતપોતાના ઈષ્ટદેવ– રામ, કૃષ્ણ, શિવ કે દેવીનાં દર્શન કર્યાં. એટલું જ નહીં પણ જૈનોએ તીર્થંકરના અને મુસ્લીમોએ પયગંબરનાં દર્શન કર્યાં. સહજાનંદસ્વામીનું આધ્યાત્મિક બળ માત્ર મનુષ્યો પર જ નહીં પરંતુ જડ–ચેતન પશુ, પક્ષી પર પણ અસર કરતું હતું. ઉદા. ત., મનુષ્યોને જ નહીં પરંતુ ચકલાંને, કબૂતરને, મોરને, વાંદરાને અને જળમાં માછલાંને પણ સમાધિ કરાવતા હતાં.[૩૮]

જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણ સોરઠનાં પ્રદેશમાં લોકોને સમાધિ કરાવતા હતાં, ત્યારે સંપ્રદાયમાં અત્યંત આદરણીય રામાનંદસ્વામીના શિષ્ય એવા મુક્તાનંદસ્વામી કચ્છમાં હતાં. તેમણે જ્યારે આ સમાધિની વાત સાંભળી ત્યારે તેમને અતિ ગ્લાનિ થઈ. તેમણે વિચાર્યું કે યોગના બળથી તેઓ લોકોને ભ્રમિત કરે છે, તેથી તેઓ તેમને મળવા મેઘપુર આવ્યા અને એ માટે તેમણે સહજાનંદસ્વામીને ઠપકો આપ્યો. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે સહુ હરિભક્તો ભેગા મળીને રામાનંદસ્વામીનું ભજન કરે છે. ત્યારે કેટલાકના નાડી પ્રાણ તણાઈ જાય છે અને સમાધિ થઈ જાય છે. તેમની હાજરીમાં તેમના શિષ્ય સંતદાસને બોલાવી તેમના સામે જોયું તરત તેમનાં નાડી પ્રાણ ખેંચાઈ ગયા. તેમને સમાધિ થઈ ગઈ. મુક્તાનંદસ્વામી પાસે સહજાનંદસ્વામીએ નાડી પરીક્ષા કરાવી. સંતદાસે સમાધિમાં જે દર્શન થયાં હતાં તેની વાત કરી, છતાં મુક્તાનંદસ્વામીને સંતોષ ના થયો. એક વખત કાલવાણી ગામમાં મુક્તાનંદસ્વામી ખાખરાના વનમાં દિશાએ જઈને આવતા હતાં. ત્યારે રામાનંદસ્વામીનો સાક્ષાત્કાર થયો. પછી રામાનંદસ્વામીએ કહ્યું કે, 'મેં નહોતું કહ્યું કે હું તો માત્ર ડુગડુગીનો વગાડનારો છું. ખરા ખેલના ભજવનારાનું આગમન થશે. તે આ વર્ણી છે અને મેં તો રૂની પૂંજીમાંથી એક પૂણી કાંતી છે હજી આખી ગંજી કાંતવાની બાકી છે. તેના કાંતનાર આ મહારાજ છે, તે આપણા સૌના પ્રભુ છે.' આમ, રામાનંદસ્વામીએ સાક્ષાત્ દર્શન આપી મુક્તાનંદસ્વામીનો સંશય દૂર કર્યો. તેમણે એક હાર ગૂંથીને સહજાનંદસ્વામીને પહેરાવ્યો અને તેમની ક્ષમા માંગી. આ પછી મુક્તાનંદસ્વામીને સહજાનંદસ્વામી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અતૂટ બની.[૩૯]

સમાધિ પ્રકરણથી સમાજમાં પણ વિવિધ પ્રત્યાઘાતો પડ્યા. સહજાનંદસ્વામીના મંત્ર માત્રથી, દૃષ્ટિમાત્રથી કે સ્પર્શમાત્રથી સમાધિ થતી અને છૂટતી, તેવું અનુભવવા અનેક લોકો ત્યાં આવવા લાગ્યા. ત્યારે તેમણે આ પ્રકરણ સામાન્ય બનાવી દીધું કેમકે તેમનો ઉદ્દેશ ચમત્કારોથી લોકોને ભમાવવાનો ન હતો. આમ છતાં આને કારણે જેવો લોભાયો હશે, તેમને પાછળથી ચોક્કસ જણાયું હશે કે તેમનો આશ્રય લેવો એ રમત વાત નથી. કેમકે તેમના સદાચારના નિયમોનું પાલન અતિ કઠણ હતું. આ ઉપરાંત કેટલાંક વેરાગીઓ, ખાખી બાવાઓ તેમજ શક્તિના ઉપાસક તાંત્રિકોને પોતાના શિષ્યો ખેંચાઈ જવાનો ભય લાગ્યો. આથી તેમનો દ્વેષ અને ઉપદ્રવ કરનારા વધ્યાં.

સમાધિ પ્રકરણ ચલાવવા પાછળ લોકોમાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવી, સાત્ત્વિક ભક્તિ તરફ અભિમુખ કરવા અને વધુમાં વધુ લોકોનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવાનો તેમનો હેતુ હતો એમ જણાય છે.

૧ : ૨ : ૪ ઉત્સવો–સમૈયા–યજ્ઞો

ભગવાન સ્વામિનારાયણ સતત વિચરણ દ્વારા હરિભક્તોને ગામોગામ અને ઘરે ઘરે જઈને, મળીને તેમને સદાચાર–ધર્મ પાળવા તરફ ઉપદેશ આપતા. પરંતુ તેમના કાર્યની ઈતિશ્રી એટલામાં આવી જતી ન હતી. સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ વચ્ચે એક પ્રકારની ભાવાત્મક એકતા સધાય, તેમની નિષ્ઠા દૃઢ બને, સદાચારને માર્ગે ચાલવામાં આવતા વિઘ્નો સામે ટકી રહેવાનું બળ મળે તથા ભેગા મળવાનો અને ઉત્સવનો આનંદ મળે તે માટે તેઓ અવાર–નવાર વિવિધ સ્થળોએ વિવિધ પ્રકારના સમૈયાઓ અને ઉત્સવોનું આયોજન કરતા. જેમાં પ્રબોધિની એકાદશી, વસંતોત્સવ, હુતાશની, રામનવમી, જન્માષ્ટમી, શરદપૂનમ, અન્નકૂટ વગેરે ઉત્સવો મુખ્ય હતા. આવા ઉત્સવો કે સમૈયા દ્વારા તેમનો ઉદ્દેશ વિશાળ પાયા પર લોક શિક્ષણ આપવાનો હતો એમ જણાય છે. તેમણે પોતે એક વખત જાહેર કરેલું કે, 'સંત્સગથી જ વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી સત્સંગ દૃઢ કરાવવા માટે અમે અને સંતો ગામોગામ ફરીએ છીએ અને વારે વારે સમૈયા કરીએ છીએ.[૪૦] આ સમૈયા–ઉત્સવોમાં જે કાર્યક્રમ થતાં તે પણ તેમના ઉદ્દેશને પ્રગટ કરે છે. સમૈયામાં સવાર–સાંજ ભાગવતની કે અન્ય ગ્રંથની કથા કરવામાં આવતી હતી. કેટલીક વાર કાશીથી ગ્રંથો મંગાવી તેની કથા પણ કરતા હતાં. કથાવાર્તા સાથે તેમાં આવતી વાતનું રહસ્ય પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સમજાવતા હતાં.[૪૧] કથા ઉપરાંત ધૂન–કીર્તનની જમાવટ થતી. સહજાનંદસ્વામીની આ બંને બાબતોનું સત્સંગીઓમાં અનન્ય આકર્ષણ રહેતું હતું. વળી વસંતોત્સવ કે હુતાશનીના સમૈયામાં અબીલ–ગુલાલ અને રંગ વડે ઉત્સવ કરવામાં આવતો હતો. હોરી ફાગના પદો ગવાતાં. ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે સંતો તથા હરિભક્તો સાથે રમતા. આ ઉપરાંત રામનવમી, જન્માષ્ટમી, અન્નકૂટ

વગેરે ઉત્સવોની પણ સત્સંગીઓ કાગડોળે રાહ જોતા. અરે લોયા નામના ગામમાં તેમણે કરેલ શાકોત્સવતો સત્સંગીઓની સ્મૃતિમાં ચિરંત્તન સ્થાન પામ્યો હતો. આજે પણ તે પ્રતીક ઉત્સવ તરીકે ઉજવાય છે.

સમૈયામાં આવનારને તેઓ અગાઉથી કેટલીક સૂચનાઓ મોકલતા જેવી કે, "એકલા આવવું નહીં, ઘરના માણસોને કહ્યા વિના ન આવવું, ખર્ચી લીધા વિના ન આવવું, માર્ગમાં હરિભક્તોનું અન્ન ન ખાવું."[૪૨] વળી સમૈયાની ભીડમાં બાળકોને જુદાં પડવા ન દેવા, ગફલતમાં ન રહેવું વગેરે તીર્થમાં વર્તવાની બધી રીતો વારંવાર કહેતા હતા.[૪૩] સમૈયામાં જે જે પ્રદેશમાંથી સંઘો આવે તેમના ઉતારા–પાણીની, જમવાની વગેરે વ્યવસ્થા ઉપર તેઓ પોતે દેખરેખ રાખતા. તે વિષે લોકોને મળીને પૂછતા, જેની પાસે સીધું, વાટખર્ચી ખૂટી હોય તો તેને અપાવતા પણ હતા.[૪૪] સમૈયાઓનું આયોજન કરવા પાછળનો હેતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણે જણાવેલો કે, "અતિ અંધારી રાત હોય તેમા ઘર હોય, પણ દીવો ન હોય તો કેવા લાગે ? તેમ સમૈયા વિનાના અંતર અંધકારરૂપ થઈ જાય. વારંવાર આ સત્સંગની દઢતા કરતા રહેવું. સમૈયામાં સંત સમાગમ થાય. હરિભક્તો પણ ભેગા મળે, એમ સત્સંગનું પોષણ થાય. વળી સમૈયાનો કેફ તો એક વર્ષ સુધી ચાલતો હોય છે અને ફરી સમૈયો ન આવે તો કેફ ઘટવા માંડે છે."[૪૫]

યજ્ઞો હિન્દુધર્મના મહત્ત્વના અંગ સમાન છે. તેના મૂળ છેક વેદકાળમાં પડેલાં છે. વૈદિક યજ્ઞોમાં જ્યારે પશુહિંસા, બલિ અને માંસાહારનો અતિરેક થયો ત્યારે 'અહિંસા ધર્મ'નું પ્રતિપાદન બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મે કર્યું હતું. તેના પ્રભાવ નીચે હિન્દુ ધર્મમાં પણ અહિંસાને સ્થાન મળ્યું. પરતું કાળાંતરે ફરી એક એવો વર્ગ ઊભો થયો કે, 'જે યજ્ઞના પ્રસાદ તરીકે માંસ લક્ષણ કરવામાં બાધ નહીં' તેવું માનતો હતો. ઓગણીસમી સદીમાં કે જ્યારે ધર્મનું સ્વરૂપ વિકૃત બની ચૂક્યું હતું ત્યારે હિંસા પ્રધાન યજ્ઞો ફરી થવા લાગ્યા. ખાસ કરીને શાકતોમાના વામમાર્ગીઓ હિંસા પ્રધાન યજ્ઞો કરતા હતા. આ માટે તેઓ વેદનો આધાર પણ લેતા. જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે આવા હિંસક યજ્ઞોનો વિરોધ કર્યો. આ સમયે ભૂજના કારભારી બ્રાહ્મણ જગજીવને હિંસાયુક્ત મોટા યજ્ઞનું આયોજન કરેલું, તેમાં સહજાનંદસ્વામીને આમંત્રણ મળતા તેઓ ત્યાં ગયા હતાં અને તેમણે યજ્ઞ માટે બાધેલા પશુઓ જોઈને, તેને આવો યજ્ઞ ન કરવા સમજાવ્યો. પરંતુ જગજીવન ન માનતા સહજાનંદસ્વામીએ યજ્ઞ સ્થળનો ત્યાગ કર્યો. પાછળથી રાજકીય પ્રપંચમાં જગજીવનનું મરણ થયું તેમ જાણવા મળે છે.[૪૬] હિંસક યજ્ઞોને નિર્મૂળ કરવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે ઠેર ઠેર શાસ્ત્રાર્થો કર્યા અને અહિંસામય યજ્ઞો કરીને તેનું મહત્ત્વ વધાર્યું. જેતલપુર, ડભાણ, સિદ્ધપુર વગેરે સ્થળોએ તેમણે કરેલા મહાઢદ્ર તેમજ વિષ્ણુયાગ દ્વારા લોકોમાં અહિંસા ધર્મનું હાર્દ સમજાવ્યું.

આમ, તેમણે ઉત્સવો, સમૈયાઓ અને યજ્ઞો ઉજવતા રહીને તેમણે ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. નિષ્કુળા–નંદસ્વામી મુજબ તેમણે ૩૭ જેટલાં ગામોમાં ઉત્સવ–સમૈયાઓ કર્યા હતા.[૪૭]

૧ : ૨ : ૫ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સંતો

સંપ્રદાયનો પ્રભાવ વિસ્તર્યો તેમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણની અસાધારણ વ્યક્તિત્ત્વનો જેમ અમૂલ્ય ફાળો છે, તેમ સ્ત્રી–ધનના ત્યાગી, સાધુતાના ભૂષણરૂપ એવા સંતોનો પણ અમૂલ્ય ફાળો છે. અજ્ઞાનમાં ડૂબેલી પ્રજાને સાચા ધર્મ તરફ વાળવા માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે જે સાધુ વર્ગ ઉભો કર્યો, તે સંપ્રદાયના મુખ્ય સ્તંભ સમાન બન્યો. હીરો જેમ હીરાથી વીંધાય તેમ જીવનથી જીવન ઘડાય– એ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને, ભગવાન સ્વામિનારાયણે સામાન્ય પ્રજામાં સંસ્કાર–નીર સીંચવા માટે અદ્‌ભુત શિસ્ત અને સંયમથી યુક્ત સાધુઓના મંડળોને ગુજરાતભરમાં સતત વિચરણ કરાવ્યું હતું.

ભગવાન સ્વામિનારાયણની ઈચ્છા લોકોમાં સદાચાર ધર્મનો પ્રચાર કરવાની હતી. તે સમયે સદાવ્રતોમાં ઘણાં દ્વેષી વેરાગીઓ આવીને વાતાવરણને ભ્રષ્ટ કરતા. તેથી તેમણે સદાવ્રતોમાંથી સાધુઓને બોલાવી લીધાં, અને સદાવ્રતોનું કામ ગૃહસ્થોને સોંપ્યું અને સત્સંગ પ્રચાર માટે વિચરણ કરવાના હેતુથી તેમણે સાધુઓને પોતાની પાસે આવવા સંદેશા મોકલ્યા.[૪૮]

આ રીતે સાધુઓને બોલાવી, તેમના જુદાં જુદાં મંડળોની રચના કરી, તેમને કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને ગુજરાતના જુદાં જુદાં વિસ્તારોમાં વિચરણ કરવા મોકલ્યા. તેમને સાધુ ગુણોનો ઉપદેશ આપી, 'પંચવર્તમાન' (નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિઃસ્નેહ, નિઃસ્વાદ, નિર્માન) કડકપણે પાળવાનો આદેશ આપ્યો. વળી સાધુએ દરરોજ પાંચ માણસને અને ઓછામાં ઓછા એક માણસને વર્તમાન ધરાવીને જ જમવું. તે પંચવર્તમાન એટલે (૧) દારૂ ન પીવો, (૨) ચોરી ન કરવી, (૩) માંસ ન ખાવું, (૪) વ્યભિચાર ન કરવો અને (૫) વટલવું કે વટલાવવું નહીં. જો સાધુ દિવસમાં કોઈને પણ વર્તમાન ન ધરાવી શકે તો તેને ઉપવાસ પડતો. પરિણામે સાધુઓએ સર્વત્ર વિચરણ કરીને લોકોને સદાચાર ધર્મની શીખ આપી. આમ આ પ્રકારની નીતિમત્તાને કારણે સંપ્રદાય પ્રતિષ્ઠા પામવા લાગ્યો. આથી જુદાં જુદાં પંથના લોકો સંપ્રદાય તરફ આકર્ષાયા. તેના પરિણામે કેટલાક મતવાદીઓ અનેક રીતે સાધુઓને ત્રાસ આપવા લાગ્યાં.[૪૯]

આ વિઘ્ન દૂર કરવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે એક ક્રાંતિકારી પગલું ભર્યું. અત્યાર સુધી આ સાધુઓને ભાગવતી દીક્ષા અપાતી, તેથી તેમને આચારના ચુસ્ત નિયમો પાળવા પડતા. ભગવાન સ્વામિનારાયણે કાલવાણી મુકામે ૫૦૦ સાધુઓને 'પરમહંસ' દીક્ષા આપીને શિખા–સૂત્રનો ત્યાગ કરાવ્યો. સંન્યાસીનાં ધર્મો પાળવા આજ્ઞા કરી. માનસી મૂર્તિપૂજાનો વિધિ આપ્યો, સૌને સંન્યાસીની

દીક્ષા આપી, અલ્ફી પહેરાવી. સાધુઓને ભાગવતી દીક્ષા તથા કંઠી–પૂજા વગેરે આપવાનું બંધ કર્યું. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પરમહંસોને અલક્ષ્યપણે વિચરવાની આજ્ઞા કરી. વિ✓ના ધાર્મિક ઈતિહાસમાં આ એક તદ્દન અનોખો અને અદ્વિતીય પ્રસંગ હતો. ભગવાન સ્વામિનારાયણના એક જ વચને સર્વે પરમહંસ બન્યાં, તે તેમનો દિવ્ય પ્રભાવ હતો.

૧ : ૨ : ૬ મંદિરોનું નિર્માણ અને આચાર્યોની સ્થાપના

જ્યારે સંપ્રદાયનો વિકાસ ખૂબ જ સારા પ્રમાણમાં થયો ત્યારે સંપ્રદાયના લોકોમાં ઉપાસના, ભક્તિ, સંપસુહૃદયભાવ, નિયમોનું દઢપાલન તથા નિયમિત બધા મળી શકે તે માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે મંદિરોનું નિર્માણ કરીને સંપ્રદાયને વધુ સુદઢ બનાવ્યો. મંદિર વિના સંપ્રદાયની પરંપરા સચવાય નહીં એવો તેમનો અભિગમ હતો.[૫૦] ભગવાન સ્વામિનારાયણે સૌ પ્રથમ અમદાવાદમાં શિખરબદ્ધ મંદિરનું નિર્માણ કરી, તેમાં અ. સં. ૧૮૭૮ના ફાગણસુદ ત્રીજ, સોમવાર (તા. : ૨૪–૨–૧૮૨૨)ના દિવસે શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરેલી.[૫૧] તેમણે બીજા શિખરબદ્ધ મંદિરની રચના ભુજમાં કરેલી, તેમાં સં. ૧૮૭૯ના વૈશાખસુદ પાંચમ, શુક્રવાર (તા. : ૧૫–૫–૧૮૨૩)ના દિવસે શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[૫૨] ત્રીજા શિખરબદ્ધ મંદિરનું નિર્માણ વડતાલમાં કરેલું, તેમાં તેમણે સં. ૧૮૮૧ના કારતક–સુદ બારસ, ગુરૂવાર (તા. ૩–૧૧–૧૮૨૪)ના દિવસે શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની મૂર્તિઓની પ્રાણ–પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[૫૩] ચોથા શિખરબદ્ધ મંદિરનું નિર્માણ ધોલેરામાં કરેલું, તેમાં તેમણે સં. ૧૮૮૨ના વૈશાખસુદ તેરસ, શનિવાર (તા. ૧૯–૫–૧૮૨૬)ના દિવસે શ્રીમદન મોહન મહારાજની મૂર્તિઓની પ્રાણ–પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[૫૪] પાંચમાં શિખરબદ્ધ મંદિરનું નિર્માણ જૂનાગઢમાં કરેલું, તેમાં તેમણે સં. ૧૮૮૪ના વૈશાખવદ બીજ, ગુઢ વાર (તા. : ૧–૫–૧૮૨૮)ના રોજ શ્રીરાધારમણદેવની મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[૫૫] છેલ્લા શિખરબદ્ધ મંદિરનું નિર્માણ ગઢડામાં કરેલું, તેમાં તેમણે સં. ૧૮૮૫ના આસોસુદ બારસ, શનિવાર (તા. : ૯–૧૦–૧૮૨૯)ના દિવસે શ્રીગોપીનાથ મહારાજની મૂર્તિઓની પ્રાણ–પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[૫૬] આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે છ મોટા શિખરબદ્ધ મંદિરોનું નિર્માણ કરીને, તેમાં ભગવાનના જુદા જુદા સ્વરૂપોની સાથે વડતાલ મંદિરમાં પોતાના જ સ્વરૂપની, સ્વહસ્તે 'શ્રી હરિકૃષ્ણમહારાજ'ના નામની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરીને, આજ સુધી હિન્દુ ધર્મ–સંપ્રદાયના ઈતિહાસમાં કોઈએ ન કર્યું હોય તેવું આ એક અજબ ક્રાંતિકારી કાર્ય કર્યું હતું.

મંદિરોની રચનાથી સંપ્રદાયના તંત્રનું વહીવટી માળખું રચવાની આવશ્યક્તા તેમને જણાઈ.

લોકોની શ્રદ્ધાના પ્રતીક બની રહે તથા સંપ્રદાયની એકતા જળવાઈ રહે તે હેતુથી આચાર્યની પરંપરા સ્થાપવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. આ દરમ્યાન છપૈયામાં ભગવાન સ્વામિનારાયણના બે ભાઈઓ રામપ્રતાપજી તથા ઈચ્છારામજીને ભગવાન સ્વામિનારાયણના શિષ્ય માયાજિતાનંદજી સાથે અકસ્માત પરિચય થયો. તેમની પાસેથી બધી માહિતી મેળવીને, બંને ભાઈઓ પોતાના પરિવાર સહિત ભગવાન સ્વામિનારાયણને મળવા ગુજરાતમાં આવ્યાં.[૫૭] પ્રથમ ઈચ્છારામ ભાઈ ભગવાન સ્વામિનારાયણને લોયામાં મળ્યા. ત્યાર પછી રામપ્રતાપભાઈ પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણને મળ્યા. આમ, બંને ભાઈઓના આગમનથી ધર્મકૂળ સંબંધી સૌને જાણ થવાથી ભગવાન સ્વામિનારાયણ વિશે દુષ્ટ લોકો ગમે તેમ બોલતા હતા, તે બધા છોભીલા પડ્યા. સંતો, હરિભક્તોને પણ આનંદ થયો. જોકે ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાને ધર્મ અને ભક્તિના પુત્ર તરીકે જ ઓળખાવતા હતા. સાંસારિક સંબંધો પ્રતિ તેઓ સદા ઉદાસીન રહેતા હતાં.

એકવાર ભગવાન સ્વામિનારાયણે વડતાલમાં સભાને સંબોધતા કહ્યું કે– આપણે દરવર્ષે પ્રબોધિની એકાદશી અને હરિનવમી ઉત્સવ–સમૈયા અહીં ઉજવવા. ત્યારે સદ્‌ગુઢ મુક્તાનંદસ્વામીએ ભગવાન સ્વામિનારાયણને કહ્યું કે મંદિરના વહીવટ માટે તેમજ સંતો–હરિભક્તોને ધર્મવંશનું રક્ષણ મળે તે માટે ધર્મકુળમાંથી આપને યોગ્ય લાગે તેમને આ ધર્મની ગાદી ઉપર નિયુક્ત કરો.[૫૮]

આ સાંભળી ભગવાન સ્વામિનારાયણ ઉદાસ થઈ ગયા. થોડીવારે તેમણે કહ્યું, 'સાધુના શિરછત્ર તો સાધુ જ હોય છે. ગૃહસ્થ ન હોય માટે કોઈ મોટા સદ્‌ગુઢ ને આપણે આચાર્ય બનાવી અમારી ગાદી તેમને સોંપીએ; ત્યારે નિત્યાનંદસ્વામીએ કહ્યું કે, 'આ ગાદીના વહીવટ માટે જે સદ્‌ગુઢ ને આપ આચાર્ય તરીકે નિયુક્ત કરો, તેમને ધન અને સ્ત્રીનો સ્પર્શ રહેવાનો જ. આ બંને વસ્તુ સાધુ માટે તો નિષેધ છે. વળી ધર્મકુળ જેવું પવિત્ર કોઈ કુળ નથી. તે કુળમાંથી આચાર્યની વરણી કરો તો આ ધર્મની ગાદીના પતિ તરીકે સમગ્ર સત્સંગને શિરછત્ર મળે.' ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ કહ્યું કે 'ગૃહસ્થી આચાર્યોમાં પણ અનેક દૂષણો છે, છતાં અમને અંતર્યામી જાણીને અમારો યથાર્થ મહિમા સમજીને જે દ્રવ્યમાં લોભાય નહીં, સ્ત્રીસંગથી દૂર રહે અને સત્સંગ વધારવામાં જ સદા પ્રવૃત્ત રહે તેવા ગૃહસ્થ આ પતનના માર્ગે જાય નહિ; પછી મુક્તાનંદસ્વામીએ કહ્યું કે, 'એ પ્રકારના નિયમોનું નિર્માણ કરો. તે નિયમોનું અનુશીલન જે કરે તે જ સાચા આચાર્ય બનશે.'

આપણા પુરાણોમાં જ આચાર્યની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. "શાસ્ત્રોમાં કહેલા ધર્મ જે દઢતાપૂર્વક પાળે છે તેને જ અને પોતાના આશ્રિતોમાં તે સદાચારરૂપી ધર્મનું જે પ્રવર્તન કરાવી શકે છે તેને

જ આચાર્ય કહેવાય છે."[૫૯] પરંતુ દેશકાળના પ્રભાવથી જે ધર્માચરણમાં શિથિલ થઈ જાય અથવા અર્થોપાસનામાં ચિત્ત જોડી દે ત્યારે એ ધર્મની ગાદીના આચાર્ય મટી જાય છે. માટે દોષ તો જેમ ત્યાગીને આચાર્ય બનાવવામાં છે. તે જ પ્રમાણે ગૃહસ્થને પણ આચાર્ય બનાવવામાં દોષ રહ્યા જ છે. ત્યારે નિત્યાનંદસ્વામીએ પૂછ્યું કે તો પછી એનું નિવારણ કેવી રીતે થાય ?

પ્રશ્નનું નિવારણ કરતા ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે, "ગમે તેવો મોટો હોય પણ તેને નારાયણના ચરણારવિંદને વિષે નિમગ્ન ન રહે તો તેનો પણ દેશકાળથી પરાભવ થાય. પરંતુ નારાયણને જે નિર્વિકલ્પપણે પામ્યો હોય તેનો પરાભવ ન થાય. એવી નિર્વિકલ્પ સ્થિતિવાળા મોટા સંતનો જો ગૃહસ્થ આચાર્ય સતત સંબંધ રાખે તો જ દેશકાળના બંધનો તેને બાધ ન કરે."[૬૦] એટલા માટે જ શિક્ષાપત્રીમાં પણ આજ્ઞા આપી છે કે, ccDFg I Fo ; gTxR@@@@Pcc[૬૧] અર્થાત્ સાધુને આદર થકી માનવા. આમ, મોટા સાધુ પુઢષનો સંબંધ જો રહે તો જ ધર્મ સચવાય છે. સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય તો પછી કેવળ પ્રણાલિકા જ રહે છે. પછી એ પ્રણાલિકાની જડમાંથી કદી બહાર આવી શકાતું નથી.

આમ, સંપ્રદાયના મોટેરા સંતોના આગ્રહથી ભગવાન સ્વામિનારાયણે સંવત ૧૮૮૨ના કાર્તિકસુદ એકાદશી, મંગળવાર (તા. : ૨૧–૧૧–૧૮૨૫)ના દિવસે વડતાલમાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણદેવના મંદિરમાં તેમણે મોટાભાઈ રામપ્રતાપજીના પુત્ર અયોધ્યાપ્રસાદજી તથા નાનાભાઈ ઈચ્છારામજીના પુત્ર રઘુવીરજીને દત્તક લીધા અને આચાર્યપદે નિયુક્તિ કરી.[૬૨] તેમણે શ્રીનરનારાયણ(અમદાવાદ) અને શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ(વડતાલ) એ બે મંદિરોને મુખ્ય રાખી, બે દેશના વિભાગો ઉત્તર અને દક્ષિણ એ રીતે કર્યા. કયા આચાર્ય કયો ભાગ સંભાળે તે ચિટ્ઠીઓ નાખી નક્કી કર્યું. તેમાં રઘુવીરજી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેશના અને અયોધ્યાપ્રસાદજી શ્રીનરનારાયણ દેશના આચાર્ય તરીકે નિયુક્ત થયા.[૬૩] આમ, બંને આચાર્યોને મંદિરોના વહીવટ માટે ગાદી પર વરણી કરી અને સદ્ગુઢ સંતોને મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશ માટે આદેશ આપ્યો.

સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ એ કેવું લાલસાવાળું અને સત્તા, સંપત્તિ તથા સ્ત્રીઓના સંપર્કથી આ આચાર્યપદની કેવી અધોગતિ થાય તે તેમનાં ધ્યાનમાં હતું. આથી જ ગૃહસ્થ આચાર્ય તેમણે પોતાના 'ધર્મકુળ'ના નિમ્યાં અને તેમને નિયમોનું પાલન કરવા કહ્યું અને આ નિયમો તેમણે શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૨૩ થી ૧૩૪ સુધી આચાર્યો તથા તેમની પત્નીઓ માટે પણ આપેલ છે. આ જોતા ભગવાન સ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયના આચાર્યપદને પવિત્ર રાખવા માટે અસાધારણ કાળજી રાખી છે તે જણાઈ આવે છે.

આ બધી બાબતોમાં આચાર્યપદ માટેની મુખ્ય લાયકાત ભગવાન સ્વામિનારાયણે ધર્મમાં અપ્રમાદ ગણાવેલ છે. ધર્મની ગાદી પર બેસીને જે આલસ્ય સેવે તેને ગાદીએથી દૂર કરવો એવું પણ તેમણે જણાવ્યું છે– "જ્યાં ધન હોય ત્યાં પ્રમાદ રહે છે અને ગાદી માત્ર કહેવા પૂરતી રહી જાય છે. તેથી આચાર્ય જ્યાં સુધી અમે કહેલા ધર્મમાં વર્તે ત્યાં સુધી માનવા જોગ છે."[૬૪] ધર્મ વિનાની આજ્ઞાઓ માનવી તે સત્સંગમાં નિષેધ છે એમ સ્પષ્ટ તેમણે જાહેર કર્યું છે. આમ, આચાર્યથી પણ ચડિયાતી એવી ધર્મસત્તા છે અને તે પ્રમાણે આચરણ ન કરનારને આચાર્યપદે હોય તો તેને સત્સંગીઓ દૂર કરી શકે તેવી લોકશાહી યુક્ત અને જાગૃત પ્રણાલિકા આ સંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા છે.

૧ : ૩ ભગવાન સ્વામિનારાયણની લીલા સમાપ્તિ

ભગવાન સ્વામિનારાયણે સતત વિચરણ દ્વારા ધર્મનો વિકૃત અર્થ દૂર કરી, લોકોને અને અન્ય સંપ્રદાયના ગુઢઓને સાચોમાર્ગ બતાવ્યો. પંચવર્તમાન દ્વારા તેમણે સદાચારનું અને પવિત્રતાનું એક પ્રચંડ મોજું ફેલાવ્યું. સાત્ત્વિક ધર્મ સંસ્થાપન માટે અને નિર્મળ ભક્તિના પ્રચાર માટે તેમણે અહિંસક યજ્ઞો અને સમૈયાઓ કર્યા તથા મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું. તેમજ સંપ્રદાયના ભવિષ્યના અનુયાયીઓને પણ આચાર ધર્મ અને આત્યંતિક કલ્યાણ માટે પ્રેરણા મળી રહે તે માટે શિક્ષાપત્રીની રચના પણ કરી. આ ઉપરાંત તેમણે સંત મંડળ ઉભુ કર્યું. આમ, પોતાની અસાધારણ શક્તિથી આ સંપ્રદાયને એક નાનકડા અંકુરમાંથી મોટા વટવૃક્ષમાં પલટાવી દીધો.

જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણની તબિયત નાદુરસ્ત રહેવા લાગી, ત્યારે તેમણે સંતો, હરિભક્તોને બોલાવીને પોતાનું કાર્ય હવે પૂર્ણ થયું છે તેથી સ્વધામ (અક્ષરધામ)માં જવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. આવા સિદ્ધા જ વજ્રપ્રહારથી સંતો, હરિભક્તો વિલાપ કરવા લાગ્યા. ત્યારે તેમણે હસીને સૌને આ✓ાસન આપ્યું. પરંતુ તેઓ સમજી ગયા હતા કે તેમનો નિર્ણય અફર છે. જ્યારે માંદગી વધતી ગઈ. ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશના ગામોમાંથી અસંખ્ય હરિભક્તો તેમના અંતિમ દર્શન કરવા માટે આવ્યા.[૬૫] ત્યારે તેમણે જમવાનું શરૂ કર્યું અને પોતાની તબિયત ખરેખર સુધારા ઉપર છે તેવું લોકોને જણાવ્યું. આની ખુશાલીમાં દાદા ખાચરે સાકર પણ વહેંચી અને ભગવાન સ્વામિનારાયણે બહાર ગામથી આવેલા સંઘોને સમજાવીને ગૃહે વળાવ્યા.

આ રીતે પોતાની આસપાસ માણસોની ભીડને ઓછી કરી નાંખી. સંતો હરિભક્તોને બોલાવી કહ્યું, 'વડતાલ, અમદાવાદ બેઉ દેશની જવાબદારી ગોપાળાનંદ સ્વામીને સોપું છું.[૬૬] બ્રહ્માનંદ સ્વામીને ભગવાન સ્વામિનારાયણ સાથે અનન્ય સખાભાવ હતો. આથી પોતાના દેહોત્સર્ગનો પ્રસંગ તેઓ જીરવી

નહીં શકે તેમ તેમને લાગ્યું હશે, તેથી બ્રહ્માનંદ સ્વામીને જૂનાગઢ મોકલી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને અહીં બોલાવી લીધા.

જૂનાગઢમાં મૂળ અક્ષરમૂર્તિ શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને બ્રહ્માનંદસ્વામીએ કહ્યું કે આપને મહારાજ ગઢપુર તેડાવે છે. આ સમાચાર સાંભળતા તેઓ તરત જ ગઢપુર આવે છે. તેઓ ગોપીનાથ મહારાજના દર્શન કરીને, અક્ષર ઓરડીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ પાસે આવ્યા. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વામીના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવતા કહ્યું કે, 'સ્વામી આવી ગયા ને ? અમે નો'તુ કહ્યું કે પ્રસંગ આવે તમને બોલાવી લઈશું. તો બોલાવી લીધા ને ? સ્વામી તેમની સામુ મેષોન્મેષ જોઈ રહ્યા હતા, તેમની આ દષ્ટિમાં વિરહનું દુઃખ હતું. તેથી ભગવાન સ્વામીનારાયણે તેમને કહ્યું, 'સ્વામી ! અમે તમારાથી કયાં જુદા છીએ ?[૬૭] આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણના આ વચનો પરથી શ્રીગુણાતીતા નંદસ્વામીને ભગવાન સ્વામિનારાયણના શરીરરૂપ કહી શકાય.

જ્યારે ગોપાળાનંદસ્વામીએ ભગવાન સ્વામિનારાયણને કહ્યું કે જૂનાગઢના મહંત શ્રી ગુણાતીતનંદસ્વામીને આપના ઉપર અપાર પ્રેમ છે, તેથી તેઓ આપના વિરહની વેદના સહન નહીં કરી શકે તો તેમને પાછા જૂનાગઢ મોકલી દ્યો. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણ બોલ્યા કે, 'સ્વામી ! એ ગુણાતીતાનંદસ્વામી તો ગુણાતીત એવું અમારું અક્ષરધામ છે. તે તો દિવ્યરૂપે આવી આ લોકમાંથી અંર્તધાન થવાની અમને નિત્ય પ્રાર્થના કરે છે. તેમને હું શી રીતે દૂર કરી શકું ? જ્યાં તે છે ત્યાં હું છું અને જ્યાં હું છું ત્યાં તે છે. અમારાથી એ કંઈ રીતે જુદા થઈ શકે ? ભગવાન સ્વામિનારાયણના આ શબ્દોથી ગોપાળા– નંદસ્વામીને સ્વામીનો પરાત્ પર એવા ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં અક્ષરધામના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવી ગયો. ભગવાન સ્વામિનારાયણના અંર્તધાન થયા પછી તેમના પુનઃ પ્રાગટયનું પાત્ર પણ તેમણે ઓળખી લીધું.[૬૮]

ભગવાન સ્વામિનારાયણે જેઠસુદ દશમના રોજ વહેલી સવારે ઉઠી, સેવકોની મદદથી સ્નાન વિધિ કરી, પછી ગુણાતીતાનંદસ્વામીને બોલાવી કહ્યું કે, "અમે હવે આ જગતમાં રહેવાના નથી. પરંતુ તમારે અમારા સ્વરૂપના સંપૂર્ણ મહિમાની વૃદ્ધિ કરવાની છે. તમે અવતાર અને અવતારીનો ભેદ સૌને સમજાવજો અને તમારા સંબંધે સૌને બ્રહ્મરૂપ કરી અમારાં સર્વોપરી સ્વરૂપની નિષ્ઠા દઢ કરાવજો અને અક્ષરધામના અધિકારી બનાવજો. અમે જૂનાગઢના જમાન થયા છીએ. ત્યાં જે આવશે અને તમારો સમાગમ કરશે તેમની સૌની કસર માત્ર ટળી જશે. તમારા સંબંધે સૌને અમારા સંબંધનું સુખ મળશે."[૬૯] આમ, પોતાના સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સંત અનાદી મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતનંદ સ્વામીને રાખી પોતાના અખંડ પ્રગટપણાની પરંપરા અને આત્યંતિક કલ્યાણનો માર્ગ ત્યાંથી સદાને માટે ચાલુ રાખ્યો.

સંવત ૧૮૮૬ના જેઠસુદ દશમ, મંગળવાર (તા. : ૨૮–૬–૧૮૩૦)ના રોજ નિત્ય વિધિ બાદ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે સિદ્ધાસનમાં બેસી, પોતાના આત્માનું ધ્યાન કરીને પ્રાણાયામ દ્વારા શરીરનો ત્યાગ કર્યો.[૭૦] ગોપાળાનંદસ્વામી સૌને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. ત્યારબાદ સૌ આરતી ઉતારી, મહારાજના દેહને પાલખીમાં પધરાવી લક્ષ્મીવાડીમાં લઈ ગયા અને ત્યાં અયોધ્યાપ્રસાદ તથા રઘુવીરજી મહારાજે તેમની અંતિમ ક્રિયા કરી. તેમના દેહનો અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો.[૭૧]

હજારો સત્સંગીઓએ જ્યારે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તેમને માથે જાણે વજ્રઘાત થયો હોય તેવું સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે. બ્રહ્માનંદસ્વામી તથા પ્રેમાનંદસ્વામીએ શ્રીજીનાં વિરહના અનેક પદોનું નિર્માણ કર્યું છે. નિષ્કુળાનંદસ્વામીએ 'ભક્ત ચિંતામણિ'માં પણ તેમના જવાથી કેવો સૂનકાર છવાયો છે તેનું વર્ણન કરેલું છે. તે બધા પરથી ભગવાન સ્વામિનારાયણના દેહવિલયથી તેમના ભક્તજનો ઘેરા શોક સાગરમાં ડૂબ્યા હતા તેમ જણાય છે.

૧ : ૪ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સાહિત્યિક પ્રદાન

સંસ્કૃતિ ઘડનારાં પરિબળોમાં સાહિત્ય પાયાનું સ્થાન ધરાવે છે. સાહિત્ય જીવન સાથે નિકટનો અને અતૂટ સંબંધ ધરાવે છે. તેથી જીવનમાંથી સર્જાતું સાહિત્ય પાછું જીવન પાથેય બને છે. સૂક્ષ્મ રીતે સાહિત્ય જીવન ઘડતરનું કામ કરે છે અને તેથી માનવજાતની સાંસ્કૃતિક સેવા થાય છે. આમ, સાહિત્ય સંસ્કૃતિને પોષે છે. અઢારમી સદીમાં ગુજરાતમાં રાજકીયક્ષેત્રે અશાંતિ, સામાજિકક્ષેત્રે અસલામતી અને ધાર્મિકક્ષેત્રે વહેમ, અંધશ્રદ્ધા તથા વિલાસયુક ભક્તિ પાંગર્યા હતાં. વૈષ્ણવ પુષ્ટિ માર્ગમાં વિલાસિતા પ્રવેશી હતી. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સદાચાર, જ્ઞાન તથા પ્રેમભક્તિયુક્ત સંપ્રદાય પ્રવર્તાવ્યો. તેમણે અબૂધમા અબૂધ માણસને પણ સંસ્કારવાનું કાર્ય કર્યું. આ માટે તેમણે સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ સ્થાપત્ય વગેરે કલાઓમાં અભિરુચિ દાખવીને તેના સર્જન માટે પ્રેરણા આપી. આ બધા પાછળ તેમનો હેતુ વધુમાં વધુ લોકોને આત્મકલ્યાણના માર્ગે આગળ વધવાનું અવલંબન મળે તે હતો. આથી તેમણે પોતાના સાધુઓને પણ સાહિત્ય સર્જન માટે પ્રેરણા આપી.

૧ : ૪ : ૧ શિક્ષાપત્રી

સર્વશાસ્ત્રના નવનીતરૂપ એવી શિક્ષાપત્રીની રચના વડતાલમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે ગીર્વાણ ભાષામાં શ્લોકબદ્ધ સંવત ૧૮૮૨ના મહાસુદ પાંચમ (વસંત પંચમી તા. : ૧૨–૨–૧૮૨૬)ના દિવસે કરી. શિક્ષાપત્રીમાં કુલ ૨૧૨ શ્લોક છે. આ પત્રી સત્સંગીઓના જીવનરૂપ ભવસાગર તરવાની ઉત્તમ નૌકા છે. શિક્ષાપત્રી થૂંકવા જેવી સ્થૂળ બાબતથી માંડીને છેક પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારી અક્ષરધામની સીડી છે.

આમ, મનુષ્યને ઐહિક અને આધ્યાત્મિક સુખ મેળવવા માટે શિક્ષાપત્રી દીવાદાંડી સમાન છે. શિક્ષાપત્રીમાં સ્વધર્મ અને સ્થાન ધર્મને મહત્ત્વનો ગણ્યો છે. જે વ્યક્તિ જ્યાં છે ત્યાં તેણે પોતાની ભૂમિકા યોગ્ય રીતે નિભાવવી જોઈએ; પછી તે ગૃહસ્થ હોય કે આચાર્ય, સાધુ હોય કે બ્રહ્મચારી, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ. વળી દરેકની જીવન શૈલી સમાન ન હોઈ શકે. તેથી દરેકને પોતાનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય બજાવવાનું રહે છે. તે કર્તવ્ય પણ એવી રીતે બજાવવું જોઈએ કે જેથી લોક વ્યવહાર સરળ અને શુદ્ધ રહે તેમજ આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત બને. કર્તવ્ય કેવી રીતે કરવું તે માટે શિક્ષાપત્રી માર્ગદર્શિકા બની છે. શિક્ષાપત્રી ઉપર શતાનંદમુનિએ 'અર્થદીપિકા' નામની સંસ્કૃતમાં ટીકા લખી છે. તેમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરેનાં પ્રમાણ વાક્યો દ્વારા મૂળગ્રંથને ઘણું સમર્થન આપેલું છે. નિત્યાનંદમુનિએ પણ 'અન્વયદીપિકા' નામની ગુજરાતી ભાષામાં શિક્ષાપત્રી ઉપર ટીકા લખી છે. મુક્તાનંદસ્વામી, બ્રહ્માનંદસ્વામી તથા નિષ્કુળાનંદસ્વામી વગેરે એ પણ જુદી જુદી ભાષામાં શિક્ષાપત્રીના અનુવાદો કર્યા છે. આજ સુધીમાં કુલ ૨૫ ભાષામાં શિક્ષાપત્રીના અનુવાદ થયા છે. જે તેની વિશેષતા બતાવે છે.

૧ : ૪ : ૨ વચનામૃત

ભગવાન સ્વામિનારાયણે જુદાં જુદાં સ્થળે પોતાના અનુયાયીઓ સમક્ષ જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે તે તેમની વાણીનો સંગ્રહ તે 'વચનામૃત'. આ વચનામૃતો સંવત ૧૮૭૬થી ૧૮૮૬ની વચ્ચે ગઢડા, સારંગપુર, અમદાવાદ, કારિયાણી, લોયા, પંચાળા, વરતાલ વગેરે સ્થળોએ ઉદ્‌બોધેલા છે. તેની સંખ્યા કુલ ૨૬૨ થાય છે. આ ઉપરાંત અમદાવાદ દેશના વધારાના વચનામૃતો ૧૧ છે એમ કુલ સંખ્યા ૨૭૩ થાય છે. આ વચનામૃતોનો સંગ્રહ અને સંપાદન સદ્. મુક્તાનંદસ્વામી, સદ્. ગોપાળાનંદસ્વામી, સદ્. નિત્યાનંદસ્વામી સદ્. શુકાનંદસ્વામી એ ચાર સદ્ગુરુ સંતોએ કરેલું છે. આ ગ્રંથ ઐતિહાસિક તવારીખો માટે વિશેષતા ધરાવે છે. વચનામૃતોનો ક્રમ વિષયાનુસાર નહિ પણ સમયાનુસાર છે. પ્રત્યેક વચનામૃતના પ્રારંભમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કયા સ્થળે, કયા સમયે, કેવી રીતે, કેવા પોષાકમાં તથા સભામાં કોણ કોણ ઉપસ્થિત છે તેનું શબ્દ ચિત્ર આપવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના વર્ણનથી વાચકને તેમને ધ્યેય સ્વરૂપની જાણ થાય તેમજ તેમની ઉપસ્થિતિ અને અત્યારે જ તેઓ બોલે છે તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

શતાનંદમુનિએ આ વચનામૃતોને સંસ્કૃતમાં સુંદર પદ્યાત્મક કાવ્યમાં રચના કરી છે. તે ગ્રંથનું નામ 'શ્રીહરિવાક્યસુધાસિંધુ' રાખવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પોતાનું વૈશિષ્ટય ધરાવે છે અને આના અધ્યયનથી શ્રી સ્વામિનારાયણ ધર્મનું સંપૂર્ણ રહસ્ય જ્ઞાત થાય છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે અનુષ્ટુપ છંદનો

પ્રયોગ કર્યો છે અને તરંગને અંતે છંદ પરિવર્તન થાય છે આ ગ્રંથ વ્યાકરણની દષ્ટિએ અનુપમ તથા પ્રસાદમયી શૈલીમાં આધ્યાત્મિક ઉપદેશનાં પીયુષ પાય છે.[૭૨]

૧ : ૪ : ૩ સત્સંગિજીવન

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલ મોટામાં મોટું જો કોઈ શાસ્ત્ર હોય તો તે આ 'સત્સંગિજીવન' છે. તેના પાંચ ભાગને 'પ્રકરણ' એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. તે cc;t;IUGFD HLJGD .ITc અર્થાત્ સત્સંગીઓનું સંજીવન છે. આ ગ્રંથના કર્તા મિથિલાના વિષ્ણુદત્ત વિપ્રના સુપુત્ર શતાનંદમુનિ હતા. તેઓ બાલ્યકાળથી જ કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા અને વિદ્યા પારંગત હતા. તેઓ અનેક દેશોમાં વિચરણ કરીને બદરિકાશ્રમાદિ જઈને છેલ્લે ભગવાન સ્વામિનારાયણને ડભાણમાં મળે છે અને તેમણે ભગવાન સ્વામિનારાયણ પાસેથી દીક્ષા લઈ 'શતાનંદમુનિ' નામ ધારણ કર્યું. ત્યારબાદ ભગવાન સ્વામિનારાયણની આજ્ઞાથી ગઢડામાં રહીને સંવત ૧૮૮૫ના માગશર શુક્લ ષષ્ઠીના દિવસે આ સચ્છાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં રચવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે સમયે શતાનંદમુનિ એક એક પ્રકરણ રચતા હતા અને ભગવાન સ્વામિનારાયણ સાથે પરામર્શ કરતા. સમગ્ર ગ્રંથમાં મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય ભગવાન સ્વામિનારાયણનું જીવન, અવતાર પ્રયોજન, તેમણે દર્શાવેલા કારુણ્ય, ઔદાર્ય આદિક દિવ્ય ગુણો અને તેમનાં અપ્રાકૃત ઐ✓ર્ય ભરેલા દિવ્ય ચરિત્રોનું છે. આ સમગ્ર ગ્રંથમાં ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું પૂર્ણ જીવન ઐતિહાસિક રીતે રચવા છતાં તેમાં શ્રીમદ્ ભાગવતની શૈલીનાં દર્શન થાય છે. 'ભક્તિપૂર્ણરચના' એ બે શબ્દોમાં કહી શકાય એવી એમની મનોહારિણી શૈલીને 'ભક્તિપ્રસન્નશૈલી' કહીશું તો ઠીક રહેશે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણના જીવન ચરિત્ર ઉપરાંત આ મહાગ્રંથમાં જે તે સ્થળે વર્ણ અને આશ્રમધર્મો તથા વ્રતવિશેષોનું નિરૂપણ મળે છે. અધ્યાયને અંતે cWDXF:+c એમ લખ્યું છે તેથી તેને 'ધર્મશાસ્ત્ર' પણ કહે છે. વળી તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ, વૈરાગ્યમાહાત્મ્ય પરાભક્તિની વિશેષતા, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન, મોક્ષતત્ત્વ, રાજધર્મ, ઋણદાનાદિ વ્યવહાર, પ્રાયશ્ચિત, બ્રહ્માંડ સ્વરૂપ, શ્રીમદ્ ભાગવત માહાત્મ્ય તથા સચ્છાસ્ત્રોનાં લક્ષણો આદિ વિભિન્ન વિષયો આ મહાગ્રંથમાં નિરૂપવામાં આવ્યા છે. ટૂંકમાં આ 'સત્સંગિજીવન શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના જીવન ચરિત્રને તથા આ સંપ્રદાયના પ્રમુખ સિદ્ધાંતોને સુમધુર શૈલીમાં પ્રસ્તુત કરે છે. આ મહાગ્રંથ પર શુકાનંદમુનિ તથા આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજી મહારાજે ટીકાઓ લખી છે.[૭૩]

૧ : ૪ : ૪ સત્સંગિભૂષણ

'સત્સંગીભૂષણ' એ સંસ્કૃતમાં લખાયેલ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથના લેખક વર્ણિરાજ શ્રી વાસુદેવાનંદમુનિ

છે. આ ગ્રંથમાં સત્સંગિજીવનની જેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું જીવન ચરિત્ર અને અવતાર પ્રયોજનનું કાવ્ય લાલિત્યથી ભરપૂર વર્ણન છે. એમ મનાય છે કે સત્સંગિજીવન ધર્મપ્રધાન હોઈ ધર્મશાસ્ત્ર કહેવાય છે. જ્યારે સત્સંગિભૂષણ ભક્તિપ્રધાન હોઈ ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવાય છે. સત્સંગિભૂષણના લેખક સદ્ગુઢ વાસુદેવાનંદમુનિ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમકાલીન હતા. તેમનો જન્મ મોડાસા પાસે માલપુર ગામમાં વિક્રમ સંવત ૧૮૫૫માં થયો હતો. તેઓ ત્રવાડી મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા અને તેમનું મૂળ નામ જીવતરામ શર્મા હતું. દેહગામ પાસે નાંદોલ ગામમાં પં. લક્ષ્મીરામજી પાસે તેમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સંવત ૧૮૬૭માં તેઓ જેતલપુર આવ્યા, જ્યાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમને મહાદીક્ષા આપી 'વાસુદેવાનંદમુનિ' નામ આપ્યું અને તેમને ગઢડા લઈ ગયા, ત્યાં તેમને આ ગ્રંથ રચવાની આજ્ઞા કરી. આ ગ્રંથના પ્રથમ અંશમાં ૭૧, દ્વિતીય અંશમાં ૬૭, તૃતીય અંશમાં ૬૧, ચર્તુથ અંશમાં ૪૨ અને પંચમ અંશમાં ૨૦ અધ્યાયો છે.

ગ્રંથનો વર્ણ્યવિષય જોતા જણાય છે કે શરૂઆતમાં અવતાર સંબંધી પ્રશ્નોત્તર, જયેષ્ઠજિત રાજાવૃત્તાંત, દુર્વાસાશાપ, ધર્મદેવને વરદાન, ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ, અસુરોત્પાત, ભવિષ્યવાણી, પુલહાશ્રમ, લોજમાં મુક્તાનંદજીનો સમાગમ, રામાનંદ સ્વામીનો દેહવિલય, માંગરોળ–ભૂજ વગેરેમાં વિચરણ– એ બાબતો પ્રથમ અંશમાં વર્ણવેલી છે. દ્વિતીય અંશમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ સાથે શતાનંદમુનિનો મેળાપ, જેતલપુરમાં યજ્ઞ, અમદાવાદાદિમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું આગમન અને લીલા વગેરે. તથા તૃતીયાંશમાં અગણોતરો કાળ, અમદાવાદમાં શ્રીનરનારાયણદેવની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા તથા બ્રાહ્મણોની ચોર્યાશી વગેરે. ચતુર્થાંસમાં પ્રાંતિજ, ડાંગરવા, કર્જીસણ, મેમકા, આદરજ વગેરેમાં વિચરણ અને પંચમાંશમાં ગઢપુરમાં રામનવમી ઉત્સવ, જૂનાગઢમાં શ્રી રાધારમણદેવની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા, આચાર્યોની સ્થાપના વગેરે. આમ, આ ગ્રંથમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું ભક્તિભાવપૂર્વક ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.[૭૪]

૧ : ૪ : ૫ શ્રી હરિકૃષ્ણલીલામૃત

આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં સદ્ગુઢ મહાનુભાવાનંદ સ્વામીએ રચેલ છે. આ ગ્રંથમાં પણ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણના અદ્ભુત લીલા ચરિત્રો સુંદર શૈલીમાં વર્ણવેલાં છે. તેઓ પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમકાલીન સંત હતા. તેમનો જન્મ કુરુક્ષેત્રથી આશરે બસો માઈલ દૂર કડા ગામમાં બ્રાહ્મણકુળમાં સંવત ૧૮૪૨માં થયો હતો. તેમનું મન બાળપણથી વૈરાગ્ય તરફ આકર્ષાયેલું હતું. તેઓ પ્રથમ સેવાદાસ તરીકે સાધુ થયા હતા. જ્યારે તેઓ ઊંઝા, સિદ્ધપુરમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણને મળ્યા ત્યારે તેમનાથી પ્રભાવિત થઈ વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી અને 'મહાનુભાવાનંદ' નામ ધારણ કર્યું. ભગવાન સ્વામિનારાયણની આજ્ઞાથી તેમણે 'શ્રી હરિકૃષ્ણલીલામૃત' ગ્રંથની રચના કરી.

શ્રી હરિકૃષ્ણલીલામૃતના પૂર્વાધમાં ૫૯ અધ્યાયો છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ૫ર અધ્યાયો છે, એમ કુલ ૧૧૧ અધ્યાયો છે. મુખ્યત્વે અનુષ્ટુપ છંદનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. પરંતુ ભાવાનુસાર અન્ય છંદો પણ પ્રયોજાયેલા છે. ગ્રંથમાં સર્વજ્ઞાનાનંદમુનિ અને પૃથ્વીજિત રાજાના સંવાદ દ્વારા સમગ્ર કથાનક આપવામાં આવેલ છે. ગ્રંથનો વર્ણ્યવિષય ભગવાનનું ચરિત્ર છે. પ્રારંભમાં પૃથ્વીસિંહ રાજાનું તીર્થાટન, દુર્વાસાશાપ, ધર્મભક્તિ પ્રાદુર્ભાવ, રામપ્રતાપભાઈનો જન્મ, શ્રીહરિનો જન્મ, બાળલીલા, લોજપુરગમન, ભુજનગર લીલાવર્ણન, ઊંઝા, સિદ્ધપુર આદિ વિચરણ, જેતલપુરમાં મહાઢ દ્રયાગ, ડભાણમાંયજ્ઞ, અમદાવાદમાં આગમન, સુરતગમન અને અંતર્ધાન સુધીની બાબતોને ક્રમવાર વર્ણવેલી છે. આમ શ્રીહરિકૃષ્ણલીલામૃત ગ્રંથ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક સુંદર રત્ન છે.

૧ : ૪ : ૬ શ્રી હરિદિગ્વિજય

આ ગ્રંથની રચના સદ્‌ગુઢ નિત્યાનંદસ્વામીએ કરેલી છે. તેઓ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમકાલીન નંદ સંત હતા. તેમનો વચનામૃત સંપાદન કરનારા ચાર પરમહંસોમાં પણ સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની અને વિશેષતઃ વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતની વિદ્વત્તાપૂર્ણ છણાવટ છે. આ ગ્રંથમાં ૪૯ ઉલ્લાસ છે. આ ગ્રંથની શૈલી અને ભાવાભિવ્યક્તિ સચોટ અને સ્પૃહણીય છે.[૭૫]

આ ગ્રંથના નવમાં અને દશમાં ઉલ્લાસમાં સાકાર બ્રહ્મનું વર્ણન તથા સ્વામી સેવક ભાવપૂર્વક ભક્તિનાં તાદાત્મ્યપણાનું વર્ણન સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતમત અતિ સ્પષ્ટપણે વિવેચન કરી બતાવ્યો છે અને શ્રી હરિએ માંડવી વગેરે નગરોમાં પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરેલા અને તેમણે વિવેચન કરેલા વેદાંત રહસ્યના સિદ્ધાંતોથી ભરપુર આ ગ્રંથ છે.

૧ : ૪ : ૭ ભક્ત ચિંતામણિ

લોકભોગ્ય સાહિત્ય એ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા છે. વૈરાગ્યમૂર્તિ નિષ્કુળા–નંદસ્વામીએ ભગવાન સ્વામિનારાયણની લીલા તથા પરચાને વર્ણવતો આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં દોહા–ચોપાઈમાં રચેલો છે. આ ગ્રંથમાં ખરી ખૂબી તો એ છે કે સ્વામીએ દરેક ચોપાઈની કડીઓમાં ભગવાનનું નામ આવે તેવી ગોઠવણી કરી છે. તેથી આ ગ્રંથ ભગવાન સ્વામિનારાયણના હજારો નામોનું સ્મરણ કરાવી આપે છે તથા પરમહંસની નામાવલીની રચના કરવામાં આવી છે તથા દરેક પ્રદેશમાં વસતા અને ભગવાન સ્વામિનારાયણના પ્રસંગમાં આવેલા હરિભક્તો બાઈઓ અને ભાઈઓની નામાવલી અદ્‌ભુત રીતે વર્ણવી છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી સભર એવો આ ગ્રંથ ખરેખર ભક્તોના મનોરથો પુરા કરવામાં ચિંતામણિ જ છે. તે નામની સાર્થકતાનો તેના અભ્યાસીઓને ખરેખર ખ્યાલ આવે છે.[૭૬]

૧ : ૪ : ૮ શ્રી હરિચરિત્રામૃત સાગર

આ ગ્રંથની રચના સિદ્ધાંનંદમુનિ ઉર્ફે આધારાનંદમુનિએ કરેલી છે. આ ગ્રંથ હિન્દી ભાષામાં મધુરશૈલી અને ઉત્તમ ભક્તિભાવપૂર્વક રચાયેલ છે. આ હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે. જ્યારે મુદ્રણકળાની શોધ થઈ નહોતી ત્યારે સ્વામીએ અતિ પરિશ્રમ કરી સુંદર હસ્તાક્ષરે આ ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું જીવન ચરિત્ર અને લીલાગાનનું વર્ણન જોવા મળે છે.

આમ, આ પ્રમાણે ભગવાન સ્વામિનારાયણનો ત્રીજો સંકલ્પ શાસ્ત્રો રચવાનો હતો, તે પોતે અને સદ્‌ગુઢ સંતો દ્વારા પૂર્ણ કર્યો. આ રીતે તેમણે સત્સંગની પરંપરા ચાલે એવા અચળ શાસ્ત્રના પાયા નાંખી સાર્વભૌમ સંપ્રદાયની કીર્તિ ઉજ્જવળ કરી.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ-૧ :

ભગવાન સ્વામિનારાયણ : જીવન અને કાર્ય

પાદટીપ :

(૧) INF INF IC WD:I u,FIGEJIT EFZT P
VeItYFGDWD:I TNFtDFG ;HFdICD ×
5IZ+F6FI ;FWGF IJGFXFI R NQSTFD P
WD;:YF5GFYFI ;EJFID IU IU ×

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૪/૭, ૮

(૨) Never had there been such intense and general suffering in India; the native states were disorganised and society on the verge of dissolution; the people crushed by despots and ruined by exactions; the country overrun by bandits and its resources wasted by enemies; armed forces existed only to plunder, torture and mutiny; government had ceased to exist; there remained only oppression and misery.

– H. H. dodwell, 'Combridge History of India', Vol-5, Pg. 376-377.

(૩) The history of saurashtra during the eighteenth century may be said to be that of the most critical of the many transition stages in the eventful history of the province. The powerful mahomedan rule began to decline before the marauding raids of the marathas, and the surface of the fair peninsula of western India became stained with the blood of many fights the result of aggression from without, and of internal trouble within its borders. We have seen now it. had become filled with waring elements; how the numerous tribes composing its population made not for harmony but for discord; how in spite of all the drawbacks of continued warfare it still throve; and, finally, how desirable a land it must have appeared to those wild and trave hosts of the parched Deccan, who were to seek from it the wealth which their own country denied them.

– H. Wilberfarce-Bell, 'The History of Kathiawad.' Pg. 121

(૪) આચાર્ય નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ, 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ' (ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૮૧૮)

– પૃ. ૧૮૧–૧૮૨નો સંક્ષેપ

(૫) 'કીર્તન મુક્તાવલિ', સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, શાહીબાગ, અમદાવાદ,

– દશમી આવૃત્તિ – ૧૯૯૮, પૃ. ૩૯૫

(૬) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ૧/૮, ૯નો સંક્ષેપ તથા

નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ભક્તચિંતામણિ' પ્રકરણ–૬, ૭ તથા

દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૧, પૃ. ૧૦ થી ૧૨માં પણ મળે છે.

(૭) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ૧/૧૩ તથા નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ભક્તચિંતામણિ', પ્રકરણ–૧૨

(૮) એજન, ૧/૧૬

(૯) એજન, ૧/૧૬–૧૭ તથા એજન, પ્રકરણ–૧૩, ૧૪

(૧૦) એજન, ૧/૧૯ તથા એજન, પ્રકરણ–૧૫

(૧૧) એજન, ૧/૨૨ તથા એજન, પ્રકરણ–૧૬

(૧૨) એજન, ૧/૨૩–૨૪ તથા એજન, પ્રકરણ–૧૭, ૧૮

(૧૩) એજન, ૧/૨૬ તથા એજન, પ્રકરણ–૧૯

(૧૪) એજન, ૧/૩૧ તથા એજન, પ્રકરણ–૨૩

(૧૫) એજન, ૧/૪૨ તથા એજન, પ્રકરણ–૨૬

(૧૬) એજન, ૧/૪૪–૪૫ તથા એજન, પ્રકરણ–૨૯, ૩૦

(૧૭) એજન, ૧/૪૬ તથા એજન, પ્રકરણ–૩૦–૩૧

(૧૮) એજન, ૧/૪૭ તથા એજન, પ્રકરણ–૩૨

(૧૯) એજન, ૧/૪૮ તથા એજન, પ્રકરણ–૩૩

(૨૦) એજન, ૧/૪૯ તથા એજન, પ્રકરણ–૩૪

(૨૧) એજન, ૧/૫૦ તથા એજન, પ્રકરણ–૩૫

(૨૨) એજન, ૧/૫૧ તથા એજન, પ્રકરણ–૩૯

(૨૩) વચનામૃત : કા. ૩

(૨૪) આધારાનંદમુનિ, 'હરિચરિત્રામૃત સાગર', ભાગ–૧, પુર–૬, તરંગ–૭૪

(૨૫) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ૧/૫૨

(૨૬) દવે રમેશ મ., 'નીલકંઠ ચરિત્ર', પૃ. ૯૧–૯૩

(૨૭) એજન, પૃ. ૯૮–૯૯

(૨૮) એજન, પૃ. ૧૦૦

(૨૯) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન, ૧/૫૬

(૩૦) એજન, ૧/૫૮

(૩૧) એજન, ૧/૫૯

(૩૨) દવે રમેશ મ., 'સહજાનંદ ચરિત્ર', પૃ. ૩

(૩૩) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ભક્તચિંતામણિ', પ્રકરણ–૪૫ થી ૪૯

(૩૪) આધારાનંદમુનિ, 'હરિચરિત્રામૃતસાગર', ભાગ–૧, પુર–૫, તરંગ–૭૦

(૩૫) એજન, ભાગ–૨, પુર–૨૫, તરંગ–૭૧

(૩૬) એજન, ભાગ–૧, પુર–૨૫, તરંગ–૧૮

(૩૭) એજન, ભાગ–૧, પુર–૬, તરંગ–૩૪

(૩૮) દવે રમેશ મ., 'સહજાનંદચરિત્ર', પૃ. ૧૦

(૩૯) એજન, પૃ. ૧૨–૧૪નો સંક્ષેપ

(૪૦) આધારાનંદમુનિ, 'હરિચરિત્રામૃતસાગર', ભાગ–૧, પુર–૬, તરંગ–૯૮

(૪૧) એજન, ભાગ–૧, પુર–૭, તરંગ–૭

(૪૨) એજન, ભાગ–૧, પુર–૭, તરંગ–૩૦

(૪૩) એજન, ભાગ–૧, પુર–૮, તરંગ–૫૮

(૪૪) એજન, ભાગ–૧, પુર–૭, તરંગ–૧૮

(૪૫) એજન, ભાગ–૨, પુર–૧૯, તરંગ–૧૬

(૪૬) દવે રમેશ મ., 'સહજાનંદ ચરિત્ર', પૃ. ૩૭

(૪૭) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'પુઢષોત્તમ પ્રકાશ', પ્રકાર–૧૩

(૪૮) આધારાનંદમુનિ, 'હરિચરિત્રામૃતસાગર' ભાગ–૧, પુર–૩, તરંગ–૬૧

(૪૯) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગજીવન', ૨/૩૪ તથા નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ભક્તચિંતામણિ', પ્રકરણ–૫૧

(૫૦) આધારાનંદમુનિ, 'હરિચરિત્રામૃતસાગર', ભાગ–૨, પુર–૨૫, તરંગ–૫૧

(૫૧) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાનશ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૪, પૃ. ૩૮૫–૩૮૬

(૫૨) એજન, પૃ. ૪૭૭

(૫૩) એજન, ભાગ–૫, પૃ. ૧૬–૧૭

(૫૪) એજન, પૃ. ૨૩૦–૨૩૧

(૫૫) એજન, પૃ. ૩૦૭, ૩૧૫

(૫૬) એજન, પૃ. ૩૩૬

(૫૭) વાસુદેવાનંદમુનિ, 'સત્સંગિભૂષણ', 'ઉત્તરાર્ધ અંશ–૪, અ.–૩૨, શ્લોક–૧૩ તથા આધારાનંદમુનિ, 'હરિચિરિત્રામૃતસાગર', ભાગ–૨, પુર–૨૬, તરંગ–૫૯માં પણ મળે છે.

(૫૮) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૫, પૃ. ૧૬૪

(૫૯) @@@P :JIDFRZT I:DFNFRFZ :YF5ItII5 ×
VFIRGMIT R XF:+FYFGFRFI:TG RMrIT P@@@×

– લિંગપુરાણ : પૂર્વાધ. ૧૦/૧૫–૧૬

(૬૦) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૫, પૃ. ૧૬૪–૧૬૬નો સંક્ષેપ

(૬૧) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૨૯

(૬૨) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૫, પૃ. ૧૬૮

(૬૩) વાસુદેવાનંદમુનિ, 'સત્સંગિભૂષણ', ઉત્તરાર્ધ, અંશ–૫, અં. ૧૯

(૬૪) આધારાનંદમુનિ, 'હરિચરિત્રામૃતસાગર', ભાગ–૨, પુર–૬, તરંગ–૬૦

(૬૫) સોની રમણલાલ, 'સ્વામિનારાયણ કથામંગલ', ભાગ–૩, પૃ. ૧૪૫

(૬૬) એજન, પૃ. ૧૪૬

(૬૭) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૫, પૃ. ૫૨૪–૫૨૫

(૬૮) એજન, પૃ. ૫૨૬

(૬૯) એજન, પૃ. ૫૩૨

(૭૦) એજન, પૃ. ૫૩૩

(૭૧) એજન, પૃ. ૫૩૭

(૭૨) શાસ્ત્રી સી. એલ., શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો,' 'શ્રી સ્વામિનારાયણ' દ્વિશાબ્દી સ્મૃતિગ્રંથ' (સ્વામિનારાયણ મંદિર, અમદાવાદ, સને–૧૯૮૧) પૃ. ૨૭૯

(૭૩) એજન, પૃ. ૨૭૭

(૭૪) એજન, પૃ. ૨૭૮

(૭૫) એજન, પૃ. ૨૮૨

(૭૬) શાસ્ત્રી સ્વયંપ્રકાશદાસ (સંપા), 'શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો સચિત્ર ઈતિહાસ', પૃ. ૧૧૨

: પ્રકરણ–૨ :

શિક્ષાપત્રી : ગ્રંથ પરિચય

: પ્રકરણ–૨ :

શિક્ષાપત્રી : ગ્રંથ પરિચય

૨ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૨ : ૨ શિક્ષાપત્રીના કર્તા

૨ : ૩ શિક્ષાપત્રીના સમય, સ્થળ અને ભાષા

૨ : ૪ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં શિક્ષાપત્રીનો મહિમા

૨ : ૫ શિક્ષાપત્રીની લોકપ્રિયતા

૨ : ૬ શિક્ષાપત્રી વિષય વિવેચન

૨ : ૬ : ૧ મંગલાચરણ

૨ : ૬ : ૧ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૨ : ૬ : ૧ : ૨ આદિ–ચિંતવનરૂપ મંગલાચરણ

૨ : ૬ : ૧ : ૩ મધ્યે–નિર્દેશાત્મક મંગલાચરણ

- 'કૃષ્ણ' શબ્દના વિભિન્ન અર્થો
- જુદી–જુદી વ્યક્તિ માટે વપરાતો 'કૃષ્ણ' શબ્દ
- 'પરબ્રહ્મ' – અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ માટે વપરાતો 'કૃષ્ણ' શબ્દ

૨ : ૬ : ૧ : ૪ અંતે – આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ

૨ : ૬ : ૨ શિક્ષાપત્રીના અધિકારી

૨ : ૬ : ૩ સદાચારનો માર્ગ

२ : ૬ : ૩ : ૧ ધર્મ–સદાચાર

२ : ૬ : ૩ : २ ધર્મ–વિવિધતા

२ : ૬ : ૩ : ૩ ધર્મ–અધર્મ

२ : ૬ : ૪ ખાન–પાન સંબંધી નિયમો

२ : ૬ : ૫ રાજ્ય અધિકારીઓ માટે નિયમો

२ : ૬ : ૬ શિક્ષા–પ્રાયશ્ચિત્ત–ક્ષમા

: પ્રકરણ–૨ :

શિક્ષાપત્રી : ગ્રંથ પરિચય

૨ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

શિક્ષાપત્રી એ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો મુખ્ય ધર્મગ્રંથ છે. વળી આ શિક્ષાપત્રીમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ બતાવવામાં આવી છે. તેથી જ કવિ માધવતીર્થ કહે છે :

"વાલે કૃપા કરી શિક્ષાપત્રી દીધી,

એમાં ચારે પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ ચીંધી,

એ છે સર્વે સત્સંગીની નૌતમ નિધિ."[1]

શિક્ષાપત્રીમાં મનુષ્ય આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખી થાય એવી આજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે. વળી 'આ નાનકડી પત્રી એ જીવનની પત્રી છે.' તે જીવન કેમ જીવવું એ બતાવે છે. મનુષ્ય જીવનને લગતા તમામ પાસાંઓની ખૂબ જ વિસ્તૃત છણાવટ આ ગ્રંથમાં હોવાથી તેને "munual of mankind"- મનુષ્યોની માર્ગદર્શિકા કહીએ તો ખોટું નથી. જેમ કેટલીક ઈલેકટ્રોનિક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની માર્ગદર્શિકા આવે છે, તેવી જ રીતે આ 'પત્રી'માં મનુષ્યે જીવન કેવી રીતે જીવવું તેનું માર્ગદર્શન છે.

વેદ, વેદાંગ, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, પુરાણ અને ભારતાદિ ઈતિહાસ વગેરે શાસ્ત્રોમાં વિવિધ વિષયોનું નિરૂપણ થયેલું છે. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સમસ્ત શાસ્ત્રરૂપી ક્ષીરસાગરના મધ્યમાંથી ઉદ્‌ઘૃત કરેલું સર્વોત્તમ શિક્ષાપત્રીરૂપી અમૃત સુગમતાથી કાઢી આપ્યું છે. તેથી જ માયાદત્ત પાંડે કહે છે કે, 'ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીરૂપી ગાગરમાં સાગર ભર્યો છે.' એટલે કે ૩૬૦ શાસ્ત્રોના ૩૮૩૧ શિક્ષાવચનોનો સમાવેશ શિક્ષાપત્રીમાં કરવામાં આવ્યો છે. જે શતાનંદમુનિએ 'શિક્ષાપત્રી પર લખેલી 'અર્થદીપિકા' નામની ટીકા'માં આપવામાં આવેલા છે.

વળી આ શિક્ષાપત્રી કેવી છે ? જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણના પ્રાગટ્ય સમયે સમસ્ત ગુજરાતમાં અને ભારતમાં પ્રત્યેકક્ષેત્રે અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો. એ અંધકારને વિદારીને પ્રકાશ રેલાવનારી અંજનશલાકા એટલે – 'શિક્ષાપત્રી'. વળી તે મનુષ્યે શું કરવું ? અને શું ન કરવું ? તેની વિવેક દષ્ટિ આપે છે. તેમજ સંસારરૂપી કાદવમાં ચારે તરફ આળોટવાથી કાદવવાળા થયેલા મનુષ્યોના મળને ધોઈ નિર્મળ

કરતી એવી આ શિક્ષાપત્રી છે. જે અવિદ્યારૂપી ગાઢ અંધકારને હરનારી છે. આ શિક્ષાપત્રી ત્રિકાલાબાધિત છે. એટલે કે ત્રણેય કાળમાં ઉપયોગી છે. હિન્દુ ધર્મના બધાં જ અંગો– સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને અસ્તેય જેવા સદાચારી જીવનના અંગોનો અહીં દઢતાથી ઉપદેશ અપાયો છે. તે ઉપરાંત સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક, વ્યવસ્થાની વાતો પણ આ ગ્રંથમાં આવરી લીધી છે.

સદાચાર, નીતિ વિષયક ધર્મશાસ્ત્રની ગિરિશૃંગ આચાર સંહિતા એટલે 'શિક્ષાપત્રી'. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આચાર, વ્યવહાર, પ્રાયશ્ચિત્તની જ વાતો કરેલી છે. જ્યારે શિક્ષાપત્રીમાં આ ત્રણેયની સાથે સાથે થોડું તત્ત્વજ્ઞાન પણ આપેલું છે. જે શિક્ષાપત્રીની વિશેષતા છે. વળી આચાર સંહિતાના ધર્મગ્રંથો જેવા કે મનુસ્મૃતિ, પરાશરસ્મૃતિ, શંખસ્મૃતિ, હારિતસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ વગેરેની રચના તો ઋષિમુનિઓએ કરેલી છે, જ્યારે શિક્ષાપત્રીની રચના તો સ્વયં ભગવાને કરી છે.

શિક્ષાપત્રી એ કોઈ દંડપત્રી નથી, પરંતુ જેમ દિકરી સાસરે જતી હોય ત્યારે તેની માતા તેના માથે હાથ ફેરવતી ફેરવતી જે શીખામણ આપે, તેવી હિત–ઉપદેશ સાથેની 'પ્રેમપત્રી' છે.

'શિક્ષાપત્રી' એ નામાભિધાન વિશે આપણે જોઈએ તો, ગુજરાતી ભાષામાં 'શિક્ષા' શબ્દ – સજા કરવાના અર્થમાં વપરાય છે. પરંતુ 'શિક્ષાપત્રી' શબ્દમાં 'શિક્ષા'નો આ અર્થ અભિપ્રેત નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં 'શિક્ષા' શબ્દ–વિદ્યા, અભ્યાસ અથવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અર્થમાં વપરાય છે. તંદુપરાંત અધ્યયન તથા અધ્યાપનના અર્થમાં પણ 'શિક્ષા' શબ્દ વપરાય છે. છ વેદાંગમાં પણ 'શિક્ષા' પ્રથમ વેદાંગ છે. જેમાં વર્ણ, સ્વરાદિ ઉચ્ચાર પ્રકારનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તે 'શિક્ષા' વેદાંગ છે. આવી જ રીતે વિન્રમતા અથવા શાસ્ત્ર એ અર્થમાં પણ 'શિક્ષા' શબ્દ વપરાય છે. આ સર્વ અર્થમાંથી શિક્ષાપત્રી શબ્દમાં 'શિક્ષા' એટલે ઉપદેશ એવો અર્થ જ અહીં સુયોગ્ય અને સાચો ગણાય એમ લાગે છે. 'પત્રી' શબ્દનો અર્થ લખાણ થાય છે. અર્થાત્ જેમાં આદેશાત્મક કે ઉપદેશાત્મક લખાણ છે એ જ– 'શિક્ષાપત્રી'.

૨ : ૨ શિક્ષાપત્રીના કર્તા

કોઈપણ ગ્રંથનો પરિચય કરવા–કરાવવાના પ્રસંગે સૌ પ્રથમ તેના લેખક અને લેખનકાળનો પરિચય કરાવવાનો સામાન્ય શિરસ્તો છે. તે પ્રમાણે શિક્ષાપત્રીના લેખક વિશે આપણે નીચે પ્રમાણે જોઈએ.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ વરતાલમાં વસંત પંચમીનો ઉત્સવ કરી બીજા દિવસે એકાંતમાં રહીને પોતાના જનોના હિતનું ચિંતવન કરીને તેમણે પત્રિકા લખવાનો નિશ્ચય કર્યો. "સઘળાં દેશોને વિષે હું ધર્મની શિક્ષાની પત્રિકાઓ લખીશ જેથી તેના સાધનથી મારા ભક્તો તે મુજબ વર્તશે. મારો જેવો આશય

છે, તે જ પ્રમાણે તેઓ જાણે અને તેવા જ થાય તેમાં સંશય નહીં. આ પૃથ્વીમાંથી હું અદશ્ય થઈશ ત્યારે મારા ભક્તોને, સ્ફુટ વાક્યરૂપ એ પત્રિકા સર્વ રીતે અવલંબન રૂપ થશે. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે ધર્માત્મા એવા શ્રી ભગવાન સ્વામિનારાયણે ખડીયો, પાટી તથા સુંદર કલમ અનુચર પાસે મંગાવ્યા અને ભગવાન સ્વામિનારાયણ સર્વે શાસ્ત્રોના સારને ખેંચીને, બુદ્ધિ વડે કરીને, પૃથ્વીમાં સ્વધર્મની સ્થાપના કરતા થકા તેમણે તે પત્રિકા લખી. તે ભગવાન સ્વામિનારાયણ જમણા સાથળ ઉપર કાગળની પાટી મૂકી ડાબા હાથનો ટેકો ગાલે દઈ જમણા હાથમાં કલમ પકડીને આ પ્રમાણે પત્રિકા લખી."[૨] આ વર્ણન પરથી શિક્ષાપત્રીની રચના ભગવાન સ્વામિનારાયણે જ કરી છે એમ કહી શકાય.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી કહેલી નથી, પરંતુ પોતે જ લખી છે. તેનાં કેટલાંક આંતરિક પુરાવાઓ પણ મળે છે. શિક્ષાપત્રીની શરૂઆતમાં ccl , BFlDcc[૩] હું લખું છું. એમ પહેલો પુઢ ષ સર્વનામ અને cl , Bc લખું છું. ક્રિયાપદ વાપરેલું છે તથા cc ; rKF:+F6F ; Dâtl ; JQFF ; FZDFtDGF P 5+Ll l , lB¿F@@@@@cc[૪] સર્વે શાસ્ત્રોનો સાર અમે જાતે તારવીને આ શિક્ષાપત્રી લખી છે. તેમજ ccWDFo ; JQFF l , lBTF DlFcc[૫] – સર્વેનાં ધર્મો અમે જાતે લખ્યા છે. તંદુપરાંત ccJ ; TFnlNG lX1FF5+Ll l , lB¿F XEFcc[૬] – વસંત ૠતુના પ્રથમ દિવસે આ કલ્યાણકારી શિક્ષાપત્રી અમે લખી છે. ઉપરોક્ત પ્રત્યેક પ્રમાણોમાં 'હું લખું છું', 'અમે લખી છે' એવા જ શબ્દો વપરાયા છે. તેના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શિક્ષાપત્રી ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે જ લખેલી છે.

સત્સંગિજીવનમાં પણ એ જ પ્રમાણે ccWDlX1FFY 5l+SF l , BFlDcc[૭] આશ્રિતોના ધર્મની શિક્ષા અને રક્ષા અર્થે હું આ શિક્ષાપત્રી લખું છું. તથા ccl , , B 5l+SF :JFDLcc[૮] સ્વામીએ (ભગવાન સ્વામિનારાયણે) શિક્ષાપત્રી લખવાનો આરંભ કર્યો. cc5+L ; Mèl , BTcc[૯] – તેમણે (ભગવાન સ્વામિનારાયણે) આ પ્રમાણે શિક્ષાપત્રી લખી. તદુપરાંત ccl , lBtJF 5l+SFlDtYcc[૧૦] આ પ્રમાણે શિક્ષાપત્રી લખીને વગેરે શ્લોકોમાં 'લખું છું', 'લખી છે', 'લખીને' એ અર્થના જ શબ્દો વપરાયેલા છે. આમ, ઉપરોક્ત દરેક પુરાવાઓ પરથી ફલિત થાય છે કે, શિક્ષાપત્રીની રચના ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે જ કરી છે.

તદુપરાંત સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ જોતા જણાય છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણે નારાયણભાઈ પાસે પોતાની નવ પટ મૂર્તિઓ બનાવડાવી હતી. તેમાં આઠમી મૂર્તિ શિક્ષાપત્રી લખતા સહજાનંદ સ્વામીની છે. શ્રી હરિલીલામૃતમાં તે અંગે કહેવામાં આવ્યું છે. "આઠમી શિક્ષાપત્રીની મૂર્તિ, જેને જોતાં મારી થાય સ્ફુરતિ"[૧૧] આ મૂર્તિઓને ઉરભાવ આણી નિત્ય પૂજવાની પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણે તે જ વખતે

આજ્ઞા આપેલી છે. આમ, જગતના મુમુક્ષુજનો અને ખાસ કરીને આશ્રિત સત્સંગીઓ ઉપર અત્યંત કૃપા કરીને, સર્વે✓ર ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે જ શિક્ષાપત્રીની રચના કરેલી છે.

વળી, વચનામૃતમાં પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે, "અમારી લખેલી જે શિક્ષાપત્રી તેનો પાઠ અમારા આશ્રિત જે ત્યાગી સાધુ તથા બ્રહ્મચારી તથા ગૃહસ્થ બાઈ–ભાઈ સર્વે તેમણે કરવો."[૧૨] આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શિક્ષાપત્રીના કર્તા સ્વયં ભગવાન સ્વામિનારાયણ જ છે.

શતાનંદમુનિએ સત્સંગિજીવનમાં શિક્ષાપત્રીને આધુનિક અવતરણ ચિહ્નમાં નહીં પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મુજબના અવતરણ ચિહ્નમાં લખેલી છે. જે સત્સંગિજીવનના ચતુર્થ પ્રકરણના ૪૩માં અધ્યાયનો અંતિમ ભાગ અને ચતુર્થ પ્રકરણના ૪૫માં અધ્યાયના શરૂઆતના ભાગમાં આ પદ્ધતિ જોવા મળે છે. જેમકે, cc5+L ;Fël , BNEID5tYD Pcc[૧૩] હે રાજન્ ! તેમણે (ભગવાન સ્વામિનારાયણે) હવે પછીના અધ્યાયમાં જણાવી છે તે પ્રમાણે શિક્ષાપત્રી લખી. તથા ccl , IBÀJF 5I+SFIDtY T:IFü 5ITDFQ8SD ×cc[૧૪] તેમણે શિક્ષાપત્રી લખી અને તેની આઠ નકલો તૈયાર કરાવી. આ બંને ચરણોમાં વપરાયેલો c.tYDc શબ્દ c.IT zToc શબ્દની માફક પ્રાચીન અવતરણ ચિહ્ન સૂચવે છે. અહીં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે આ બે c.tYDcની વચ્ચે આરંભ કે અંતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બીજો શબ્દ વાપર્યા સિવાય શતાનંદમુનિએ, એક માત્ર શિક્ષાપત્રીની જ ગૂંથણી સત્સંગિજીવનમાં કરેલી છે. આમ, શિક્ષાપત્રી સત્સંગિજીવનમાં બીજાની અર્થાત્ ભગવાન સ્વામિનારાયણની કૃતિ તરીકે જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વળી સિદ્ધહસ્ત લેખકો પોતાની કૃતિમાં પ્રસંગ નિરૂપણ કરતી વખતે ઈતિહાસનો કાળક્રમ અને પ્રસંગનું સાતત્ય હંમેશા જાળવે છે; પુનઢ કિત દોષ ન થાય તેની પણ ખાસ કાળજી રાખે છે. શિક્ષાપત્રીમાં જે ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સત્સંગિજીવનમાં અન્યત્ર દા. ત., બીજા અને પાંચમાં પ્રકરણમાં પણ સમજાવેલા છે. જો શતાનંદમુનિ શિક્ષાપત્રીનું આલેખન કરવામાં સ્વતંત્ર હોત તો આ પુનઢ ક્તિ દોષ તેમણે જરૂર ટાળ્યો હોત.

શિક્ષાપત્રીમાં આશ્રિત સત્સંગીઓના વર્ગવાર એટલે કે આચાર્ય, ગૃહસ્થ, સધવા–વિધવા સ્ત્રી અને ત્યાગી એમ વર્ગવાર ધર્મો, સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે વિભાગમાં એક જ ઠેકાણે સમજાવેલા છે. જો શતાનંદમુનિ શિક્ષાપત્રીનું આલેખન કરવામાં સ્વતંત્ર હોત તો તેમણે સત્સંગિજીવનમાં કર્યું છે, તેમ આ બધાના વર્ગવાર ધર્મો જુદા જુદા અધ્યાયોમાં આલેખ્યા હોત.

શિક્ષાપત્રીમાં ૨૧૨ શ્લોક છે. સત્સંગિજીવનમાં આટલું મોટું સંખ્યાબળ ધરાવતો બીજો એક પણ

અધ્યાય નથી. જો શતાનંદમુનિ શિક્ષાપત્રીનું આલેખન કરવામાં સ્વતંત્ર હોત તો આવડા મોટાં અધ્યાયની તે કદી રચના કરત નહિ. આમ, ઉપરોક્ત તમામ હકીકતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમણે સત્સંગિજીવનમાં શિક્ષાપત્રીની ગૂંથણી, કોઈ શ્રેષ્ઠતમ વ્યક્તિની એટલે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણની કૃતિ હોય એવી રીતે જ કરેલી છે. અર્થાત્ શતાનંદમુનિએ ભગવાન સ્વામિનારાયણની આજ્ઞાથી સત્સંગિજીવનમાં ગૂંથેલી છે. પરંતુ શિક્ષાપત્રીના કર્તા તો ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે જ છે.

સંપ્રદાયમાં ઘણાં સત્સંગીઓ પાસે સંવત ૧૮૭૯ના મહાસુદ પાંચમના રોજ લખાયેલી ૧૪૫ શ્લોકવાળી શિક્ષાપત્રી છે. એ શિક્ષાપત્રીને પ્રસાદીની શિક્ષાપત્રી તરીકે તેમણે સાચવી રાખેલી છે. આ શિક્ષાપત્રી સંસ્કૃત ભાષામાં અને અનુષ્ટપ છંદમા અને ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે લખેલી છે એ નિર્વિવાદ છે. તે સંપ્રદાયમાં પુરા ત્રણ વર્ષ પ્રચારમાં રહેલી છે અને તેમા સંપ્રદાયને સર્વોચ્ચપદે સ્થાપે અને તેના ગૌરવમાં શતસહસ્ત્રગણો વધારો કરે, એવી રીતનો થોડો પણ મહત્ત્વનો વિસ્તાર કરીને, ભગવાન સ્વામિનારાયણે એનું અંતિમ આલેખન સંવત ૧૮૮૨માં કરેલું છે. અર્થાત્ સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રી સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રીની સુધારેલી વિસ્તૃત આવૃત્તિ માત્ર જ છે. એ બંને શિક્ષાપત્રીની તુલનાત્મક હકીકતનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે.

સંવત ૧૮૭૯ની અને સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રીના શ્લોકોની તુલનાત્મક તારીજ.

૧. ૯૭ શ્લોકો શબ્દશઃ મળે છે–

નોંધ : જ્યાં જ્યાં શ્લોક ક્રમાંક દર્શાવવામાં આવે છે. ત્યાં ત્યાં લીટી ઉપરના આંકડા સંવત ૧૮૭૯ની અને લીટી નીચેના આંકડા સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રીની શ્લોકોનો ક્રમાંક દર્શાવે છે.

૧, ૨, ૪, ૫, ૭,	૯ થી ૧૪,	૧૮, ૨૦, ૨૧,	૨૨ થી ૨૫,	૨૬ થી ૨૮,	૩૧, ૩૨, ૩૪,	૩૬ થી ૩૮,
૧, ૨, ૪, ૫, ૭,	૯ થી ૧૪,	૧૮, ૨૦, ૨૧,	૨૪ થી ૨૭,	૨૯ થી ૩૧,	૩૪, ૩૫, ૩૯,	૪૮ થી ૫૦,

૩૯ થી ૪૧,	૪૬,	૪૮ થી ૫૧,	૫૩,	૫૫ થી ૫૭,	૬૦,	૬૧,	૬૨,	૬૩ થી ૬૫,	૬૯,	૭૨,	૭૬,
૫૨ થી ૫૪	૫૦,	૬૨ થી ૬૫,	૬૭,	૭૬ થી ૭૮,	૮૧,	૮૨,	૮૦,	૮૬ થી ૮૮,	૧૦૧,	૧૨૨,	૧૨૬,

૮૨,	૮૪ થી ૮૬,	૮૭,	૮૮,	૮૯,	૯૦,	૯૨ થી ૯૫,	૯૮,	૧૦૦,	૧૦૧,
૨૯,	૧૩૪ થી ૧૩૭,	૧૩૮,	૧૪૦,	૧૪૨,	૧૪૭,	૧૫૩ થી ૧૫૬,	૧૬૦,	૧૬૨,	૧૬૩,

૧૦૪ થી ૧૧૧,	૧૧૩ થી ૧૧૯,	૧૨૧ થી ૧૨૫,	૧૨૬ થી ૧૩૩,	૧૩૪,	૧૩૫,	૧૩૮,	૧૪૦,
૧૬૭ થી ૧૭૪,	૧૭૬ થી ૧૮૨,	૧૮૩ થી ૧૮૫,	૧૮૮ થી ૧૯૫,	૧૯૭,	૧૯૮,	૨૦૧,	૨૦૩,

૧૪૨,	૧૪૪,
૨૦૬,	૨૦૮,

૨.   ૩૨ શ્લોકો અર્થમાં ઝાઝો ફેરફાર ન થાય એ રીતે મળે છે. દા. ત.,

ક્રમ	શિક્ષાપત્રી લેખન વર્ષ	શ્લોક ક્રમ	પાઠાંતર અર્થાંતરવાળા વાક્યો
૧.	સંવત ૧૮૭૯	૬	:JWDZI1FSF /To v DNFIXQFo P
	સંવત ૧૮૮૨	૬	:JWDZI1FSFDTo v ;NFIXQFo P
૨.	સંવત ૧૮૭૯	૧૫	:TI SD@@@@@ v SFQ95+FIN P
	સંવત ૧૮૮૨	૧૭	:TG SD@@@@@@ v SFQ95Q5FIN P
૩.	સંવત ૧૮૭૯	૨૯	,MSXF:+IGIQFâW v HL6NJF,IQF P
	સંવત ૧૮૮૨	૩૨	:YFGQF,MSXF:+FeIF v IGIQFâQF P
૪.	સંવત ૧૮૭૯	૪૪	SFI TNU6SLTGD P v
	સંવત ૧૮૮૨	૫૭	SFI TgGFDSLTGD P v

વગેરે વગેરે ઉપરોક્ત ઉદાહરણાર્થે ટાકેલા શ્લોકોમાં માત્ર ફેરફાર વાળો ભાગ જ દર્શાવેલો છે અને પાઠાંતરવાળા ૩૨ શ્લોકોનાં ક્રમ આ પ્રમાણે છે–

૬/૬, ૮/૮, ૧૫/૧૭, ૧૬/૧૫, ૨૯/૩૨, ૩૦/૩૩, ૩૩/૩૮, ૩૫/૪૦, ૪૪/૫૭, ૪૫/૫૮, ૪૭/૬૧, ૫૨/૬૬, ૫૪/૬૮, ૫૮/૮૫, ૬૮/૯૬, ૭૦/૧૦૨, ૮૦/૧૨૭, ૮૧/૧૨૮, ૮૩/૧૩૩, ૯૧/૧૫૨, ૯૬/૧૫૭, ૯૭/૧૫૯, ૯૯/૧૬૧, ૧૦૨/૧૬૪, ૧૦૩/૧૬૬, ૧૧૨/૧૭૫, ૧૨૩/૧૮૬, ૧૨૪/૧૮૭, ૧૩૭/૨૦૦, ૧૩૯/૨૦૨, ૧૪૧/૨૦૫, ૧૪૩/૨૦૭,

૩.   ૧૧ શ્લોકો એવા છે કે જેના કેટલાક ચરણોના કેટલાક શબ્દોના અર્થ જુદા થાય છે. પણ તેથી એ દ્વારા સૂચિત થતા સિદ્ધાંતમાં કંઈ જ ફેરફાર વ્યક્ત થતો નથી. દા. ત.,

૧.	સંવત ૧૮૭૯	૩	TNJxIFü JFèIB,F IJ5FIè+:IDN5FIzTFo P
૨.	સંવત ૧૮૮૨	૩	IFJIMwIF5|;FNFjIZ3JLZFIE3F ;TF P

ઉપરોક્ત શ્લોકના બંને ચરણોનાં શબ્દોના અર્થ દેખીતી રીતે જુદા થાય છે. પણ બંને દ્વારા વ્યક્ત થતા સિદ્ધાંતમાં અર્થાત્ 'સંપ્રદાયના આચાર્યપદની ધર્મવંશમાં સ્થાપના' એમાં કંઈ જ ફેરફાર થતો નથી.

સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ ધર્મવંશમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો નિર્ણય સંવત ૧૮૭૯ પહેલાં લેવાઈ ગયો હતો. પણ એ કુળના પુઢ ષ વિશેની પસંદગી અને નિયુક્તિ થઈ ન હતી. તેથી અસ્પષ્ટ સંબોધન કરેલું છે. એ નિયુક્તિનું કાર્ય સંવત ૧૮૮૨ના કાર્તિક માસમાં પૂર્ણ થતાં. સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રીમાં અસ્પષ્ટ નિર્દેશને બદલે સ્પષ્ટ નામ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આવા ૧૧ શ્લોકો આ પ્રમાણે છે–

૩,	૧૯,	૪૨,	૫૯,	૬૬થી૬૭,	૭૧,	૭૩,	૭૪,	૧૩૬,	૧૪૫,
૩,	૧૯,	૫૫,	૭૯,	૯૩થી૯૫,	૧૦૦,	૧૨૩,	૧૨૪,	૧૯૯,	૨૧૧,

૪. સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રીના પાંચ શ્લોકો– '૧૭, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૧૨૦' એ પાંચ શ્લોકોના શબ્દો સંવત ૧૮૮૨માં છોડી દીધેલા જણાય છે. પણ એ દ્વારા સૂચિત થતા સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે જ. સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રીના શ્લોક ૧૭માં – 'બાફેલું ઉધિયું' કે જેમાં પાપડી, તુવેર વગેરેની ફોલ્યા વિનાની સીંગોનો ઉપયોગ થાય છે તે, માંસવત્ ગણીને ન ખાવાનો આદેશ આપેલો છે. જ્યારે સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રીનાં શ્લોક–૧૫ અને ૨૨માં માંસ યજ્ઞશેષ યા દેવનૈવેદ્ય હોય તો પણ કોઈ પણ સ્વરૂપે યા કોઈ પણ પ્રકારે ન ખાવાનો આદેશ આપેલો છે જ. વળી શ્લોક–૧૧, ૧૨ અને ૩૦માં કોઈ પ્રકારે યા કારણે હિંસા ન કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે, એટલે તેમાં ઉપરની બાબતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રીના શ્લોક–૭૭ થી ૭૯માં દેવને અર્પણ થયેલા વસ્ત્ર, અલંકાર અને દ્રવ્યનો આચાર્યે પોતાના માટે ઉપયોગ ન કરવા માટે, મંદિરમાંથી કરજે નાણાં ન લેવા માટે અને આપત્કાળ પ્રસંગે તેવું કરજ કરવું પડે તો સુકાળ થતાં તરત જ તે રકમ, વ્યાજ સાથે પરત આપી દેવા માટે આદેશો આપેલા છે. આ આદેશો પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતનો સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૧૫૦માં સમાવેશ થાય છે. વળી બ્રહ્મચારી, ત્યાગીએ વિષ્ણુને અર્પણ કર્યા વગરના પુષ્પ, ચંદન, અન્ન વગેરે ગ્રહણ ન કરવાની આજ્ઞા સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૧૨૦માં કરવામાં આવી છે. આ બાબતનો સમાવેશ સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૧૮૭માં કરેલો છે. આમ, આ પાંચેય શ્લોકોમાં કોઈ નવા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું નથી. પરંતુ શિક્ષાપત્રીમાં પ્રતિપાદિત થયેલા સિદ્ધાંતની વિગતો કેટલાક વિસ્તારથી દાખવવામાં આવી છે. મૂળ સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રીમાં કરેલું હોવાથી, પુનઢ ક્તિ દોષ ટાળવા ખાતર ઉપર જણાવેલી વિગતોના શબ્દો–વાળા આ શ્લોકો છોડી દીધેલા જણાય છે.

૫. સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રીમાં નથી પણ સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રીમાં જ છે. એવા શ્લોકોની સંખ્યા ૭૧ છે. તેનાં શ્લોક ક્રમાંક આ પ્રમાણે છે.

"૧૬, ૨૨, ૨૩, ૨૮, ૩૬, ૩૭, ૪૧ થી ૪૭, ૫૧, ૫૯, ૬૯ થી ૭૫, ૮૩, ૮૪, ૮૯ થી ૯૨, ૯૭ થી ૯૯, ૧૦૩ થી ૧૨૧, ૧૩૦ થી ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૩ થી ૧૪૬, ૧૪૮ થી ૧૫૧, ૧૫૮, ૧૬૫, ૧૯૬, ૨૦૪, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૨."

ધર્મ વિભાગવાર શ્લોકોની સંખ્યા કહેવી હોય તો સામાન્ય ધર્મમાં–૫૦, વિશેષ ધર્મમાં–૧૭ અને ઉપસંહારમાં–૪ એ પ્રમાણે વિસ્તાર કરેલો છે.

ઉપર્યુક્ત તારવણી પરથી એમ કહી શકાય કે સંવત ૧૮૮૨માં શિક્ષાપત્રી નવેસર લખવામાં આવી નથી. પરંતુ તેમાં સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રીનો પૂર્ણ સમાવેશ કરેલો છે. તથા તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે સંવત ૧૮૮૨ની શિક્ષાપત્રી સંવત ૧૮૭૯ની શિક્ષાપત્રીની સુધારેલી વિસ્તૃત અંતિમ આવૃત્તિ છે એમ કહી શકાય.

૨ : ૩ શિક્ષાપત્રીના સમય, સ્થળ અને ભાષા

શિક્ષાપત્રીના સમય

IJÊDFSXS:IFaN G+FQ8J;EIDT P

J;TFnING IX1FF5+LI I,IBTF XEF ×[૧૫]

અર્થાત્ સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના સંવત્સરના ૧૮૮૨ના વર્ષે વસંત ઋતુના પ્રથમ દિવસે (માહસુદ–પાંચમ, તા. : ૧૨–૨–૧૮૨૬ના દિવસે) આ કલ્યાણકારી શિક્ષાપત્રી અમે લખી છે. આમ, સંપૂર્ણ શિક્ષાપત્રી–૨૧૨ શ્લોકની ઉપર પ્રમાણે લખાઈ છે. તે હાલ આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે.

શિક્ષાપત્રીનું સ્થળ

I,BFID ;CHFGgN:JFDL ;JFIgGHFIzTFG P

GFGFNXI:YTFG IX1FF5+L J¿F,II:YTo ×[૧૬]

અર્થાત્ – અમે સહજાનંદસ્વામી વરતાલમાં રહીને જુદાં જુદાં દેશમાં વસતા એવા અમારા સઘળાં આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને આ શિક્ષાપત્રી લખીએ છીએ. આમ, આ શ્લોક દ્વારા શિક્ષાપત્રી કોણે લખી છે ? ક્યાં રહીને લખી છે ? અને કોના માટે લખી છે ? તે પણ જણાવી દીધું છે.

શિક્ષાપત્રીની મૂળભાષા

શિક્ષાપત્રી મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં અને અનુષ્ટુપ છંદમાં લખાયેલી છે એ નિર્વિવાદ છે. સંવત ૧૮૮૨ની વસંત પંચમીના દિવસે (તા. ૧૨–૨–૧૮૨૬)ના દિવસે ૨૧૨ શ્લોકવાળી ભગવાન સ્વામિનારાયણે

પોતે લખેલી છે. સંપ્રદાયના સાહિત્યનો ઈતિહાસ જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે આ શિક્ષાપત્રીના પ્રાકૃત ભાષામાં સમશ્લોકી ભાષાંતરો તે વખતે જ એટલે કે સંવત ૧૮૮૨–૮૩માં થયેલા છે. નિત્યાનંદસ્વામીએ શિક્ષાપત્રીની ગુજરાતી ભાષામાં અર્થ ટીકાની રચના કરેલી છે. મુક્તાનંદસ્વામી તથા પ્રેમાનંદસ્વામીએ હિન્દી દોહા–ચોપાઈમાં, બ્રહ્માનંદસ્વામીએ ગુજરાતી ગરબીમાં અને નિષ્કુળાનંદસ્વામીએ ગુજરાતી દોહા–ચોપાઈમાં ભાષાંતરો કરેલા છે.

મુક્તાનંદસ્વામીએ લખ્યું છે કે,

"પત્રી પ્રથમ ગિરવાન રહી, સો ગુઢ આજ્ઞા પાય।
મુક્તાનંદ ભાષા રચિ, કૃષ્ણચરન ચિત્ત લાય ॥"[૧૭]

બ્રહ્માનંદસ્વામીએ લખ્યું છે કે,

"પત્રી ગૂઢ અર્થ ગીર્વાણ કીધી રે,
પ્રાકૃત કરવા કાજ આજ્ઞા મને દીધી રે."[૧૮]

નિષ્કુળાનંદસ્વામીએ પણ લખ્યું છે કે,

"સહજાનંદજી ગુઢ એ એહ વિધિ રે,
શિક્ષાપત્રી અનુપમ કીધી રે;
પત્રી ગીર્વાણ એ કહેવાતી રે,
તે પર ભાષા કરી ગુજરાતી રે."[૧૯]

આમ, ઉપરોક્ત તમામ સબળ અને સંગીન પુરાવાઓ સાબિત કરે છે કે, ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે જ શિક્ષાપત્રી સંસ્કૃત ભાષામાં અને અનુષ્ટુપ છંદમાં લખેલી છે. શિક્ષાપત્રીનો છેલ્લો શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં લખાયેલ છે. તથા તે સરળ પ્રાસાદિક શૈલીમાં લખાયેલી છે. તે પદ્ય બદ્ધ હોવાથી તેને ગાઈ પણ શકાય છે. તેથી તેને ગેય કાવ્ય પણ કહી શકાય.

૨ : ૪ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં શિક્ષાપત્રીનો મહિમા

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં 'સત્સંગિજીવન'ને ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે માનવામાં આવે છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે લખેલી શિક્ષાપત્રીને 'સત્સંગિજીવન'માં ગૂંથવાની આજ્ઞા શતાનંદમુનિને કરતા, તેઓ તેને ધર્મશાસ્ત્ર મધ્યે ચતુર્થ પ્રકરણના ચુમ્માલીસમાં અધ્યાયમાં ગૂંથે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શિક્ષાપત્રીનું સ્થાન ધર્મશાસ્ત્ર મધ્યે રહેલું છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રીને પોતાનું વાઙ્મય સ્વરૂપ કહે છે.

cc@@@P Dã5IDIT DäF6L DFgI I 5ZDFNZFT ×cc[૨૦]

અર્થાત્ – 'આ શિક્ષાપત્રીરૂપી જે અમારી વાણી છે તે અમારું જ સ્વરૂપ છે' એમ પરમ આદરપૂર્વક માનવું. એટલે કે શિક્ષાપત્રીની પૂજા કરવી તે તો પ્રત્યક્ષ ભગવાન સ્વામિનારાયણની પૂજા કરવા બરાબર છે. આમ, શિક્ષાપત્રીએ આપણી ઉપાસના દઢ કરવા માટે આજ્ઞાની મૂર્તિ છે. સંપ્રદાયમાં આજ્ઞા અને ઉપાસના એ મુખ્ય બાબતોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં આજ્ઞા પરત્વે મનન પ્રધાન શિક્ષાપત્રી એ પરાવાણી તરીકે ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સ્વરૂપ છે અને ઉપાસના પરત્વે ચિંતન–ધ્યાન પ્રધાન ભગવાન સ્વામિનારાયણની પ્રતિમા એ ધ્યેય સ્વરૂપ છે. એ બંને સ્વરૂપના મનન–ચિંતન દ્વારા પ્રકટ પુઢષોત્તમ નારાયણનું સાધર્મ્ય સિદ્ધ થાય. માટે જ પ્રતિમાના પૂજન જેટલી મહત્તા શિક્ષાપત્રીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે આપી છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રીમાં પ્રકટ રહ્યા છે, તેની ખાતરી આપતા નિષ્કુળાનંદસ્વામી પુઢષોત્તમ પ્રકાશમાં પણ કહે છે–

'@@@P શિક્ષાપત્રી માંહિ અમે રે'શું રે, રહી એમાં સહુને સુખ દેશું રે ॥"[૨૧]

વળી, શિક્ષાપત્રી કેવળ કલ્પનાથી કે ભાવનાત્મક વલણથી નથી આપી, પણ તેને કહેનારા ભગવાન સ્વામિનારાયણ અનુભવથી વાત કરે છે.[૨૨] તેમજ આત્મા અને પરમાત્માની વાત ભગવાન સ્વામિનારાયણને પ્રત્યક્ષ છે, તેથી તેઓ ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ–૧૮માં વચનામૃતમાં મુક્ત થવા પર નિયમ ધર્મની વાત અનુભવના રણકાર સાથે કહે છે કે, "આ પ્રમાણે વર્તે તો મુક્ત થાય..." અર્થાત્ શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે નિયમ–ધર્મમાં વર્તવાથી મુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃત જેવા મહાગ્રંથમાં પણ શિક્ષાપત્રીના નિયમ–પાલનની દઢતા બતાવતા કહે છે– "શિક્ષાપત્રી રોજ વાંચવી, વાંચતા ન આવડે તો શ્રવણ–શ્રવણ ન થાય તો પૂજન. જે દિવસે આ નિયમમાંથી ફેર પડે તો ઉપવાસ..."[૨૩] જેણે નિયમ લીધો તેને છાતીમાં ચરણારવિંદ આપ્યા. આમ, શિક્ષાપત્રીના નિયમ–પાલનની દઢતા અને રાજીપો દર્શાવ્યો.

આમ, શિક્ષાપત્રી એ ધર્મશાસ્ત્ર છે તથા પ્રકટ પુઢષોત્તમનું સ્વરૂપ, પરાવણી અને પ્રતિમા છે. તેમજ જે મનુષ્ય તેનું પાલન કરે તેને તે મુક્તિ પણ આપે છે. તદુપરાંત તે પોતાના આશ્રિતોની રક્ષા માટે સુદર્શન ચક્રરૂપ છે. આ રીતે સંપ્રદાયમાં તેનો મહિમા વર્ણવાયો છે.

૨ : ૫ શિક્ષાપત્રીની લોકપ્રિયતા

આજના સાંપ્રત વિ✓માં લોકોમાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ભૂખ તો છે, પરંતુ તેમની પાસે શ્રુતિ–સ્મૃતિઓનું અધ્યયન જાતે જ કરી શકે તેટલો સમય નથી. તેમની પાસે પોતાની મેળે જ સત્ય અને સત્ત્વ શોધી શકવાની, તેને સમજવાની, તેનું યથાર્થ અર્થઘટન કરવાની ક્ષમતા પણ નથી. તેથી જ એ આવશ્યક છે કે લોકો સમક્ષ એક નવા સર્વશાસ્ત્રના દોહનરૂપ સ્મૃતિગ્રંથ દ્વારા, નૈતિક–ધાર્મિક આચારની સંહિત રજૂ કરવી. આજના યુગની આ અત્યંત સમકાલીન જરૂરિયાતને 'શિક્ષાપત્રી' જ પૂરી કરે છે. કારણ કે તે સંક્ષિપ્ત પણ છે અને સુસંચિત પણ છે. પરમકૃપાળુ શ્રી ભગવાન સ્વામિનારાયણ તેમની દૂરગામી દષ્ટિથી, આવી રહેલા પરિવર્તનશીલ ભાવિ સમાજની આવશ્યકતાઓ જાણી શક્યા છે. તેથી જ તેમણે ફક્ત ૨૧૨ શ્લોકોમાં સમાઈ જાય તેવી શિક્ષાપત્રીની રચના કરી છે. વળી તેમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં સમાયેલા ચિરંતન સત્યોનું સંયોજન છે. તેમજ તે નૈતિક–આધ્યાત્મિક પથની સ્પષ્ટ માર્ગદર્શિકા છે.

શિક્ષાપત્રીનો ઉપદેશ બુનિયાદી, મૌલિક, સર્વત્તોમુખી અને સૂત્રબદ્ધ એના છે ધર્મ આદેશો સૂક્ષ્મ, ઉદાત્ત અને ગહન છે. તેમ છતાં તેના દરેક આદેશના અર્થ અને બોધ સૂચન તદન ચોખ્ખાં અને અસ્પષ્ટતા રહિત છે. શિક્ષાપત્રીનો સંદેશ કાલાતીત અને સનાતન છે અને તેમ છતાં એ સંદેશ આધુનિક વિ✓ને સુપ્રસ્તુત પણ છે. શિક્ષાપત્રીનો ઉપદેશ અત્યંત વિશાળ, વ્યવહારુ અને જીવનમાં સહેલાઈથી લાગુ પાડી શકાય તેવો છે. શિક્ષાપત્રી વ્યક્તિગત આચરણને વિશુદ્ધ કરી, મનુષ્યને સદ્‌ગુણી બનાવે છે. તે આપણા ધાર્મિક આચરણને સુવ્યવસ્થિતને પવિત્ર બનાવે છે. તેમજ તે નૈતિકતાનો પાયો સુદઢ કરી, આપણા સામાજિક જીવનના પારસ્પરિક સંબંધોને સુનિયોજિત અને સંવર્ધિત કરે છે. વળી આ શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓનું પાલન કરનારને શાંતિ, આનંદ, બળ અને આત્મામાં પરમાત્માની અવિરત ઉપસ્થિતિની અનુભૂતિ થાય છે.

આમ, લોકભોગ્ય ભાષા, સંક્ષિપ્તતા અને અર્થગહન ધર્મ આદેશો તેમજ પ્રાચીનતા અને આધુનિકતા બંનેનો સમન્વય સાધતી હોવાથી તે આમ જનતામાં અને સમાજમાં લોકપ્રિય બની છે. જેની લોકપ્રિયતા આ પ્રમાણે છે.

શિક્ષાપત્રી વિશેં મહાનુભાવોના અભિપ્રાય

"કાદવ–કર્દમવન્તા જીવનને, સંસારને, અંતરને નિર્મળ કરતી નિર્મળીના શોધનારે શિક્ષાપત્રી સેવવા – વિચારવાની છે. શિક્ષાપત્રી એટલે વ્યવહારને સંસારને પરિશુદ્ધતી નિત્ય નિયમાવલિ."[૨૪]

– કવિવર ન્હાનાલાલ

"જો દેશના લોકો શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓનું પાલન કરે તો દેશમાં ફોજદારી કાયદો, પોલિસ અને અદાલતોની ઓછામાં ઓછી જરૂર પડે."[૨૫]

– સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

"શિક્ષાપત્રી સર્વ સત્શાસ્ત્રોના દોહનરૂપ કલ્યાણની સીડી છે. તેનો ઉપલો છેડો આધ્યાત્મિક શ્રેયની સર્વોચ્ચ ભૂમિકાને લાગેલો છે ત્યારે નીચલો છેડો છેક સામાન્ય લોકજીવનની ભૂમિકા ઉપર ઠેરવેલો છે, તે બંને છેડા વચ્ચે ઉચ્ચ આદર્શને લક્ષમાં રાખીને વ્યવહારુ રીતે ચડી શકાય તેવા સરલ પણ દઢ પગથિયાં ગોઠવેલા છે."[૨૬]

– ત્રિભુવન ગ. વ્યાસ

શિક્ષાપત્રી અભ્યાસક્રમમાં

વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં,'સમાજાભિમુખ' શિક્ષણના વર્ગોમાં વેદ, ગીતા, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ સાથે 'શિક્ષાપત્રી'નો પણ એક વર્ગ રાખવામાં આવ્યો છે.

બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના 'આચાર્યના પ્રથમ વર્ષના કોર્સ'માં ભાષ્ય સાથે શિક્ષાપત્રી ભણાવવામાં આવે છે.

મુંબઈની યુનિવર્સિટીના 'એમ. એ.'ના કોર્સના અભ્યાસમાં "લાઈફ એન્ડ ફીલોસોફી શ્રી સ્વામિનારાયણ" (હર્ષદભાઈ દવે રચિત) પુસ્તક છે તેમાં શિક્ષાપત્રી છે.

શિક્ષાપત્રીના અનુવાદો

સંસ્કૃતમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી લખી છે. તેના ૨૫ ભાષામાં અનુવાદ થયા છે. કુલ ૨૬ ભાષામાં શિક્ષાપત્રી ઉપલબ્ધ છે. જે તેની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે.

સંસ્કૃત	–	ભગવાન સ્વામિનારાયણ
હિન્દી	–	મુક્તાનંદસ્વામી તથા બ્રહ્માનંદસ્વામી (દોહા તથા ચોપાઈમાં)
ગુજરાતી	–	નિત્યાનંદસ્વામી
મરાઠી	–	ગોપાળાનંદસ્વામી
વ્રજ	–	બ્રહ્માનંદસ્વામી

તમિલ	–	વરતાલ સંસ્થા – મદ્રાસમાંથી
બંગાળી	–	અક્ષરપુઢષોત્તમ સંસ્થા
ઉર્દૂ	–	અક્ષરપુઢષોત્તમ સંસ્થા
અંગ્રેજી	–	સર મોનીઅર વિલિયમ્સ (શ્રી મણિભાઈ પારેખ)
કન્નડ	–	સ્વામિનારાયણ મંદિર–ભૂજ
આફ્રિકાન્સ	–	શ્રી ડોમેની ગેરી બલ્સ
ફ્રેન્ચ	–	ડૉ. યુજીન ટાનર
સ્પેનીશ	–	શ્રી માલ્કમ જી. બ્રેડબર્ગ
જર્મન	–	મિસ બ્રિગીટ સ્ટાઈન બ્રુશેલ
પોર્ટુગીક	–	શ્રી લુસિયા સારેસ અને શ્રી પોલોડી સોસા,

ડચ, ઈટાલિયન, ગ્રીક,

રશિયન, ચાઈનીઝ,

એરેબિક, મોર્ડનહિબ્રુ,

સ્વાહીલી, સાઉથસોહો,

નોર્થસોહો, ફીનીસ.

શિક્ષાપત્રી પર લખાયેલ સંસ્કૃત ટીકા

શિક્ષાપત્રી પર ચાર સંસ્કૃત ટીકા લખાયેલ છે.

૧.	અર્થદીપિકા ટીકા	–	સદ્‌ગુઢ શતાનંદમુનિ
૨.	(અર્થદીપિકા ટીકા પર) ભાષ્ય	–	આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ
૩.	(ભાષ્ય પર) ભાષ્ય ટીકા	–	આચાર્ય ભગવત્પ્રસાદજી મહારાજ
૪.	કિરણાવલિ ટીકા	–	શ્રી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય

આમ, શિક્ષાપત્રી અંગ્રેજ હોય કે ભારતના લોખંડી પુઢષ, કવિ હોય કે વિદ્વાન એ તમામની

લોકપ્રિય બની છે. તથા શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ તેની જરૂરિયાત જોવા મળે છે. તેમજ તમામ પ્રાંતની પ્રજાને તે ઉપયોગી છે. તદુપરાંત વિદ્વત્ જનની પીપાસા પણ તે છીપાવે છે.

૨ : ૬ શિક્ષાપત્રી વિષય વિવેચન

શિક્ષાપત્રી એ માનવજીવનના સર્વ અંગોનો ઉત્કર્ષ સાધનારું પ્રમાણભૂત જીવંત શાસ્ત્ર છે. શિક્ષાપત્રીના આધારે છેક સામાન્યથી લઈને પંડિત વર્ગ સુધીના સર્વ મનુષ્યો ભુક્તિ અને મુક્તિ, પ્રેય અને શ્રેય, અભ્યુદય અને મોક્ષની સિદ્ધિ મેળવી શકે તેમ છે. શિક્ષાપત્રી એ માત્ર ઉપદેશ આપનારું શાસ્ત્ર નથી. પણ વ્યવહારમાં આચરવા માટેની આજ્ઞાઓ આપનારું શાસ્ત્ર છે. તેને અનુસરીને જીવન જીવનાર માટે તે પરમ શ્રેયસ્કર છે; જ્યારે તેની અવગણના કરીને વર્તનાર માટે જે દુર્ગતિ નિર્માયેલી છે તેનું પણ તેમાં સ્પષ્ટ ભાવિ દર્શાવ્યું છે.

શિક્ષાપત્રી સર્વ ધર્મોનો સમન્વય સાધનારું શાસ્ત્ર છે. તેમાં સર્વોપરી પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમની ઉપાસના છે. છતાં જુદાં જુદાં ભગવત સ્વરૂપોની વિશુદ્ધ ઉપાસના કરનારની અવગણના નથી. તેમાં શ્રુતિ–સ્મૃતિના સદાચારોનું પ્રતિપાદન આધુનિક જીવન વ્યવહાર સુધી લાગુ કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષાપત્રી એ આઠ સત્શાસ્ત્રોને પ્રમાણ માનીને તેમાં પણ ધર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એના અતિ ઉત્કર્ષ વાચક વચનોને બીજી હકીકતો કરતાં પ્રધાન માન્યા છે.

શિક્ષાપત્રીમાં ઉપાસના, ભક્તિ, ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય દ્વારા ભાગવત ધર્મનું દઢીકરણ કરનારા આત્મલક્ષી શા✓ત અંશો છે. ત્યારે માનવજીવનનાં ધોરણોની વ્યવસ્થા સૂચવતા સામાજિક ધર્મોનો નિર્દેશ કરનારી એ સમાજલક્ષી સહજાનંદ સ્મૃતિ છે; એટલે કે ઉદ્ધવ સંપ્રદાય દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત એવું ભારતનું એ આધુનિક સમાજશાસ્ત્ર છે. સ્મૃતિઓ જેમ દેશ–કાલાદિકને અનુસરી ભિન્ન–ભિન્ન રચાયેલી છે. તેમ આ શિક્ષાપત્રી પણ સ્મૃતિરૂપે દેશકાલાદિકના પરિવર્તનો લક્ષમાં રાખીને તે પ્રમાણે આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત સૂચવે છે. શિક્ષાપત્રીનું મુખ્ય ધ્યેય મનુષ્યને સદાચાર તરીકે સાચા માનવ ઉપરાંત ભગવત્ ભક્ત બનાવવાનું છે.

સ્મૃતિ તરીકે શિક્ષાપત્રી માનવ જીવનનો ઉત્કર્ષ છેક આત્યંતિક મુક્તિ સુધી બતાવે છે. તેમાં સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, સભ્યતા, આસ્તિકતા, સેવા, શિસ્ત, સહૃદયતા, ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વ્યાવહારિક–પ્રામાણિક દઢતા, નમ્રતા, સ્વધર્મનિષ્ઠા, સહિષ્ણુતા વગેરે આવશ્યક બાબતોની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિકારક ઉત્તમોત્તમ સંક્ષિપ્ત આજ્ઞાઓ છે. આમ, શિક્ષાપત્રી આચારગ્રંથોમાં એ અદ્વિતીય આચારગ્રંથ – ધર્મગ્રંથ તરીકે સ્થાન ધરાવે છે.

૨ : ૬ : ૧ મંગલાચરણ

૨ : ૬ : ૧ : ૧ પૂર્વભૂમિકા : શિક્ષાપત્રી ગ્રંથના પ્રયોજક અને પ્રણેતા સર્વાવતારી, સર્વનિયંતા, સર્વકર્તાહર્તા, પ્રકટ પુઢષોત્તમનારાયણ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ સ્વયં પરમ મંગલમૂર્તિ હોવાને કારણે તેમને અન્ય મંગલાચરણની અપેક્ષા ન હતી. છતાં પણ લૌકિક રીતે કોઈ પણ ગ્રંથની રચના કરતી વખતે તેમાં પ્રથમ મંગલાચરણ કરવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ હોય છે. તે પદ્ધતિને અનુસરીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં મંગલાચરણ કર્યું છે. મંગલાચરણ ત્રણ પ્રકારે થાય છે–

cVFXLGDI:ÊIFJ:T IGNXM IC Dù , D Pc[૨૭]

અર્થાત્ – આશીર્વાદ, નમસ્કાર તથા વસ્તુનિર્દેશ દ્વારા મંગલાચરણ થાય છે. વળી કહેવાય છે.

cDù , FNLIG Dù , DwIFIG Dù , FgTFIG 5YgT XF:+FI6 Pc[૨૮]

અર્થાત્ – જે શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં મંગલાચરણ કર્યું હોય તે પ્રસિદ્ધિને પામે છે. આ પ્રમાણે શિક્ષાપત્રીમાં મંગલાચરણ થયેલું છે જે આ પ્રમાણે છે.

શ્લોક–૧ ccJFD I:I@@@@cc આદિ – ચિંતવનરૂપ નમસ્કારાત્મક મંગલાચરણ છે.

શ્લોક–૨૦૮ cc;0 zLSQ6o@@@@cc મધ્યે – નિર્દેશરૂપ મંગલાચરણ છે અને

શ્લોક–૨૧૨ ccIGHFIzTFGFD@@@cc અંતે – આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ છે.

આમ, શિક્ષાપત્રીમાં આદિ – મધ્યે – અંતે નમસ્કારાત્મક, નિર્દેશાત્મક અને આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ થયેલું છે. વળી મંગલાચરણ કરવા પાછળ ત્રણ હેતુ રહેલા હોય છે.

૧. ;DFI%TSFDM Dù , DFRZT Pv કામની સમાપ્તિ માટે,

૨. IXQ8FRFZo P– શિષ્ટાચાર માટે,

૩. IXQIIX1FFYD Pv શિષ્યની શિક્ષા માટે મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે.

અહીં શતાનંદમુનિએ અર્થદીપિકા ટીકામાં પ્રથમ શ્લોકની ટીકામાં જણાવ્યું છે. "જે આ મંગલાચરણ છે તે વિઘ્નોને શમાવી દેવા માટે નથી. વળી તેના સંકલ્પમાં કશો અંતરાય પણ ન હોય કે જેનો નાશ કરવા મંગલાચરણ કરવું પડે; કેમકે આ તો પોતે ભગવાન છે. 'જેની વાણી મંગલરૂપ છે, જેનું સમગ્ર હાસ્ય મંગળકારી છે, જેનાં નેત્રો મંગળને આપનારા છે તથા જેની ભૂજાઓનો વિલાસ પણ મનુષ્યોને પરમ મંગળકારી છે, જેનું મુખ મંગળ કરનારું છે તથા જેમનું સમગ્ર પાદચલન પણ મંગળરૂપ છે એવા તે

પ્રભુએ પોતાની મનુષ્યલીલાથી પ્રથમથી આ મંગળ કરેલું છે, એટલે આ મંગલાચરણ માત્ર શિષ્યની શિક્ષાને અર્થે કર્યું છે."[૨૯]

૨ : ૬ : ૧ : ૨ આદિ–ચિંતવનરૂપ મંગલાચરણ : "જેમના ડાબા પડખે રાધિકાજી બિરાજેલાં છે અને જેમનાં હૃદયને વિષે લક્ષ્મીજી બિરાજેલાં છે; તેવા વૃન્દાવનમાં વિહાર કરનારા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું હું હૃદયમાં ચિંતન કરું છું."[૩૦]

અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે તે શ્રીકૃષ્ણ કેવા છે. ccJFD I:I I:YTF ZFWF@@@@cc જેના ડાબા પડખે રાધાજી છે. એટલે કે રાધાજીએ યુક્ત એવા શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે, એકલા શ્રીકૃષ્ણનું નહીં, વળી રાધાજી ડાબા પડખે જ કેમ ? રાધાજી એ ભગવાનના ભક્ત છે એમ શિક્ષાપત્રીમાં cc/T ZFWFNI M EÉTFo@@@@cc[૩૧] ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે. ભગવાને ભક્તનું હંમેશા રક્ષણ કરવાનું હોય છે. તેથી ભક્ત હંમેશા ભગવાનની ડાબી બાજુ જ બેસે એવી શાસ્ત્ર અને સમાજની પ્રાચીન પરંપરા છે. પહેલાના સમયમાં રાજાઓ પત્નીને ડાબી બાજુ બેસાડતા અને જમણા હાથમાં તલવાર રાખતા. પત્નીને ઉપાડી જવા કોઈ આવે અથવા યુદ્ધ કરવા આવે તો તેને જમણા હાથમાં રહેલી તલવારથી મારીને ડાબા હાથથી પત્નીનું રક્ષણ કરાય, માટે પત્નીને હંમેશા ડાબી બાજુ રાખતા. આમ, અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણ રાધિકાએ સહિત એવા શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે. અર્થાત્ ભક્તે સહિત ભગવાનનું સપાર્ષદ ધ્યાન કરવું એવો મંગલાચરણમાં ગલિતાર્થ રહેલો છે.

cJ1FI; ZLoc V વક્ષઃ સ્થળમાં લક્ષ્મીજી રહેલા છે. લક્ષ્મીજી સુવર્ણની રેખારૂપે રહેલા છે. મતલબ કે બહારથી તો અન્ય જનો તેમને દેખી શકતા નથી. છતાં પણ રાધિકાની પેઠે જ સેવામાં તત્પર થઈ રહેલા છે. આ વિષે ભાગવતામૃતમાં કહેલું છે– "લક્ષ્મીજી કૃષ્ણના સૌંદર્યને જોઈને તેમાં લોભાયાં અને પછી તપ કરતાં હતાં. તેમના પ્રત્યે કૃષ્ણે પૂછ્યું કે તમે શાથી તપ કરો છો ? એટલે તે બોલ્યાં કે, 'હું ગોપીરૂપે એકાંતમાં આપની સાથે વિહાર કરવા ઈચ્છું છું.' પ્રભુએ કહ્યું, 'એ તો દુર્લભ છે.' એટલે ફરી લક્ષ્મીજી બોલ્યાં કે, 'હે નાથ ! હું તમારા વક્ષ:સ્થળમાં સુવર્ણરેખાની પેઠે વસવા ઈચ્છું છું.' પ્રભુએ કહ્યું, cTYF:Toc એ પ્રકારે તેઓ વક્ષ:સ્થળમાં રહેલાં છે.[૩૨]

cJgNFJGIJCFZc V વૃંદાવનમાં વિહાર કરનારા એવા શ્રીકૃષ્ણ. cJgNFc એટલે તુલસી. તુલસી વિશે પુરાણમાં કથા મળે છે કે– "ગોલોકમાંથી રાધાના શાપથી તુલસી પૃથ્વી પર આવ્યા અને તેમણે ભગવાનને વરવા એક લાખ વર્ષ તપ કર્યું. તપથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા. એટલે 'ભગવાન પતિ થાય' એવો વર તુલસીએ માંગ્યો. બ્રહ્માએ કહ્યું, 'બીજે જન્મે થશે....શંખચૂડ અસુર સાથે લગ્ન થયા. શંખચૂડ બે

વાતથી અમર હતો. (૧) વિષ્ણુ નામનું કવચ, (૨) તુલસીના પાતિવ્રત્યથી. ભગવાને બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી કવચ માંગી લીધું. શંખચૂડવેશે તુલસીના સતીત્વનો ભંગ કરાવ્યો. ખ્યાલ આવતા તુલસીએ શાપ આપ્યો, 'પથ્થર થા.' આમ, પોતે ભગવાનને શાપ આપ્યો તેવી જાણ થતા તે ભગવાનના ચરણમાં વારંવાર વિલાપ કરવા લાગી. તુલસીનો આવો પશ્ચાત્તાપ જોઈ તથા પહેલા કરેલા તપનું ફળ આપતા ભગવાને તુલસીને કહ્યું કે, 'તારા શરીરમાંથી નદી થશે, વાળમાંથી વૃક્ષ.' નદી તે ગંડકી જેના પથ્થર શાલિગ્રામ ભગવાનનું સ્વરૂપ થયા. તુલસીના વાળમાંથી થયેલ વૃક્ષ તે તુલસી થયા."[૩૩] આ તુલસીનું વન ગોકુળની બાજુમાં હતું. તેમા વિહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

cÌlNc V પરમાત્મા હૃદયમાં રહ્યા છે ત્યાં તેમને શોધો. cIRgTIc V ધ્યાન કરું છું. ÌlN V હૃદય કમળમાં હવે હૃદયનો અર્થ હૃદય કમળ શાથી તેનું પ્રમાણ બતાવે છે,– "હવે જે આ બ્રહ્મપુરમાં છે તે દહર કહેવાય, દહર એટલે પુંડરીકવેશ્મ ઈત્યાદિ આ પછી જે આકાશ છે તેની અંદર જે છે તેની શોધ કરવી અને તે જ જાણવા યોગ્ય છે."[૩૪] આમ, મંગલાચરણમાં નમસ્કારને સ્થાને ચિંતન સ્મરણનો વિધિ જણાવ્યો છે. સંપ્રદાયમાં ભક્તિ નિષ્ઠા દ્વારા ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન અને તેનો હૃદયને વિષે સાક્ષાત્કાર કરવાનો હેતુ જ મુખ્ય છે તેનું સૂચન કર્યું છે.

આમ, ભગવાન પણ કાર્યની શરૂઆત ભગવાનના સ્મરણથી કરે છે. આ ઉપરથી કોઈ પણ કાર્યના આરંભમાં આવું ધ્યાનરૂપ મંગલાચરણ ઈષ્ટ છે એમ પોતાના શિષ્યોને શીખવ્યું છે.

૨ : ૬ : ૧ : ૩ મધ્યે–નિર્દેશાત્મક મંગલાચરણ : "એ જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે, એ જ પરમ બ્રહ્મ છે એ જ ભગવાન પુઢષોત્તમ છે; એ શ્રીકૃષ્ણ જ આપણા ઉપાસના કરવા યોગ્ય ઈષ્ટદેવ છે અને એ જ સર્વ અવતારોના કારણરૂપ છે."[૩૫]

'ભગવાન્' અર્થાત્ 'ભગ' શબ્દથી જે ગુણો કહેવાય તે. તે ગુણો જેનામાં હોય તેને 'ભગવાન્' કહેવાય. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે, "હે મૈત્રેય ! ભગવત્ શબ્દ શુદ્ધમાં, મહાવિભૂતિ તથા પરબ્રહ્મના અર્થમાં તથા સર્વે કારણના કારણ એવા અર્થમાં વપરાય છે."[૩૬] 'ભગવાન્' શબ્દમાં વપરાયેલ વર્ણોના અર્થ શ્રીકૃષ્ણવલ્લભાચાર્યે 'શિક્ષાપત્રી કિરણાવલી સહિતા'માં આ પ્રમાણે આપ્યા છે– " 'ભ'કારમાં – સંભર્તા તથા ભર્તા, અર્થાત્ પોષણ કરનારા તથા ધારણ કરનારા એવા બે અર્થ રહેલા છે. 'ગ' કારમાં cGTFc અર્થાત્ પોતાના ચરણમાં લઈ જનારા, UDIITF અર્થાત્ સર્વક્રિયાઓમાં પ્રેરનારા અને 'સ્રષ્ટા' અર્થાત્ સૃષ્ટિ કરનારા એટલા અર્થ થાય છે. સમગ્ર ઐ✓ર્ય, વીર્ય, કીર્તિ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છનો સમૂહ તેને 'ભગ' કહેલું છે. તેમાં ભૂત પ્રાણીમાત્ર વસે છે અને અખિલ જગતના, જીવોના આત્મા

એવા તે સમગ્ર ભૂતમાં રહેલા છે તેવો 'વ' કારનો અર્થ થાય છે. તેથી તે અવ્યય કહેવાય છે. જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, ઐ✓ર્ય, વીર્ય અને તેજ એ સમગ્ર 'ભગવત્' શબ્દના વાચક છે પણ તેમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય ગુણો નથી."[૩૭]

"હવે પુઢષોત્તમનો અર્થ કરે છે. 5ZTLIT 5 - QFo – પૂર્વથી જ સિદ્ધ. 'હું પૂર્વે આ જગતમાં હતો એ પ્રકારે તે પુઢષનું પુઢષપણું સિદ્ધ થાય છે' એવી શ્રુતિ છે. અથવા તો તે શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ કરીએ તો ભક્તના મનોરથોને પૂર્ણ કરે તે 'પુઢ' કહેવાય; અને ભક્તોનાં દુઃખોનો નાશ કરે તે 'સ'. આમ, 5 - ´ ; = 'પુઢષ' અર્થ થયો.... cp¿Dc – અર્થાત્ જે અતિશય ઉત્કૃષ્ટ સારા હોય તે. જેમાંથી તમોગુણ– અવિવેક મોહ જતો રહ્યો હોય તેને 'ઉત્તમ' કહે છે. 5 - QFQF ´ p¿Do µ c5 - QFM¿Doc શબ્દ થયો છે."[૩૮]

ઉપાસનાની દષ્ટિએ આ શ્લોક અગત્યનો છે. શિક્ષાપત્રીનું આ મધ્યે થયેલું મંગલાચરણ છે. અહીં એક વિશેષતા એ જોવા મળે છે કે, "જીવમાં રહેલા અંતર્યામી, સર્વ અવતારના કારણ, સર્વોપરી છે તેનો નિર્દેશ આ ૧૦૮માં શ્લોકમાં થયેલો છે. ૧૦૮નો અંક એ માળાની પૂર્ણતા દર્શાવે છે. વળી જપ પરાયણ વગેરેમાં અષ્ટોત્તરશત (૧૦૮)નો મહિમા પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થયેલો છે. એ સિવાય એ ત્રણ અંકનો સરવાળો (૧ + ૦ + ૮ = ૯) નવ થાય છે; અને નવનો અંક તો પૂર્ણ અને સર્વોપરી છે એમ ગણિત શાસ્ત્ર સ્વીકારે છે. આ રીતે આ ૧૦૮નો અંક આ શ્લોકમાં આવ્યો છે, તે શ્લોક માંહેના સર્વાવિભાવકારણ પુઢષોત્તમ ભગવાનની સર્વોપરીતા એટલે પૂર્ણતાનો સૂચક અંક છે. કેમકે ૯ના અંકના ગમે તે ભાગાકાર–ગુણાકાર થાય છતાં તેમાંથી નવની સંજ્ઞા અબાધિત રહે છે; તેમ ભગવાન પોતાના ન્યૂનાધિક ઐ✓ર્ય દર્શાવનારાં ગમે તેવા અવતાર સ્વરૂપો પ્રકટ કરે છતાં તેમાં તેમનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જે પુઢષોત્તમ સર્વોપરી તે કાયમ રહે છે. તેમા કશી વધઘટ કે ન્યૂનાધિકતા હોતી જ નથી. આવું સર્વોપરી પરમતત્ત્વ – પરમાત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ તેને જ આ સંપ્રદાયમાં ઉપાસ્ય અને ઈષ્ટ માન્યું છે. પણ બીજી ન્યૂનાધિક ભાવના–વાળું નહિ અને એ જ સર્વોપરી પુઢષોત્તમ નારાયણ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સ્વરૂપે પ્રકટ થયા છે."[૩૯]

શિક્ષાપત્રીમાં ૩૮ વાર 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આ 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દ પણ શાસ્ત્રોમાં જુદાં જુદાં અર્થમાં અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ માટે વપરાયો છે.

(I) 'કૃષ્ણ' શબ્દના વિભિન્ન અર્થો : (૧) કૃષ્ણ – અર્થાત્ કાળો (શ્યામ) વર્ણ કે રંગ, અને તે વર્ણયુક્ત વ્યક્તિ. જેમ કે શંકર, વ્યાસ, અર્જુન, વસુદેવ–દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શ્યામ વર્ણના હોવાથી તેમના માટે 'કૃષ્ણ' શબ્દ વપરાય છે. વસુદેવ–દેવકીના પુત્રના નામ સંસ્કારવિધિ વખતે ગર્ગાચાર્યે નંદજીને કહેલું કે,– "આ બાળકનો વર્ણ શ્યામ છે તેથી તે કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાશે.[૪૦]

(૨) SQFIT NoBFGLIT SQ6o V દુ:ખને ટાળે તે કૃષ્ણ.

(૩) 'શબ્દકલ્પદ્રુમ' નામના શબ્દકોશમાં 'કૃષ્ણ'ના બે અર્થ આપેલા છે : (i) SQFIT VFtD;FT SZMIT4 VFGgNtJG 5IZ6DITLIT DGMo EÉTFGFD .IT SQ6o P

અર્થાત્ – જે પોતાનામાં રહેલા આનંદથી ભક્તોના મનને પોતાનામાં આકર્ષે છે ખેંચે છે તે કૃષ્ણ છે.

(ii) SQFIT ;JFG :JS1FF 5|,ISF, .IT SQ6o P[૪૧]

અર્થાત્ – પ્રલયકાળે પોતાની કુક્ષિમાં જગતમાત્ર અને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડને ખેંચી લે તે કૃષ્ણ.

(II) જુદી–જુદી વ્યક્તિ માટે વપરાતો 'કૃષ્ણ' શબ્દ : ઋગ્વેદમાં 'કૃષ્ણ' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. જેમકે, "પ્રથમ મંડળમાં અિ્વનીકુમારની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે કે કૃષ્ણના વિ✓ક નામના પુત્રે તમારી સ્તુતિ કરી હતી, તેથી તમે તેનો નાશ પામેલ વિષ્ણાય નામનો પુત્ર પાછો લાવી આપ્યો હતો.'[૪૨]

વળી 'મહાભારત–કોશ' નામના ગ્રંથના લેખક શ્રીરામકુમાર રાયે મહાભારતના 'કૃષ્ણ' શબ્દ વસુદેવ–દેવકીનંદન ઉપરાંત કોના કોના માટે ક્યાં ક્યાં વાપરવામાં આવ્યો છે તેનું સંકલન કર્યું છે. તેમાં જે તે વ્યક્તિ માટે વપરાયેલ 'કૃષ્ણ' શબ્દના ઘણા સંદર્ભો આપ્યાં છે. જેમાંથી કેટલાક આ પ્રમાણે છે–

(૧) SQ6 V વ્યાસ.

"સત્યવતીનંદન કૃષ્ણ (વ્યાસજી)નો યજ્ઞ..."[૪૩]

(૨) SQ6 V અર્જુન.

"યુદ્ધમાં ભયંકર કર્મ કરનાર તે કૃષ્ણ (અર્જુન)ને જોઈને...."[૪૪]

(૩) SQ6 Vવાસુદેવ કૃષ્ણ અને કૃષ્ણ(અર્જુન) બંને માટે sSQ6Ff

"તે તેજસ્વી દ્વિજશ્રેષ્ઠ નજીક આવ્યા ત્યારે બે કૃષ્ણ (કૃષ્ણ અને અર્જુન) આસન પરથી ઉભા થઈ ગયા."[૪૫]

(૪) SQ6 V એક નાગનું નામ છે, જે વઢ ણની સભામાં ઉપસ્થિત હતો."[૪૬]

(૫) SQ6 V "એક મહર્ષિનું નામ છે. જે બાણશય્યા પર સૂતેલા ભીષ્મ પાસે ઊભેલા ઋષિઓમાંના એક હતા."[૪૩]

"નારાયણ એવા કૃષ્ણને, વ્રજવાસીઓને પ્રિય એવા કૃષ્ણને 'કૃષ્ણદ્વૈપાયન' નામધારક શ્રીવ્યાસને અને કુંતીના પુત્ર અર્જુન કૃષ્ણને હું વદું છું."[૪૮]

આમ, 'કૃષ્ણ' શબ્દથી સર્વત્ર મોરલીધર શ્રીકૃષ્ણ જ લેવામાં નથી આવ્યા. તેમજ 'કૃષ્ણ' શબ્દ ફક્ત એક જ વ્યક્તિ વસુદેવ–દેવકીનંદન માટે વપરાયેલ છે એવું નથી.

(III) 'પરબ્રહ્મ' – અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ માટે વપરાતો 'કષ્ણ' શબ્દ : વળી વસુદેવ–દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મ માટે પણ શાસ્ત્રોમાં 'કૃષ્ણ' શબ્દ વપરાયો છે.

(૧) દ્વાપરયુગમાં મનુ ભગવાનની ૫૧ મી પેઢીમાં શ્રીકૃષ્ણ થયા છે અને મનુની બીજી પેઢીએ ધ્રુવ થયા છે. મનુના દીકરા ઉત્તાનપાદ અને તેના દીકરા ધ્રુવ થયા. ભાગવતમાં લખ્યું છે– "ધ્રુવ કૃષ્ણ પરાયણ રહેતા હતા."[૪૯] તે વખતે દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ તો હતા જ નહિ. કારણ કે ધ્રુવ પછીની ૪૯મી પેઢીએ શ્રીકૃષ્ણ અવતર્યા, તો ધ્રુવ કૃષ્ણનું ભજન કરતા હતા તે કૃષ્ણ કોણ ?

(૨) શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જડભરત રહૂગણ રાજાને કહે છે– "હે વીર ! શ્રીકૃષ્ણનું અર્ચન–પૂજન કરવાથી મને પ્રગટ થયેલું જે જ્ઞાન તેણે મૃગના દેહમાં પણ મારો ત્યાગ કર્યો ન હતો."[૫૦] અર્થાત્ પશુ દેહમાં પણ તે જ્ઞાનની સ્મૃતિ હતી. આપણે જાણીએ છીએ કે જડભરત પૂર્વજન્મમાં ઋષભદેવ ભગવાનના પુત્ર હતા. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણ કરતાં તે સેંકડો વર્ષો પૂર્વે તેઓ થયા હતા. તેમ છતાં તેઓ શ્રીકૃષ્ણના અર્ચનની વાત કરે છે, તેથી આ કૃષ્ણ દેવકીનંદન તો નથી જ એ નિશ્ચિત છે.

(૩) પ્રહ્લાદ સત્યુગમાં થયા. તેઓ પોતાના પિતાને કહે છે,– "ગૃહાસક્ત લોકોની બુદ્ધિ કૃષ્ણમાં રહેતી નથી."[૫૧] અવતારવાદના ક્રમ પ્રમાણે તો શ્રી નૃસિંહ પછી શ્રી વામન, શ્રી પરશુરામ, શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ થયા છે. તો પાંચ અવતાર પહેલાંના ક્યાં 'કૃષ્ણ'માં બુદ્ધિ–મતિ રાખવાનું કહેવાયું છે ?

આ રીતે શાસ્ત્રોમાં 'કૃષ્ણ' શબ્દ જુદાં જુદાં અર્થમાં તેમજ જુદી જુદી વ્યક્તિ માટે વપરાયેલ છે. તેથી જ્યાં જ્યાં 'કૃષ્ણ' શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં તે વસુદેવ–દેવકીના પુત્રનો જ નિર્દેશ કરે છે એવું નથી, એ જ પ્રમાણે શિક્ષાપત્રીમાં જ્યાં જ્યાં 'કૃષ્ણ' શબ્દ આવે છે. ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તે શબ્દ ફક્ત એક જ વ્યક્તિનો વાચક નથી. પરંતુ ભગવાનનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે.

શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૧૦૮માં જે 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. તે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવા જે 'અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ' માટે વપરાયેલો છે અને તે શ્રીકૃષ્ણ જ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે છે.

તેમને જ ઈષ્ટદેવ કહ્યાં છે અને તેમની જ ઉપાસના કરવાની કહી છે. એમ શતાનંદમુનિ શિક્ષાપત્રી અર્થ દીપિકા ટીકામાં કહે છે,– "એવા ભૂત પ્રાણીમાત્રના મહાન્ એવા કોણ તે શ્રીકૃષ્ણ કે ? એવી આશંકા કરીને, સર્વેના જ્ઞાન માટે તેમનાં બે વિશેષણો મુકેલાં છે. એ જ અમારે ઉપાસ્ય કહેતાં ઉપાસના કરવા યોગ્ય ઈષ્ટદેવ છે. આને માટે વધુ વિવરણ આગળ પણ કરેલું છે. જે સાક્ષાત્ ભગવાન અને ક્ષર તથા અક્ષરથી પર છે, તે કૃષ્ણ જ પોતે ભક્તિને વિષે ધર્મથી, મોટી કૃપા કરીને શ્રી સ્વામિનારાયણ એ નામથી પ્રકટ થયા. પૃથ્વીને વિષે મનુષ્ય દેહને નટની પેઠે ધારણ કરતા, મનુષ્યોના આચાર્યપણાના ધર્મમાં રહેલા એવા કૃષ્ણને પરોક્ષપણે કહેલા છે પણ તેથી તે બીજાને નથી કહ્યાં, પરંતુ પોતાને જ કહ્યાં છે."[૫૨]

અહીં એવી શંકા થાય છે કે શતાનંદમુનિએ તે શ્રીકૃષ્ણ જ આ ભગવાન સ્વામિનારાયણ છે એમ શા માટે કહ્યું ?

તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય, જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણ સત્સંગમાં વિચરણ કરતા હતા ત્યારે તેમણે જુદાં જુદાં સ્થળે, જુદાં જુદાં સમયે શ્રોતાઓ, આગળ શ્રીમુખે પોતાને જ ક્યાંક ભક્ત, સાધક, સાધુ, મુક્ત, ભગવાન, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ, અવતારના અવતારી, સર્વોપરી ભગવાન કહેલા છે. વળી ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૧૦૧, ૧૦૨માં કહ્યું છે. "જે વચનો શ્રીકૃષ્ણનો તથા ધર્મનો તથા ભક્તિનો કે વૈરાગ્યનો અતિ ઉત્કર્ષ કરે એવા હોય તેવાં જ વચનો અન્ય વચનો કરતાં પ્રધાનપણે માનવા." આ આજ્ઞા મુજબ શતાનંદમુનિએ ભગવાન સ્વામિનારાયણના શ્રીમુખના વચનોમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ વચનોને જ ગ્રહણ કરી તેમને પરબ્રહ્મ કહ્યાં છે. વળી શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૨૦૩ પ્રમાણે શિક્ષાપત્રીનો વિસ્તાર સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ થકી જાણવો. સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ એવા વચનામૃતમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણના ઉત્કૃષ્ટ વચનો આ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

(૧) ભક્ત, સાધક, સાધુ, મુક્ત...

"......એવો સાધુ હું છું. જે મારે વર્ણાશ્રમનું લેશમાત્ર માન નથી."[૫૩]

"......તેમજ તમારો સર્વેનો આચાર્ય ને ગુરુ ને ઉપદેષ્ટા એવો જે હું..."[૫૪]

"......અને હું તો અનાદિ મુક્ત જ છું પણ કોઈને ઉપદેશે કરીને મુક્ત નથી થયો."[૫૫]

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ શ્રોતાની પાત્રતા અને સંજોગો પ્રમાણે પ્રસંગોપાત પોતે સાધુ છે, આચાર્ય છે, ગુરુ છે, ઉપદેષ્ટા છે અને અનાદિમુક્ત છે. એમ જુદી જુદી વાતો પોતાના સ્વરૂપ વિશે કરી છે. વળી તેઓ કેવળ અનાદિ મુક્ત જ નથી સ્વયં ભગવાન છે.

(૨) પોતે ભગવાન છે.

વચનામૃતમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે ક્યાંક સ્પષ્ટપણે તો ક્યાંક ગર્ભિતપણે પોતે ભગવાન છે એવી વાતો કરી છે.

"......આ તમે સર્વે છો તે મને ભગવાન જાણો છો."[૫૬]

"......જ્યારે બ્રહ્માંડનો પ્રલય થઈ જાય છે ત્યારે આ પ્રગટ ભગવાન છે તે જ એક રહે છે."[૫૭]

ભગવાનના સગુણ અને નિર્ગુણ સ્વરૂપોની વાત કર્યા પછી તે બંને પ્રકારનાં સ્વરૂપોને ધરનાર મૂળ સ્વરૂપની વાત કરતાં તેઓ કહે છે, "......પ્રકટ પ્રમાણ મનુષ્યાકારે દેખાય છે એ જ ભગવાનનું સદાય મૂળ સ્વરૂપ છે."[૫૮] તદુપરાંત તેઓ કહે છે, "......એ સર્વને વિષે ભગવાન જે તે અંતર્યામીરૂપે કારણપણે કરીને રહ્યા છે અને તે જ ભગવાન આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે...."[૫૯]

ભગવાનનું ધામ અને ધામમાં રહેલા પુરૂષોત્તમ ભગવાનની મૂર્તિનું વર્ણન કરીને પછી ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે– "...... અને એવા જે એ ભગવાન જે તે પોતે દયાએ કરીને જીવોનાં પરમ કલ્યાણ કરવાને અર્થે હમણા પ્રકટ પ્રમાણ થકા તમારી સર્વેની દષ્ટિને ગોચર સાક્ષાત્‌પણે વર્તે છે."[૬૦]

વચનામૃતોના ઉપરોક્ત સંદર્ભો વાંચતા–વિચારતાં આપણને સ્પષ્ટપણે સમજાય છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણ 'ભગવાન' તરીકે પોતાનો જ નિર્દેશ કરવા માંગે છે. આવી વાતો તો તેમણે ઘણાં વચનામૃતોમાં કરી છે. તેઓ વધારાના વચનામૃત જેતલપુર પ્રકરણ–૫માં પોતે ભગવાન છે તેવી સ્પષ્ટ વાત કરતાં કહે છે, "......હું તો ભૂત, ભવિષ્યને વર્તમાન એ ત્રણે કાળને વિષે સર્વક્રિયાને જાણું છું અને આહીં બેઠા સતા પણ સર્વેને જાણીએ છીએ અને માતાના ઉદરને વિષે હતા તે દિવસે પણ જાણતા હતા અને ઉદરને વિષે નહોતા આવ્યા તે દિવસે પણ જાણતા હતા. કેમ જે અમે તો ભગવાન જે શ્રી નરનારાયણ ઋષિ તે છીએ."

ઉપરોક્ત બધા સંદર્ભો અને એ સિવાયનાં અન્ય વચનામૃતોનાં સંદર્ભો વાંચવાથી, વિચારવાથી અને સમજવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણ કેવળ સાધક, કેવળ જીવનમુક્ત કે કેવળ અનાદિ મુક્ત જ નહીં પણ સ્વયં ભગવાન છે અને તે જ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ અહીં શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન તરીકે કહેવાયા છે.

(૩) પોતે કૃષ્ણથી જુદા છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે શ્રીમુખથી ઘણાં પ્રસંગોએ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે કે પોતે શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન અને સર્વોપરી છે.

"......એ સર્વે અવતાર નારાયણના છે, તો પણ......અને એ ત્રણે અવતાર (ઋષભદેવજી, કપિલજી અને દત્તાત્રેય) કરતાં કોટિ ઘણું શ્રીકૃષ્ણને વિશેં અમારે હેત છે."[૬૧]

આ સંદર્ભ પરથી એમ કહી શકાય કે ભગવાન સ્વામિનારાયણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી ભિન્ન છે. અર્થાત્ સ્વરૂપ અને તત્ત્વથી બંને એક નથી એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. જો બંને એક જ હોત, તો ભગવાન સ્વામિનારાયણ અહીં એવું ન કહેત કે અમારે શ્રીકૃષ્ણને વિશેં અન્ય અવતારો કરતાં કોટિ ઘણું હેત છે. કારણ કે પોતાને પોતાના સ્વરૂપને વિશે હેત છે એવું કહેવાનું કોઈ તાત્પર્ય અહીં જણાતું નથી. તેથી ભગવાન સ્વામિનારાયણના આ વચન પરથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી ભિન્ન જ છે એવું સિદ્ધ થાય છે.

(૪) પોતે જ સર્વોપરી ભગવાન છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે શ્રીમુખે પોતાના સ્વરૂપના સર્વોપરી ભાવના શબ્દો કેટલાંક ઠેકાણે ઉચ્ચાર્યા છે.

"......અને એવા સર્વોપરી જે પુઢષોત્તમ ભગવાન તે જ દયાએ કરીને જીવોના કલ્યાણને અર્થે આ પૃથ્વીને વિશેં પ્રગટ થયા થકા સર્વ જનના નયનગોચર વર્તે છે, ને તમારા ઈષ્ટદેવ છે ને તમારી સેવાને અંગીકાર કરે છે અને એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુઢષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં ને અક્ષરધામને વિશેં રહ્યા જે ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ ભેદ નથી એ બે એક જ છે અને એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુઢષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે, ઈ✓રના પણ ઈ✓ર છે ને સર્વકારણના પણ કારણ છે ને સર્વોપરી વર્તે છે ને સર્વ અવતારના અવતારી છે ને તમારે સર્વેને એકાંતિક ભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, અને આ ભગવાનના જે પૂર્વે ઘણાક અવતાર થયા છે, તે પણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે ને પૂજવા યોગ્ય છે."[૬૨]

"......ભગવાનની મૂર્તિનું બળ અતિશય રાખવું જે, 'સર્વોપરી ને સદા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ અને સર્વ અવતારનું અવતારી એવું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તે જ મને પ્રાપ્ત થયું છે'......તે માટે પોતાને સાક્ષાત્ મળ્યું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ તેને સદા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિને સર્વ અવતારનું કારણ અવતારી એવું જાણવું."[૬૩]

"......અને એ જે એક રસ તેજ છે તેને આત્મા કહીએ તથા બ્રહ્મ કહીએ તથા અક્ષરધામ કહીએ; અને એ પ્રકાશને વિશે જે ભગવાનની મૂર્તિ છે તેને આત્માનું તત્ત્વ કહીએ તથા પરબ્રહ્મ કહીએ તથા પુઢષોત્તમ કહીએ.....અને એ અક્ષરાતીત જે પુઢષોત્તમ ભગવાન છે તે જ સર્વે અવતારનું કારણ છે અને સર્વે અવતાર પુઢષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછા પુઢષોત્તમને વિશે લીન થાય છે.....અને જે તેજને વિશે મૂર્તિ છે તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે' એમ જાણજો."[૬૪]

"......આ સત્સંગને વિશે જે ભગવાન બિરાજે છે તે જ ભગવાનમાંથી સર્વે અવતાર થાય છે ને પોતે તો અવતારી છે ને એ જ સર્વેના અંતર્યામી છે ને એ જ અક્ષરધામને વિશેં તેજોમય છે ને સદા સાકારરૂપ છે ને અનંત ઐ✓ર્યયુક્ત છે."[૬૫]

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે જ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતાર છે, એવું દર્શાવતાં ઉપરોક્ત વચનો ભગવાન સ્વામિનારાયણના શ્રીમુખનાં છે. તેથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના સંશય કે તર્કને સ્થાન નથી.

સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ જોઈએ તો અન્ય ગ્રંથોમાં પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણને સર્વોપરી કહ્યાં છે.

સદ્. શતાનંદમુનિએ 'શ્રી હરિવાક્યસુધાસિંધુ'માં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સર્વાવતારીપણું સ્પષ્ટપણે નિરૂપ્યું છે કેમકે, "એ પ્રમાણે સુખના સાગર જે સ્વામિનારાયણ નામે ઓળખાય છે તે રામકૃષ્ણાદિક અવતારોનો હેતુ છે."[૬૬]

ભગવાન સ્વામિનારાયણ 'વેદરસ'ના નિર્માની પ્રકરણમાં કહે છે, "......અને તે પુઢષોત્તમ કેવા છે ? તો જેનાં ચરણાવિંદની એ સર્વે ઉપાસના કરે છે. તે પુઢષોત્તમનું સ્વરૂપ દષ્ટાંતે કરીને દેખાડીએ છીએ. બ્રહ્મસૃષ્ટિવાળા જે સર્વે અનંત મુક્ત તે સર્વેના દેહનો જે પ્રકાશ તે અક્ષરબ્રહ્મના એક રોમને વિશે છે, એવો જે અક્ષરબ્રહ્મ તે અક્ષરબ્રહ્મના અનંત તેજને લીન કરી નાખે એવું પુઢષોત્તમના એક રોમનું તેજ છે. એ જે સાક્ષાત્કાર પુઢષોત્તમ તેની હે પરમહંસો ! આજ તમને સર્વેને સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્તિ છે અને સર્વે જે બાઈ ભાઈ સત્સંગી તેને દેહત્યાગ કર્યા કેડે એ ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે, એને બ્રહ્મમહોલ કહીએ, અક્ષરબ્રહ્મ કહીએ, ધામ કહીએ. એ ધામને મારે બળે કરીને સર્વેને પમાડીશ. સાધને કરીને એ ધામ પમાતું નથી."[૬૭]

પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ નારાયણના સ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણનાર–સમજનાર–અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ પોતાની વાતોમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી કહે છે,– "......મહારાજ (ભગવાન સ્વામિનારાયણ) તો સર્વોપરીને સર્વ અવતારના અવતારી, સર્વકારણના કારણ છે. તે ઉપર મધ્યનું નવમુંને છેલ્લાનું આડત્રીશમું વચનામૃત વંચાવીને કહ્યું જે, 'આજ તો સત્સંગમાં સાધુ, આચાર્ય, મંદિરની મૂર્તિયું તે સર્વોપરી છે, તો મહારાજ સર્વોપરી હોય તેમાં શું કહેવું ? એ તો સર્વોપરી જ છે એમ સમજવું."[૬૮]

'શ્રી હરિલીલાકલ્પતઢ 'માં સદ. અચિંત્યાનંદ બ્રહ્મચારી ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સર્વોપરીપણું સમજાવતા કહે છે, "હે ભક્તજનો ! મારા ઘણાક અવતાર થયા છે, વર્તમાનકાળે છે ને ભવિષ્યમાં થશે. તે

સર્વેનો કારણ અવતારી તે હું જ છું. અક્ષરધામનો અધિપતિ અવતારી જે હું તે અક્ષરધામથી દિવ્ય ઐશ્વર્યયુક્ત, આ પૃથ્વી પર ભરતખંડમાં તમારે અર્થે આવ્યો છું."[૬૯]

"કોઈ એક સમયે શ્રીજી મહારાજે રામદાસભાઈને એવો નિશ્ચય કરાવ્યો કે ગોલોકાધિપતિ દ્વારે પોતે અક્ષરાધિપતિ સર્વોપરિ પુરુષોત્તમ નારાયણ સહજાનંદસ્વામી છે. શ્રીકૃષ્ણે એમને સાક્ષાત્ દર્શન દીધું, ત્યારે રામદાસભાઈએ કહ્યું કે તમે સર્વોપરિ ભગવાન છો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અવતારના અવતારી, સર્વના કારણ અને અક્ષરાધિપતિ તો શ્રીજી મહારાજ છે, અમે તો એમના અવતાર છીએ; કહીને અંતર્ધાન થયા."[૭૦]

સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ પણ ભક્ત ચિંતામણિ ગ્રંથમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સર્વાવતારીપણું નિરૂપ્યું છે, જેમકે–

"તે જ સુખદાય સહજાનંદ, જગ જીવન જે જગવંદ;
જે કોઈ સર્વે કારણના કારણ, તેણે કર્યું છે તન ધારણ.
સર્વે અવતારના અવતારી, તે જ સહજાનંદ સુખકારી;
જે કોઈ સર્વે ધામના ધામી, જાણો તે જ સહજાનંદ સ્વામી."[૭૧]

આમ, ઉપરોક્ત સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરાંત શ્રી હરિલીલામૃત, શ્રી હરિચરિત્રામૃતસાગર, શ્રી હરિચરિત્રચિંતામણિ, શ્રી ઘનશ્યામલીલામૃતસાગર, દુર્ગપુર માહાત્મ્ય, સત્સંગિભૂષણ, શ્રી હરિકૃષ્ણ–લીલામૃત અને નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય જેવા અનેક ગ્રંથોમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સર્વોપરીપણું પ્રસંગોપાત્ત નિરૂપેલ છે. ઉપરોક્ત સંદર્ભો ઉપરાંત આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી છે.

તે સ્વામિનારાયણ ભગવાનને જ આ શિક્ષાપત્રીમાં પરબ્રહ્મ તરીકે રાધાપતિ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યાં છે. તો ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે જ પરબ્રહ્મ છે તો પછી રાધાપતિ શ્રીકૃષ્ણને શા માટે પરબ્રહ્મ કહ્યાં ? તેનું કારણ શું ?

કોઈ પણ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં સૌ પ્રથમ મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ આ મંગલાચરણમાં પોતાનું મંગલાચરણ ન કરતા પોતાનાથી અન્ય એવા પૂર્વે થયેલા ભગવાનના અવતારોનું ધ્યાન, વંદન કે પૂજન કરવામાં આવે છે. આવી એક શાસ્ત્રીય પ્રણાલિકા છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે જ ભગવાન હોવા છતાં પણ તેમની પહેલા થયેલા ભગવાનના અવતાર

એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું શિક્ષાપત્રીમાં મંગલાચરણના શ્લોકમાં ધ્યાન કર્યું છે. એટલે કે પરંપરાથી ચાલી આવતી શાસ્ત્રીય પ્રણાલિકાને તેમણે તોડી નથી, પરંતુ તેને તેઓ અનુસર્યા છે. આવો શિષ્ટાચાર પૂર્વે થઈ ગયેલા અવતારોમાં પણ જોવાં મળે છે. "જ્યારે શ્રીરામચંદ્ર ભગવાનને લંકા જવા માટે સમુદ્ર પર પુલ બાંધવો હતો, ત્યારે તેમણે ત્યાં શિવજીનું પૂજન કરેલું છે."[૭૨] જ્યારે સામે પક્ષે તો શિવજી શ્રીરામચંદ્ર ભગવાનના ભક્ત હતા. એમ તુલસી રામાયણમાં જ કહ્યું છે– "હે તાત ! શંકર તથા બ્રહ્મા પણ શ્રીરામને ભજે છે.....બ્રહ્મા અને શંકર જેમના ચરણોના પ્રેમી છે."[૭૩] આમ, શિવજી રામચંદ્રના ભક્ત હોવા છતાં પણ ભગવાન રામચંદ્રે તેમનું પૂજન કર્યું છે. આનો અર્થ એવો નથી થતો કે પૂજન કરવાથી શિવજી રામચંદ્રથી મોટા છે અને રામચંદ્ર શિવજીથી નાના છે. શ્રીરામચંદ્રજી એ તો ભગવાન જ હતા એમ સૌ કોઈ જાણે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તો તેમણે શિવજીનું પૂજન શા માટે કર્યું ? તો એનું કારણ એ છે કે તે સમયે સારાયે ભારત વર્ષમાં શિવની પ્રધાનતા વર્તતી હતી. તેથી તેમણે લોકમાનસને અનુકૂળ થાય તે માટે તેમણે શિવનું પૂજન કર્યું છે.

તેવી જ રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીના પ્રથમ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કર્યું છે. એટલે કે ધ્યાન કરવાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વામિનારાયણથી મોટાં છે અને ભગવાન સ્વામિનારાયણ શ્રીકૃષ્ણથી નાના છે એવો અર્થ થતો નથી. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવાનું કારણ એ હતું કે ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયે ભારત વર્ષમાં વૈષ્ણવધર્મની પ્રધાનતા વર્તતી હતી, તંદુપરાંત ભગવાન સ્વામિનારાયણના ગુઢ રામાનંદસ્વામી એ પણ કૃષ્ણના ભક્ત હોવાથી તેમના સંપ્રદાયના મોટાભાગના શિષ્યો તે પણ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા. તેથી તેમને સમાસ થાય એ હેતુથી અને તે સમયના લોક માનસને ધ્યાનમાં રાખીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે અન્યનું ધ્યાન ન કરતા શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન કર્યું છે. વળી શિક્ષાપત્રી ધર્મપ્રધાન ગ્રંથ છે, તત્ત્વપ્રધાન નહીં. તેથી તેમાં તત્ત્વપ્રધાન નિરૂપણ નથી. એટલે કે શિક્ષાપત્રી સદસ્ય સર્વજન સુલભ ગ્રંથ હોવાથી સૌ કોઈ જન તેને અપનાવી શકે તેવું પ્રવાહી નિરૂપણ તેમાં કરેલું છે. આમ, શિક્ષાપત્રીમાં આદિ અને મધ્યે થયેલું મંગલાચરણ જોયું, હવે અંતે થયેલું આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ જોઈએ.

૨ : ૬ : ૧ : ૪ અંતે – આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ : "પોતાના આશ્રિત એવા ભક્તજનોનાં સઘળાં દુઃખોને હરી લેનારા તથા ધર્મે સહિત ભક્તિનું રક્ષણ કરનારા, તથા ભક્તજનોને મનવાંચ્છિત સુખોના આપનાર એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આપણા સમગ્ર કલ્યાણનો વિસ્તારો કરો."[૭૪]

સત્શાસ્ત્રોના દોહનરૂપ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સ્વહસ્તથી રચાયેલા સર્વોત્તમ શ્રેયસ્કર

આ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથની સમાપ્તિમાં આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ દ્વારા અમારું સમગ્ર મંગળ વિસ્તારો એ ભાવનાથી ગ્રંથ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં જે કૃષ્ણનો નિર્દેશ છે તેના સંબંધમાં શિક્ષાપત્રીના શ્લોક–૧૦૮માં શતાનંદમુનિએ અર્થદીપિકા ટીકામાં શ્રીકૃષ્ણ એટલે ભગવાન સ્વામિનારાયણને જ કહ્યા છે, તે અર્થ જ અહીં જાણવો.

'શિક્ષાપત્રી લખવા પાછળ ભગવાન સ્વામિનારાયણની જે ભાવના છે તેનો સંક્ષેપ અહીં આ શ્લોકમાં જોવા મળે છે. ccIGHFIzTFGF ; S , FITCgTF@@@@@@cc પોતાના આશ્રિતોના દુઃખને હરવા માટે આ શિક્ષાપત્રી આપી છે. અહીં દુઃખ અર્થાત્ (૧) અનાદિ વાસનાનું દુઃખ અને (૨) લૌકિક દુઃખ જાણવું. ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના ભક્તોના દુઃખોને હરવા આ આજ્ઞા, આશીર્વાદ આપે છે. જે તેને પાળશે તેનું દુઃખ ભગવાન સ્વામિનારાયણ હરી લેશે. ; WDEÉTZJG IJWFTFccv શિક્ષાપત્રી ધર્મે સહિત ભક્તિનું વારંવાર પ્રતિપાદન કરે છે. જે ધર્મે સહિત ભક્તિ કરશે તેનું રક્ષણ ભગવાન સ્વામિનારાયણ કરશે. ccNFTF ; BFGF DG ; I‰ ; TFGFDcc – શિક્ષાપત્રીનું પાલન કરશે તેને મનોવાંછીત સુખ મળશે. કહેતા તેની મનોકામના ભગવાન સ્વામિનારાયણ પૂરી કરશે. cGoc આપણું ભગવાન પોતે મંગલમૂર્તિ છે. પ્રથમ શ્લોકની ટીકામાં ભગવાનની દરેક ક્રિયા મંગલ કહી છે તે આગળ જોયું. તેવા મંગલમૂર્તિ ભગવાન અમારા સર્વમંગળને વિસ્તારો મંગળને વિસ્તારો અર્થાત્ મંગલકાર્યોમાં પ્રેરો, મંગલ ભાવનાને સતે જ કરો. મંગલ પ્રાપ્તિઓમાં આવતા વિઘ્નોનો નાશ કરો.

આમ, શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક–૧ ccJFD I : I@@@@@@@cc – DU , FINIG4 શ્લોક–૧૦૮, cc ; zLSQ6o@@@@cc – Dù , DwIFIG4 શ્લોક–૨૧૨ ccIGHFIzTFGFD@@@@@@cc – Dù , FgTFIG આ રીતે ત્રણેય સ્થળે મંગલાચરણ થયેલું છે.

૨ : ૬ : ૨ શિક્ષાપત્રીના અધિકારી

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે લખેલી શિક્ષાપત્રીના અધિકારી કોણ છે ? તેનો નિર્દેશ પણ તેમણે કર્યો છે.

"શ્રી ધર્મદેવથી જન્મેલા એવા રામપ્રતાપ અને ઈચ્છારામ નામે અમારા જે બે ભાઈ છે તેમના અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીર નામે બે પુત્રો, તથા મુકુન્દાનન્દ વગેરે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ, તથા અમારા આશ્રિત એવા મયારામ ભટ્ટ વગેરે ગૃહસ્થો તથા અમારી શિષ્ય બનેલી સધવા તથા વિધવા સ્ત્રીઓ તથા મુક્તાનન્દ વગેરે જે સર્વે સાધુઓ છે તે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરનારા જે અમારા આશ્રિતો છે તે સર્વે એ શ્રીમન્ નારાયણની સ્મૃતિએ સહિત શાસ્ત્રને સંમત એવા અમારા રૂડા આશીર્વાદ વાંચવા.[૭૫]

અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રી કોના માટે લખી છે ? તે જણાવતા કહે છે કે, દૈવી સંપદાએ યુક્ત એવા ચારેય વર્ણ– બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. તેમાં અહીં શૂદ્રમાં સદાચારી અને પવિત્ર જીવન ગાળતા હોય તેવા સત્સંગી સત્ શૂદ્રોએ પણ આ શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓ પાળવાની છે. પછી તે આચાર્ય હોય કે ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી હોય કે સાધુ, સ્ત્રી હોય કે પુઢ ષ, દેશના હોય કે પરદેશ તેમજ આબાલવૃદ્ધ સૌએ આ શિક્ષાપત્રી પાળવાની છે. ટૂંકમાં તમામ આશ્રિતો શિક્ષાપત્રીના અધિકારી છે.

૨ : ૬ : ૩ સદાચારનો માર્ગ

સદાચાર એ મનુષ્યજીવનનો પાયો છે. જેટલો દઢ અને મજબૂત એટલું જીવન ઉન્નત અને સમૃદ્ધ. સદાચાર એટલે ઉત્તમ કર્મ, વાણી અને વિચાર. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ તેથી જ પોતાની શિક્ષાપત્રીમાં ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે, "શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ પ્રતિપાદિત કર્યો એવો જે સદાચાર તે ધર્મ જણાવો.[૭૬]" આમ, ધર્મ એ સદાચારનું જ સ્વરૂપ છે.

૨ : ૬ : ૩ : ૧ ધર્મ–સદાચાર : "જે મનુષ્યો સત્શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા સદાચારોનું પાલન કરે છે. તે હંમેશા આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખને પામે છે. પરંતુ જે કુબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો આ સદાચારોનું ઉલ્લંઘન કરીને આ જગતમાં મનસ્વીપણે વર્તે છે તે તો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અવશ્ય મહાન કષ્ટને જ પામે છે."[૭૭]

'સત્શાસ્ત્ર' અર્થાત્ જે શાસ્ત્ર ઈ✓રનું પ્રતિપાદન કરે, મનુષ્યને આસ્તિક બનાવે, ધર્મને માર્ગે ચાલવા પ્રેરે અને આ લોક તથા પરલોકના કલ્યાણનો માર્ગ બતાવે તેને 'સત્શાસ્ત્ર' કહેવાય. આવા સત્શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ તે 'સદાચાર' કહેવાય છે. વળી સદાચાર એટલે C;TFD VFRFZocv સત્પુઢ ષોનું આચરણ એવો પણ અર્થ થાય છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, "સત્પુઢ ષના આચાર તે ધર્મ કહેવાય."[૭૮] શ્રુતિ–સ્મૃતિમાં જે અનેક પ્રકારના ધર્મો કહેલા છે તેમાં દેશકાળાદિકના વિષમપણાને લીધે મોટાં પુઢ ષોના આચારને જ મુખ્યત્વે કરીને નિર્ણયરૂપ માનેલો છે. તે જ પ્રમાણે મહાભારતમાં ધર્મરાજાનું વચન છે, "તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી, શ્રુતિયો પણ જુદી જુદી છે અને એવા એક પણ મુનિ નથી કે જેમનો મત પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય; ધર્મનું તત્ત્વ અતિગહન છે. માટે જે માર્ગે મોટા પુઢ ષો ચાલ્યા હોય તે જ ખરો માર્ગ છે."[૭૯] શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં સત્પુઢ ષનું લક્ષણ કહે છે,– "આસ્તિક, વેદશાસ્ત્રના અર્થના જાણનારા, આપત્તિમાં પણ સ્વધર્મનો ત્યાગ નહિ કરનારા, હરિના દઢભક્ત હોય તેમને પુઢ ષ કહેલા છે."[૮૦] તેથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહે છે,– "શ્રેષ્ઠ પુઢ ષો જે આચરણ કરે છે તે જ પ્રમાણે બીજાં મનુષ્યો પણ વર્તે છે અને મોટા લોકો જેને 'પ્રમાણ' કરે છે, તેને

બીજાઓ પણ અનુસરે છે."[૮૧] સ્કન્દપુરાણમાં સદાચારનું લક્ષણ એવું કહેલું છે કે– "રાગ અને દ્વેષથી રહિત થઈને વિદ્વાન પુરુષો જે સદાચાર પાળે છે. તેને ડાહ્યા પુરુષો ધર્મનું મૂળ એવો સદાચાર કહે છે માટે યમો તથા નિયમો કહ્યા છે તે જ પ્રથમ ધર્મ સર્વસ્વ છે અને ધર્મની ઈચ્છા કરનારા પુરુષોએ તે પ્રયત્ન વડે કરીને પાળવા[૮૨] માટે એવા યમો–નિયમો રૂપ જે સદાચાર જે નિરંતર પાળે છે તે આ લોક તથા પરલોકમાં મહાસુખી થાય છે. એટલે કે મોટું જે બ્રહ્માદિનું સુખ તેથી પણ અધિક સુખને પામે છે. વળી જે લોકો સદાચારને ત્યજી દઈને મનમાં આવે તેમ વર્તે છે. તે તો આ લોક અને પરલોકમાં અવશ્ય દુઃખને જ પામે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે,– "જે પુરુષ શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમોને ત્યજી દઈને મનસ્વીપણે વર્તે છે તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, તેમજ તેમને સુખ મળતું નથી અને તેમનો મોક્ષ પણ થતો નથી.[૮૩] વળી ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે,– "જે અજ્ઞાની અને અજીતેન્દ્રિય પુરુષ વેદમાં કહેલા ધર્મ પાળતો નથી તે અવળા કર્મરૂપી અધર્મને લીધે વારંવાર જન્મ તથા મરણને પામે છે."[૮૪] વળી યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે– "શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મ નહિ પાળવાથી, નિંદિત અધર્મના સેવનથી અને ઈન્દ્રિયોના અનિગ્રહ એટલે સંયમ નહિ કરવાથી મનુષ્ય અધોગતિને પામે છે."[૮૫] આમ, શાસ્ત્રોમાં પણ સદાચારને જ ધર્મ કહ્યો છે અને તેના પાલનથી જ સુખ મળે છે અને તેના ઉલ્લંઘનથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ધર્મસંબંધી કાર્ય કરવા કહે છે.

"કોઈ પણ કાર્ય વગર વિચારે તત્કાળ ન કરવું, પરંતુ ધર્મકાર્ય તો તરત જ કરી નાખવું."[૮૬]

કોઈ પણ વ્યાવહારિક કાર્ય કરવાનું હોય તે પોતાની બુદ્ધિ વડે રૂડે પ્રકારે વિચાર કરીને અથવા સત્પુરુષોને પૂછીને કરવું પણ અકસ્માત ન કરવું. કેમકે વિચાર્યા વિના કરનારને મોટી આપત્તિ આવે છે. ધર્મનું કાર્ય તત્કાળ કરવું, કેમકે એક ક્ષણમાં બુદ્ધિ બદલાય જાય, સંજોગો બદલાય જાય, માટે મહાભારતમાં મોક્ષધર્મમાં કહેલું છે કે– "કાલનું કામ અત્યારે જ કરવું અને પાછલા પહોરે કરવાનું કામ આગલા પહોરે કરવું, કારણ કે મૃત્યુ કાંઈ એવી વાટ જોતું નથી કે આણે આટલું કામ કર્યું છે અને આટલું કર્યું નથી.'[૮૭] માટે ધર્મનું કાર્ય કરવાનું રહી જાય, તેથી ધર્મકાર્ય તત્કાળ કરવાનું કહ્યું છે. આગળ ધર્મની વિવિધતા બતાવે છે.

૨ : ૬ : ૩ : ૨ ધર્મ–વિવિધતા : "કોઈએ પણ પોતાના વર્ણ કે આશ્રમનો જે ધર્મ હોય તેનો ત્યાગ ન કરવો; તથા પારકાના ધર્મનું આચરણ ન કરવું, તથા પાખંડ ધર્મનું કે કલ્પિત ધર્મનું પણ આચરણ ન કરવું."[૮૮]

પોતાના વર્ણનો ધર્મ તે વર્ણધર્મ અને આશ્રમનો ધર્મ તે આશ્રમધર્મ તે વર્ણાશ્રમધર્મનો કોઈએ પણ ત્યાગ ન કરવો. તેનો ત્યાગ કરવાથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે હેતુ માટે

સર્વ પ્રકારે સ્વધર્મનું જ પાલન કરવું; કારણ કે સ્વધર્મ છે તે સર્વેને ભુક્તિ તથા મુક્તિ આપનારો છે. એટલું જ નહીં પણ સંસારના ભ્રમણની નિવૃત્તિના કારણરૂપ એવી ભક્તિ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ પોતાનો ધર્મ પાળવા થકી જ થાય છે. પરંતુ ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી નહિ. માટે તેનો ત્યાગ ન કરવો એમ ભાગવતમાં ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રતિ કહેલું છે,– "આ લોકમાં રહેલો, પોતાના ધર્મને પાળતો નિષ્પાપ અને પવિત્ર મનુષ્ય વિશુદ્ધ એવું જ્ઞાન અથવા મારી ભક્તિ દૈવેચ્છાથી જ પામે છે"[૮૯] અને ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી નરકમાં પડે છે, તે માટે અક્રૂરે કહેલું છે કે– "સ્વધર્મથી વિમુખ એવો જે જન તે, નથી સર્યો અર્થ એવો સતો નર્કને પામે છે."[૯૦] માટે આપત્કાળમાં પણ સ્વધર્મનો મનથીય ત્યાગ ન કરવો. તેમજ પરધર્મનું આચરણ ન કરવું, એટલે કે બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયનો ધર્મ તે પરધર્મ કહેવાય, ક્ષત્રિયોને વૈશ્યનો ધર્મ તે પરધર્મ; વૈશ્યને શૂદ્રનો ધર્મ તે પરધર્મ, ગૃહસ્થને ત્યાગીનો અને ત્યાગીને ગૃહસ્થનો ધર્મ તે પરધર્મ છે. તેનું આચરણ ન કરવું એવો અર્થ થાય છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પ્રતિ કહેલું છે.– "પોતાનો ધર્મ ગુણો રહિત હોય તો પણ પરધર્મથી શ્રેષ્ઠ છે; સ્વધર્મમાં રહીને મરણ થાય તો પણ તે કલ્યાણકારક છે. પણ પરધર્મ તો ભય–વાળો છે."[૯૧] વળી મનુએ પણ કહ્યું છે,– "પોતાનો ધર્મ ગુણથી રહિત હોય તો પણ તે સારો, પણ પરધર્મ રૂડી રીતે પાળે તોય તે સારો નથી. કેમ કે પરધર્મના આશ્રયથી જાતિ થકી પડી જવાય છે."[૯૨] તેવી જ રીતે પાખંડ તથા કલ્પિત ધર્મનું આચરણ ન કરવું, કેમકે તે બંને અધર્મની શાખાઓ છે. માટે ભાગવતમાં કહેલું છે,– "વિધર્મ, પરધર્મ, આભાસધર્મ, ઉપમાધર્મ અને છળધર્મ એ પાંચ અધર્મની શાખાઓ છે અને ધર્મ જાણનારાઓ તેનો અધર્મ જાણી ત્યાગ કરે છે."[૯૩] આમ, આ પ્રકારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે ધર્મ–વૈવિધ્ય કહ્યું છે. હવે આગળ ધર્મ–અધર્મને સમજાવે છે.

૨ : ૬ : ૩ : ૩ ધર્મ–અધર્મ : "અને પહેલા થઈ ગયેલા મોટા પુઢષોએ પણ ક્યારેક કોઈ અધર્મનું આચરણ કર્યું હોય, તેને તો અનુસરવું નહિ. પરંતુ તેમણે આચરેલા ધર્મને જ અનુસરવું."[૯૪]

માણસ ઘણીવાર સ્વાર્થને ખાતર અધર્મનું આચરણ કરે છે. પણ પછી પોતાના આચરણને સાચું ઠેરવવા માટે પહેલા થઈ ગયેલા મોટા પુઢષોએ કાંઈક અધર્માચરણ કર્યું હોય તેનો દાખલો આપે છે. આ તો અધર્માચરણ કરતાં પણ ખોટું છે. અનુકરણ કરવું તો સારાનું કરવું જોઈએ, કહેવત છે કે, "મોટા કહે તેમ કરવું, કરે તેમ ન કરવું." પુરાણોમાં એવા પ્રસંગો જોવા મળે છે કે મોટા મોટા મહાત્માઓ પણ સ્ત્રી કે ધનની માયામાં ચળી ગયા હોય, પરંતુ આપણે તેમ કરવાનું નથી. કદાચ સમજ ફેર પણ થાય. એવું બને કે આપણે મોટાના કાર્યને સમજી ન શકીએ દાખલા તરીકે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને પણ સુદર્શન ધારણ કર્યું હતુ. પણ તે તો લોકોને મહાસંહારમાંથી ઉગારી લેવા માટે કર્યું હતું. આમ, સમજ

ફેરને કારણે કે કોઈ સંજોગોવશાત્ કે દેશકાળાદિકની વિષમતા કે આપત્તિને કારણે કોઈ મોટા પુરુષે જે બાબત ધર્મ વિરુદ્ધ મનાતી હોય, તેનું આચરણ કરી નાખ્યું હોય; તો તે આચરણને અપવાદ ગણીને ત્યજવું. ભાગવતમાં પણ કહેલું છે– "મોટા પુરુષોના વૃત્તાંતને અનુસરીને લોકો મોક્ષને પામે છે માટે હે જગદ્ગુરુ ! તેજસ્વી પુરુષોને માટે પણ એ (અસત્ય આચરણ) શોભારૂપ નથી."[૯૫] માટે મહાપુરુષોએ ધર્મ, તપ, યોગ, સત્ય, દયા વગેરે લક્ષણવાળો, આચરેલો સદાચાર જ ગ્રહણ કરવો. આગળ જણાવે છે કે સ્વાર્થ માટે પણ ધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મ ન કરવું.

"કોઈ પણ કર્મ અતિ ફળને આપનારું હોય તો પણ જો ધર્મથી વિરુદ્ધ હોય તો તે કર્મ કદી ન આચરવું; કારણ કે ધર્મ જ સકળ સિદ્ધિને આપનારો છે."[૯૬]

ગમે તેટલો લાભ થતો હોય પણ પોતાના ધર્મનો નાશ થતો હોય તેવી ક્રિયા કે કર્મનું આચરણ ન કરવું, કારણ કે ધર્મ અર્થાત્ સ્વધર્મ જ પોતે ઈચ્છેલા સર્વે પદાર્થોને આપે છે. ધર્મનું આચરણ કરવાથી કોઈ પણ ભોગ અથવા ભોગના સાધનો અપ્રાપ્ય નથી. મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે, "જે કર્મ, ધર્મથી રહિત હોય અને તે જો મોટા ફળને આપે તેવું હોય તો પણ બુદ્ધિમાન પુરુષે તે કરવું નહીં."[૯૭] કારણ કે આ લોકનું તથા પરલોકનું સુખ ધર્મ વડે કરીને જ મળે છે અને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલો મનુષ્ય તો નાશ પામે છે.

આમ, સદાચારનો માર્ગ એ જ ધર્મનો માર્ગ છે. સદાચારનું જ જીવનમાં આચરણ કરવાથી સુખી થવાય છે અને તેમાં એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે ધર્મની બાબતમાં વૈવિધ્યતા રહેલી છે, તેથી તેમાં ધર્મને ઓળખીને આચરણ કરવું જોઈએ અને અધર્મને ઓળખી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૨ : ૬ : ૪ ખાન–પાન સંબંધી નિયમો

"ભાંગ આદિક જે માદક પદાર્થો તે ખાવાં નહીં તથા પીવાં પણ નહીં."[૯૮]

ભાંગ તથા વિજયા નામની ઔષધિ વગેરેથી પણ કેફ ચડે છે માટે તે તથા ગાંજો, અફીણ, માજમ એ આદિક પણ ન ખાવાં, કેમકે તેમાં પણ કેફ ચડાવવાની શક્તિ છે માટે મદ્યની બરાબર છે. વળી કેફ કરનારી કોઈપણ વસ્તુ ખાવી નહીં, કેમકે તે વિભ્રમ કરનારી છે અને આવા કેફી પદાર્થો તો માનવીને પશુ બનાવે છે, એને અવિવેકી અને દુરાચારી બનાવે છે. તદુપરાંત પોતાની અને કુટુંબની પાયમાલી કરે છે. અરે ! માણસનું જીવન પણ બરબાદ કરી નાંખે છે. માટે આવા પદાર્થો ખાવાં, પીવાં કે સૂંઘવા પણ નહીં અને એવા વ્યસનીનો તો સંગ પણ ન કરવો. આગળ જણાવે છે કે,

"ક્યારેક માંસ યજ્ઞની પ્રસાદીનું હોય તો પણ તે ક્યારેય ખાવું નહિ અને સુરા અને મદ્ય દેવને ધરાવેલાં હોય તો પણ તે પીવાં નહિ."[૯૯]

માંસાહારથી હિંસક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે, તેમજ શરીરમાં તેનાથી દર્દો પણ પેદા થાય છે, વળી શરીરને અનેક રીતે નુકશાન કારક છે, જે આજના ચિકિત્સકો પણ તેને સ્વીકારે છે.

cNJIGJINTDc અર્થાત્ કાળીકા અથવા ભૈરવાદિને ઈષ્ટદેવ ગણીને તેમની આગળ નૈવેદ્ય તરીકે ધરેલું હોય તે; એવાં હોય તો પણ સુરા અને મદ્ય ન પીવા. વળી તે અંગે મનુ ભગવાન પણ કહે છે,– "સુરા છે તે અન્નનું મળ છે અને પાપરૂપ છે માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે સુરા પીવી નહિ. 'ગૌડી' અર્થાત્ ગોળમાંથી બનેલી, 'માધવી' અર્થાત્ મહુડામાંથી બનેલી, અને 'પૈષ્ટી' અર્થાત્ લોટમાંથી બનેલી એમ ત્રણ પ્રકારની સુરા જાણવી. સુરા ત્રણે પ્રકારની એવી જ છે માટે કોઈ પણ સુરાને ઉત્તમ એવા જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય તેમણે ન પીવી."[૧૦૦] વળી શતાનંદમુનિ તો દારૂના અગિયાર પ્રકાર જણાવે છે,– "પનસ નામના ફળમાંથી બનેલો, દ્રાક્ષમાંથી બનેલો, મહુડાનો, ખજૂરનો, તાડમાંથી બનેલો, શેરડીનો, મધનો, સિરવૃક્ષનો, અરિઠાનો, મૈરેય એટલે આસવ અને નાળિયેરીમાંથી બનાવેલો.[૧૦૧] એ અગિયાર પ્રકારનું મદ્ય સરખું જ જાણવું અને બાર પ્રકારની સુરા સર્વે કરતાં અધમ દશા પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. વળી, સુરા પીવી તેમાં મહાપાપ લાગે છે એમ મનુ ભગવાને કહ્યું છે,– "બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન કરવું, ચોરી અને ગુઢ સ્ત્રી ગમન અને તે કરનારાઓ સાથેનો સહવાસ તેને મોટાં પાપ કહ્યાં છે."[૧૦૨] વળી તેના સ્પર્શમાં પણ કેટલો દોષ રહેલો છે,– "અજ્ઞાનથી વિષ્ટા, મુત્ર અગર સુરાના સ્પર્શવાળું જળ પીવાય તો ત્રણે વર્ણનાને સંસ્કાર ફરીથી કરવા પડે."[૧૦૩] એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. આમ, અજ્ઞાનથી સુરામિશ્રિત પાણી પીવામાં પણ દોષ રહેલો છે. તેમજ ક્ષત્રિયોને માટે પુરાણોમાં મદ્યપાનનાં વર્ણનો છે એથી તેમને મદ્યપાન કરવાની આજ્ઞા છે એમ કહેવામાં આવે તો પણ ડાહ્યા મનુષ્ય માટે નહિ કારણ કે તેમાં દોષ રહેલા છે. એવું વિદુરનીતિમાં પણ વિધાન છે જેમ કે– "વ્યસનાદિક સાત દોષો રાજાએ ત્યાગ કરવાના છે, જે દોષ વડે કરીને ઈ✓ર હોય તો પણ તેનો જડમૂળમાંથી નાશ થાય છે. તે દોષ આ છે : સ્ત્રીઓની સાથે બેસવું, પાસાની રમત, શિકાર, મદ્યપાન, કઠોરવાણી, કઠોર દંડ દેવો અને ધનને માટે દોષ કરવો તે."[૧૦૪] વળી મદ્યપાનના સ્પર્શનો પણ નિષેધ કરેલ છે અને જો સ્પર્શ થાય તો શતાનંદમુનિ તેનું પ્રાયશ્ચિત કહે છે,– "જો જાંઘની નીચે મદ્યનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવું, ડુંટીએ સ્પર્શ થાય તો એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવો અને નાભિથી ઉપર સ્પર્શ થાય તો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવો."[૧૦૫] વળી, "યક્ષ, રાક્ષસ અને પિશાચના અન્નરૂપ મદ્ય, માંસ તથા સુરાનો આસવ તે દેવને જમવાનું હવિ હોય તો પણ બ્રાહ્મણોએ ન લેવું."[૧૦૬] એમ દેવના હવિનો પણ નિષેધ કરેલો છે. વળી મહાભારતના મોક્ષધર્મમાં પણ કહ્યું છે,– "સુરા, માછલાં, મદ્ય, માંસ, આસવ અને તલ મિશ્રિત એવો ભાત એ બધું ધૂર્ત લોકોએ પ્રવર્તાવેલું છે, વેદમાં તે કલ્પેલું નથી. માન, મોહ, લોભ અને રસાસ્વાદને લીધે જ કલ્પેલું છે. બ્રાહ્મણો તો સર્વ યજ્ઞમાં વિષ્ણુને જ જાણે છે. તેમનું પૂજન

તો ઘઉં અને દૂધપાક વડે જ કરવાનું કહેલું છે. જે યજ્ઞ નિમિત્તના વૃક્ષો છે. તેમને જ વેદમાં કલ્પેલા છે."[૧૦૭] આમ, માંસ, સૂરા અને મદ્ય એ દેવનું નૈવેદ્ય હોય તો પણ ખાવા તથા પીવાંનો ઉપરોક્ત શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરેલ છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં તો આનો નિષેધ કરેલ છે. પરંતુ આજનું શરીર જ્ઞાન પણ આ બાબત સાથે સુસંમત થાય છે.

વળી ભગવાન સ્વામિનારાયણ તો દારૂ કે માંસ મિશ્રિત એવું ઔષધનો પણ નિષેધ કરે છે.

"અને જે ઔષધમાં દારૂ કે માંસ મેળવેલાં હોય અને જેનું આચરણ આપણે જાણતાં ન હોય એવા વૈદ્યે આપેલું હોય એવું ઔષધ કયારેય ખાવું કે પીવું નહીં."[૧૦૮]

આગળના શ્લોકમાં યજ્ઞ કે દેવની પ્રસાદીરૂપે પણ દારૂ કે માંસ ખાવાની ભગવાન સ્વામિનારાયણે મનાઈ કરી છે. કેમકે તેનો ધર્મશાસ્ત્રો અને શરીર વિજ્ઞાન નિષેધ કરે છે. તેમ છતાં અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણ સુરા કે માંસ મિશ્રિત એવું ઔષધ પણ ન ખાવું એમ કહે છે. આ વાક્ય પરથી જ એવું જણાય છે કે, સુરા અને માંસ કેટલા ખરાબ પદાર્થો હશે ? જેના સેવનથી મતિ ભ્રષ્ટ થાય છે. સંસ્કાર ભ્રષ્ટ થાય છે અને ભક્તિમાંથી ચળી જવાય છે. તંદુપરાંત ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયે વૈદ્યો પણ ઔષધમાં સુરા અને માંસ મિશ્રિત કરીને લોકોને ખવરાવવાની વટાળ પ્રવૃત્તિ કરતા હશે તેવું ભગવાન સ્વામિનારાયણની ઉપરોક્ત આજ્ઞા– પરથી જણાય છે. હવે આગળના શ્લોકમાં અભક્ષ્ય પદાર્થોનો પણ નિષેધ કરે છે.

"અને જાતિએ કરીને જે બ્રાહ્મણ હોય એવા કોઈએ પણ ચામડાના પાત્રમાં ભરેલું પાણી કદી ન પીવું તથા તેમણે ડુંગળી, લસણ વગેરે કોઈ પણ પ્રકારે ન ખાવાં"[૧૦૯]

અહીં જાતિએ બ્રાહ્મણ એટલે જન્મથી બ્રાહ્મણ હોય તેને માટે દેખીતી આજ્ઞા સમજાય છે; પણ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જાતિનું સ્વરૂપ લક્ષણોથી બંધાય છે એમ બતાવેલું છે.(અહીં સંદર્ભ નં. ૧૦૯ના શ્લોકમાં ¢SGIRT¢ શબ્દ આપેલ છે.) અહીં ¢SGIRT¢ એટલે બીજા પણ કોઈ જે લક્ષણોથી વિપ્રની પેઠે વેદવિહિત આચાર–વિચારને અનુસરનારા હોય, તેમણે પણ ચામડાનું પાણી પીવું નહિ અને ડુંગળી, લસણ આદિક ખાવું નહિ એવો ભાવ છે. ચર્મવારી એટલે ચામડાના કોષથી કાઢેલું પાણી ન પીવું કેમકે આવું પાણી પીવામાં પણ અશુદ્ધિનો દોષ રહેલો છે. જે શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં જણાવે છે કે– 'પરબનું પાણી, સીરવૃક્ષના લાકડાના પાત્રનું અથવા વહાણમાંથી પાણી કાઢવાના વાસણનું પાણી અને ચામડાના કોશવડે કાઢેલું જળ જો પીએ તો વસ્ત્ર સહિત સ્નાન તથા એક દિવસ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે."[૧૧૦] વળી ડુંગળી, લસણ આદિ જે ગંધાતી વસ્તુઓ તેનું કોઈ રીતે ભક્ષણ ન કરવું. તેમાં ડુંગળીની ગંધ વિશેષ

આવે છે, તેનાથી પણ વધારે લસણની ગંધ છે. વળી દુર્ગંધ દેવને પણ પ્રિય નથી ઘર કે મંદિરમાં, આરતી કે પૂજા કરતી વખતે સુગંધદીપ અર્થાત્ અગરબત્તી પેટાવવામાં આવે છે. કારણ કે ભગવાનને સુગંધ પ્રિય છે. જ્યારે લસણ–ડુંગળીનું ભક્ષણ કરવાથી જેનું શરીર દુર્ગંધવાળું થયેલું છે, તેવા લોકો ભગવાનને તો પ્રિય હોઈ જ ન શકે ? માટે જેમણે ભગવાનના ભક્ત થવું હોય તેમણે આ અભક્ષ્ય પદાર્થો ગ્રહણ ન કરવા. વળી લસણ–ડુંગળી ન ખાવાં તેનું વિશેષ કારણ એ પણ છે કે તે બંને તામસ આહાર છે. વળી કહેવત પણ છે કે, 'આહાર તેવો ઓડકાર.' આમ, જેવો આહાર કરે તેવો ઓડકાર આવે. જો તમોગુણ પદાર્થનો આહાર કરવામાં આવે તો સત્ત્વગુણનો ઓડકાર કેમ આવે ? એ તો તમોગુણનો જ ઓડકાર આવે. માટે તમોગુણી પદાર્થના સેવનથી પ્રકૃતિ પણ તમોગુણી બને છે. જ્યારે ભગવાનના ભક્તને તમોગુણી પ્રકૃતિ શોભતી નથી. તેને તો સત્ત્વગુણી પ્રકૃતિ જ શોભે. માટે જેમણે સત્ત્વગુણી રહેવું હોય, થવું હોય તેમણે ડુંગળી–લસણ એ અભક્ષ્ય પદાર્થનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. હવે આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ માનવ શરીર માટે આવશ્યક એવા પદાર્થોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે શીખવે છે.

"અને ગાળ્યા વિનાનું જે પાણી તથા દૂધ તે પીવું નહિ; અને જે જળને વિષે ઝીણાં જીવ ઘણા હોય તે જળે કરીને સ્નાનાદિક ક્રિયા ન કરવી.'[૧૧૧]

સામાન્ય વિધિ એવો છે કે વસ્ત્રથી ગાળેલું પાણી જ પીવું. "મારછીમારને છ માસની અંદર જેટલું પાપ થાય તેટલું પાપ એક દિવસ નહિ ગાળેલું જળ પીનારને થાય છે.[૧૧૨] આમ, નહીં ગાળેલા જળપાનમાં માંસ ભક્ષણ થવાનો દોષ પુરાણમાં કહ્યો છે, તેથી ગાળેલું જળ જ પીવું. તેમજ "દષ્ટિથી જોઈને પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળેલું જળ પીવું, સતાની કસોટીએ ચઢાવેલું વચન બોલવું અને મનથી પવિત્ર કરેલું આચરણ કરવું[૧૧૩] એમ મનુ ભગવાને પણ કહ્યું છે. તદુપરાંત ગાળ્યા વગરનું દૂધ પણ પીવું નહિ. કેમકે ગાયને દોહતી વખતે ગાયના અંગમાંથી ખરેલું રૂવાડું દૂધમાં આવવાનો સંભવ છે અને આવું રૂવાડાંવાળું દૂધ જો પીવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. એમ શતાનંદમુનિ કહે છે,– "અજાણતા એકવાર પણ જો નખ, કેશ, રોમ, માટી કે લોઢું ભક્ષણ કરે તો એક દિવસ અને રાત્રિ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય."[૧૧૪] અહીં સંદર્ભ નં. ૧૧૧ શ્લોકમાં CRC કાર હોવાથી ઘી, તેલ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોનો પણ ગાળીને જ ઉપયોગ કરવો. ભગવાન સ્વામિનારાયણની આ આજ્ઞા પાછળ ધર્મશાસ્ત્રનો તો નિષેધ છે, પરંતુ તેમની અહીં તબીબીક્ષેત્રે રહેલી દીર્ઘ દષ્ટિના પણ અહીં દર્શન થાય છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ઈતિહાસ પર દષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે ભગવાન સ્વામિ–નારાયણના સમયના સમાજના લોકોમાં આચાર–વિચારનો સદંતર અભાવ હતો. તેમને પાણી પીવા

જેવી બાબતની પણ ગતાગમ નહોતી એમ ઉપરોક્ત આજ્ઞા પરથી જણાય છે તે અંગે એક પ્રસંગ જોઈએ : "જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સંવત ૧૮૭૮ના ફાગણ સુદ–૩, સોમવાર (તા. : ૨૪–૨–૧૮૨૨)ના રોજ અમદાવાદમાં શ્રી નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે બ્રાહ્મણોની ચોરાસી કરી હતી. એ ચોરાસી કાંકરિયે કરી હતી. ખૂબ મોટી સંખ્યામાં બ્રાહ્મણોએ ચોરાસીમાં ભાગ લીધો હતો. રાંધવાના મોટાં વાસણો, રસોઈ માટે તેમજ પીવા માટે પાણી ભરી રાખવાના નળા વગેરે માંજવાનાં–ધોવાનાં કાંકરિયા તળાવમાં, બધા બ્રાહ્મણોએ નાહ્વા–ધોવાનું પણ તેમાં; જમ્યા બાદ નાનાં મોટાં વાસણો માંજવાના–ધોવાનાં તેમાં; ભગવાન સ્વામિનારાયણ સાથે કાઠિયાવાડથી આવેલ કાઠીઓ અને બીજા પાર્ષદોના ઘોડાને પાવામાં પણ એ જ કાંકરિયાનું પાણી; ઘોડાઓને નવરાવવાના પણ એમાં જ. આમ, હજારો માણસોને નાહ્વા–ધોવા, પશુઓને નવરાવવાં, રાંધવા–પીવાનું પાણી ભરવા બંધિયાર પાણીનું કાંકરિયા તળાવ જ હતું. સ્વાભાવિક રીતે જ આવી રીતે વપરાતા તળાવના બંધિયાર પાણીમાં અનેક રોગના જીવાણુઓ(બેક્ટેરિયા) હોય જ, જેના કારણે વાળો, કૃમિ, પેટનાં દર્દો અને ફેફસાંના દર્દો આવા દૂષિત પાણીના ઉપયોગથી થતાં હશે, એવું લોકોને એ જમાનામાં જ્ઞાન કે ભાન નહોતું.[૧૧૫] તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના આશ્રિતોને આવું દુ:ખ ન થાય તે માટે આ આજ્ઞા આપી હોય તેમ જણાય છે. આમ, શિક્ષાપત્રીની પ્રત્યેક આજ્ઞામાં સર્વજીવોનું હિત સમાયેલું જોવા મળે છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ જાહેર સ્વચ્છતા સંબંધી શિષ્ટાચાર શીખવે છે.

"લોક અને શાસ્ત્ર તેમણે નિષેધ કરેલાં એવા સ્થાનોમાં ક્યારેય મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો તથા થૂંકવું પણ નહિં."[૧૧૬]

દરેક મનુષ્ય જેમ પોતાના શરીરની સ્વચ્છતા રાખે છે તેમ સમાજના ઉપયોગી સ્થળોની સ્વચ્છતા રાખવી એ તેની ફરજ છે. શતાનંદમુનિ શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલા સ્થાનો જણાવે છે,– "ગૌશાળામાં, રાફડામાં, પાણીમાં, ભસ્મમાં, જંતુઓવાળા ખાડામાં, માર્ગમાં તેમજ ગાય, બ્રાહ્મણ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, ગુરૂ, સ્ત્રી અને દેવની સન્મુખ મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો : વળી હળથી ખેડેલી જમીનમાં, નદીના તીરે નદી કાંઠેની રેતીમાં, જીર્ણ દેવાલયમાં, શેરીમાં સ્વચ્છ કરેલી જગ્યામાં, તથા માથે લુંગડું ન વિંટાળ્યું હોય ત્યારે, મળ મૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો."[૧૧૭] તેમજ લોકાચાર ઝાડની છાયા, વિશ્રાંતિના સ્થળો, ફૂલવાડી, બાગ બગીચા, પારકું આંગણું, રાજકીય સ્થાન, શસ્ત્ર ધારીની જગ્યા, યવનાદિક કે અન્યના ધર્મસ્થાનો વગેરે સ્થળોમાં મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો તથા ત્યાં થૂંકવું પણ નહીં. ભગવાન સ્વામિનારાયણે થૂંકવા જેવી બાબતમાં પણ શા માટે શિષ્ટાચાર બતાવ્યો ? તેનું કારણ શું ?

તેનું કારણ આ હોઈ શકે,– "એક વખત ગઢડામાં ત્યાંના અપાસરાના જૈન યતિ (ગોરજી) ઓટલાના કઠોરામાં ઉભા હતા. ત્યાં રસ્તે પસાર થતા પંચાળાના ઠાકોર ઝીણાભાઈના કુંવર હઠીસિંહના થૂંકના છાંટા તે ગોરજીને ઊડયા. ગોરજીએ વાતનું વત્તેસર કર્યું. તેમણે વેપારી મહાજન પાસે રાવ ખાધી કે 'તમારામાં પાણી નહિ તેથી અમારે આવા અપમાન વેઠવા પડે છે.' મહાજને માની લીધું કે ગોરજી ઉપર ઘોર અત્યાચાર થયો છે. આજે સ્વામિનારાયણનો આશ્રિત થૂંક ઉઠાડી ગયો, કાલે મહાજનની પાઘડીય ઉછાળે. ગઢડામાં મહાજનમાં જૈન વણિકોનું વર્ચસ્વ હતું. મહાજને નક્કી કર્યું અને દુકાનો બંધ કરી. બજાર સૂની પડી, વેપાર વણજ બંધ થયા એટલે ચર્ચા ચગી કે જૈન સાધુ ઉપર સ્વામિનારાયણના સત્સંગી એ હાથ ઉગામ્યો, એ વાત વાયુવેગે ફેલાઈ. ગઢડાની બજાર બંધ થઈ ગઈ છે. મહાજન વિફર્યું છે. જૈન ગોરજીનું ઘોર અપમાન થયું છે. મહાજન વધુ આકરાં પગલાં લેવાનું વિચારી રહેલ છે, એ વાત ભગવાન સ્વામિનારાયણ સુધી પહોંચી, કે તેમણે તત્કાળ મનોમય નિર્ણય વિચારી લીધો અને આવેલ આપત્તિ ટાળી.[૧૧૮] આમ, થૂંકવાના અવિવેકથી આવી મોટી આપત્તિ પોતાના આશ્રિતોને ન આવે એટલા માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ આજ્ઞા આપી હોય એમ લાગે છે.

આમ, ઉપરોક્ત આપેલા નિયમો સાથે ધર્મશાસ્ત્ર સુસંમત છે જ. પરંતુ આ નિયમોનો ખૂબ જ ઊંડો અભ્યાસ કરવાથી એવું જાણવા મળે છે કે તે સમયનો સમાજ તદ્દન સંસ્કાર હીન યા તોઆહાર–વિહારમાં સંપૂર્ણ અજ્ઞાન અને ભોળો હશે. અથવા તો ભગવાન સ્વામિનારાયણના આ નિયમો પાછળ તદ્દન નિમ્ન વર્ગના લોકોને સુસંસ્કૃત કરવાનો હેતુ પણ રહેલો હોય એમ જણાય છે.

૨ : ૬ : ૫ રાજ્ય અધિકારીઓ માટે નિયમો

સમાજમાં સામંતશાહી હોય, રાજાશાહી હોય કે લોકશાહી હોય. પરંતુ અમુક પ્રકારનાં કાર્યો દરેક શાસકવર્ગની જવાબદારીરૂપ હોય છે. શાસકવર્ગ પોતાને સોંપવામાં આવેલી કે પોતે સ્વીકારેલી જવાબદારીનું જો યથાર્થ પાલન કરે તો જ સમાજ સુખી અને સમૃદ્ધ બને. સમાજની ઉન્નતિ શાસકવર્ગની નિષ્ઠા પર નિર્ભર છે. ભારતીય નીતિશાસ્ત્રોમાં શાસક વર્ગ (રાજા)ની ફરજો– જવાબદારીઓની વિસ્તૃત ચર્ચા થયેલી જોવા મળે છે. જ્યારે શિક્ષાપત્રીમાં તે ફરજો પૈકીની અત્યંત જરૂરી અને સાંપ્રત સમાજમાં પ્રસ્તુત હોય તેવી ફરજો સંક્ષિપ્તમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

"અમારા આશ્રિત એવા રાજાઓએ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને પોતાની સઘળી પ્રજાનું પુત્રની માફક પાલન કરવું તથા આ પૃથ્વી ઉપર ધર્મની સ્થાપના કરવી.[૧૧૯]

વૃદ્ધ ચાણકયે કહ્યું છે,– "રાજા ધર્મવાળો હોય તો તેની પ્રજા ધર્મવાળી થાય છે અને પાપાચરણયુક્ત રાજા હોય તો, તેની પ્રજા પાપિષ્ઠ થાય છે અને રાજા સમપણે વર્તે તો, તેની પ્રજા પણ સમપણે વર્તે છે.

પ્રજા તો રાજાને જ અનુસરે છે; જેવો રાજા હોય તેવી પ્રજા થાય છે."[૧૨૦] કેમકે cZFHF SF , : I SFZ6Dc અર્થાત્ રાજા એ કાળનું એટલે સમયના સારાનરસાપણાનું કારણ છે. 'વેન રાજા ભગવાનના અસ્તિત્વને માનતો નહીં પોતાને ભગવાન તરીકે ઓળખાવતો. ઋષિઓ પાસે કર લેતો. અધર્મી હતો, તેથી પૃથ્વીએ પણ રસકસ ખેંચી લીધા. તેના મૃત્યુબાદ પૃથુ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે પુનઃ રસકસ બહાર લાવ્યા."[૧૨૧]

ઈદી અમીન યુગાન્ડાના પ્રમુખ બન્યા ત્યારે તેણે યુગાન્ડામાંથી એશિયન, યુરોપીયન સૌને તગડી મુક્યા. તેના કારણે તે સમયથી (૧૯૭૦) તે દેશની દુર્દશા આજ સુધી છે. જે દેશ ખાંડ નિકાસ કરતો તે આજે બહારથી મંગાવે છે. જમીન સમૃદ્ધ છે અને પાણી પુષ્કળ છે. છતાં પણ દેશ કંગાલ થયો છે.[૧૨૨] વર્તમાનકાળે ભારતદેશની લોકશાહીમાં ચૂંટાયેલા અધિકારીઓમાં તો માનવતાનો જ દુષ્કાળ જોવા મળે છે. જેવા કે ચારિત્ર્યહીન, શોષણખોર, લાચિયા, ભ્રષ્ટાચાર, કૌભાંડ વગેરે જેવા દૂષણોમાં ભાગ્યે જ કોઈ વિરલો એવો જોવા મળશે કે તે તેમાં ફસાયેલો નહીં હોય ! આના કારણે આજે પૃથ્વીએ રસકસ જ નહીં પણ પોતાના પેટાળમાંથી પાણી પણ ખેંચી લીધું છે. તંદુપરાંત વરસાદે તો જાણે કે કાયમને માટે વિદાય ન લઈ લીધી હોય ! એવું જોવા મળે છે.

રાજાએ પ્રજાનું પાલન–પોષણ પુત્રની જેમ કરવું એ તેમની પ્રથમ ફરજ છે. રઘુવંશના રાજા પ્રજાનું આ રીતે પોષણ કરતા. "રઘુરાજા જ પ્રજાને વિનય શીખવતો, પોષણ કરતો અને રક્ષણ કરતો. તે જ સૌનો સાચો પિતા થઈ રહ્યો હતો. લોકોના પિતા તો કેવળ જન્મનું કારણ હતા."[૧૨૩] આમ, આ પ્રમાણે જે રાજા પ્રજાનું પાલન–પોષણ કરતો નથી તેના કારણે પ્રજાના પીડાવાના સંતાપથી ઉભો થયેલો મહાઅગ્નિ રાજાની સમૃદ્ધિ, કુળ અને પ્રાણને બાળીને જ શમે છે. ઈતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે. ઈથોપિયનો રાજા હેલશેલાસીએ દુષ્કાળ વગેરે આફતોમાં પણ લોકો પ્રત્યે ધ્યાન આપતો નહીં, અને પોતે તો સુખચેનમાં જ રહેતો. જેના કારણે પ્રજાએ બળવો કર્યો અને તેના મહેલ પર ચડી આવ્યા અને કુળ સહિત તેનો નાશ કર્યો.[૧૨૪]

રાજાની બીજી મહત્ત્વની ફરજ છે પૃથ્વી ઉપર ધર્મની સ્થાપના કરવી, કારણ કે રાજ્યમાં સુખશાંતિ ધર્મથી જ રહે. રામચંદ્રજીનું રામ–રાજ્ય એટલે ધર્મરાજ્ય. ગાંધીજીની આ કલ્પના હતી. જે વાત તેમના પૂર્વે ભગવાન સ્વામિનારાયણે અહીં જણાવી છે. શિવાજીએ ગુઢ રામદાસને રાજ્ય અર્પણ કર્યું. ત્યારે ગુઢ રામદાસે તેમને "ધર્મના નેજા હેઠળ રાજ્ય ચલાવવા કહ્યું અને રાજ્ય શિવાજીને પુનઃ પાછું આપ્યું. ગુઢ રામદાસસ્વામીનું સ્મરણ હિન્દુરાજ્ય સત્તા સાથે કાયમ કરવા માટે શિવાજીએ પોતાનો વાવટો–ઝંડો ભગવા રંગનો રાખ્યો."[૧૨૫] આમ, ધર્મના રાજ્યનો ભગવો ઝંડો એવું ચિહ્ન ધારણ કર્યું. આમ, શિક્ષાપત્રીના

આ શ્લોકમાં રાજ્ય ચલાવવા માટે રાજાની મહત્ત્વની ફરજો સંક્ષેપમાં કહી છે અને હવે આગળના શ્લોકમાં રાજ્યનો વહીવટ કેવી રીતે કરવો તે શીખવે છે.

"રાજ્યના સાત અંગ, ચાર ઉપાય તથા છ વર્ગને યથાર્થપણે જાણી લેવાં. તથા ગુપ્તચરોના સ્થાનકો જાણી લેવાં તથા વ્યવહાર જાણનારા સભાસદોને તથા દંડ કરવા યોગ્ય તથા દંડ નહિ કરવા યોગ્ય માણસોને એમનાં લક્ષણો વડે જાણી લેવા."[૧૨૬]

ન્યાયી અને કલ્યાણકારી રાજ્ય ચલાવવા માટે રાજાએ ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. રાજ્યના સાત અંગ ગણાય છે. (૧) રાજા, (૨) અમાત્ય, (૩) મિત્રો, (૪) ખજાનો, (૫) રાષ્ટ્ર(દેશ), (૬) કિલ્લો અને (૭) સામર્થ્ય(સૈન્ય).

શત્રુને વશ કરનારા ચાર ઉપાય છે : સામ, દામ, ભેદ અને દંડ. સામ એટલે સમજાવટ, દામ એટલે દ્રવ્યની લાલચ, ભેદ એટલે શત્રુના રાજ્યમાં ફાટફૂટ પડાવવી અને આ ત્રણે કામ ન લાગે ત્યારે ચોથો ઉપાય છે દંડ દેવાનો, યુદ્ધે કરીને શત્રુને નમાવવાનો આખરી ઉપાય છે.

રાજ્યના છ વર્ગ (ગુણો) ગણાય છે : (૧) સંધિ કરવી, (૨) વિગ્રહ કરવો– લૂંટ, આગ લગાવી વગેરે. (૩) યાન– શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી, (૪) દ્વૈષીભાવ– પારકાના સૈન્યના બે ભાગલા પાડી દેવા, (૫) સમાશ્રય– બળવાનને શરણે જવું. (૬) સ્થાન– પોતાનું સ્થાન સાચવીને બેસી રહેવું.

તીર્થ એટલે સ્થાન. ગુપ્તચરને (જાસુસને) જે જે સ્થળે રાખવા પડે તે સ્થાન. સ્વરક્ષા માટે ૧૫ સ્થાનોએ ગુપ્તચર રાખવા. તેમાં રાણી, રસોયો, વૈદ્ય, આચાર્ય વગેરે સૌ નિકટમાં રહેતી વ્યક્તિઓની જાસુસી રાખવાનું સૂચવેલ છે. તથા પરરક્ષામાં ૧૮ સ્થાનો છે. જેમાં યુવરાજ, મંત્રી, ખજાનચીથી માંડીને લગભગ બધા જ મંડળનો સમાવેશ થાય છે.

વ્યવહાર એટલે મિલ્કતનો દાવો અને ફરિયાદ વગેરે થવાના અઢાર કારણો છે તે. દા. ત., કરજ આપવું, થાપણ મૂકવી, સીમાડાની તકરાર વગેરે. આવા અઢારેય બાબતોના સારાસારના વિવેક કરવાનું જાણનારાને વ્યવહારવિદ કહેવાય છે.

શિક્ષા કરવા યોગ્ય પાત્રો : (૧) પોતાનો ધર્મ ત્યજનાર, (૨) પાખંડી, (૩) સાધુનો દ્રોહ કરનાર, (૪) ગરીબને પીડનાર, (૫) મર્યાદા તોડનાર વગેરે દંડવા યોગ્ય છે.

શિક્ષા કરવાને અયોગ્ય પાત્રો : (૧) સંતપુરુષ, (૨) રાજા, (૩) ગરીબ, (૪) બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ, (૫) તપસ્વી, (૬) માતા–પિતા, (૭) ગુરુ, (૮) ભગવાનના ભક્ત. એટલા દંડવા યોગ્ય ગણાતા નથી.

ટૂંકમાં રાજાએ રાજનીતિ સારી રીતે જાણવી અને ધર્મ સ્થાપનનું મુખ્ય કાર્ય કરવું.

આમ, ઉપરોક્ત પ્રત્યેકનાં લક્ષણથી, સારાસાર વિચારપૂર્વક, દેશ–કાળાદિકને અનુસારે જાણવા એ રાજાનું કર્તવ્ય છે. રાજયનીતિનું શાસ્ત્ર તો ઘણું મોટું છે. પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણે માત્ર બે જ શ્લોકમાં એનો સાર આપી દીધો છે.

૨ : ૬ : ૬ શિક્ષા–પ્રાયશ્ચિત્ત–ક્ષમા

ભૂતપ્રાણી માત્રમાં મનુષ્યદેહની ઉત્તમતા શાસ્ત્રોએ બહુ જ કહી છે; કેમકે એ દેહમાં પ્રભુએ સારાસાર વિચારરૂપ વિવેક શક્તિ આપી છે. તે એટલા માટે કે મનુષ્ય કુમાર્ગો અને અધોગતિથી પાછો–વળી, સુમાર્ગે ચાલી, આત્માની ઉન્નતિ સાધીને મોક્ષભાગી થઈ શકે. શાસ્ત્રોના તમામ વિધિ–નિષેધો આ હેતુને જ અનુસરે છે. સર્વ ઉપદેશો આત્મશ્રેયને અર્થે જ છે. આમ, છતાં મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ જાણ્યે–અજાણ્યે પાપને પંથે થતી દેખાય છે. આમ થવામાં માનવ સ્વભાવમાં રહેલા માયિક ભાવથી ઊપજતી નબળાઈ કારણરૂપ હોય છે. આમ, જ્યારે આવું પાપ થઈ જાય, ત્યારે શું કરવું ? તેના માટે શિક્ષાપત્રીમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

"ક્યારેક જાણીને કે અજાણમાં પણ કોઈ નાનું કે મોટું પાપ થઈ જાય ત્યારે પોતાની શક્તિ અનુસાર તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું."[૧૨૭]

પાપ એટલે ધર્મ વિરુદ્ધનું આચરણ. જે કર્મ કરવાથી ધર્મપાલનમાંથી ચળી જવાય તેને પાતક કહે છે. પાતક એટલે નીચે પડનાર. જે કર્મ કરવાથી નીચે પડાય અથવા અધોગતિ થાય તેને પાપ કહેવાય. મન, વાણી કે કર્મથી કોઈનો દ્રોહ કરીએ તે પણ પાપ જ ગણાય. પાંચ પ્રકારના પાપ છે. "સત્સંગિજીવનમાં મહાપાપ, અતિપાપ, અનુપાતક/અનુપાપ, ઉપપાપ અને પ્રકીર્ણપાપ આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે."[૧૨૮] (૧) મહાપાપ– બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, બ્રાહ્મણની માલિકીનું સોનું ચોરવું, ગુઢ પત્ની સાથે ગમન કરવું તથા આ પ્રમાણે આચરતો હોય તેવા પાપીનો સંગ એ પાંચ મહાપાપ છે. (૨) અતિપાપ– માતા સાથે કે બેન સાથે કે પુત્રવધુ સાથે વ્યભિચાર કરવો તે. (૩) અનુપાપ/અનુપાતક– ગુઢ નો તિરસ્કાર કરવો, વેદની નિંદા કરવી, ભણેલું ભૂલવું, લસણ આદિક અભક્ષ્ય ખાવું વગેરે, (૪) ઉપપાપ/ઉપપાતક– ગોવધ) પરદારા સંગ, સ્ત્રી હત્યા, સ્ત્રી અને પુત્રને વેચવાં, માતા–પિતાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવા, (મૃગયા) શિકાર કરવો, જુગાર રમવો વગેરે. (૫) પ્રકીર્ણપાપ– નગ્નસ્નાન દિવસે સ્ત્રીગમન વગેરે. આ પાંચ પ્રકારના પાપમાં કોને ભાગીદાર ગણવા ? તેને પણ અહીં જ કહેવામાં આવ્યા છે– "પાપ કરનારો, કરાવનારો, સંમતિ આપનારો, સહાય કરનારો, રક્ષા કરનારો અથવા કરાવનારો– આ પાંચેય પાપના ભાગીદાર

થાય છે."[૧૨૯] જો પાપ અજાણતા થઈ જાય તો તેનો વિશેષ દંડ નથી. પરંતુ જાણીને કરવામાં આવતા પાપનો વિશેષ દંડ છે. આમ, જાણે કે અજાણે થતા પાપની શિક્ષા માટે શિક્ષાપત્રી પ્રાયશ્ચિત કરવાનું કહે છે.

પ્રાયશ્ચિતમાં બે વાત મુખ્ય છે :

(૧) કરેલા પાપનું સંતાપપૂર્વક નિવારણ કરવું. આના સંદર્ભમાં કલાપીએ પણ કહ્યું છે–

"હા, પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે :

પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે."[૧૩૦]

(૨) પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી ફરી ભૂલ ન કરવી. વળી પાપને ક્યારેય છુપાવવું નહીં કારણ કે મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે,– "પાપને છુપાવવું નહીં; છુપાવવાથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે. જો પાપ કરીને તે સાધુ પુઢષોની આગળ પ્રકાશ કરવામાં આવે તો તેનો નાશથાય છે."[૧૩૧] ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ વચનામૃતમાં કહ્યું છે,– "પંચવર્તમાન સંબંધી કોઈ ભૂલ થઈ હોય તો તે ભૂલ સંતને કહેવાથી, સંત પાસે નિષ્કપટ થવાથી છૂટકારો થાય."[૧૩૨] આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે પસ્તાવો કરી મનધાર્યા પ્રાયશ્ચિત કરવાં કરતા આ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે. વળી ભગવાન અને સંત પાત્ર જોઈને પ્રાયશ્ચિત આપે છે, માટે તેઓ જે પ્રાયશ્ચિત આપે તેમાં વિ✓ાસ રાખવો અને કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત કરવું. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિતના નિર્ણય વિશેં જણાવે છે.

"આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત એ ત્રણ તો જે તે દેશ, કાળ, ઉંમર, સંપત્તિ, જાતિ અને સામર્થ્યને અનુસરીને આચરવાં."[૧૩૩]

શાસ્ત્રોમાં બે બાબતોનું પ્રતિપાદન હોય છે :

(૧) શા✓ત ત્રિકાલાબાધિત સત્યરૂપે પરમતત્વ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન. (૨) એ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટેનાં સાધનારૂપ જગતમાં આચરવાના વિધિ અને નિષેધના નિયમો. પરમતત્ત્વના સ્વરૂપમાં કે તેની સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. જ્યારે જગતમાં આચરવાના નિયમો છે, તેમાં દેશકાળ પ્રમાણે સત્પુઢષની આજ્ઞાથી ફેરફાર કરી શકાય. અહીં દેશ ઉપદ્રવ સહિત અથવા રહિત, કાળ, સુકાળ કે દુષ્કાળ, વય બાળપણ કે વૃદ્ધાવસ્થા, વિત્ત શ્રીમંત કે ગરીબ, જાતિ–બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય અને શક્તિ–શારીરિક રીતે સાજા કે માંદા, આ બંધુ જોઈને આચાર, વ્યવહાર કે પ્રાયશ્ચિત કરવાં.

આમ, આ શ્લોક દ્વારા ખ્યાલ આવે છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણ પરિસ્થિતિને સમજનારા છે. તેથી શિક્ષાપત્રીમાં જડતા નથી. દેશ, કાળ પ્રમાણે ફેરફાર કરવાનો આદેશ આપીને તેને ત્રિકાલા બાધિત

કરી છે. આમ, શિક્ષાપત્રી જેવા ધર્મગ્રંથમાં જ આટલી સરળ, સૂક્ષ્મ, સંક્ષિપ્ત અને ગહન આજ્ઞાઓ જોવા મળે છે જે તેને અદ્વિતીય આચારગ્રંથ તરીકે પ્રતિપાદિત કરે છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૨ :

શિક્ષાપત્રી : ગ્રંથ પરિચય

પાદટીપ :

(૧) – 'કીર્તન મુક્તાવલિ', સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ અમદાવાદ, આવૃત્તિ – અગિયારમી, માર્ચ–૨૦૦૦, પૃ. ૪૩૬

(૨) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ચતુર્થપ્રકરણ, અ–૪૩, શ્લોક : ૧૮ થી ૨૪

(૩) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨

(૪) એજન, શ્લોક–૨૦૪

(૫) એજન, શ્લોક–૨૦૩

(૬) એજન, શ્લોક–૨૧૧

(૭) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન' ચતુર્થ પ્રકરણ, અ–૪૩, શ્લોક–૧૯

(૮) એજન, અ. ૪૩, શ્લોક–૨૩

(૯) એજન, અ. ૪૩, શ્લોક–૨૪

(૧૦) એજન, અ. ૪૫, શ્લોક–૧

(૧૧) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'શ્રી હરિલીલામૃતમ્' ભાગ–૪, કળશ–૮, વિશ્રામ–૩૬, ચોપાઈ–૧૧.

(૧૨) વચનામૃત : ગ. અ. ૧

(૧૩) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ચતુર્થ પ્રકરણ, અ–૪૩, શ્લોક–૨૪

(૧૪) એજન, અ. ૪૫, શ્લોક–૧

(૧૫) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૧૧

(૧૬) એજન, શ્લોક–૨

(૧૭) મુક્તાનંદસ્વામી "મુક્તાનંદકાવ્યમ્" (પ્રથમ ભાગ) પ્રકા : શાસ્ત્રી ધર્મજીવનદાસજી – કચ્છ – ભૂજમંદિર, સં. ૨૦૧૧, પૃ. ૨૯૮

(૧૮) શાસ્ત્રી નારાયણ સેવા દાસજી(સંપા.) 'શિક્ષાપત્રી' (ગુજરાતી અને હિન્દી ગદ્યમાં) પૃ. ૩૪

(૧૯) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય', પૃ. ૭૨૮

(૨૦) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૯

(૨૧) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'પુઢષોત્તમપ્રકાશ', પ્રકરણ–૪૮, ચોપાઈ–૧૦

(૨૨) વચનામૃત : ગ. અં. ૩૯

(૨૩) એજન, ગ. અં. ૧

(૨૪) કવિવર ન્હાનાલાલ, 'શિક્ષાપત્રી' સમશ્લોકી – પ્રેમભક્તિ ગ્રંથમાળા, બીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૫૧, પૃ. ૬

(૨૫) પંડ્યા રમેશચંદ્ર લ., 'શિક્ષાપત્રી' – પરિચય તથા નિત્યવિધિસહ, પૃ. ૭૩

(૨૬) સાધુ જ્ઞાને✓રદાસ, લેખ– 'માનવ–ઉત્કર્ષ માટે શિક્ષાપત્રી', 'સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ', વર્ષ–૪૯, અંક–૧, જાન્યુ. ૧૯૮૭, પૃ. ૨૯

(૨૭) મહાકવિ કાલિદાસ, "શ્રી કુમારસંભવમહાકાવ્યમ્" (મલ્લિનાથસૂરિવિરચિત સંજીવિની ટીકા સમેતમ્) પ્રકા. : ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ શ્રેષ્ઠિના, મુંબઈ, સંવત : ૧૯૫૨, પ્રસ્તાવના, પૃ–૧.

(૨૮) ભગવત્પતંજલિ, "વ્યાકરણ મહાભાષ્ય" (પ્રથમ નવાહ્નિક) સૂત્ર : ૧ : ૧ : ૧.

(૨૯) .N R Dù , FRZ6 G lJ¼G5XDGFl G ìNl ;÷<5 Slü NgTZFlo : lFT llgGZ ;GFl Dù , DGQ9l : lFT4 :Jl lC EUJFGlD P ccJF6L Dù , ~l56L R Cl ;T l : lFlB , Dù , G+ Dù , N R NMlJ , l ;T G6F 5Z Dù , D P JS+ Dù , , rR 5FNRl , T l : lFlB , Dù , ;Mèl DFGQF , L , lF ;DSZMNFNFlJN Dù , DPcc T : DFlNN Dù , FRZ6 , MSFJAMWGFlJ P

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી', અર્થદીપિકા ટીકા, પૃ. ૧૦–૧૧

(૩૦) JFD l : l l:YTF ZFWF zLü l : lFl:T J1Fl ; P
JgNFJGlJCFZ T zLSQ6 ìlN lRgTl ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧

(૩૧) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૧૧

(૩૨) cczLo 51l SQ6 ;FgNl T+ , aWF TT:T5o P
SJgTL 5FC TF SQ6o ®S T T5l ; SFZ6D ×
lJlHCLlQF tJlF UMQ9 UM5L~5lT ;FèAJLT P
TÛ , ElDlT 5MÉTF , 1DL:T 5GZAJLT ×
:J6ZBJ T GFY ¦ J:TlDrKFlD J1Fl ; P
/JDl:tJlT ;F T:l Tã5F J1Fl ; l:YTF ×cc

– 'ભાગવતામૃતમ્' (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી'
અર્થદીપિકા ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત – પૃ. ૪

(૩૩) બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, ખંડ–૨, અ–૧૫, ૧૬, ૨૦, ૨૧ના આધારે.

(૩૪) ccVY llNNDl:DgAï5Z NCZ 5^OZLS JxD NCZMèl:DgGgTZFSFX:Tl:Dg lNgTv :TNgJQ8jl TâFJ lJlH7Fl ;Tj lD Pcc

– છાંદોગ્યોપનિષદ્ – ૮/૧/૧

(૩૫) ; zLSQ6o 5Z Aï EUJFG 5-QFM¿Do P
p5F:l .Q8NJM Go ;JFlJEFJSFZ6D ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૮

(૩૬) Xâ DCFIJEtIFbI 5Z A|ïI6 XanT P

DF+I ¦ EUJrKgNo ;JSFZ6SFZ6 ×

– વિષ્ણુપુરાણ : ૬/૫/૭૨

(૩૭) ;dETIT TYF ETF ESFZIèYäIFIgJTo P

GTF UDIITF ;Q8F USFZFY:TYF DG ×

/•I:I ;DU|:I JLI:I IX;o IzIo P

7FGJZFuIIIüJ QF^6F EU .TLZ6F ×

J;IgT I+ ETFIG ETFtDgIIB,FtDIG P

; R ETQJXQFQF JSFZFY:TTIèjIIo P

7FGXIÉTA,•IRJLI THF:I XQFTo P

EUJrKaNJFrIFIG IJGF CIU6FINIEo ×

– શાસ્ત્રી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય, 'શિક્ષાપત્રી' કિરણાવલી સહિતા, પૃ. ૧૧૭

(૩૮) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી' અર્થદીપિકા ટીકા, ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૪૨૧–૪૨૨.

(૩૯) વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર, 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન', પૃ. ૨૦૧–૨૦૨.

(૪૦) શ્રીમદ્ ભાગવત : ૧૦/૮/૧૩

(૪૧) :IFZvZFHFvZFWFSFgTNJvAFCFNZ64 ccXaNS<5ãDocc 5@ !(_

(૪૨) ઋગ્વેદ : મંડળ–૧, સૂક્ત–૧૧૬, ઋચા–૨૩

(૪૩) SQ6:I I7o ;tIJtIFo ;T:I@@@@@P@@@@@×

– મહાભારત : આદિપર્વ–૫૫/૭

(૪૪) T ;DL1I R T SQ6DU|SDF6DFCJ P@@@@@@×

– મહાભારત : આ✓મેધિકપર્વ–૭૭/૮

(૪૫) p5;Q8 T T SQ6F EFHDFG IäHI¿DD P

VHGIJF;NJüT6DtItI T:YTo ×

– મહાભારત : આદિપર્વ–૨૨૧/૩૩

(૪૬) મહાભારત : સભાપર્વ–૯/૮

(૪૭) એજન, શાંતિપર્વ–૪૭/૧૨

(૪૮) SQ6 GFZFI6 JgN4 SQ6 JgN J|HI5|ID P

SQ6 ä5FIG JgN4 SQ6 JgN 5YF;TD ×

– શ્રીમદ્ ભાગવત : મહાત્મ્ય, આરંભ

(૪૯) .tI¿FG5FNo 5+M WJo SQ65ZFI6o P@@@@@×

— શ્રીમદ્ ભાગવત : ૪/૧૨/૩૮

(૫૦) ;F DF :DITDUNCèI5 JLZ ¦ SQ6FRG5EJF GM HCFIT P@@@@×

— શ્રીમદ્ ભાગવત : ૫/૧૨/૧૫

(૫૧) DI¿G SQ6 5ZTo :JTM JF@@@@@P@@@@×

— શ્રીમદ્ ભાગવત : ૭/૫/૩૦

(૫૨) /JETFGEFJo SMè;F SQ6 .tIFX÷IF ;JQFF 5tIIE7FGFI TIäXQF6äIDrIT IM Go V:DFSD5F:Io VJxIM5F;GLI .Q8NJü ; .IT P V+ IJXQFMèI5 5F¢IG~I5To P Io ;F1FFT EUJFG 1FZF1FZ5Zo SQ6o ; /J :JI EÉTF WDT VF;EIZS5IF zL :JFIDGFZFI6o P DFGQI EIJ GF8IIgGHHGFRFItJWD I:YTo SQ6 5FC 5ZM1FJgG T TTMègIo ;MèI:T It; :JID P

— શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી' અર્થદીપિકા ટીકા, પૃ. ૪૨૫

(૫૩) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૪૪

(૫૪) એજન, વર. ૧૮

(૫૫) એજન, ગ. પ્ર. ૧૮

(૫૬) એજન, ગ. મ. ૩૫

(૫૭) એજન, ગ. પ્ર. ૫૬

(૫૮) એજન, કા. ૮

(૫૯) એજન, લો. ૭

(૬૦) એજન, ગ. અં. ૩૧

(૬૧) એજન, લો. ૧૪

(૬૨) એજન, ગ. અં. ૩૮

(૬૩) એજન, ગ. મ. ૯

(૬૪) એજન, ગ. મ. ૧૩

(૬૫) એજન, (અમદાવાદ દેશના વધારાનાં વચનામૃતો) અમદાવાદ–૬.

(૬૬) >NS;BIGIWo :JFIDGFZFI6 .TLIZTo P
ZFDSQ6FIN~5F6F CTo ;J`JZ•Zo ×

— શ્રી હરિવાક્યસુધાસિન્ધુઃ તરંગ–૨૬૨/૩૨

(૬૭) વેદરસ : (ભગવાન સ્વામિનારાયણનો પત્રાત્મક ઉપદેશ) પૃ. ૧૪૪

(૬૮) શ્રી ગુણાતીતાનંદસ્વામીની વાતો : પ્રકરણ–૩/૧૨

(૬૯) ETF:TYF EJgTM D EIJQIF IèI5 EIZXo P
VJTFZF:JC TQFFDJTFII:D SFZ6D ×

;MèCDJFè1FZFN WFdGM INjI ü IFIN; ITo P

VJTFZL I1FTF GG IQDNYIDCFèèUTo ×

– શ્રી હરિલીલાકલ્પતરુ : ૫/૮/૩૨, ૩૩

(૭૦) સદ્. નિર્ગુણદાસસ્વામીની વાતો, વાત–૫૬૯

(૭૧) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ભક્તચિંતામણિ', પ્રકરણ–૧૦૧/૧૧, ૧૨

(૭૨) શ્રી તુલસીરામાયણ : લંકાકાંડ, દોહા–૨, ચોપાઈ–૬.

(૭૩) "રામહિ ભજહિં તાત સિવ ધાતા ।......॥

જાસુ ચરન અજ શિવ અનુરાગી ।......॥"

– શ્રી તુલસી રામાયણ : ઉત્તરકાંડ, દોહા–૧૫૪,

ચોપાઈ–૩, ૪)

(૭૪) IGHFIzTFGF ;S,FITCgTF ;WDEÉTZJG IJWFTF P

NFTF ;BFGF DG;I%;TFGF TGMT SQ6MèIB,Dù, Go ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૧૨

(૭૫) EFTM ZFD5TF5rKFZFDIMWDHgDGMo P

IFJIMwIF5;FNFbIZ3JLZFIEWF ;TF ×

DSgNFGgNDbIFü GIQ9SF AïRFIZ6Fo P

UC:YFü DIFZFDEÎFnF I DNFzIFo ×

;WJF IJWJF IMQFF IFü DIrKQITF UTFo P

DÉTFGgNFNIM I :Io ;FWJüFIB,F VI5 ×

:JWDZI1FSF D To ;JJFrIFo ;NFIXQFo P

zLDgGFZFI6:DtIF ;ICTFo XF:+;dD¿Fo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩ થી ૬

(૭૬) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૩

(૭૭) I 5F, IIgT DGHFo ;rKF:+5IT5FINTFG P

;NFRFZFg;NF Tè+ 5Z+ R DCF;BFo ×

TFG<,¢WIF+ JTgT I T :JZ SAâIo P

T .CFD+ R DC<,EgT SQ8DJ IC ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮, ૯

(૭૮) ;NFRFZM DTM WDo ;gT:tJFRFZ,1F6Fo P@@@@@@×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૨૬૦/૫

(૭૯) TSⅢè5|TQ9o zTIⅢ lJIEgGF GSⅢ klQFI:I DT 5|DF6D P
WD:I TÀJ lGICT UCFIF DCFHGⅢ IG UTo ; 5gYF ×

– મહાભારત : વનપર્વ, ૩૧૩/૧૧૭

(૮૦) શંતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૩૧

(૮૧) InNFRZIT zQ9:TÀNJTZⅢ HGo P
; It5|DF6 S~T ,ⅢS:TNGJTT ×

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૩/૨૧

(૮૨) lJäQFZFUZICTF VGITQ9IgT I DG ¦ P
lJäF;:T ;NFRFZ WDD, lJNAWFo ×
5|YD WD;J:J 5FÉTF IIþIDF IDFo P
VT:TQJJ J ItGo STjIⅢ WDIDrKTF ×

– સ્કંદપુરાણ : કાશીખંડ–૩૫/૨૫, ૩૧

(૮૩) Io XF:+lJIWDt;¾I JTT SFDSFZTo P
G ; I;lâDJFrGⅢT G ;B G 5ZF UITD ×

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૧૬/૨૩

(૮૪) GFRZn:T JNⅢÉT :JID7ⅢèlHTIgãIo P
lJSD6F æWD6 DtIⅢDtID5IT ;o ×

– ભાગવત : ૧૧/૩/૪૫

(૮૫) lJICT:IFGGQ9FGFIdGIgNT:I R ;JGFT P
VIGU|CFrRIgãIF6F GZo 5TGDrKIT ×

– યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ : ૩/૧૨૯

(૮૬) SFI G ;C;F lSIütSFIⅢ WD:T ;tJZD P@@@@@@@×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૬

(૮૭) •o SFIDn SJLT 5JFCG RF5ZFICGSD P
G lC 5|TL1FT DtIo STDF:I G JF STD ×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૧૭૫/૧૫

(૮૮) :JJ6FzDWDⅢ Io ; CFTjIⅢ G SGIRT P
5ZDWⅢ G RFRIⅢ G R 5FQF^OSI<5To ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૪

(૮૯) VI:D<,ⅢS JTDFGo :JWD:YⅢèGWo XIRo P
7FG lJXâDF‰GⅢIT DálÉT JF I¹rKIF ×

– ભાગવત : ૧૧/૨૦/૧૧

(૯૦) cc@@@@@@P VI;âFYⅢ lJXtIgW :JWDlJDB:TD ×

– ભાગવત : ૧૦/૪૯/૨૪

(૯૧) zIFg:JWDⅢ lJU6o 5ZWDFt:JGlQ9TFT P
:JWD lGWG zIo 5ZWDⅢ ElFJCo ×

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૩/૩૫

(૯૨) JZ :JWDⅢ lJU6Ⅲ G 5FZÉIo :JGlQ9To P
5ZWDFzIFo GG ;no 5TlT HFlTTo ×

– મનુસ્મૃતિ : ૧૦/૯૭

(૯૩) lJWD 5ZWDü VFEF; p5DF K,o P
VWDXFBFo 5£RDF WD7ⅢèWDJÀIHT ×

– ભાગવત : ૭/૧૫/૧૨

(૯૪) 5JDClázl5 INWDFRZ6 ÉJlRT P
S¿ :IF¿T G UFæ UFæⅢ WD:T TtSTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૪

(૯૫) THLI;FDl5 æTgG ;`,ⅢÉI HUNUZⅢo P
INJ¿DGlTQ9gJ ,ⅢSo 1FDFI S<5T ×

– ભાગવત : ૩/૧૨/૩૧

(૯૬) Vl5 ElZO, SD WDF5T EJnlN P
VFRI TlC TgGJ WDo ;JFYNⅢèl:TlC ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૩

(૯૭) WDFN5T IT SD Inl5 :IFgDCFO,D P
G TT ;JT DWFJL G TlâTlDCⅢrIT ×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૨૯૩/૮

(૯૮) cc@@@@@@P@@@GFn EùFlN DFNSD P

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮

(૯૯) G E1I ;JYF DF; I7IXQ8DI5 ÉJIRT P
G 5I R ;ZFDnDI5 NJIGJINTD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫

(૧૦૦) ;ZF J D,DgGFGF 5F%DF R D,DrIT P
T:DFN AFïZFHgIF JxRü G ;ZF I5AT ×
UFOL DFwJL TYF 5Q8L IJ7IF I+IJnF ;ZF P
IYJSF TYF ;JF G 5FTjIF IäHM¿Do ×

– મનુસ્મૃતિ : ૧૧/૯૩, ૯૪

(૧૦૧) 5FG; ãF1FDFWS BHZ TF,D1FJD P
DFWtY ;ZDFIZQ8 DZI GFI,SZHD ×

– શતાનંદમુનિ, શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૬૫

(૧૦૨) AïCtIF ;ZF5FG :TI UJùGFUDo P
DCFIgT5FTSFgIFCo ;;UüFI5 To ;C ×

– મનુસ્મૃતિ : ૧૧/૫૪

(૧૦૩) V7FGFt5FxI IJ^D+ ;ZF;:5Q8DJ R P
5Go ;:SFZDCIgT +IMJ6F IäHFTIo ×

– મનુસ્મૃતિ : ૧૧/૧૫૦

(૧૦૪) ;%T NMQFFo ;NF ZF7F CFTjIF jI;GMNIFo P
5FIXM IIJGxIIgT STD,F V5L•ZFo ×
I:+IMè1FF DUIF 5FG JFÉIF-QI R 5£RDD P
DCrR N^O5F-QIDYNQF6DJ R ×

– વિદુરનીતિ : ૧/૯૬, ૯૭

(૧૦૫) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૭૨

(૧૦૬) I1FZ1Fo I5XFRFgG DW DF; ;ZF;JD P
TN AFïD6G GF¿jI NJFGFDÆTF CIJo ×

– મનુસ્મૃતિ : ૧૧/૯૫

(૧૦૭) ;ZF Dt:IFdDW DF;DF;J S;ZFNGD P
W¿o 5JITT æTgGTäNQF SI<5TD ×
DFGFgDICFrR ,MEFrR ,M<IDTt5SI<5TD P
IJQ6DJFIEHFGIgT ;JI7QF AFï6Fo ×

5FI ;o ;DGMIEü T:IFI5 IHG :DTD P
II7IFüJ I J1FF JNQF 5IZSI<5TFo ×

– મહભારત : શાંતિપર્વ–૨૬૫/૯ થી ૧૧

(૧૦૮) INFQFW R ;ZIF ;d5ÉT 5, ,G JF P
V7FTJ¿JnG N¿ RFn G TtÉJIRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૧

(૧૦૯) RDJFIZ G J 5I HFtIF IJ56 SGIRT P
5,F^O,XGFn R TG E1I G ;JYF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૬

(૧૧૦) શતાનંદમુનિ, શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા, ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૬૦૫, ૬૦૬

(૧૧૧) VUFI,T G 5FTjI 5FGLI R 5I:TYF P
:GFGFIN GJ S¿jI ;1DHgTDIFdE;F ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૦

(૧૧૨) Et:IUFC:I It5F5 QF^DF;FeIgTZ EJT P
/SFC Tt;D 7ID5T I¾H, I5JT ×

– લીંગપુરાણ : ૮૯/૮

(૧૧૩) ¹IQ85T gI;t5FN J:+5T H, I5AT P
;tI5T JNäFÉI DGo5T ;DFRZT ×

– મનુસ્મૃતિ : ૬/૪૬

(૧૧૪) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૧૫૧

(૧૧૫) :YFGQF ,MSXF:+FeIF IGIQFâQF SNFRG P
D,D+Mt;HG R G SFI Q9LJG TYF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૨

(૧૧૬) વાઘેલા બી. જી., 'ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન', પૃ. ૪૭–૪૮

(૧૧૭) G UMJH G J<DLS GMNS G R E:DIG P
G U¿QF ;;ÀJQF G ITQ9gG R JtDIG ×
G UMIJ5FSRgãFIuGU-:+LNJ ;gDBo P
G OF,SQ8EEFU GNLTLZ R ;ST ×

G HL6NJTFUFZ G ZyIFIF G ;:ST P

GF 5FJ¿IXZFo SIFgD,D+IJ;HGD ×

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૧૫૫

(૧૧૮) વાઘેલા બી. જી., 'ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન', પૃ. ૨૩

(૧૧૯) DNFIzTGIWDXF:+DFIztI RFIB,Fo P

5HFo :JFo 5+Jt5F<IF WDo :YFiIM WZFT, ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૭

(૧૨૦) ZFI7 WIDI6 WIDQ9Fo 5F5 5F5Fo ;D ;DFo P

5HF:TDGJTgT IYF ZFHF TYF 5HFo ×

– વૃદ્ધચાણક્યનીતિ : ૧૩/૮

(૧૨૧) શ્રીમદ્ ભાગવત : ૪/૧૩

(૧૨૨) સાધુ વિવેકસાગરદાસ, "શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ" સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ,
પ્રથમ આવૃત્તિ, મે–૨૦૦૧, પૃ. ૧૮૬

(૧૨૩) 5HFGF IJGIFWFGFN Z1F6FN DZ6FNI5 P

; I5TF I5TZ:TF;F SJ, HgDCTJo ×

– રઘુવંશ : ૧/૨૪

(૧૨૪) સાધુ વિવેકસાગરદાસ, "શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ" સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ,
પ્રથમ આવૃત્તિ, મે–૨૦૦૧, પૃ. ૧૮૬

(૧૨૫) મુકાદમ વામન સીતારામ, 'છત્રપતિ શિવાજી ચરિત્ર', પૃ. ૫૪૦

(૧૨૬) ZF¾IFùM5FIQFOJUF 7IF:TLYFIG RF£H;F P

jIJCFZIJNo ;eIF N^OIFN^OIFü ,1F6o ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૮

(૧૨૭) V7FGF¾7FGTM JFèI5 U- JF ,3 5FTSD P

ÉJFI5 :IF¿IC Tt5FIIüT SFI :JXIÉTTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૯૨

(૧૨૮) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ૫/૪૩/૩–૪

(૧૨૯) એજન : ૫/૪૩/૧૧

(૧૩૦) "કલાપીનાં કાવ્યો" સંપા. : ઉમાશંકર જોશી, પ્રકા. : લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ,
પ્રથમ આવૃત્તિ – ૨૬ જાન્યુઆરી–૧૯૭૪, પૃ. ૨૪

(૧૩૧) T:DFt5F5 G UCT UCDFG lJJWT P

StJF T ;FWQJFbI IDTt5XDI lgT T ×

– મહાભારત : અનુશાસનપર્વ – ૧૬૩/૫૯

(૧૩૨) વચનામૃત : લો. ૫

(૧૩૩) NXSF, JIMlJ¿HFlTXÉTIG;FZTo P

VFRFZM jIJCFZü lGQST RFJWFITFD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૨૦

: પ્રકરણ–૩ :

ધાર્મિક જીવનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૩ :

ધાર્મિક જીવનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૩ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૩ : ૨ દૈનિક નિયમો

૩ : ૩ નૈમિત્તિક નિયમો

- ૩ : ૩ : ૧ આચાર્ય સત્કાર
- ૩ : ૩ : ૨ ચાતુર્માસના વિશેષ નિયમો
- ૩ : ૩ : ૩ સૂર્ય–ચંદ્ર ગ્રહણના નિયમો
- ૩ : ૩ : ૪ દ્રવ્ય–શુદ્ધિના નિયમો
- ૩ : ૩ : ૫ વિદ્યા–સંત સમાગમ

: પ્રકરણ–૩ :

ધાર્મિક જીવનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૩ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

પરમે✓રને કેન્દ્રમાં રાખી જીવનમાં સદાચાર–ધર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનને આત્મસાત કરવાના નિયમોને સામાન્ય રીતે ધાર્મિક નિયમો કહેવાય છે. નિયમોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે : વર્ણનાત્મક નિયમો, આદેશાત્મક નિયમો અને આદર્શલક્ષી નિયમો. તેમાં ધાર્મિક નિયમોનો સમાવેશ આદર્શલક્ષી પ્રકારના નિયમોમાં થાય છે. આદર્શલક્ષી નિયમો એટલે અમુક ધ્યેય કે આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે શું શું કરવું જોઈએ ? ને શું શું ન કરવું જોઈએ ? તેને લગતા નિયમો. આવા પ્રકારના નિયમો શિક્ષાપત્રીમાં આપવામાં આવેલા છે તે આ પ્રમાણે છે.

૩ : ૨ દૈનિક નિયમો

"અમારા આશ્રિત એવા સત્સંગીએ દરરોજ સૂર્યના ઉદયની પહેલાં જ ઊઠી જવું અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરીને ત્યાર પછી જ શૌચવિધિ કરવા જવું."[૧]

સૂર્યના ઉદય પહેલા જાગવું એટલે કે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવું, કેમકે આ બ્રાહ્મમુહૂર્ત વિદ્યાભ્યાસને અર્થે તથા ભગવત્ ધ્યાનાર્થે ઉત્તમ ગણાય છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણ સત્સંગિજીવનમાં કહે છે,– "રાત્રિનો અંતિમ મુહૂર્ત, જે ચાર ઘડી બાકી રહેલો રાત્રીનો અંતિમ ભાગ તે પણ બ્રાહ્મમુહૂર્ત કહેવાય છે. આવા બ્રાહ્મમુહૂર્તમા નિદ્રા કરનારાઓના પુણ્યનો ક્ષય થાય છે."[૨] માટે આ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં મારા આશ્રિતોએ સૂઈ રહેવું નહીં. બ્રાહ્મમુહૂર્તનું કર્મ જણાવતા કહે છે કે ઊઠયાબાદ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવું. સ્મરણ બાદ શૌચક્રિયા કરવી, તે શૌચ ક્રિયા કેવી રીતે કરવી તે ભગવાન મનુ મનુસ્મૃતિમાં કહે છે,– "લિંગને એકવાર, ગુદાને ત્રણવાર અને ડાબા હાથને દશવાર માટીથી ધોવાં, બંને હાથ સાત વખત માટીથી ધોવાં શુદ્ધિ ઈચ્છનારે."[૩] વળી શૌચક્રિયામાં માટી કેવા પ્રકારની વાપરવી તેના સંબંધમાં સત્સંગિજીવનમાં કહેવામાં આવ્યું છે, "રસ્તાની–માર્ગની ધૂળ, ખારવાળી જમીનની, વિષ્ટામૂત્રાદિની અપવિત્ર સંસર્ગવાળી તથા રાફડાની મૃત્તિકા, શૌચ માટે ગ્રહણ ન કરવી. શૌચ કર્યા પછી વધેલી મૃત્તિકા અને સૂક્ષ્મ જંતુવાળી મૃત્તિકા શૌચાર્થે ગ્રહણ કરવી નહિ."[૪] અહીં શૌચક્રિયામાં પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણે નિયમિતતા બતાવી છે. તેનું રહસ્ય આવું હોઈ શકે, કે ખોટા અને અપથ્ય આહાર વિહારથી મળમૂત્રાદિકનો સમય અનિયમિત થાય છે; માટે પથ્ય એવા સાત્ત્વિક આહાર લેવો અને શૌચક્રિયામાં નિયમિતતા જાળવવી. જેથી શરીર

સ્વાસ્થ્ય તંદુરસ્ત રહે. તદુપરાંત જેમ શરીરની શુદ્ધિ માટે બાહ્યશૌચ જરૂરી છે તેમ મનની શુદ્ધિ માટે આભ્યંતર શૌચ પણ જરૂરી છે. 'આભ્યંતરશૌચ' એટલે ભાવશુદ્ધિરૂપ મનથી પવિત્રપણું અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ, માન, ઈર્ષા, કામ, ક્રોધ, અહંકાર, છળકપટ, ઈત્યાદિક દોષોનો ત્યાગ કરવો. તે કેવળ બાહ્યશૌચ કરવાથી સંપૂર્ણ શુદ્ધ થવાતું નથી. પરંતુ બાહ્યશૌચ સાથે આભ્યંતર શૌચ જે કરે છે તે જ સંપૂર્ણ શુદ્ધ થાય છે. આમ, ઉઠવું, સ્મરણ અને શૌચવિધિ ઉપર પ્રમાણે કરવા, ત્યારપછીનો વિધિ આગળ કહે છે.

"ત્યારપછી એક જ સ્થળે બેસીને દાતણ કરવું અને પછી શુદ્ધ જળ વડે સ્નાન કરીને ધોયેલા બે વસ્ત્રો પહેરવા."[૫]

શા માટે એક જ સ્થાને બેસીને દાતણ કરવું ? જ્યાં ત્યાં ઊભા ઊભા ચાલતા ચાલતા દાંતણ કરવાથી, દાતણ કરતી વખતે થૂકવું તેમજ ઉલ ઉતારવી પડે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં થૂંક કે ઉલથી ગંદકી થાય છે અને ગંદકીને કારણે રોગનો પણ ફેલાવો થઈ શકે, આ તેનું પહેલું કારણ છે. હવે બીજું કારણ એ છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં ગામડાનાં સત્સંગી હરિભક્ત સવારે દાતણ કરતાં કરતાં શૌચ માટે (સંડાસ માટે) ગામની બહાર જતા હતા. તેમને રસ્તામાં ઠેસ લાગતા જમીન પર પડ્યા અને મોઢામાં રહેલું દાતણ એવું લાગ્યું કે તેમનું તત્કાળ ત્યાં જ અકાળે અવસાન થયું. આમ, ક્યારેક દૈવ વસાત હરતા–ફરતા દાતણ કરવાથી પણ મૃત્યુ સંબંધી આપત્તિ આવતી હોય છે. પોતાના આશ્રિતોને આવું દુઃખ ન થાય તે માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ આજ્ઞા આપી હશે, તદુપરાંત અહીં દાતણ કરવાની સાથે શારીરિક સુખાકારી પણ રહેલી છે. દાંત સારી રીતે સાફ કરવા એ અત્યંત જરૂરી છે. "આજના ડૉક્ટરો આના સંબંધમાં ત્યાં સુધી કહે છે કે, મનુષ્યના મોટા ભાગનાં દર્દો દાંતની અશુદ્ધિને લીધે પેદા થાય છે. દાંતમાં રહેલો ખોરાક સડીને જંતુ પેદા કરે છે; ને જંતુઓ ખોરાક સાથે પેટમાં જઈને શરીરમાં અનેક રોગો પેદા કરે છે; માટે દાંતની સ્વચ્છતાની પ્રથમ જરૂર છે. શારીરિક સુખાકારી અને બળમાં વખણાતી જર્મન પ્રજાના દાંત દુનિયામાં સૌથી ખૂબ જ સ્વચ્છ ગણાય છે."[૬] દાતણ કરતી વખતે એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, દાતણ કરતી વખતે દાંત સાથે દાતણ ઘસવામાં બહુ જોરથી ઘસતાં પેઢાંને બહુ ઘસારો લાગી લોહી ન નીકળે તેમ સાફ કરવા. દાંતણ કર્યા પછી પવિત્ર જળ વડે સ્નાન કરવું. શતાનંદમુનિ પદ્મપુરાણનું વિધાન ટાંકતા અર્થદીપિકા ટીકામાં કહે છે,– "નદીમાં, સાગરમાં, સરોવરમાં, તળાવમાં, વાવમાં, અગર કૂવામાંના શીતળ જળ વડે નિત્ય સ્નાન કરવું તેને ઉત્તમ કહેલું છે."[૭] ત્યાર પછી બે ધોયેલાં વસ્ત્ર, તેમાં એક વસ્ત્ર પહેરવું અને બીજું વસ્ત્ર ઓઢવું. એ વસ્ત્ર પહેરીને માત્ર પૂજા વગેરેમાં બેસવું એ અર્ધનગ્ન સ્થિતિ ગણાય છે. ગરીબ મનુષ્યો અને બ્રાહ્મણોને બીજું વસ્ત્ર ન હોય તો તેને બદલે યજ્ઞોપવિત અથવા યોગ પટ્ટ લેવું.

"પછી પવિત્ર જમીન પર પાથરેલું, શુદ્ધ અને બીજા કોઈ આસનને અડયું ન હોય તથા જેના ઉપર સારી રીતે બેસાય તેમ હોય એવા આસન ઉપર પૂર્વાભિમુખે અથવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી આચમન કરવું."[૮]

આ શ્લોકથી ભગવાનની પૂજા કરવાનો વિધિ કહે છે. વસ્ત્ર ધારણ કર્યા પછી 'પવિત્ર' અર્થાત્ માટી તથા છાણથી લીપેલી, અપવિત્ર વસ્તુના સ્પર્શથી રહિત એવી ભૂમિમાં અથવા એવું સ્થાન ન હોય તો મંદિર વગેરેમાં, અને તે પણ ન બને તો વાળી ઝાડીને સાફ કરી પાણી છાંટીને શુદ્ધ કરેલા સ્થળમાં અસંકીર્ણ આસન નાંખીને એવા શુદ્ધ આસન ઉપર બેસીને આચમન કરવું. આસનના સંબંધમાં પદ્મપુરાણ અંતર્ગત શિવગીતામાં કહ્યું છે કે– "કાંબળીના આસનથી મનુષ્યના સર્વે મનોરથ પૂર્ણ થાય છે, કાળિયાર મૃગના ચામડાના આસનથી મુક્તિ મળે છે, વાઘના ચામડાના આસનથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ઉત્તર અથવા પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખીને જપ તથા પૂજા કરવાં. હવે આસન જો પથ્થરનું હોય તો દુ:ખ પામે છે. લાકડાના આસનથી નાના પ્રકારના રોગ થાય છે. લુગડાનું આસન હોય તો દરિદ્રતા આવે છે અને જમીન ઉપર જ બેસે તો મંત્રની સિદ્ધિ થતી નથી."[૯] હવે પૂજા કરવા માટે કંઈ દિશામાં મુખ રાખવું ? પૂર્વદિશા પ્રગતિની દિશા છે, પશ્ચિમ દિશા અધોગતિની દિશા છે. પૂર્વમાં સૂર્ય ઉગે છે એની પ્રગતિ થાય છે ચડતો જ જાય છે. પશ્ચિમ સામે એ ઢળતો જ જાય છે. ઉત્તરદિશા દેવની દિશા ગણાય છે અને દક્ષિણદિશા અસુરોની – રાક્ષસોની દિશા ગણાય છે. માટે પૂર્વદિશા અથવા ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખીને પૂજા કરવી અને દ્વિજોએ ત્રણવાર આચમન કરવું. પૂજા કરવા બેસો ત્યારે પ્રથમ આચમન કરવું. "આચમન કરવામાં પોતાના જમણા હાથને ગોકર્ણની જેમ બનાવવો એટલે કે મધ્ય આંગળીના મધ્ય ટેરવા પાસે અંગૂઠો લાવવો એટલે એ ગોકર્ણનો આકાર બન્યો. હવે હથેળીના ભાગમાં અડદનો દાણો ડૂબે એટલુ પાણી લેવું અને ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરીને અથવા આચમનનો મંત્ર બોલીને ત્રણ વખત જળનું પ્રાશન કરવું એ આચમન છે. એ આભ્યંતર શુદ્ધિ છે."[૧૦] ત્યાર પછી–

"સત્સંગી પુઢ ષ માત્રે ચાંદલા સહિત ઉર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરવું અને સધવા સ્ત્રીઓએ પોતાના ભાલમાં કંકુનો ચાંદલો કરવો."[૧૧]

પ્રત્યેક ભક્તિ સંપ્રદાયમાં તિલક કરવાની પદ્ધતિ જુદી જુદી છે, તેમજ તિલકના દ્રવ્યમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. શતાનંદમુનિ આચાર માધવ બ્રહ્માંડના વિધાનથી વર્ણ તથા અંગુલિકાના ભેદથી ઉભા તિલકના ફળનો ભેદ પણ કહે છે,– "શ્યામ તિલક શાંતિ આપનારું છું. રાતું તિલક વશીકરણ કરનારું છે. પીળું તિલક લક્ષ્મી આપનારું છે અને ✓ત તિલકથી વિષ્ણુની પ્રીતિ થાય છે. અંગૂઠાથી કરેલું તિલક શરીરની પુષ્ટિ કરે છે, વચલી આંગળીથી કરેલા તિલકથી આયુષ્ય વધે છે. અંગૂઠાની જોડેની આંગળીથી

કરેલું તિલક નિત્ય અન્ન આપનારું છે અને છેલ્લેથી બીજી આંગળીથી(અનામિકાથી) કરેલા તિલકથી મુક્તિ મળે છે."[૧૨] જ્યારે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં તિલક ચાંદલો,– "સંવત ૧૮૮૭માં ભગવાન સ્વામિનારાયણે પંચાળામાં ફૂલદોલનો ઉત્સવ કર્યો. આ વખતે ભગવાન સ્વામિનારાયણે ચંદન જેવી માટીની ગોટીઓ તૈયાર કરાવી સંતોને આપી અને બીજે દિવસે તિલક કરી આવવા જણાવ્યું. બીજે દિવસે સંતો જાતજાતના આડાંઉભા તિલક કરીને આવ્યા. ભગવાન સ્વામિનારાયણે મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને બોલાવી તેમના કપાળમાં ચંદનનું ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક અને વચ્ચે ગોળ કુમકુમનો ચાંદલો કરી સૌને બતાવ્યું કે, 'આ અમારા તિલક' એમ ત્યારથી તિલક–ચાંદલો અસ્તિત્વમાં આવ્યો. વળી ભક્ત પોતાનું મસ્તક પ્રભુનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી દે છે. આથી પ્રેમની સમર્પણ ભાવનાવશ ભક્ત પ્રભુનાં ચરણોની છાપ પોતાના કપાળમાં – બુદ્ધિમાં ભગવાનનો વાસ થાય તો શુભ વિચારો થાય એ ભાવનાથી. બળ સૂચક બાહુઓ પર – ભૂજામાં ભગવાન વસે તો સત્કાર્યો થાય એ ભાવનાથી તથા પ્રાણના આધાર સમા હૃદય પર – હૃદયમાં ભગવાન બિરાજે તો શુભ ભાવનાઓ ધબકે એ હેતુથી અંકિત કરે છે. આમ, વિચાર, ભાવના અને કર્મના શુભ હેતુ માટે ચાર સ્થાને તિલક–ચાંદલો કરવામાં આવે છે. અહીં તિલક એ ભગવાનનાં ચરણારવિંદ છે તો ચાંદલો ભક્તનું પ્રતીક છે. ભક્તનું સ્થાન ભગવાનના ચરણમાં જ હોય. આમ, ભગવાન સાથે ભગવાનના ઉત્તમ ભક્તની પણ સેવા ભક્તે સહિત ભગવાનની યુગલ ઉપાસના સૂચિત થાય છે."[૧૩]

"જેમને ગુઢની પાસેથી શ્રીકૃષ્ણના મંત્રની દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હોય એવા દ્વિજાતિના લોકોએ ગળામાં તુલસીની બેવડીમાળા હરહંમેશ ધારણ કરવી તથા લલાટ વગેરે સ્થળોએ ઊભું તિલક કરવું."[૧૪]

કોઈ પણ સંપ્રદાય સ્થપાય ત્યારે તેના નિયમો અને આચાર વિચારનું બંધારણ અવશ્ય થાય છે. એવા બંધારણીય સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની પિછાણ વિશિષ્ટ પ્રકારે સમાજમાં હોવી જોઈએ; કેમકે કયો માણસ કયાં ધર્મ–સંપ્રદાયમાં માને છે કે અનુયાયી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. તેવી જ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં સાંકેતિક દાર્શનિક ચિહ્નો છે. આ ચિહ્નોમાં કંઠી અને તિલક એ બે મુખ્ય છે. જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો અનુયાયી બનતા પહેલા તેણે 'વર્તમાન દીક્ષા' ધારણ કરવી પડે છે. 'જે સંદર્ભ નં. ૧૪ના શ્લોકમાં cSQ6NL1FFc શબ્દ વપરાયેલ છે. તેમાં જે દીક્ષાનો ઉલ્લેખ છે તે 'વર્તમાન દીક્ષા'નો છે. 'વર્તમાન દીક્ષા' એટલે ભગવાનની શરણાગતિ તે. તે દીક્ષામંત્ર આ પ્રમાણે છે– "કાળ, માયા, પાપ, કર્મ, યમ વગેરેના ભયથી ત્રસ્ત(આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી પીડિત) એવો હું ભગવાન સ્વામિનારાયણને શરણે આવ્યો છું. તેઓ મારું રક્ષણ કરે.[૧૪] આમ, આ મંત્ર બોલીને કંઠી ધારણ કરવી.

આ કંઠી પણ તુલસીની પહેરવાની કહી છે. કારણ કે, 'તુલસી એ સમર્પણનું પ્રતીક છે, કોઈ પણ પદાર્થનું દાન આપતી વખતે 'આ મારું નથી, ભગવાનું છે' એવા ભાવ સાથે તેના પર તુલસીપત્ર મૂકવામાં આવે છે. ભગવાનને ભોગ ધરાવતી વખતે પણ તુલસીપત્ર મૂકીએ છીએ, આ જ ભાવનાથી આપણો દેહ પણ આ રીતે ભગવાનને સમર્પિત કરીએ છીએ કે, 'હે પ્રભુ ! આ દેહ તારો છે મારો નથી.' શરીર પર તુલસીપત્ર મૂકવાના ભાવરૂપે તુલસી કાષ્ઠની કંઠી ગળામાં ધારણ કરવામાં આવે છે પછી અન્ય પવિત્ર કાષ્ઠ–ચંદન વગેરેની કંઠી પણ આજ ભાવનાથી ધારણ કરાય છે."[૧૬] વળી આ કંઠીની બે શેર શા માટે રાખવામાં આવી છે ? તેનું કારણ શતાનંદમુનિ શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાં આ પ્રમાણે આપે છે– "કંઠીની બે સેર પહેરવી તેનું શું કારણ છે ? તો રાધાકૃષ્ણ (ભક્ત–ભગવાન) એમ બે સ્વરૂપોની ઉપાસના સૂચવવા માટે જ છે એમ સમજવું."[૧૭] એ જ પ્રમાણે "ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ ભક્તે સહિત ભગવાનની સેવા કરવાનું જણાવ્યું છે."[૧૮] આમ, ભક્તે સહિત ભગવાનની ઉપાસના ભગવાન સ્વામિનારાયણને અભિપ્રેત છે. આ સિદ્ધાંત માટે જ કંઠીમાં બે સેર રાખવામાં આવે છે. વળી આ વર્તમાન દીક્ષા કોની પાસેથી ગ્રહણ કરવી તેના સંદર્ભમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ આ શ્લોકમાં (સંદર્ભ નં. ૧૪ના શ્લોક નં. ૪૧માં) cUZMoc શબ્દ પ્રયોજીને ગુઢ પાસેથી દીક્ષા લેવાનું સ્પષ્ટ સૂચવે છે. પરંતુ અહીં સાંપ્રદાયિક પ્રણાલિકા અનુસાર શતાનંદમુનિએ અર્થદીપિકા ટીકામાં cUZMoc શબ્દનો અર્થ આચાર્ય કરેલો છે. શતાનંદમુનિ આજ શ્લોકની ટીકામાં ગુરુના લક્ષણો આ પ્રમાણે આપે છે– cc cUc અંધકારવાચક છે અને cZc તેનો નાશ કરનાર છે. અંધકારનો (અજ્ઞાનનો) નાશ કરે તેથી તેને 'ગુઢ' કહેવાય છે."[૧૯] વળી "જિતેન્દ્રિય, પવિત્ર, ડહાપણ–વાળો, સર્વ અંગે સારો, ધર્મમાં સારી રીતે રહેલો, મન, વાણી અને કર્મ વડે ભય પામેલાને અભય આપનારા ગુઢ કહેવાય છે."[૨૦] તેમજ "આવો ધર્મવંશનો હોય પણ વિષ્ણુ ભક્તિ રહિત હોય તો તે ગુઢ નથી."[૨૧] વૈષ્ણવ ગુઢની વાત કરીને, આગળ જણાવે છે કે, cc ; < , 1F6ZICTM U-NL1FF NFT GFCo Pcc અર્થાત્ જેનામાં સારાં લક્ષણો નથી તે ગુઢ દીક્ષા આપવા માટે યોગ્ય નથી. વળી "જ્ઞાન ભક્તિવાળો પણ જે સ્વધર્મ વિનાનો હોય તેને ગુઢ ન કરવો તથા જેનું ચિત્ત સ્ત્રીથી હરાયેલું હોય તેને ગુઢ ન કરવો; જેમ નપુંસકનો સંગ કરનારી યુવાન સ્ત્રીને સંતાન ન થાય. તેમ સ્ત્રીમાં આસક્ત ગુઢ પાસેથી લીધેલા દીક્ષા, જ્ઞાન અને ભક્તિ ફળતા નથી."[૨૨]

આમ, ઉપરોક્ત લક્ષણો જોતા જણાય છે કે દીક્ષા લેવા માટે ગુઢના લક્ષણ વિશેષ અગત્યના છે. વંશપરંપરાથી કે ગાદીનાં અધિકારીથી થયેલા ગુઢ નહીં પણ લક્ષણેયુક્ત એવા એકાંતિક ગુઢ જ દીક્ષા આપવા યોગ્ય છે.

હિન્દુધર્મમાં દરેક સંપ્રદાયની તેના તિલક પરથી ઓળખાણ થાય છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં તિલકની પ્રણાલિકા છે. તિલક ભગવાનના ચરણારવિંદની નિશાની રૂપે દરેક વૈષ્ણવ મસ્તકે ધરે છે. તેથી અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણ ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરવાની આજ્ઞા આપી છે. વળી શાસ્ત્રોમાં આ ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલકનો ઘણો મહિમા વર્ણવ્યો છે. શતાનંદમુનિએ ઘણા બધા શાસ્ત્રોના સંદર્ભો આપ્યા છે. જેમકે– નિર્ણય સિંધુ, બૃહદનારદીયપુરાણ, આ✓લાયનસ્મૃતિ, વૃદ્ધપરાશરસ્મૃતિ પદ્મપુરાણ, ધર્મસિંધુ, મદનપારિજાત, કૂર્મપુરાણ, ભક્તિ વિલાસ તથા ઊર્ધ્વપુંડ્ર ધારણવાદ વગેરે આ તમામ શાસ્ત્રોમાં ઊર્ધ્વપુંડ્રનો મહિમા છે. એનો સારાંશ એ છે કે, "જે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક ધારણ કરતો નથી. તેણે કરેલા યજ્ઞ, દાન, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, પિતૃકર્મ વગેરેને પરમાત્મા સ્વીકારતા નથી, એ સર્વે નિષ્ફળ જાય છે."[૨૩] હવે એ ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક શાનાથી કરવું ? તે આગળ જણાવે છે–

"તે ઊભું તિલક તો ગોપી ચંદન વડે કરવું, અથવા ભગવાનની પૂજા કરતાં વધેલા અને કેશર વગેરે મેળવેલા હરિચંદન વડે કરવું અને તે ઊભા તિલકની મધ્યમાં જ તે તિલકના જ ચંદન વડે ગોળ ચાંદલો કરવો અથવા રાધિકાજીની અને લક્ષ્મીજીની પ્રસાદીના કંકુ વડે ગોળ ચાંદલો કરવો."[૨૪]

"દ્વારિકામાં ગોમતીજીના કાંઠે પ્રેમરૂપા ગોપીઓના દેહ પડી ગયા અને એમના દેહ સમૂહમાંથી ઉપજેલી મૃતિકાને ગોપીચંદન કહેવામાં આવે છે. ગોપીઓના પ્રભુ પ્રેમની પીળાશ, ભક્તિની ભીનાશ અને સ્નેહની ચિકાશ આ માટીમાં ઉતરી હોવાથી એ પવિત્ર બની છે. અહીં ગોપી ચંદનને ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તોના સંબંધવાળા તીર્થની મૃત્તિકાના અર્થમાં લઈ શકાય. આમ તો પ્રભુ પ્રગટ થઈને જ્યાં જ્યાં વિચર્યા હોય એ સ્થળની રજે રજ ગોપીચંદન જ ગણાય. પરંતુ આ સ્થાનોમાં જે સ્થાનની મૃતિકા તિલક કરવામાં વધુ અનુકૂળ આવે એનો વધારે વપરાશ થાય. આજ કારણથી ઘેડ વિસ્તારમાં આવેલ પંચાળાની માટી કે જ્યાં પૂર્ણ પુઢષોત્તમ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુએ સંતો સહિત ખૂબ વિચર્યા રાસ રમ્યા છે, આ માટીમાં પ્રભુના પાદ સ્પર્શથી પિળાશ, ભીનાશ અને ચિકાશ ઉતરી આવી હોવાથી જૂના સમયથી સંપ્રદાયમાં આ પવિત્ર માટીનો ગોપીચંદન તરીકે તિલક કરવામાં વધારે વપરાશ થતો આવ્યો છે. તિલક કરવાનું દ્રવ્ય ભગવાનના સંબંધવાળું હોવું જોઈએ. આ કારણથી ભગવાનની પૂજા કરતાં વધેલાં કેશર કુમ કુમ યુક્ત ચંદનથી તિલક કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, ઉનાળામાં મોટા મંદિરોમાં ઠાકોરજીને ચંદનના શણગાર–વાઘા કરવામાં આવે છે. એ પ્રભુ પ્રસાદીના ચંદનની ગોટીઓથી તિલક કરવાની પ્રથા ઘણા સમયથી ચાલી આવે છે."[૨૫]

"તિલક એ ભગવાનના ચરણારવિંદની નિશાન છે; અને વચ્ચે ચાંદલો એ રાધાલક્ષ્મી અનન્ય

ભક્તરૂપે ભગવાનની સદા સમીપમાં કે અતિસ્નેહે કરીને અંગમાં પણ રહેનારી નિત્ય શક્તિઓ છે તેમનું ચિહ્ન છે. માટે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક એકલું જ નહિ, પણ ચાંદલા સહિત જ કરવાની આજ્ઞા છે. તે ચાંદલો ચંદનનો કરવો અથવા તો રાધાલક્ષ્મીની પ્રસાદીનું કુમકુમ હોય તેનાથી કરવો."[૨૬]

"વળી, તિલક ચાંદલો દાસત્વ વ્યક્ત કરે છે. આથી અંતરમાં 'હું ભગવાનનો દાસ છું' એનું સતત અનુસંધાન રહે, તેનાથી જીવનમાં નમ્રતા આવે છે. વળી ભગવાનની નાની મોટી આજ્ઞાઓ પાળવાનું પણ સતત જાણપણું રહે. કદાચ આપણે ભૂલ કરી બેસીએ તો ભગવાન અન્ય વ્યક્તિઓમાં રહીને પણ આપણને સન્માર્ગે વાળે, આથી જીવનમાં ખોટું કામ કરતાં આપણે સહેજે અટકીએ છીએ, નૈતિક બળ વધે છે. દુર્જનો આપણને ભક્ત જાણીને જાતે જ દૂર રહે છે. આથી ખોટી સોબતથી સહજપણે બચી શકાય છે. લોકલાજ તૂટે છે. ભગવાનના ભક્તપણાની અસ્મિતા જાગૃત થાય છે. હિંમત પ્રગટ થાય છે. આથી ભક્ત મનનો ગુલામ નથી બનતો પણ મનનો સ્વામી બને છે– પરિણામે આંતરિક દોષો પર પણ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મબળ પ્રગટે છે અને ભગવાનના આશરાનું બળ પણ પ્રગટ થાય છે. આમ, તિલક–ચાંદલો પણ દાસત્ત્વ ભાવનું, ભક્તપણાનું સતત જાણપણું આપતું લાભદાયક ચિહ્ન છે."[૨૭]

આમ, તિલક–ચાંદલો કરવામાં વપરાતા દ્રવ્યનો મહિમા કેટલો છે. તથા તિલક–ચાંદલો શેનું પ્રતીક છે ? તેમજ તિલક–ચાંદલો કરવાથી આ લોકમાં થતાં ફાયદા ઉપરાંત આધ્યાત્મિકતાનો જીવનમાં વિકાસ થાય છે. એ તમામ વિગતો આપણે જોઈ, હવે આગળ જણાવે છે–

"વિધવા સ્ત્રીએ કપાળમાં તિલક કે ચાંદલો ન કરવાં, અને ત્યારપછી અમારા સર્વે આશ્રિતોએ શ્રીકૃષ્ણની માનસી પૂજા કરવી અને ત્યારે પછી શ્રી રાધાકૃષ્ણની ચિત્ર પ્રતિમાને આદરપૂર્વક પ્રણામ કરીને પછી શક્તિ પ્રમાણે તેમના મંત્રનો જપ કરીને પછી જ વ્યવહારનાં કાર્યો કરવા."[૨૮]

જેમનો પતિ મરણ પામ્યો છે એવી વિધવા સ્ત્રીઓએ કપાળમાં ઊભું તિલક કે ચાંદલો ન કરવો. કેમકે તિલક અને ચાંદલોએ ભૂષણરૂપ છે તેથી વિધવાને તેનો નિષેધ છે, માટે વિધવા સ્ત્રીઓએ તિલક કે ચાંદલો ન કરવો. ત્યાર પછી સર્વે સત્સંગીઓએ ભગવાનની માનસી પૂજા કરવી. ભગવાન પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે વિરાજતા હોય ત્યારે વિવિધ ઉપચારોથી ભગવાનની સેવા કરવી. ભગવાન પ્રત્યક્ષ ન હોય ત્યારે અર્ચાસ્વરૂપની પણ પ્રત્યક્ષ ઉપચારો વડે સેવા કરવી. પરંતુ ક્યારેક અર્ચાસ્વરૂપ પણ ન હોય, તો ક્યારેક ઉપચાર દ્રવ્યો આપણી પાસે ન હોય ? તો એ સમયે ભગવાનની મનોમય મૂર્તિની મનોમયી પદાર્થો વડે પૂજા કરવી, સેવા કરવી તેને જ 'માનસી પૂજા' કહેવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, મન દ્વારા કરવામાં આવતી પૂજા એટલે 'માનસી પૂજા'. હવે આ માનસી પૂજા કેવી રીતે કરવી ? તો,

"શુદ્ધભાવે, ભગવાનને વિષે પ્રેમે કરીને અતિરોમાંચિત ગાત્ર થઈને તથા ગદગદ કંઠ થઈને જો ભગવાનની પ્રત્યક્ષ પૂજા કરે છે. અથવા એવી રીતે જ ભગવાનની માનસી પૂજા કરે છે તો એ બેય શ્રેષ્ઠ છે."[૨૯] આ માનસી પૂજા કેટલી વખત કરી શકાય ?

"પ્રત્યક્ષ પૂજાની જેમ જ સમય–સમયની માનસી પુજા થઈ શકે છે. ભગવાનને મધુર સ્વરે જગાડવા, કોમળ દાતણ વડે દંત ધાવન કરાવવું, મુખપ્રક્ષાલન કરાવવું, સ્નાન કરાવવું વગેરે સેવા મનથી પણ થઈ શકે છે. ઋતુ અનુસાર વસ્ત્રો, પુષ્પ–હાર વગેરે ધારણ કરાવી શકાય. ગઢડા અંત્યપ્રકરણના ૨૩માં વચનામૃતમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે માનસી પૂજા કેવી રીતે કરી શકાય ? તેનું સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પાંચ સમયની માનસી પૂજાનું વિધાન મળે છે. (૧) પ્રાતઃ માનસી– ભગવાનને જગાડવા, સ્નાનાદિક વિધિ કરાવવી, (૨) શણગાર માનસી– ભગવાનને વિવિધ શણગારો ધરાવવા, (૩) રાજભોગ માનસી–ભગવાનને વિવિધ વાનગીઓનો થાળ ધરાવવો અને વામકુક્ષી અર્થે આરામ કરાવવો. (૪) ઉત્થાન માનસી– બપોરના આરામમાંથી ઠાકોરજીને જગાડી મુખ–પ્રક્ષાલન વગેરે કરાવી જળ તથા ફળફળાદિ ધરાવવાં. (૫) શયન માનસી– રાત્રી ભોજન કરાવી ઠાકોરજીના વસ્ત્રો બદલાવી પોઢાડવાં."[૩૦] માનસી પૂજા કરવાથી વિશેષ લાભ એ થાય છે કે, ભગવાન પ્રત્યેના બધાં જ ભક્તિભાવ તેમાં પૂરા કરી શકાય છે. આપણને ગમતા પદાર્થો ભગવાનની સેવામાં વાપરી શકાય, ભાવતા ભોજનો જમાડી શકાય અને ઈચ્છાનુસાર શણગાર પણ પહેરાવી શકાય. તદુપરાંત માનસી પૂજા કરવાથી મનની સ્થિરતા તથા એકાગ્રતા વધે છે અને ચિત્તમાં શાંતિનો અનુભવ થાય છે. માનસી પૂજા કર્યા બાદ રાધાકૃષ્ણ એટલે પોતાના ઈષ્ટદેવની ચિતરેલી પ્રતિમાને આદર થકી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવાં, સાષ્ટાંગ એટલે શરીરનાં, હાથ, પગ, ઢીંચણ, હૃદય, મસ્તક, નેત્રો, મન અને વાણીએ આઠ અંગો સહિત પ્રણામ કરવા તે અને સ્ત્રીઓએ પંચાગ પ્રણામ કરવા, ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે અષ્ટાક્ષર– cA|ïFèC SQ6NF;Mèl:Dc મંત્રનો જાપ કરવો. ત્યાર પછી પોતાના અધિકારને અનુસરીને વ્યવહારથી પોતાના નિર્વાહને ઉપયોગી એવા પદાર્થ મેળવવા. આમ, આ પ્રમાણે દરરોજ સવારે કરવાના કર્મો કહ્યા અને હવે દરરોજ સાંજે કરવાના કર્મોનો વિધિ કહે છે.

"અમારા સર્વે આશ્રિતોએ દરરોજ સાંજના સમયે ભગવાનના મંદિરમાં જવું અને ત્યાં ઊંચા સૂરથી રાધિકાજીના પતિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં નામોનું સંકીર્તન કરવું અને ત્યાં મંદિરમાં ખૂબ આદરથી ભગવાનની કથાવાર્તા કરવી તથા સાંભળવી અને ઉત્સવના દિવસે તો વાજિંત્રો સહિત કીર્તન ગાવાં."[૩૧]

દરરોજ સાંજે ભગવાનના મંદિરે જવું અને ત્યાં ભગવાનના નામગુણનું કીર્તન એકાગ્રચિત્તે મોટેથી

ઉચ્ચારવું. કેમ કે કલિયુગમાં ભગવાનના કીર્તનથી જ પરમમુક્તિ મળે છે. એમ શ્રીમદ્દ, ભાગવતમાં કહેલું છે,– "હે રાજન્ ! કલિયુગ એ દોષની ખાણ છે પણ તેમાં એક મોટો ગુણ રહેલો છે તે એ કે કૃષ્ણના કીર્તનથી જ મુક્ત થઈને પરમપદને પામે છે. સત્યુગમાં વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતામાં યજ્ઞો વડે વિષ્ણુપૂજન કરવાથી અને દ્વાપરમાં પરિચર્યાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે કળિયુગમાં ભગવાનના કીર્તનથી જ તે ફળ મળે છે."[૩૨] આમ, કળિયુગમાં ભગવાનના નામ કીર્તનથી જ સર્વ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. વળી આ કીર્તનો કેવી રીતે ગાવા ? કે જેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય. તેના સંદર્ભમાં વચનામૃતમાં કહ્યું છે– "મૃદંગ, સારંગી, સરોદા, તાલ ઈત્યાદિક વાજિંત્ર વજાડીને કીર્તન ગાવવાં તેને વિષે જો ભગવાનની સ્મૃતિ ન રહે તો એ ગાયું તે ન ગાયા જેવું છે અને ભગવાનને વિસારીને તો જગતમાં કેટલાક જીવ ગાય છે તથા વાજિંત્ર વજાડે છે પણ તેણે કરીને તેના મનમાં શાંતિ આવતી નથી. તે માટે ભગવાનનાં કીર્તન ગાવવાં તથા નામ રટન કરવું તથા નારાયણ ધૂન્ય કરવી ઈત્યાદિક જે જે કરવું તે ભગવાનની મૂર્તિને સંભારીને જ કરવું."[૩૩] વળી, નામ સંકીર્તન મોટેથી શા માટે કરવું ? તો તે અંગે પદ્મપુરાણ જણાવે છે કે– "હરે ! કેશવ ! ગોવિંદ ! વાસુદેવ ! હે જગત્ પ્રભો ! એ રીતે જેઓ હંમેશા ઉચ્ચે સ્વરે બોલે છે તેમને કલિયુગ બાધ પમાડતો નથી."[૩૩] આમ, પરમાત્માના નામોનું સંકીર્તન કર્યા પછી ભગવાન સંબંધી કથાવાર્તા પરમ આદરથી કરવી તથા સાંભળવી. કથાવાર્તા એટલે ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાવાં અને સાંભળવા તે. આ કથાવાર્તા કરવાથી કે સાંભળવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અંગે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે,– "જે પુઢષો તમારા ચરિત્રને સાંભળે છે, ગાય છે, મોટેથી ઉચ્ચારે છે અને એક ચિત્તે તેનું સ્મરણ કરે છે, વખાણ કરે છે તેઓ જ થોડા સમયમાં સંસાર સાગરથી શાંતિ પમાડનારા એવા તમારા ચરણકમળને પામે છે."[૩૪] અને જ્યારે ઉત્સવ એટલે કે એકાદશી, પૂર્ણિમાં, જન્માષ્ટમી વગેરે દિવસોમાં વીણા, મૃદંગ, સારંગી, સરોદા વગેરે વાજિંત્રો વડે ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં કીર્તનો ગાવા; અહીં 'કીર્તન' શબ્દથી 'મહાપૂજાદિક'નું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું. તેમજ તે દિવસે ફળદાન, અન્નદાન અને ભગવાનની મૂર્તિ આગળ નૃત્ય વગેરે પર્વમાં તો નિત્ય કરવું.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે નિત્યે કરવાના કર્મ કહ્યા. આ નિત્ય કરવાના અમુક નિયમો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે કે, દાતણ, શૌચ, સ્નાન વગેરે જેવી સાવ સામાન્ય બાબતનું પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણે શા માટે માર્ગદર્શન આપ્યું હશે ? ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયના લોકોમાં, ખાસ કરીને ખેડૂતો અને એવા મહેનતકશ ધંધો કરનારા લોકોમાં અંગત સ્વચ્છતા જેવી કે શૌચ જઈ પાણી વાપરવું, શૌચ જઈને હાથ બરાબર ધોવાં, નાહવું–ધોવું વગેરે તરફ પણ બહુ ઉપેક્ષાવૃત્તિ હતી. સ્ત્રીઓ પણ ચોખ્ખાઈ, સુઘડતા તરફ બહુ ધ્યાન આપતી નહીં. રસોઈ કરતી વખતે પણ સામાન્ય સ્વચ્છતાના

નિયમો તરફ બેદરકાર રહેવાનું વલણ જોવામાં આવતું. જેનું વર્ણન ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

"એક સમે મહારાજે કાલવાણી(ગામમાં) તુલસી વિવાહ કર્યો. તે એક કણબીને ઘેર મહારાજ ઊગમણે મુખારવિંદે વિરાજમાન હતા.....પછી એક બાઈ કહે, 'રસોઈ કરું ને મારે ઘેર જમવા પધારો.' ત્યારે મહારાજ કહે, 'બાઈના હાથનું અમારે ખપે નહીં, અમારે સાધુ રસોઈ કરે ઠીક.' પછી બાઈ કહે, 'તમે કહો તો નાહીને કરું.' પછી મહારાજે કહ્યું, 'ના, ના, બાઈ માણસને નીમ(નિયમ) નહીં. એ તો પાણી ભરવા જાય ને કામ પડ્યાં મૂકીને દિશાએ જાય (શૌચવિધિ) તે (શૌચ પછી) પાણી લીધા વગર બેડુ ભરીને ચાલી આવે; અને રસોઈ કરતી હોય ને ચૂલા આગળ છોકરું ઝાડે ફરી જાય, પછી એક હાથમાં કળશિયો લઈને એક હાથમાં છોકરાનું બાવડું ઝાલે પછી છોકરાને ધૂએ, પછી એક હાથ ધૂએ, તે ન ધોયા જેવો ને પછી રોટલા કરવા બેસે, તે આગળ વિષ્ટા ઉપર માખો બેસે અને તે માખો રોટલા ઉપર બેસે; માટે અમને નથી ગમતું.' પછી ભાઈ બેઠા હતા તે રાજી થયા, જે મહારાજે સારી શિખામણ દીધી."[૩૬]

તેવી જ રીતે પુરુષો પણ અસ્વચ્છતામાં સ્ત્રીઓથી એક તસુ ઓછા ઉતરે એવા નહોતા ! ભાયાત્માનંદ સ્વામીની એ વાતમાં આગળ એ જ બાબત આવે છે. "મહારાજે, પછી તે ભાઈને કહ્યું જે, 'વગડામાં નદી છે ? 'ત્યારે કહે, 'ના મહારાજ, વગડામાં નદી નથી.' ત્યારે પાણીનું કેમ કરો છો ?.....પછી મહારાજે કહ્યું, 'દિશાએ જાવું હોય અને તરસ લાગી હોય ને પાણી થોડું હોય, તેનું કેમ કરો ? ત્યારે તે કહે, 'જે બે ઘડી પ્યાસ વેઠીએ પણ પાણી લઈને(દિશાએ) જઈએ; ત્યારે છોકરા પડખે બેઠા હતા. તે કહે, 'ના મહારાજ, પાણી કોઈ લેતા નથી.' પછી મહારાજે કહ્યું જે, 'અમારે સત્સંગી કળશિયો (લોટો) લઈને (શૌચ) જાય, ને તેણે સાતવાર હાથ માટી યાવવા, (માટીએ ઘસીને પાણીથી ધોવા) ને નાહીને જમવું. એ દિશની ઘણીક વાર્તા કરી.'[૩૭]

આમ, આ બંને વાતો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે તે સમયની પ્રજામાં આવા પ્રાથમિક નિયમોનો પણ અભાવ હતો, તેવી જંગલી જનાવર જેવી પ્રજાને ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ નિયમો દ્વારા સુસંસ્કારી બનાવી છે. હવે આગળ નૈમિત્તિક નિયમો જણાવે છે.

૩ : ૩ નૈમિત્તિક નિયમો

કોઈપણ જન્મ, મરણ, ગ્રહણ વગેરે નિમિત્તે પાળવામાં આવતા નિયમોને નૈમિત્તિક નિયમો કહે છે.

૩ : ૩ : ૧ આચાર્ય સત્કાર

"અમારા સઘળાં આશ્રિતોએ પોતાના આચાર્યની સાથે ક્યારેય વાદવિવાદ ન કરવો; પરંતુ પોતાની

શક્તિ પ્રમાણે તેમની તો અન્ન, ધન, વસ્ત્ર વગેરે વડે સેવા કરવી અને અમારા આશ્રિતોએ પોતાના આચાર્યશ્રી પધારે છે એમ સાંભળીને સત્ત્વરે આદરપૂર્વક સામા લેવા જવું અને જ્યારે એ પાછા વળે ત્યારે ગામની ભાગોળ સુધી એમને વળાવવા જવું."[૩૮]

પોતાના આચાર્ય એટલે ગુરુ તેની સાથે ક્યારેય પણ વિવાદ ન કરવો અર્થાત્ તેમના વચનનો પ્રતિવાદ કરવો વગેરે લક્ષણવાળી વાણી, કલહ તથા અપમાન ન કરવું. કેમકે,– "ગુરુની અવજ્ઞાથી તથા શ્રુતિ શાસ્ત્રોની નિંદાથી, શિષ્ય પાપબુદ્ધિવાળો થાય છે, જેની વિશુદ્ધિ યમથી પણ થતી નથી."[૩૯] માટે ગુરુના વાક્યનું સર્વપ્રકારે પરમ આદરથકી પાલન કરવું. એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વે મનુષ્યે પોતાના આચાર્યની અન્ન, ધન તથા વસ્ત્રાદિ ભેટ–સામગ્રી વડે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દેવની પેઠે પૂજન કરવું; કેમકે ગુરુમાં સર્વ દેવો નિવાસ કરીને રહેલા છે. વળી બીજી આજ્ઞા આપી છે કે મારા શિષ્ય એવા સત્સંગી પુરુષોએ પોતાના આચાર્ય પોતાને ગામ આવે છે એવું સાંભળીને તરત જ આદરપૂર્વક એટલે કે ઉત્સાહપૂર્વક વાજતે–ગાજતે પુષ્પોપચાર વગેરે સ્વાગતની સામગ્રી સહિત જવું. તેમને સામા લેવા જવું, ત્યાં સામે જઈ તેમનું વિવિધ ઉપચારો વડે પૂજા કરીને, તેઓશ્રીને વાજતે–ગાજતે નગર કે ગામમાં સન્માનપૂર્વક પધરાવવા અને જ્યારે તેઓશ્રી પાછા પધારે ત્યારે યોગ્ય વિદાય–સન્માન સહિત વાજતે–ગાજતે વળાવવા જવું. આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ શ્લોકમાં આશ્રિતોએ આચાર્ય સાથે કેવી રીતે વર્તવું ? આગમન–વિદાય વખતે માન–સન્માન કેવી રીતે કરવું ? તેનો વિવેક શીખવ્યો છે. ત્યારબાદ તપપ્રિય એવા ભગવાન સ્વામિનારાયણ આશ્રિતોને ચાતુર્માસમાં વિશેષ નિયમ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

૩ : ૩ : ૨ ચાતુર્માસના વિશેષ નિયમો

'અમારા સઘળાં આશ્રિતોએ ચાતુર્માસમાં કોઈ એક વિશેષ નિયમ ધારણ કરવો; પરંતુ અસમર્થ એવા મનુષ્ય હોય તેમણે તો એકલા શ્રાવણ માસમાં તેવો વિશેષ નિયમ ધારણ કરવો. ભગવાનની કથાનું શ્રવણ, વાચન, ગુણોનું કીર્તન, મહાપૂજા, મન્ત્રનો જપ, સ્તોત્રોનો પાઠ, પ્રદક્ષિણાઓ તથા ભગવાનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ એ આઠ નિયમો અમે ઉત્તમ માન્યા છે. એમાંથી કોઈ એક નિયમ ભક્તિપૂર્વક વિશેષ કરીને ધારણ કરવો."[૪૦]

અષાઢસુદ એકાદશીથી કારતરસુદ એકાદશી સુધીના સમયગાળાને 'ચાતુર્માસ' કહેવાય છે. ચાતુર્માસનું પૌરાણિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, શારીરિક, વ્યાવહારિક વગેરે રીતે ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. "બલિરાજાએ ભગવાનને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું, ત્યારે ભગવાન વૈકુંઠ છોડી તેની અખંડ રક્ષા માટે સુતલમાં રહ્યા. પતિ ચાલ્યા જવાથી લક્ષ્મીજીને મૂંઝવણ થઈ. શ્રાવણી પૂર્ણિમાએ તેઓ બલિ પાસે ગયાં. તેને

રાખડી બાંધી 'ભાઈ' તરીકે સ્થાપિત કર્યો. બલિએ બહેનને માંગવા કહ્યું, ત્યારે લક્ષ્મીજીએ કહ્યું, 'ભાઈ મારે તો પતિ હોવા છતાં વૈધવ્ય જેવું થયું છે માટે ભગવાન મને આપી દે.' ભગવાન તો બલિની રક્ષામાં વચનબદ્ધ થયા હતાં. પરિસ્થિતિ વિકટ થઈ. છેવટે વચલો રસ્તો કાઢ્યો કે ચાર મહિના શિવજી અને ચાર મહિના વિષ્ણુ બલિની રક્ષામાં રહે. આ પછી ભગવાન વિષ્ણુ અષાઢસુદ એકાદશીથી કાર્તિકસુદ એકાદશી સુધી સુતલમાં રહે છે."[૪૧] વળી ભારતની આબોહવા પ્રમાણે આ ચાર મહિના વરસાદ રહે છે. તેથી પહેલાના જમાનામાં નદી, નાળાં ભરાઈ જતાં મુસાફરી થતી નહિ, વેપારીઓ ઘેર પાછા ફરે અને સાધુ સંન્યાસીઓ એક સ્થાને સ્થિર થાય, ખેડૂતને પણ કામ ઓછું હોય એટલે ચાતુર્માસમાં આવાં નિયમો–વ્રતો ગોઠવી દીધા હશે તેવો વિચાર આવી જાય, પરંતુ ચાતુર્માસના વ્રત–નિયમો વગેરેનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરીએ તો જણાય કે એક જ દષ્ટિકોણને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણા આર્ષદષ્ટા ઋષિઓએ નિયમો નથી ઘડય ા, જીવનના દરેક અંગનો ખ્યાલ રાખી, વિચાર કરી, અનુભવમાં મૂકીને વ્રત–નિયમો વગેરે જણાવ્યાં છે.

શારીરિક દષ્ટિએ જોઈએ તો ચોમાસામાં વરસાદ આવતાં વાયુના કોપથી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, તેનાથી અજીર્ણ થાય છે, ખોરાક પચતો નથી. તેવા સમયમાં એક ટાણાં, ઉપવાસ વગેરે નિયમો મનુષ્યને નિરોગી રાખે છે. તેથી જ શ્રાવણ માસમાં એક ટાણાં કરવાના નિયમ લેવામાં આવે છે. વળી "સામાન્ય સંજોગો કરતાં વર્ષાકાલીન માનસ જુદું જ હોય છે. વર્ષાથી ભીંજાયેલી માટીની મીઠી સોડમ, આકાશમાં ચઢી આવેલા વાદળાં અને વર્ષાની ધારા ક્યારેક પ્રિયજનની સ્મૃતિ કરાવે, ક્યારેય વિરહની વેદનાને જગાવે છે. ક્યારેક વર્ષાની બુંદમાં પલળતાની સાથે આહ્લાદનો ઉભરો લાવે તો ક્યારેક કામના વેગને પ્રબળ કરે છે. ચોમાસામાં પૃથ્વીના પલળવાની સાથે આપણું હૈયું પણ પલળે છે. આવી સ્થિતિમાં મનને ભગવાન સાથે ગૂંથી દેવા જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે ચાતુર્માસમાં ભક્તિપ્રધાન નિયમો પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હશે."[૪૨]

આમ, અનેક રીતે ચાતુર્માસમાં સંયમ, તપ, નિયમ તથા ભગવત્ ભક્તિ એ તમામની માણસને આવશ્યકતા છે, તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે વિશેષ નિયમ લેવા ખાસ આગ્રહ કર્યો છે. અશક્ત અને વૃદ્ધને પણ બાકાત રાખ્યા નથી. કેવળ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં જ આવા વ્રતો–નિયમો છે એવું નથી. પરંતુ દરેક ધર્મમાં એકાદ મહિનો ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ પાછી વાળી ભગવાનમાં જોડવાની વાત કરેલી છે, જેમકે જૈન ધર્મ પણ ચાતુર્માસને માને છે. તદુપરાંત મુસ્લિમ ધર્મમાં પણ વર્ષમાં એક મહિનો રોજા રાખવામાં આવેલા છે. આમ, ચાતુર્માસના વ્રત–નિયમો અનેક રીતે લાભદાયી છે. ત્યારબાદ આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ગ્રહણ વગેરે નીમિત્તે પાળવાના નિયમો કહે છે.

૩ : ૩ : ૩ સૂર્ય–ચંદ્ર ગ્રહણના નિયમો

"સૂર્યનું કે ચંદ્રનું ગ્રહણ થાય ત્યારે સર્વે જનોએ અન્ય ક્રિયાઓનો તત્કાળ ત્યાગ કરીને પવિત્ર થઈને શ્રીકૃષ્ણના મંત્રનો જપ કરવો અને ત્યાર પછી ગ્રહણ છૂટી જાય ત્યારે વસ્ત્રો સહિત સ્નાન કરીને પછી ગૃહસ્થોએ પોતાની શક્તિ અનુસાર દાન આપવાં અને ગૃહસ્થ ન હોય એવા અન્ય જનોએ માત્ર ભગવાનની પૂજા કરવી."[૪૩]

આ સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણ વિશેં ભાગવત પુરાણમાં કથા આપવામાં આવી છે,– "પૂર્વે દેવો અને દાનવોએ સમુદ્ર મંથન કર્યું, ત્યારે તેમાંથી જે અમૃત નીકળેલું, તેનું પાન કરવા માટે દેવો તથા દૈત્યો પરસ્પર ખેંચતાણ કરતા દૈત્યો એ અમૃત લઈ ગયા. એટલે ભગવાન વિષ્ણુએ માયાથી મોહીની સ્વરૂપ ધારણ કરી, દૈત્યોને મોહ પમાડી અમૃત લઈ લીધું અને અમૃતનું પાન કરાવવા માટે તેમણે દેવો–દૈત્યોની બે હરોળ બનાવરાવી. પ્રથમ દેવોને અમૃતનું પાન કરાવવા લાગ્યાં, ત્યારે રાહુ નામનો દૈત્ય દેવ વેશે દેવોની હરોળમાં સૂર્ય–ચંદ્રની વચ્ચે બેસી ગયો; ભગવાન દેવોને અમૃત પાન કરવતાં હતાં તેની સાથે દૈત્યે પણ અમૃતનું પાન કરી લીધું. તે વખતે સૂર્ય–ચંદ્રે ભગવાનને ઈશારો કર્યો કે આ તો દૈત્ય છે. ત્યારે ભગવાને તરત જ સુદર્શન ચક્ર વડે તેનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. અમૃતનો સ્પર્શ નહીં પામેલું એવું તેનું ધડ પૃથ્વી પર પડ્યું. પરંતુ તેનું મસ્તક તો અમર થઈ ગયું. તેથી ભગવાને તે મસ્તકને ગ્રહ કર્યો, જે રાહુના નામથી ઓળખાય છે. આ રાહુગ્રહ અમુક પૂનમ અને અમાસના દિવસે વૈરબુદ્ધિથી સૂર્ય–ચંદ્રનું ગ્રહણ કરે છે."[૪૪]

આ સૂર્ય–ચંદ્રની મુક્તિ માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે ભગવાનનું ભજન–કીર્તન–પ્રાર્થના–પૂજા–દાન વગેરે કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે. તંદુપરાંત ગ્રહણ સૂતક નિવૃત્તિને અર્થે વસ્ત્રે સહિત સ્નાન કરવાનું પણ કહ્યું છે. હવે આ ગ્રહણ કેટલો સમય પાળવું અને કોને કોને પાળવું ? તેના નિર્ણયમાં શતાનંદમુનિ એ અર્થદીપિકા ટીકામાં કહ્યું છે,– "સૂર્યનું ગ્રહણ થયે સતે ચાર પહોર પહેલાં ન ખાવું તથા ચંદ્રગ્રહણ થયા પહેલાં એક પહોર ભોજન કરવું નહીં. વળી સાંજે જો ગ્રહણયુક્ત સૂર્ય અસ્ત પામે તો તે દિવસ અને રાત ભોજન ન કરવું, તેમજ ગ્રહણ યુક્ત ચંદ્ર અસ્ત પામે તો આગલી રાત અને પછીનો આખો દિવસ ભોજન ન લેવું."[૪૫] આમ ગ્રહણ સમયે શા માટે ભોજન ન લેવું ? શા માટે ગ્રહણને સીધેસીધુ ન જોવું ? શા માટે શાસ્ત્રમાં આવો નિષેધ કરેલો હશે ? શાસ્ત્રના આ નિષેધ પાછળના કારણને આજના વિજ્ઞાને પણ સંશોધન કરી સાબિત કરી બતાવ્યું છે.

વળી જેમ સૂર્ય–ચંદ્ર તેજસ્વી છે, પરંતુ તેમની આગળ રાહુરૂપી આવરણ આવતા અંધારું થાય છે, તેમાંથી છૂટવા માટે ભજન કરવું પડે છે. તેમ જીવને માયારૂપી આવરણમાંથી છૂટવા એક માત્ર ઉપાય

ભજન જ છે. એવો ગલિતાર્થ પણ આ શ્લોકમાં રહેલો છે. આમ, સૂર્ય–ચંદ્ર ગ્રહણ નિમિત્તે પાળવાના નિયમો કહ્યાં. હવે આગળ દ્રવ્ય શુદ્ધિના નિયમો કહે છે.

૩ : ૩ : ૪ દ્રવ્ય–શુદ્ધિના નિયમો

"તેમણે પોતાના વ્યવસાય કે ઉદ્યમમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ધન ધાન્ય વગેરેમાંથી દશમો ભાગ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરવો અને જે દુર્બળ હોય તેમણે તો વીશમો ભાગ અર્પણ કરવો."[૪૬]

ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ શ્લોકમાં ધર્માદા અંગે આશ્રિતોને આજ્ઞા કરી છે તેની પાછળની એમની ભાવના આશ્રિતોને કેવળ સુખી કરવાની છે. "ધર્મશાસ્ત્ર બધી શુદ્ધિઓમાં દ્રવ્યશુદ્ધિને પ્રથમ સ્થાન આપે છે."[૪૭] તેમજ શતાનંદમુનિ પણ જણાવે છે કે– "ગૃહસ્થ સત્સંગી જો દશમો કે વ્યવહારે દુર્બળ હોય તે વીસમો ભાગ ન આપે તો તેની દ્રવ્ય શુદ્ધિ થતી નથી."[૪૮] વળી દ્રવ્યશુદ્ધિ ન કરવાથી તે આસુરી સંપત્તિ કલેશ–કંકાસ તે કોર્ટ–કચેરીમાં, રોગો અને વ્યસનોમાં વેડફાઈ જાય છે અને માણસ દુઃખી થાય છે. જ્યારે દ્રવ્યશુદ્ધિ કરવાથી માણસ સુખી થાય છે. કેમકે, જે અન્ન કે ધનનું દાન કરવામાં આવે છે, તે ક્ય ારેય ખૂટતું નથી, ઉલટું વધે છે એમ અથર્વવેદમાં કહ્યું છે,– "સો હાથથી એકઠું કરને હજાર હાથે વિતરણ કર."[૪૯] તેવી જ રીતે ઉપનિષદ્ પણ કહે છે કે જગતમાં જે કંઈ છે એ બધું જ પરમાત્માંથી વસાયેલું છે, "માટે ત્યાગ (દાન) સાથે તેનો ઉપભોગ કર."[૫૦] વળી આ અંગે નીતિશાસ્ત્ર પણ જણાવે છે કે– "અન્નનું દાન ગર્ભહત્યાના પાપને પણ ધોઈ નાંખે છે."[૫૧] કેવળ હિન્દુ ધર્મમાં જ દાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે એવું નથી, પરંતુ અન્ય ધર્મોમાં પણ તેનો મહિમા વર્ણવાયો છે જેમકે કુરાનમાં પણ કહ્યું છે,– "અલ્લાહને ઠરાવેલો ભાગ આપતા રહો."[૫૨] તેમજ બાઈબલમાં કહ્યું છે– "તને છૂટથી મળ્યું છે તો છૂટથી આપ."[૫૩] આમ, દરેક ધર્મોમાં દાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે દાન કોને કરવું ? તેની પાત્રતા શું ?

દાનને યોગ્ય પાત્રના સંબંધમાં યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ આ પ્રમાણે કહે છે,– "ગાય, ભૂમિ, તલ વગેરે ધાન્ય તથા સુવર્ણાદિ દ્રવ્યનું દાન સુપાત્રને કરવું; આત્માના મોક્ષને ઈચ્છતા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે કુપાત્રને લેશ પણ દાન ન કરવું."[૫૪] કેમકે કુપાત્રને કરેલું દાન દાતા સહિત નરકે જાય છે. જ્યારે સુપાત્રને કરેલા દાનનું ફળ આ પ્રમાણે કહ્યું છે,– "મનુષ્યને જે અતિપ્રિય ને જીવ જેવું વણલું હોય, તે સઘળું અમુક અંશે સદ્ગુણી એવા સત્પુઢ ષને દાનમાં આપે તો તે વૃદ્ધિ પામતું રહે છે ને પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી તે અક્ષય્ય રહે છે."[૫૫] જેમ પૃથ્વીમાં એક કણ નાખો તો અનંતગણું થાય છે. તેમ સત્પુઢ ષ દેવા માટે લે છે એવો દઢ વિ↙ાસ હોવો જોઈએ. ભગવાન જ્યારે માગે છે ત્યારે સ્વાર્થ માટે નહીં પણ પરમાર્થ માટે માગે છે. જે

રઘુવંશમાં પણ કહ્યું છે– "સૂર્ય હજારગણું આપવા માટે જળનું પાન કરે છે."[૫૬] વળી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે,– "દીધેલું અનંતગણું પાછું મેળવવા ઈચ્છતા પુરુષે સર્વભૂત પ્રાણીમાત્રના આત્મા શાન્ત અને પૂર્ણ એવા પરમાત્માને અર્પવું."[૫૭] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધર્માદા માટે પાંચમો ભાગ આપવા કહ્યું છે,– "જે વ્યક્તિ પોતાના સઘળાં દ્રવ્યને પાંચ ભાગમાં વહેંચી લે છે તેને આ લોક અને પરલોકમાં શાંતિ હોય છે."[૫૮] આમ, પૂર્વે ઋષિઓએ આપેલી આજ્ઞા કંડિકાઓને ભગવાન સ્વામિનારાયણે સમયના પરિવર્તન સાથે તેને નૂતન સ્વરૂપે રજૂ કરી છે. સામાન્ય ગૃહસ્થોએ પોતાની આવકમાંથી દશમો કે વીસમો ભાગ ધર્માદામાં આપવો અને "સમૃદ્ધ ગૃહસ્થો અહિંસામય યજ્ઞ કરાવે, મંદિરોમાં મહોત્સવ કરાવે, સત્પાત્રને વિવિધ પ્રકારનાં દાન દે."[૫૯] એ આદેશો પણ તેમણે આપ્યાં છે. આમ, આ પ્રમાણે દાનનો વિધિ બતાવ્યો. ત્યારબાદ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ગહસ્થોને આચાર્ય તથા મંદિર સાથે કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર ન કરવો તે કહે છે.

"તેમણે પોતાના આચાર્ય પાસેથી કે ભગવાનના મંદિરમાંથી કરજ લેવું નહિ, તથા એ બંને પાસેથી પોતાના વ્યવહાર કાર્યને માટે વાસણો, અલંકારો કે વસ્ત્રો માંગી લાવવાં નહિ અને શ્રીકૃષ્ણનાં, ગુરુ નાં કે સત્પુરુષોનાં દર્શન માટે જઈએ ત્યારે માર્ગમાં તથા તેમનાં સ્થાનકને વિષુ પારકું અન્ન લેવું નહિ, કારણ કે પારકું અન્ન આપણા પુણ્યને હરી લેનારું છે."[૬૦]

આચાર્ય અને મંદિર બંને સત્સંગી ગૃહસ્થોને માટે પૂજ્ય સ્થાન છે. જો એમની સાથે લૌકિક વ્યવહાર કરવામાં આવે તો નીચે પ્રમાણેના વિક્ષેપો થવાનો સંભવ રહે છે. જેવા કે– "વ્યાવહારિક પ્રસંગથી એમના તરફનો માનભર્યો પૂજ્યભાવ ગૌણ થાય, તેમજ કરજની આપ–લેમાં સ્વાર્થવૃત્તિ પ્રબળ થાય. તેથી રાગદ્વેષ અને કલેશ થવાનો સંભવ છે. તેમજ ભક્ત સમુદાય મોટો હોવાથી એકને આપે અને એકને ન આપે તેમાં અનેક પ્રશ્ન ઊભા થાય. વળી જ્યાં લેવાની વૃત્તિ આવે એટલે ધન (દશાંશ–વિશાંશ) આપવાની વૃત્તિ સહેજે ઘટી જાય."[૬૧] તેમજ આચાર્ય પણ ગૃહસ્થ છે માટે દ્રવ્ય સંબંધી વ્યવહાર ન કરવો. આમ, આ વ્યવહાર સામાજિક દષ્ટિએ પણ યોગ્ય નથી. તેમજ શાસ્ત્ર અને ઋષિઓએ પણ તેને નિષેધ ગણેલ છે. જેમકે, અંગિરા મુનિ કહે છે– "પોતાના પ્રાણની આપત્તિ વિના કોઈનું દેવું ન કરવું, તેમજ દેવ દ્રવ્યને ઝેર સમજીને તેનો દૂરથી ત્યાગ કરવો."[૬૨] વળી તેનાથી પણ આગળ વધીને પ્રાયશ્ચિત્ત મયૂખમાં ત્યાં સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે– "ગૃહસ્થોએ પોતાના ઘર માટે ઈંટો, લાકડાં, પથ્થર તથા લોખંડ દેવાલયમાંથી ન માંગી લાવવાં; જો લેવામાં આવે તો લાવનારને નરકની યાતના ભોગવવી પડે છે."[૬૩] તેવી જ રીતે વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે– "આદર્શ ભગવાનનો ભક્ત તો પોતાના સ્વામીને ભોગવવાના

પદાર્થની ઈચ્છા રાખે નહીં."[64] આમ, કોઈ પણ પ્રકારે ગૃહસ્થોએ આચાર્ય કે મંદિર પાસેથી દ્રવ્ય તેમજ વ્યવહારમાં ઉપયોગી વસ્તુઓ માગી લાવવી નહીં. વળી ભગવાનનાં, ગુરુનાં અને સત્પુરુષોના દર્શન કરવા જઈએ ત્યારે માર્ગમાં તથા તેમના પુણ્ય સ્થાનમાં પારકું અન્ન ન ખાવું, કેમકે આપણે ઋણ ઓછું કરવા માટે તેમના દર્શને જતા હોઈએ છીએ, અને ત્યાં જો પારકું અન્ન લેવામાં આવે તો ઋણ ઓછું થવાને બદલે ઋણ વધે છે, માટે પોતાનું અન્ન ખાવું પરંતુ હાલની વ્યવસ્થા પ્રમાણે મંદિરોમાં ભોજન અને ઉતારાની વ્યવસ્થા હોય છે. તેથી તે વ્યવસ્થાને અનુકૂળ થવું, સાથે સાથે મંદિરનું અન્ન અર્થાત્ આપણે પ્રસાદ પણ લેવો; પરંતુ આ અન્ન કે પ્રસાદ લીધો છે તેથી મંદિરમાં યોગ્ય ભેટ લખાવવી. આમ, ભેટ લખાવવાથી તે પારકું અન્ન રહેતું નથી પણ પોતાનું થઈ જાય છે. તેથી આ પ્રમાણે આજના સમયમાં ઉપરોક્ત આજ્ઞા પાળી શકાય.

૩ : ૩ : ૫ વિદ્યા–સંત સમાગમ

"પોતે જે વિદ્યા ભણ્યા હોય તે અન્યને ભણાવવી તથા દરરોજ સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો."[65]

પ્રથમ વિદ્યા જોઈએ તો પોતે ગુરુની સેવા કરીને જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તે સારા સુશીલ શિષ્યને ભણાવવી કારણ કે વિદ્યા દાન એ મોટું દાન ગણાય છે. "ગાયો, પૃથ્વી અને સરસ્વતી કહેતા વિદ્યાનું; એ ત્રણ મોટાં દાન છે."[66] એમ વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. તથા વિષ્ણુધર્મોત્તરના દાનખંડમાં કહેલું છે કે, વિદ્યા ભણાવનાર અધ્યાપકને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે– "પારકાને ભણાવવાની આસક્તિ રાખી જે પુરુષ તપ કરે છે તેને મોટો બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. હે મહાભાગ્યશાળી ! આ લોકમાં સર્વે દાનોમાં તથા તપમાં ઉત્તમ અને સર્વ ઈચ્છાઓના ફળોને આપનાર એવું વિદ્યાદાન છે."[67] વિદ્યા ચૌદ પ્રકારની છે, તેમાં ચારવેદો, છ વેદાંગો, એક ધર્મશાસ્ત્ર, એક પુરાણ, એક મિમાંસા અને એક ન્યાયશાસ્ત્ર એમ ચૌદવિદ્યા છે. આ ચૌદ વિદ્યામાં પણ ત્રણ વિદ્યાઓ મુખ્ય છે : આત્મવિદ્યા, પૌરાણી વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્રમાંની વિદ્યા, એ ત્રણ વિદ્યાઓ સર્વે દાન, ક્રિયા અને ફળોથી વધારે છે. એમાંથી પણ એક વિદ્યાને ગરુડપુરાણમાં મુખ્ય કહી છે– "વિદ્યાઓમાં પણ મુખ્ય વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા કહી છે, માટે હે રાજન ! એ વિદ્યાના દાનથી સર્વે ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે."[68] આ વિદ્યાનું દાન કોને કરવું ? કોને ભણાવવા ? તો તે અંગે ભણાવવા યોગ્ય પુરુષો મનુસ્મૃતિમાં કહ્યાં છે– "આચાર્યનો પુત્ર, સેવાની ઈચ્છાવાળો, જ્ઞાન આપે તેવો, ધર્મનિષ્ઠ, પવિત્ર બંધુ, ગ્રંથને સમજવાની શક્તિવાળો, પૈસા આપે તેવો, સારા સ્વભાવનો અને પોતાનો એ દશ ધર્મથી ભણાવવા યોગ્ય છે."[69] તેમને વિદ્યા ભણાવવી પરંતુ પરીક્ષા નહીં કરેલા એવા કુશિષ્યને ભણાવવો નહીં, કારણ કે મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે– "વિદ્યા એ બ્રાહ્મણને કહ્યું કે હું તારી છું. મારું રક્ષણ કર. અસૂયા કરનારને મારું દાન કરીશ નહીં, તેથી હું વીર્યવતી થાઉં"[70]

દરરોજ સંતોનો સમાગમ કરવો. જે વિષયોથી વિરક્ત હોય અને આત્મનિષ્ઠ થયા હોય તેવા સંતનો સમાગમ દરરોજ કરવો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેલું છે કે– "અચ્યુત એવા ભગવાનના સત્પુઢ ષોનો સમાગમ જ્યારે આ સંસારમાં ભટકતા પુઢ ષને થાય છે ત્યારે એ સત્સંગ વડે કરીને પર તથા અવરના ઈશ એવા તમારે વિષે ભક્તિ થાય છે."[૭૧] તથા "સત્પુઢ ષના સંગે કરીને હૃદય તથા કાનને રસાયન દવા જેવી મારી કથા બળ પમાડનારી છે અને તે કથાના સેવનથી જ તત્કાળ કલ્યાણના માર્ગમાં અનુક્રમે શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.[૭૨] તેમજ "અભદ્ર એવા અને નાશ પામેલા જેવા હોય તેમને પણ ભગવાનના સંતોની સેવાથી ઉત્તમ શ્લોક ભગવાનમાં નૈષ્ઠિક ભક્તિ થાય છે."[૭૩] વળી તેનું મહાત્મ્ય પણ કહે છે– "મનુષ્યોને ભગવાનના સત્પુઢ ષોનો સંગ થાય તેના એક લવ માત્રની તોલે અમે સ્વર્ગને ને મોક્ષને ગણતા નથી તો તેમની આશિષનું તો હું શું કહું ?[૭૪] વળી કહેલું છે કે– "જેમના માત્ર સ્મરણથી જ પુઢ ષોનાં ઘરો શુદ્ધ થઈ જાય છે તો પછી દર્શન, સ્પર્શ, પગ ધોવા, આસન આપવું વગેરેથી શું ન થાય ?"[૭૫] તેમજ "જળાશયવાળાં તીર્થો પણ નહીં અને મૃત્તિકા તથા પાષાણની મૂર્તિઓ પણ નહીં, કારણ કે તેઓ ઘણાં લાબાં કાળે પવિત્ર કરે છે પણ સાધુઓ તો દર્શન માત્રથી જ પવિત્ર કરે છે."[૭૬] આમાં સત્પુઢ ષોનો સંગ કરવાનું સર્વેને સાધારણ રીતે કહ્યું પણ તેમાં દેહમાંથી તથા દેહનાં સગાવહાલાઓમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખવાના હેતુને લીધે ગૃહસ્થોએ તે વિશેષ રીતે કરવાનો છે.

આમ, નિત્યકર્મ– ઊઠવું, શૌચ, સ્નાન, પૂજા, દેવદર્શન વગેરે. નૈમતિક કર્મ–ચાતુર્માસમાં વ્રત–નિયમો ધારણ કરવાં, સૂર્ય–ચંદ્ર ગ્રહણ, આચાર્ય સાથે વિવેકપૂર્વક વ્યવહાર કરવો, વિદ્યા ભણવી–ભણાવવી અને સંતસમાગમ કરીને જીવનને સાફલ્ય બનાવવાનું સુંદર માર્ગદર્શન ભગવાન સ્વામિનારાયણ રચિત અદ્વિતીય આચારગ્રંથ–ધર્મગ્રંથ એવા શિક્ષાપત્રીમાં જ જોવા મળે છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૩ :

ધાર્મિક જીવનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) 5tIC T 5AMâjI 5JDJMNIFãJo P

IJWFI SQ6:DZ6 SFIo XFRIJIW:TTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૪૯

(૨) p5FgtIM JF DCTMèI5 ZHgIF AFï ;I7To P

T+ IGãF T IF G6F ;F 5^I1FISFIZ6L ×

– સત્સંગિજીવન : ૫/૧૭/૧૫

(૩) /SF I,ù UN IT; :TYS+ SZ NX P

pEIMo ;%T NFTjIF DNo XIâDEL%;TF ×

– મનુસ્મૃતિ : ૫/૧૩૬

(૪) UC6LIFgG DN DFUFþMQFZFIä8:Y,FNI5 P

XFRMIrKQI ;HgT R TYF J<DLS;EJFD ×

– સત્સંગિજીવન : ૫/૧૭/૩૨

(૫) p5IJxIJ RS+ STjI NgTWFJGD P

:GFtJF XrIdAGF WFT 5IZWFI R JF; ;L ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૫૦

(૬) વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર, 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન', પૃ. ૯૯

(૭) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૨૨૩

(૮) V5IJxI TTo Xâ VF;G XIRET, P

V;¢SL6p5:5xI 5F¢DB JM¿ZDBD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૫૧

(૯) ;JFgSFDFGJF%GMIT DGQIo SdA,F;G P

SQ6FIHG EJgDIÉT:T5o zLjIFWRDI6 ×

SXF;G EJ¾7FGDFZMuI 5+IGIDT P

5F¢DBMN¢DBM JFI5 H55HF ;DFRZT ×

5FQFF6 NoBDF%GlIT SFQ9 GFGFIJnF P

J:+ NFIZãDF%GlIT EDF Dg+l G I;âIIT ×

– પદ્મપુરાણ, શિવગીતા (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી

અર્થદીપિકા ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત, પૃ. ૨૨૮–૨૨૯

(૧૦) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, "શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન", પૃ. ૧૭૯

(૧૧) STjIDwJ5^0 R 5IdEZJ ;RgãSD P

SFIo ;WJFGFZLIEEF, S¢SDRgãSo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–પ૨

(૧૨) xIFD XFIgTSZ 5lÉT ZÉT JxISZ EJT P

zLSZ 5LTIDtIFCJQ6J •TDrIT ×

V¢UQ9o 5IQ8No 5lÉTl DwIDFIQSZL EJT P

VGFIDSFgGNF IGtI DIÉTNF R 5NIXGL ×

– આચાર માધવ બ્રહ્માંડ (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી

અર્થદીપિકા' ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત, પૃ. ૨૩૨–૨૩૩

(૧૩) સાધુ જ્ઞાને✓રદાસ, "ધાર્મિક વિધાનો અને ભાવનાઓ', પૃ. ૨૭

(૧૪) SQ6NL1FF U-llo 5F%T:T, ;LDFI,S U, P

WFIIGtIRlwJ5^0 , ,F8FNF läHFITIEo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૪૧

(૧૫) SF,DFIF5F5SD IDNTEIFNCD P

:JFIDGFZFI6 XZ6 55gGlèI:D ; 5FT DFD ×

– સાધુ જ્ઞાને✓રદાસ, "ધાર્મિક વિધાનો અને

ભાવનાઓ", પૃ. ૪૬

(૧૬) સાધુ જ્ઞાને✓રદાસ, 'ધાર્મિક વિધાના અને ભાવનાઓ', પૃ. ૪૫

(૧૭) GGDF,FäIWFZ6 Sl CTIZIT RrKLZFWFSQ6FbIIU,:J~5l5F;StJ ;RGFYv IDtIJUdITFD P

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૧૯૪

(૧૮) વચનામૃત : વ૨. ૫

(૧૯) UXaN:tJgWSFZo :IFT -XaN:TIþZlWSo P

VgWSFZ IGZlIWtJFNU-IZtIIEWLIT ×

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૧૮૯

(૨૦) lHTlgãlo XlRN1Fo ;JFùM WD;l:YlT P

SD6F DG;F JFRF ELTQJElNM U-o ×

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૧૮૮

(૨૧) TF1XM WDJxlMl5 lJQ6ElÉT ZlCTü TNF T G U-o :lFT P

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૧૮૮

(૨૨) ;d5gGM 7FGElÉTelF :JWDZlCT:T lo P

; U-GJ S¿jlo :+LìTFtDF R SlClRT ×

5F%TF :+6FNUZMNL1FF 7FG E®ÉT R SlClRT P

O,þJ lYFè5tl lJlTo QF^-;lùlG ×

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૧૮૯

(૨૩) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, 'શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન', પૃ. ૧૪૨

(૨૪) T¿ UM5LRgNGG RgNGGFYJF CZo P

SFl 5HFJlXQ8G S;ZFlNlTG R ×

TgDwl /J STjlo 5^0ãjl6 RgãSo P

S¢SDGFYJF J¿M ZFWF,1DL5;FlNGF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૪૨, ૪૩

(૨૫) વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર, 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન', પૃ. ૮૮–૮૯

(૨૬) એજન, પૃ. ૯૦

(૨૭) સાધુ જ્ઞાને✓રદાસ, 'ધાર્મિક વિધાનો અને ભાવનાઓ', પૃ. ૨૭, ૨૮

(૨૮) 5^0 JF RgãSM EF, G SFlM DTGFYlF P

DG;F 5HG SFl TTo SQ6:l RFlB,o ×

56dl ZFWFSQ6:l ,blFRF TT VFNZFT P

XÉtlF Hl5tJF TgDg+ S¿jl jlFJCFlZSD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૫૩, ૫૪

(૨૯) વચનામૃત : સાર. ૩

(૩૦) સાધુ જ્ઞાને✓રદાસ, ''ધાર્મિક વિધાનો અને ભાવનાઓ', પૃ. ૨૮–૨૯

(૩૧) EUJgDlNZ ;Jo ;Fl UgTjlDgJCD P

GFD;¢SLTG SFl T+MrR ZFlWSF5To ×

SFIF:T:I SYFJFTF zjIF•| 5ZDFNZFT P
JFIN+;ICT SFI SQ6SLTGDt;J ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૬૩, ૬૪

(૩૨) S,NIQFIGW ZFHþI:T æSI DCFG U6o P
SLTGFNJ SQ6:I DÉT;ù 5Z J|HT ×
ST RNwIFITI IJQ6 +TFIF IHTI DBo P
äF5Z 5IZRIFIF S,F TâIZSLTGFT ×

– ભાગવત : ૧૨/૩/૫૧, ૫૨

(૩૩) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૨૨

(૩૪) CZ ¦ SXJ ¦ UIIJgN ¦ JF;NJ ¦ HUt5EI ¦¦
.TLZIIgT J IGtI GIC TFgAFWT SI,o ×

– પદ્મપુરાણ : નારદીય–૪૧/૯૯

(૩૫) z^JIgT UFIIgT U6gtIEL16Xo :DZIgT GgNIgT TJICT HGFo P
T /J 5xIgtJIRZ6 TFJS EJ5|JFCI 5ZD INFdAHD ×

– ભાગવત : ૧/૮/૩૬

(૩૬) 'ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતો', વાર્તા–૪૦, પૃ. ૨૬

(૩૭) એજન, વાર્તા–૪૧, પૃ. ૨૬–૨૭

(૩૮) IJJFNI GJ STjIo :JFRFI6 ;C ÉJIRT P
5¾IIègGWGJ:+FWIYFXIÉT ; RFIB,o ×
TDFIFgT IGXdIFX 5|tINUgTjIDFNZFT P
TI:DG IFtIGUdI R UFDFgTF5IW DIrKTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૧, ૭૨

(૩૯) મુનિસ્વામી કેશવપ્રિયદાસ, 'શિક્ષાપત્રી–રહસ્યાર્થ', પૃ. ૩૬૪

(૪૦) IJXQFIGIDI WFI•|FTDF:IèIB,ZI5 P
/SI:DgKFJ6 DFI; ; tJXÉT:T DFGJo ×
IJQ6Fo SYFIFo zJ6 JFRG U6SLTGD P
DCF5HF Dg+H5o :TI+5F9o 5|NI1F6Fo ×
;FQ8Fù 5|6IT`J|IT IGIDF p¿DF DTFo P
/TQJSTDI EÉtIF WFZ6LII IJXQFTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૬ થી ૭૮

(૪૧) સાધુ વિવેકસાગરદાસ, 'આપણા પ્રેરક પર્વોત્સવો', પૃ. ૧૯૮–૧૯૯

(૪૨) સાધુ નારાયણમુનિદાસ, 'વિશેષ નિયમ' સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ, વર્ષ–૫૫, અંક–૬, જૂન–૧૯૯૩, પૃ. ૨૩

(૪૩) ZJlZgNI • I5ZFU HFIDFGè5ZFo lÊIFo P
lCtJFèèXXIRlEo ;Jo SFIo SQ6DGIH5o ×
HFTFIFDY TgDÉTF StJF :GFG ;R,SD P
NI NFG UlCHGo XÉtIFègI:tJrI >• Zo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮૬–૮૭

(૪૪) શ્રીમદ્ ભાગવત : સ્કંધ–૮, અ–૯નો સંક્ષેપ

(૪૫) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૨૧૮

(૪૬) lGHJÀInD 5F%T WGWFgIFINT ü To P
V%II NXFXo SQ6FI lJXIèXI:tJC NA,o ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૭

(૪૭) cc;JQFFDJ XFRFGFD VYXFR 5Z :DTD P@@@@@×

– મનુસ્મૃતિ : ૫/૧૦૬

(૪૮) શતાનંદમુનિ, "શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા", ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૩૪૨

(૪૯) XTC:T ;DFCFZ ;C;|C:T ;lSZF P@@@@@×

– અથર્વવેદ : કાંડ–૩, સૂક્ત–૨૪, મંત્ર–૫

(૫૦) cc@@@@@@P TG tIÉTG E£HLYFo@@@@@@@×cc

– ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ : ૧

(૫૧) VgGNFG E|6CtIFDl5 DFlQ8 P

– કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, પૃ. ૭૯૫ 'ચાણક્યના નીતિસૂત્રો', સૂત્ર–૪૧૨

(૫૨) કુરાન– ૬/૧૪૨ (સાધુ અક્ષરજીવનદાસ, 'અધ્યાત્મ આરોગ્ય' – ભાગ–૨માંથી ઉદ્ધૃત, પૃ. ૪૨

(૫૩) બાઈબલ– મેથ્યૂ–૧૦૮ (સાધુ અક્ષરજીવનદાસ, 'અધ્યાત્મ આરોગ્ય' – ભાગ–૨માંથી ઉદ્ધૃત, પૃ. ૪૨

(૫૪) UIvEvlT,vlCZ^IFIN 5F+ NFTjIDlRTD P
GF5F+ lJNQFF lSl£RNFtDGo zI .rKTF ×

– યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ : ૧/૨૦૧

(૫૫) સાધુ અક્ષરજીવનદાસ, 'અધ્યાત્મ આરોગ્ય', ભાગ–૨, પૃ. ૪૩

(૫૬) ;C;|U6D pt;Q8D VFNT IC Z; Z;o P

– રઘુવંશ : ૧/૧૮

(૫૭) cc@@@@@ P NI XFgTFI 56FI N¿:IFGgtIIDrKTF ×

– ભાગવત : ૧૦/૭૪/૨૪

(૫૮) cc@@@@@@P 5£RWF IJEHIgJ¿IDCFD+ R DIIINT ×

– ભાગવત : ૮/૧૯/૩૭

(૫૯) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક– ૧૫૫–૧૫૬

(૬૦) :JFRFIFgG k6 UFæ zLSQ6:I R DIgNZFT P

TFeIF :JjIJCFZFY 5F+EQFFXSFIN R ×

zLSQ6U-;FWGF NXGFY UTF 5IY P

Tt:YFGQF R G UFæ 5ZFgG IGH5^IîT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૦–૧૫૧

(૬૧) વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર, 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન', પૃ. ૩૨૦–૩૨૧નો સંક્ષેપ

(૬૨) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૫૨૧

(૬૩) .Q8SFSFQ9FxD,IICFG NJF,IUTFG UCL P

UC6LIFgGFtDUCFY UC6G 5F%GIIIT IFTGFo ×

– પ્રાયશ્ચિત્તમયૂખ, (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી', ઉદ્‌ધૃત, પૃ. ૫૨૨

(૬૪) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૧૪

(૬૫) cc@@@@@@P 5F9GLIFèWLTIJnF SFIo ;ùIIgJC ;TFD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૬

(૬૬) +L^IFCZITNFGFIG UFJo 5yJL ;Z:JTL P@@@@@@×

– વસિષ્ઠ સ્મૃતિ : ૨૯/૨૦

(૬૭) 5ZFwIF5G;ÉTF IC 5-QF:T RNxGT P

T5:Tt5ZD T:I A|ï,IISUT :DTD ×

NFGFGFD¿D ,IIS T5;ü TYII¿DD P

IJnFNFG DCFEFUo ¦ ;JSFDO,5ND ×

– વિષ્ણુધર્મોત્તર, (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી', ઉદ્‌ધૃત, પૃ. ૧૬૭

(૬૮) lJnFGF R 5ZF lJWF AÏlJnF ;DlIZTF P
VT:TÛFGTM ZFHG ¦ ;JNFGO, ,ET ×

– હેમાન્દ્રિમાં ગરુડપુરાણ (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી', ઉદ્‌ધૃત પૃ. ૧૭૮

(૬૯) VFRFI5+o XzQF7FGNM WFIDSo XIRo P
VF%To XÉTMèYNo ;FWo :JFèwIFiIF NXWD¿o ×

– મનુસ્મૃતિ : ૨/૧૦૯

(૭૦) lJnF AFï6DtIFC XJlW:Tèl:D Z1F DFD P
V;ISFI DF DFNF:TYF :IF JLIJ¿DF ×

– મનુસ્મૃતિ : ૨/૧૧૪

(૭૧) EJF5JUM EDTM INF EJ¾HG:I TærIT ;t;DFUDo P
;t;ùDM IIC TNJ ;TUTF 5ZFJZX tJlI HFIT DlTo ×

– ભાગવત : ૧૦/૫૧/૫૪

(૭૨) ;TL 5;ùFgDD JLI;lJNM EJlgT ì6tS6Z;FIGFo SYFo P
T¾HMQF6FNF•5JUJtDlG zâF ZlTElÉTZG ÊIDQlIT ×

– ભાગવત : ૩/૨૫/૨૫

(૭૩) GQ85FIQJEãQF lGtI EFUJT;JIF P
EUJt5¿D`,MS ElÉTEJIT GlQ9SL ×

– ભાગવત : ૧/૨/૧૮

(૭૪) T,IFD ,JGFI5 G :JU GF5GEJD P
EUJt;lù;ù:IDÀIFGF ISDTFIXQFo ×

– ભાગવત : ૧/૧૮/૧૩

(૭૫) lQFF ;:DZ6Ft5;F ;no XâIlgT J UCFo P
®S 5GNXG:5X5FN XFRF;GFINIEo ×

– ભાગવત : ૧/૧૯/૩૩

(૭૬) GædDIFIG TLYFIG G NJF DlrK,FDIFo P
T 5GgtI-SF,G NXGFNJ ;FWJo ×

– ભાગવત : ૧૦/૪૮/૩૧

: પ્રકરણ–૪ :

સામાજિક સંદર્ભમાં
શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૪ :

સામાજિક સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૪ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૪ : ૨ સમાજમાં અહિંસા ધર્મનો પ્રસાર

૪ : ૨ : ૧ કર્મથી થતી હિંસાનો નિષેધ

૪ : ૨ : ૧ : ૧ રાજકીયક્ષેત્રે થતી હિંસાનો નિષેધ

૪ : ૨ : ૧ : ૨ ધાર્મિકક્ષેત્રે થતી હિંસાનો નિષેધ

૪ : ૨ : ૧ : ૩ સામાજિકક્ષેત્રે થતી હિંસાનો નિષેધ

૪ : ૨ : ૨ વચનથી થતી હિંસાનો નિષેધ

૪ : ૨ : ૩ મનથી થતી હિંસાનો નિષેધ

૪ : ૨ : ૪ અહિંસાને પ્રોત્સાહન

૪ : ૩ સમાજમાં થતી ચોરી–લૂટના અનિષ્ટની નાબૂદી

૪ : ૪ સમાજમાં વ્યસનની નાબૂદી

૪ : ૫ સમાજમાં વહેમ–અંધશ્રદ્ધાની નાબૂદી

: પ્રકરણ–૪ :
સામાજિક સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૪ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

"ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોતા ભારત દેશમાં ઓગણીસમી સદીમાં રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે પરિવર્તનો થયા હતા. મોગલસત્તા માત્ર નામની હકુમત બની ગઈ હતી. એના સૂબાઓ સ્વતંત્ર બની એમના તાબા હેઠળના વિસ્તારોના સર્વસત્તાધીશ બની સત્તા ભોગવતા હતા. મોગલ સલ્તનત સંપૂર્ણ ભાંગી પડી હતી. મુસલમાન, મરાઠા અને રાજપૂતો અંદરો અંદર ઝઘડીને પરસ્પર નિર્બળ બની ગયા હતા. પ્લાસીના યુદ્ધ પછી ભારતનો રાજકીય દોર પહેલ વહેલી વાર અંગ્રેજોની 'કંપની સરકાર'ના હાથમાં આવ્યો હતો.

મોગલ અને મરાઠી સત્તાનો સૂર્ય લગભગ અસ્ત થઈ રહ્યો હતો. ત્યારે સમગ્ર ભારત દેશ નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેચાઈ ગયો હતો. નાનાં નાનાં રજવાડાઓનો કોઈ પાર રહ્યો નહોતો. મોટા જાગીરદારો અને જમીનદારો પણ પોતાને રાજા તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા હતા. રજવાડાં વચ્ચે પણ સંપ નહોતો. પાડોશીના પ્રદેશનો ટુકડો આંચકી પોતાનું રાજ્ય વધારવાની સ્પર્ધા ચોતરફ ચાલતી હતી. પરિણામે સર્જાયેલી વહીવટી અવ્યવસ્થાને કારણે ચોર અને લૂંટારાઓનો ત્રાસ વધતો જતો હતો. ઠગ અને પીંઢ રાઓએ અવર–જવરના અને પ્રવાસના માર્ગોને વિઘ્નરૂપ બનાવી દીધા હતા. પ્રજા ચોતરફથી લૂંટાતી રિબાતી હતી. પરિણામે દેશનો વિકાસ રૂંધાઈ ગયો હતો. સત્તા–સંપત્તિ અને સુંદરીઓમાં ગુલતાન બનેલા રાજાઓ, નવાબો અને જાગીરદારોને પ્રજાનાં સુખ–દુઃખની પડી નહોતી. ન્યાય જેવું તો ક્યાંય કશું હતું જ નહિ. ભારતમાં માત્ર વેપાર અર્થે આવેલ મુટ્ટીભર અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તાની જમાવટ કરવામાં આ પરિસ્થિતિનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો."[૧]

"ગુજરાતનું કોઈ ધણી ધોરી રહ્યું નહોતું. પરિણામે પેશ્વા અને ગાયકવાડ વારા ફરતી મરજીમાં આવે તેમ ગુજરાતનું ધન લૂંટતા હતા."[૨] એમાંય કાઠિયાવાડની દયાજનક સ્થિતિનું વર્ણન ઈતિહાસવિદ– એચ. વિલ્બર ફોર્સ–બેલ 'હીસ્ટરી ઓફ કાઠિયાવાડ'માં કરે છે,– "જ્યારે કર્નલ વોકર ઈ. સ. ૧૮૦૭માં ભારતમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે સમગ્ર દેશમાં ભયંકર અંધાધૂંધી હતી, જેનું મુખ્ય કારણ વારંવાર ચડી આવતા મરાઠા સેનાપતિઓના ધાડા હતાં. ઝાલાવાડમાં જૂજ ગામડાઓ હતા તે પણ દયાજનક સ્થિતિમાં હતા. કારણ કે તેના રહેવાશીઓ સતત ચડાઈના ડરથી ગભરાતા રહેતા. ઝાલાવાડ જંગલો અને વૃક્ષો વગરનો

પ્રદેશ હોવાથી બળતણ માટેના લાકડા પણ મળવા મુશ્કેલ હતા, અને ખેતી પણ ઓછી થતી. મોટાભાગના લોકો આ સમય દરમ્યાન સ્થળાંતર કરી ગયા હતા. કારણ કે તેઓ સહીં સલામત રહેવા કિલ્લાબંધ જગ્યાઓ પસંદ કરતા હતા. ફક્ત કંડોરણાથી રાજકોટના રસ્તા ઉપર જ ૩૫ કરતા વધારે ગામડાઓને મરાઠાઓએ તારાજ કરી નાખ્યા હતા. જે ગામડાંઓમાં લોકોની વસતિ હતી, તે ગામડાંઓને લેણદાર પાસે ગીરવે મુક્યા હતા અને ગામના લોકોને જામીન તરીકે ગણવામાં આવતાં. મોટાભાગના ગામધણીઓ પોતે જ ગરીબ હતા અને મરાઠાઓએ માંગેલી ખંડણી આપવી તેમના માટે લગભગ અશક્ય હતી. ટૂંકમાં સર્વત્ર અંધાધૂંધી અને અરાજકતા વ્યાપેલી હતી. ખાસ તો રાજવીઓ અને ગામધણીઓ પોતે ગરીબ હોવા છતાં પોતાથી વધુ ગરીબ ગ્રામજનો પાસેથી પોતાની આજીવિકા મેળવવા અસમર્થ હતા. આમ, ચારે બાજુ લૂંટફાટની ઝંઝાવાતમાં દરેક પોતાના પડોશીને જ લૂંટવા પ્રેરાતા."[૩]

"ધાર્મિક દષ્ટિએ જોતા ભારત અને ગુજરાતમાં સાધુઓ, બાવાઓ અને જુદાં જુદાં સંપ્રદાયોએ અરાજકતા સર્જી હતી. દા. ત. શાકતપંથ, કબીરપંથ, કુડાપંથ, કૌલમાર્ગ, વામમાર્ગ તથા શુષ્ક વેદાંત વગેરે પ્રચલિત હતા. તેમાં શાકતપંથનું સારું એવું જોર હતું. તેથી 'પંચમકાર' – માંસ, મદ્ય, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુનનું પ્રચલન ધાર્મિક વિધિના અંગ ગણાઈને સારું એવું પ્રસર્યુ હતું. બ્રાહ્મણો પણ શાકતપંથને પ્રોત્સાહન આપતા. પંડિતો પણ એમાંથી બાકાત નહોતા. આથી માંસ ભક્ષણ, મદ્યપાન અને વ્યભિચારને ધર્મનું ઓઠુ મળતું હતું."[૪]

"સામાજિક દષ્ટિએ પણ ભારતની અને ગુજરાતની પ્રજા અનેક જૂનવાણી રીત–રિવાજોના ભરડામાં પિલાઈ રહી હતી. ગુજરાતમાં મરાઠાઓએ પોતાની સત્તા દરમ્યાન ચારે બાજુ ચોથ અને સરદેશમુખીના નામે લૂંટ ચલાવી હતી. તેનાથી સમગ્ર ગુજરાતનું સામાજિક જીવન અસ્તવ્યસ્ત બની ગયું હતું. સમાજ અનેક નાની મોટી જ્ઞાતિઓમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. સમાજનો નીચલો વર્ગ અત્યંત ગરીબ હતો. આભડ છેટના નિયમો ઘણા જ કડક હતા. જેના કારણે હરિજનોને સવર્ણોનો અનેક રીતે ત્રાસ ભોગવવો પડતો. તે સમયે બાળ લગ્નો ખૂબ જ થતાં. બાળલગ્નના પરિણામે, બાળ મરણનું પ્રમાણ વધતાં સમાજમાં વિધવા વિવાહનો પ્રશ્ન જટિલ બન્યો હતો. વિધવાની સ્થિતિ કરુણાજનક હતી. પરિણામે સતીપ્રથાનું જોર વધી ગયું હતું. દહેજ પ્રથાને કારણે બાળકીને દૂધ પીતી કરવામાં આવતી. તે સમયે લાંચનું પ્રમાણપણ વધી ગયું હતું. ઘરબારના ઝઘડામાં એકવાર જેણે રાજ્યમાં ફરિયાદ કરી હોય તેની પાસેથી લાંચ લઈ સામાવાળાને કેદમાં બેસાડે; જ્યારે તે વધારે લાંચ આપે ત્યારે તેને છોડીને ફરિયાદીને જેલમાં બેસાડે. આમ, રાજ્યમાં ન્યાય જેવું કંઈજ હતું નહીં. આવા સમયે સમાજ વિસર્જનના આરે આવીને ઊભો હતો."[૫]

આમ, ચારેબાજુ અરાજકતા પ્રવર્તતી હતી. રાજકીય ખટપટ્ટો, યુદ્ધો, ધીંગાણા ખેલાતા હતા. ધર્મ–અધર્મનો અંચળો ઓઢીને પ્રવર્તી રહ્યો હતો. સમાજ ચોર–લૂંટારા–ઠગ–પીંઢરાઓથી પીશાઈ રહ્યો હતો. કોઈનામાં સમાજનું ઉત્થાન કરવાની ખેવના નહોતી. આવા કટોકટી ભર્યા વાતાવરણમાં સમાજનું પુનરુત્થાન કરવાનો શુભારંભ ભગવાન સ્વામિનારાયણે કર્યો. તેમણે સમાજમાં અહિંસા ધર્મના પાલન માટે શિક્ષાપત્રીના નિયમોનો પ્રારંભ અહિંસાધર્મથી કરેલો છે. શિક્ષાપત્રીના પ્રારંભથી જણાઈ આવે છે કે તે સમયે સમાજમાં કેટલી હદે હિંસા થતી હશે કે જેના કારણે ભગવાન સ્વામિનારાયણને શિક્ષાપત્રીના પ્રારંભમાં જ અહિંસા ધર્મના નિયમો મુકવા પડ્યા.

૪ : ૨ સમાજમાં અહિંસા ધર્મનો પ્રસાર

બાળપણથી જ અહિંસા જેને વરી છે એવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે મીન સરોવરમાં માછલાં મારતાં મચ્છીમારને સમાધિ કરાવીને સમાધિમાં યમપુરી બતાવી અહિંસા ધર્મ સમજાવ્યો અને કહ્યું, "જેમ તને જીવવાનો અધિકાર છે તેમ આ જીવોને પણ જીવવાનો અધિકાર છે."[૬] વન વિચરણ સમયે પિબૈક નામના અસુરવૃત્તિવાળા વિપ્રને પણ અહિંસાનો પાઠ ભણાવ્યો હતો. વળી "જગન્નાથપુરીમાં તો હિંસાની બીકે લીલીભાજી પણ તોડી નહીં."[૭] આમ, ઉપરોક્ત પ્રસંગો પરથી જણાય છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણને અહિંસા પ્રત્યે કેટલી પ્રીતિ છે ! તેમણે અહિંસાને સર્વથી વિશિષ્ટ પ્રકારે પ્રવર્તાવી તેમજ મન, વચન અને કર્મે કરીને થતી હિંસાનો પણ નિષેધ કર્યો.

૪ : ૨ : ૧ કર્મથી થતી હિંસાનો નિષેધ

ખરેખર આ સંસાર સાગરને વિષે પોતાના વિવિધ કર્મો વડે કરીને વારંવાર બુડતા અને નીકળતા જીવ પ્રાણીમાત્રને મોક્ષરૂપી પુઢષાર્થ સાધવો એ જ પરમ શ્રેયરૂપ છે. માટે પોતાના આશ્રિત જીવોનો મોક્ષ થાય એવા હેતુથી મોક્ષધર્મનો પ્રધાનપણે આશ્રય કરીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે. કર્મ દ્વારા થતી હિંસા સમાજમાં ત્રણ સ્તરે જોવા મળે છે : રાજકીયક્ષેત્રે, ધાર્મિકક્ષેત્રે અને સામાજિકક્ષેત્રે. આ ત્રણેય સ્તરે થતી હિંસાનો નિષેધ શિક્ષાપત્રીમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલો છે.

૪ : ૨ : ૧ : ૧ રાજકીયક્ષેત્રે થતી હિંસાનો નિષેધ : ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયનો ઈતિહાસ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે મુસ્લીમ શાસનના પાછલા કાળમાં તેમજ મરાઠાકાળમાં આરાજકતા અને અંધાધૂંધી એટલી હદે ફેલાયા હતા કે હિંસા અને ખુના મરકી સામાન્ય બની ગયા હતા. કાઠી, કોળી અને ગરાસિયા અંદરોઅંદર યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. તેમાંય કાઠીઓ અંદરો અંદરના વેર અને ખાનગી ટંટાઓથી ભાગ્યે જ મુક્ત હોય છે અને તેઓ વેરભાવ ઘાતકીપણાથી ચલાવે છે. ગરાસ જાળવી કે

મેળવવા માટે કાઠીઓ વારંવાર સંઘર્ષ કરતા. "ભાવનગર, ગોંડલ, જામનગર, જૂનાગઢ જેવા મોટા રાજ્યો કાઠીઓના ગરાસો દબાવતા. કાઠીઓ પાસે તેમના જેટલાં લશ્કર કે હથિયારો ન હતા. આથી તેઓ બહારવટે ચડતા, પરિણામે કાઠીઓની ક્રૂરતા અને જંગલિયત કહેવત રૂપ બની ગયા હતા. કણબીના માથા વાઢી નાખવા. જૂંથી ભરેલા ઠગલા પહેરાવી રાખવા, પગમાં નાગ ફેણીઓ જડી દેવી, ઘોડુ ઘાયલ થાય અને જીવતું દુશ્મનના હાથમાં જાય તે પહેલાં ગોળીએ દઈ દેવું વગેરે રૂંવાડા બેઠા કરી દે તેવી નિષ્ઠુર ક્રૂરતા તેઓ આચરતા. આમ, કાઠીઓ બહુ ઉન્મત્ત અને દંશીલો સ્વભાવ ધરાવતા હતા."[૮] મનુષ્ય સ્વભાવની આ નબળાઈને ધ્યાનમાં લઈને જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરી છે.

"સ્ત્રી કે ધનની પ્રાપ્તિ માટે કે ક્યારેક સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે પણ કોઈ પણ મનુષ્યની તો હિંસા ક્યારેય ન કરવી."[૯]

સ્ત્રી, ધન કે સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યની હિંસા ન કરવી. કેમ કે મનુષ્યદેહ અતિદુર્લભ છે તથા તે ચારે પુઢષાર્થ–ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારો છે તેથી તેવા દેહનો નાશ થયેથી સર્વનો નાશ થાય છે. ભાગવતમાં કહેલું છે : "હે રાજન ! આ મનુષ્યદેહ પુઢષને સર્વે અર્થોને પ્રાપ્ત કરાવનારો છે. તેથી હે વીર ! તેનો નાશ એ સર્વે અર્થોનો નાશ થયા બરાબર છે."[૧૦]

"વળી ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ આદેશથી કે જે કાઠીઓને અંકુશમાં રાખવાનું ખુદ અંગ્રેજ સરકારને પણ મુશ્કેલ જણાતું હતું, તેમને તલવારને બદલે માળા પકડતા કર્યા. ભગવાન સ્વામિનારાયણના આ અહિંસા ધર્મના પાલનના ઉત્થાન અને સંવર્ધનમાં ગઢડાના કાઠી દરબાર દાદા ખાચરનો મુખ્ય હિસ્સો હતો. તેમની સાથે સંકળાયેલા બધા કાઠી સગાસંબંધીઓ તથા અન્ય કાઠીઓ પણ સંપ્રદાયના અનુયાયી બનેલા. આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે આવા ક્રૂર કાઠીઓને અજબ કુશળતા અને પ્રેમ–માનથી તથા આદેશ દ્વારા હિંસામાંથી અહિંસાના માર્ગે વાળ્યા. બોટાદના હમીર ખાચરે આભાર વશ બની ભગવાન સ્વામિનારાયણને જણાવેલું કે, "અમારા કાઠી સમાન નિર્દય કોઈ નહીં. ઘાસને કાપે તેમ મનુષ્યને મારી નાખે એવાને તમે તમારે આધીન કરી ન્હાવા–ધોવાનું–પૂજાપાઠ–કીર્તન–કથા વગેરે તરફ વાળીને અમારા જેવા પાપીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે."[૧૧]

આમ, સ્ત્રી, ધન કે સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યની હિંસા ન કરવાની આજ્ઞા આપતા શિક્ષાપત્રીના આ શ્લોકમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં સમાજમાં થતી હિંસાનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે. તથા શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલ મનુષ્ય દેહની દુર્લભતાને શિક્ષાપત્રીનો આ શ્લોક જીવંતતા બક્ષે છે.

૪ : ૨ : ૧ : ૨ ધાર્મિકક્ષેત્રે થતી હિંસાનો નિષેધ : ધાર્મિકક્ષેત્રે ઓગણીસમી સદીમાં ભારત અને ગુજરાતમાં સાધુ બાવાઓએ તેમજ શાકતપંથ, કબીરપંથ, વામમાર્ગ વગેરે સંપ્રદાયોએ પણ અરાજકતા સર્જી હતી. ત્યારે અધર્મ ધર્મનો અંચળો ઓઢીને ફુલ્યો ફાલ્યો હતો. વળી ધર્મની બાબતમાં પ્રભુત્વ ધરાવનાર કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ હિંસક યજ્ઞો દ્વારા હિંસાને ઉત્તેજન આપતા હતા. તેમજ બ્રાહ્મણો શાકતપંથ સાથે જોડાયેલા હતા તેથી માંસ ભક્ષણ પણ કરતા. એમાંય હિંસામય યજ્ઞને ઉત્તેજન મળતું તેથી બ્રાહ્મણોમાં પણ માંસાહાર પ્રસર્યો હતો. "આ અરસામાં મહેમદાવાદમાં એક બ્રાહ્મણના ઘરમાંથી સાઠમણ માંસ નીકળ્યું હતું. જે તેણે પ્રીતિ ભોજન માટે તૈયાર કરાવ્યું હતું."[૧૨]

વળી તે સમયે કચ્છમાં શાકત સંપ્રદાય વધુ ફાલેલો હતો. "ભૂજના દિવાન બ્રાહ્મણ જગજીવને હિંસાયુક્ત મોટા યજ્ઞનું આયોજન કરેલું, તેમાં સહજાનંદસ્વામીને આમંત્રણ મળતા તેઓ ત્યાં ગયા હતાં અને તેમણે યજ્ઞ માટે બાંધેલા પશુઓ જોઈને, તેને આવા હિંસક યજ્ઞ ન કરવા સમજાવ્યો. પરંતુ જગજીવન ન માનતા સહજાનંદ સ્વામીએ યજ્ઞ સ્થળનો ત્યાગ કર્યો હતો."[૧૩] આમ, જ્યારે વૈદિક અહિંસક યજ્ઞોએ અવૈદિક હિંસક યજ્ઞનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેને પુનઃ અહિંસક યજ્ઞનું સ્વરૂપ આપતા શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા આપી–

NJTFI5T IFUFYD%IHFNxR IC;GD P

G STjID®C;J WDo 5MÉTMèI:T IgDCFG ×[૧૪]

અર્થાત્ "દેવતા તથા પિતૃઓના યજ્ઞને અર્થે પણ બકરા આદિકની હિંસા ન કરવી, કેમકે અહિંસાને જ મોટો ધર્મ કહેલો છે."

અહીં શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં c/Jc કાર છે તે "વેદવિહિત હિંસાને હિંસા ન કહેવાય એમ જે સમૃતિયોની હિંસા છે તે વેદ વિહિતનો પણ નિષેધ કરવા માટે છે એમ શતાનંદમુનિ જણાવે છે."[૧૫] વળી મહાભારતના શાંતિપર્વમાં કહ્યું છે,– "હે બ્રહ્મન્ લોભી અને સ્વાર્થપરાયણ નાસ્તિકોએ વેદના અર્થને નહીં જાણીને સત્યના આભાસરૂપ જૂઠાણું પ્રવર્તાવ્યું છે."[૧૬] તથા "જે ધર્મની મર્યાદાથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલો, વિમૂઢ, નાસ્તિક અને સ્પષ્ટ નહીં એવા સંશયવાળા પુઢષોએ હિંસાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે."[૧૭] તેમજ "મૃગની હિંસા કરવાના મનવાળાએ બ્રાહ્મણનું મોટું તપ હિંસાએ સ્વર્ગ મળશે એવી ભાવનાથી નાશ પામ્યું તેથી યજ્ઞમાં હિંસા હોઈ શકે નહીં."[૧૮] એ વગેરે વાક્યો વડે વેદમાં જે હિંસાનો આભાસ જણાય છે તેથી પણ હિંસા નિંદી છે. તદુપરાંત ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે– "પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં જ, રાજાએ જ યજ્ઞમાં હણવા યોગ્ય પશુઓને જેટલાની જરૂર હોય તેટલા જ પશુઓને હણે એમ નિયમ કર્યો છે."[૧૯] આ શ્લોકનો

અર્થ શ્રીધર સ્વામીએ આ પ્રમાણે કર્યો છે,– "મૃગયા એટલે શિકારમાં બધાને રાગ એટલે પ્રીતિ તો હોય જ એટલે તેનું વિધાન કરવામાં આવતું નથી પણ તેની હદ બાંધવામાં આવે છે. તેની પ્રવૃત્તિનો સંકોચ કરવામાં આવે છે. જો કોઈને હિંસામાં બહુ જ રાગ હોય અને શિકાર કરે તો તેણે તીર્થોમાં શ્રાદ્ધના દિવસે જ હિંસા કરવી; તેમાં પણ પ્રસિદ્ધ એવા શ્રાદ્ધમાં કરવી પણ રોજના શ્રાદ્ધમાં ન કરવી; તેમાં પણ રાજાએ જ વનને વિષે અને તે પણ યજ્ઞના પશુની જ પોતાના ઉપયોગ પૂરતી જ હિંસા કરવી. એટલે આ શ્લોકનો અર્થ એ થયો કે હિંસા કરવી જ એમ ઠરતું નથી. રજોગુણી અને તમોગુણવાળી પ્રકૃતિવાળા તથા હિંસામાં પ્રીતિ રાખનારા ક્ષત્રિયોને માત્ર સૂચના છે. પણ સત્ત્વગુણી અને મોક્ષની ઈચ્છાવાળાઓને તેમ કરવાનું કહ્યું નથી. વળી અહીં 'અજાદિ' શબ્દનો અર્થ 'ડાંગર' થાય છે. પરંતુ બકરો થતો નથી. ભગવદ્ગોમંડલમાં (VH(અર્થાત્ ત્રણ વર્ષની જૂની ડાંગર એવો અર્થ કર્યો છે.[૨૦] જે ડાંગર ત્રણ વર્ષ જૂની થઈ ગઈ હોય અને જેમાંથી ઉદ્બીજ અંકુર નાશ પામ્યો હોય એવી જૂની ડાંગરનો ઉપયોગ યજ્ઞમાં કરવાનો કહેલો છે. તે સંદર્ભમાં વાયુપુરાણ જણાવે છે કે– "હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જે યજ્ઞમાં હિંસા થતી નથી અને ત્રણ વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાળ સુધી રાખીને ઊગી ન શકે તેવી ડાંગર વડે પૂજન થાય તે યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે."[૨૧] મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ભીષ્મ પણ કહે છે કે– "એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાચીન સમયમાં માણસો ડાંગરનો પશુ બનાવતા અને તેવા ડાંગરના પશુ વડે પૂજન કરતા સત્તા સ્વર્ગને પામતા હતા."[૨૨] વળી પ્રાણીની અહિંસાથી કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી. એ પ્રકારે પિતૃયાગ તથા શ્રાદ્ધમાં પણ જાણવું. યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે નારદ કહે છે કે– "ધર્મ તત્ત્વને જાણનાર પુઢષ શ્રાદ્ધમાં માંસ ન આપે અને તેને ખાય પણ નહીં, કારણ કે મુન્યન્ન વડે કરીને જેવી પ્રીતિ થાય છે તેવી પશુ હિંસાથી થતી નથી. પ્રાણીને વિષે મન, કર્મ અને વચન વડે કરીને હિંસાનો ત્યાગ એના જેવો સદ્ધર્મને ઈચ્છનાર પુઢષોને શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી.[૨૩] વળી શ્રી વાસુદેવ માહાત્મ્યમાં શ્રી નારાયણ નારદમુનિને કહે છે કે– "માણસોએ શ્રાદ્ધમાં ક્યારેય માંસને આપવું કે ખાવું નહીં કેમકે મુન્યન્ન વડે કરીને તથા દૂધ અને ઘી વડે કરીને પિતૃઓ અતિતૃપ્ત થાય છે."[૨૪] આમ, અહિંસા જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ મનાયેલ છે. વેદો અને શાસ્ત્રોમાં તો અહિંસાનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. પરંતુ માંસાહારના લાલચું લોકો વેદોના ખોટા અર્થ કરીને હિંસાનું સમર્થન કરે છે. દેવો કે પિતૃઓને નામે યજ્ઞો કરાવીને ધર્મના ઓથા નીચે એવા લોકો પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે. આવા દુર્બુદ્ધિવાળા લોકોની પ્રપંચ જાળમાંથી પોતાના આશ્રિતોને ઉગારી લેવાના ઉદ્દેશથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે યજ્ઞને નામેય કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. વળી તેમણે જેતલપુર ડભાણ વગેરે સ્થળોએ અહિંસામય યજ્ઞો કરી અને શાસ્ત્રાર્થો કરી હિંસામય યજ્ઞ કરવાની ભ્રાંતિ ટાળી અહિંસામય યજ્ઞનો વૈદિક ચીલો પુનઃ ચાલુ કર્યો.

૪ : ૨ : ૧ : ૩ સામાજિકક્ષેત્રે થતી હિંસાનો નિષેધ : મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે. તે સમાજમાં રોજબરોજના જીવન વ્યવહારમાં સામાન્ય જીવથી માંડીને મોટા જીવ સુધીની હિંસા કરતો જોવા મળે છે. વળી સમાજમાં થતી સામાન્ય જીવની હિંસાને ભગવાન સ્વામિનારાયણ કેમ સહન કરી શકે ? કેમકે તેમને તો અહિંસાના ક્ષેત્રે સમૂળી ક્રાંતિ કરવી હતી. તેથી તેમણે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવા શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા આપી.

"અમારા આશ્રિતોએ આ જગતમાં કોઈપણ પ્રાણીની કદી હિંસા ન કરવી અને ઝીણાં એવા જૂ, માંકડ વગેરેની હિંસા જાણી જોઈને તો ક્યારેય ન કરવી."[૨૫]

શિક્ષાપત્રી અહીં cDF ®C: IFt;JFI6 ETFIG Pc અર્થાત્ કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી. એ સ્મૃતિની ભાવનાને આગળ વધારી રહી છે. સામાન્ય રીતે જીવ હિંસાનો નિષેધ કરીને લોકમાં જૂ તથા માંકડ આદિની હિંસામાં સ્ત્રી તથા પુઢષની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. તેથી પોતાના આશ્રિતો સંસર્ગદોષ વડે કરીને અથવા રજોગુણ કે તમોગુણના સ્વભાવના દોષ વડે કરીને એ હિંસામાં પ્રવૃત્ત ન થાય એ હેતુથી ભારપૂર્વક નિષેધ કરે છે કે ઝીણાં એવા જૂ, માંકડની પણ કદી જાણી જોઈને હિંસા ન કરવી. કારણ કે ઝીણાં એવા જીવો મારવામાં પણ હિંસકવૃત્તિ રહેલી છે. જેમ વડવૃક્ષ બીજમાં રહેલું છે, તેમ નાના જીવો મારવાની હિંસકવૃત્તિ સમયાંતરે મોટાજીવોની પણ હિંસા કરશે. વળી ભગવાન સ્વામિનારાયણના અનુગામી સંત પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ આના સંદર્ભમાં કહે છે કે, 'માંખ મારે તે માણસ મારે,' આમ, નાના જીવની હિંસામાં જ મોટા જીવની હિંસા રહેલી છે. માટે હિંસારૂપી બીજનો જ નાશ કરવાનો આશય શિક્ષાપત્રીના આ શ્લોકમાં રહેલો છે.

શિક્ષાપત્રી કેવળ ભગવાન સ્વામિનારાયણે લખીને આપણને આપી દીધી નથી. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે અનુસર્યા છે. પોતાના આશ્રિતો પાસે શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓ પળાવી છે અને પછી જ તે આજ્ઞાઓને શિક્ષાપત્રીમાં ગ્રંથસ્થ કરેલી છે. "ઓગણીસમી સદીમાં ગળીનું વાવેતર સરખેજમાંથી ખેડા જિલ્લામાં પ્રસર્યું હતું. ખેડા જિલ્લાના ગામોમાં ગળીનું વાવેતર અને ગળીના ઉદ્યોગ વધ્યા હતા. ગળીના છોડની કાપણી પછી તેના પાંદડાં પાણીમાં સડવા દેવા પડતાં. તેથી તેમાં જીવાત થતી. ખેડા જિલ્લાના ગામોમાં ગળીના છોડના પાંદડા પલાળી રાખવા વાસણને બદલે કુંડની પ્રથા શરૂ થયેલી. ગળીના છોડમાંથી ગળી બનાવવાની આ પ્રક્રિયામાં જીવહિંસા થતી. આથી ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ જીવ હિંસા થતી બંધ કરાવવા માટે સૌ પ્રથમ બોચાસણના કાશીદાસ પટેલને આજ્ઞા કરી, ગળીના કુંડ ખોદાવી નખાવ્યા અને ગળીને બદલે શેરડી વવરાવી. આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે

ખેડા જિલ્લાના પાટીદારોને ગળીને બદલે શેરડી વવરાવી ગળીનું વાવેતર બંધ કરાવી અને જીવ હિંસા થતી અટકાવેલી."[૨૬]

"વળી એકવાર ભગવાન સ્વામિનારાયણ વિચરણ કરતા કરતા કંથારીયા નામના લીંબડી તાલુકાના ગામે પધાર્યા. આ ગામને પાદરે એક દેવી છે ત્યાં દશેરાના દિવસે પાડા–બકરાને બલી તરીકે સૌ ગામ લોકો દેવીને ચડાવે છે. આવી કુપ્રથા આ ગામમાં પેસી ગયેલી. આવા નિર્દોષ પશુની થતી હિંસા આ ગામના સત્સંગી રાજપૂત હરિભક્તથી જોવાતી નહિ. તેથી તેમણે પોતાને ઘેર પધારેલ ભગવાન સ્વામિનારાયણને આ આખી હકીકત જણાવી. ત્યારે ભગવાને આ થતી હિંસાને બંધ કરાવવા માટે તે હરિભક્તને યુક્તિ બતાવી અને તે પ્રમાણે કરાવી દેવી આગળ થતી હિંસા બંધ કરાવી."[૨૭]

સમાજમાં બે પ્રકારે હિંસા થતી જોવા મળે છે : (૧) પરહિંસા– અર્થાત્ એક વ્યક્તિ અન્ય જીવની હિંસા કરે તે. (૨) સ્વહિંસા– અર્થાત્ વ્યક્તિ પોતે કોઈ કારણસર કે સમાજમાં પોતાથી કંઈક અયોગ્ય આચરણ થઈ ગયું હોય કે મુંઝાઈને પોતાના આત્માની હત્યા કરે છે તે. શિક્ષાપત્રીમાં ઉપરોક્ત પ્રમાણે પરહિંસાનો નિષેધ કરી હવે સ્વહિંસાનો નિષેધ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે.

"આત્મઘાત તો તીર્થને વિષે પણ ન કરવો, ને ક્રોધે કરીને પણ ન કરવો, ક્યારેક કાંઈ અયોગ્ય આચરણ થઈ જાય તેથી મુંઝાઈને પણ આત્મઘાત ન કરવો. ઝેર ખાઈને કે ગળે ટૂંપો ખાઈને કે કોઈ પણ રીતે આત્મઘાત ન કરવો."[૨૮]

ભગવાન સ્વામિનારાયણે અહિંસાક્ષેત્રે વધુ એક પગલું ભર્યું હોય તો તે આત્મઘાતનો નિષેધ છે. સુલભ અને સુદુર્લભ એવો જે મનુષ્યદેહ તે ભવસાગર તરવા માટે નૌકા સમાન છે. માટે દેહનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું એમ શ્રુતિમા આત્મરક્ષણનું વિધાન કરેલું છે. તેમજ ભાગવતમાં ભગવાન પોતે જ કહે છે,– "જે કર્મ, તપ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, દાન, ધર્મ અને બીજા પણ સત્કાર્યો વડે જે કાંઈ કલ્યાણ થાય છે તે સર્વ મારી ભક્તિના યોગે કરીને મારા ભક્તને અનાયાસે જ મળે છે અને જો તે કદી સ્વર્ગ, મોક્ષ કે મારા ધામની ઈચ્છા કરે છે તો તેને પણ પામે છે."[૨૯] વળી તીર્થમાં પણ જે ફળની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય તે ભગવાનના સ્મરણથી પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ દેહ પડવાથી પૂર્ણ થતી નથી. ભાગવતમાં શુકજીનું વાક્ય છે,– "હરિનું સ્મરણ સર્વે વિપત્તિમાંથી મોક્ષ કરનારું છે."[૩૦] માટે પોતાના દેહનો ઘાત પ્રયાગ આદિ તીર્થ સ્થળોમાં કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે એવી ઈચ્છાથી પણ ન કરવો કેમકે સ્વર્ગ અને મોક્ષ આપનાર તો ભગવાનનું સ્મરણ અને ભક્તિ જ છે. આ પ્રમાણે તીર્થોમાં રહેલી આત્મઘાતની માન્યતાનો નિષેધ કરીને, સ્વાભાવિક દોષોમાંથી થતી હિંસાનો નિષેધ કરતા કહે છે કે પોતાના સગાઓ અથવા દુર્જનોએ મર્મભેદક

વચનો કહ્યા હોય તેથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધે કરીને તથા ઝેર ખાઈને અથવા ગળે ટૂંપો ખાઈને પણ આત્મઘાત ન કરવો. શ્લોકમાં આદિ શબ્દથી કૂવામાં પડીને, પર્વત કે વૃક્ષ ઉપરથી પડીને, રેલવે આદિ વાહનોમાં કચરાઈને કે જીવતાં બળીને સતી થવું વગેરે કોઈ પણ પ્રકારે આત્મહત્યા ન કરવી. કારણ કે આત્મહત્યા કરવાથી ઘણું જ પાપ લાગે છે. તથા સર્વે સ્વાર્થનો નાશ થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં એવી રીતનાં અકાળ મરણના પ્રકરણમાં તેથી પતિત થવાય છે એમ કહેલું છે. બ્રહ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે– "જેઓ ક્રોધને લીધે કે અન્ન નહીં ખાવાનું વ્રત લઈને, વિષ ખાઈને, અગ્નિમાં પડીને કે હથિયારથી કે ગળે ટૂંપો ખાઈને, જળમાં ડૂબી જઈને તથા પર્વત અગર વૃક્ષ ઉપરથી પડીને જે માણસો પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે. તે નરાધમ મહાપાતકીને 'પતિત' કહેલાં છે."[૩૧]

આમ રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિકક્ષેત્રે કર્મ દ્વારા થતી હિંસાનો શિક્ષાપત્રીમાં નિષેધ કરેલો છે. જેનું સમર્થન શાસ્ત્રોના પ્રમાણો સાથે કરવામાં આવ્યું છે.

૪ : ૨ : ૨ વચનથી થતી હિંસાનો નિષેધ

જ્યારે યુધિષ્ઠિરે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે અર્જુન તથા તેના ધનુષ્ય ગાંડીવનું અપમાન કર્યું ત્યારે અર્જુન તેની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર ગાંડીવનું અપમાન કરનાર પોતાના જ્યેષ્ઠભાઈ યુધિષ્ઠિરને મારી નાંખવા તૈયાર થયા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે– "મોટા પુઢ ષનું અપમાન તે હિંસા બરાબર જ છે."[૩૨] વળી મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં પણ કહ્યું છે કે– "મોટાએ દુખવ્યા છતાં પણ તેમને તુંકારાથી બોલાવાય નહીં. વિદ્વાનોમાં તુંકારો અને મૃત્યુ બંને સરખા ગણાય છે.'[૩૩] તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે– "ગુઢ ઓનું, વડીલોનું, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય એવા પુઢ ષોનું તથા વિદ્વાનોનું અપમાન ન કરવું અને હથિયાર ધારી પુઢ ષનું પણ અપમાન ન કરવું."[૩૪]

વળી દરેક જીવમાં ભગવાન અંતર્યામીરૂપે રહ્યા છે એટલે વચનથી જો તે પ્રાણીનો અંતરાત્મા દુઃખાય તો ભગવાનને દુઃખવ્યા બરાબર છે. તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે,– "પોતાના આચાર્ય સાથે પણ વિવાદ ન કરવો."[૩૫] આ ઉપરાંત "દેવતા, તીર્થ, બ્રાહ્મણ, પતિવ્રતા, સાધુ અને વેદ એમની નિંદા ક્યારેય ન કરવી અને ન સાંભળવી."[૩૬] વળી ભગવાન મનુએ કહ્યું છે,– cc;tl AIFT l5l AIFTc આ વાક્યને ભગવાન સ્વામિનારાયણે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપ્યું. સત્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું દુષ્કર છે. કારણ કે,– "કેટલીક વખત સત્ય બોલાવાથી પારકાનો દ્રોહ હિંસા થવાનો સંભવ રહે છે. એટલે એવું સત્ય વચન ન બોલવું."[૩૭] આ ઉપરાંત ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના આશ્રિતોને ઉપદેશ આપતા કહે છે કે– "પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ અર્થે પણ કોઈને વિષે મિથ્યા અપવાદ–આરોપણ ન કરવો અને કોઈને ગાળ તો ક્યારેય ન દેવી."[૩૮] આમ, અહિંસાક્ષેત્રે આનાથી તો વિશેષ બીજું શું હોય શકે ?

૪ : ૨ : ૩ મનથી થતી હિંસાનો નિષેધ

મનથી પણ કોઈનું અહિત ઈચ્છવું કે વિચારવું નહિ. કામ, ક્રોધ, મત્સર, ઈર્ષા, માન વગેરે દોષો હિંસાના મૂળ કારણરૂપ છે અને તે જ માનવીને હિંસા કરવા પ્રેરે છે.

"વળી ક્યારેક પોતાથી કે પારકાથી કાંઈક ન કરવા જેવું આચરણ થઈ જાય ત્યારે ક્રોધથી પણ શસ્ત્ર વગેરે વડે પોતાના કે પારકાના કોઈ અંગનું છેદન ન કરવું."[૩૯]

ક્રોધના આવેશમાં આવીને કે ગુસ્સે થઈને પોતાના કે પારકાના શરીરને ઈજા કરવી કે અંગ કાપી નાખવા એ માનવ હત્યા બરાબર જ છે. વળી અહિંસા ધર્મની પરાકાષ્ઠા તો ભગવાન સ્વામિનારાયણ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે કે–

"કોઈ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોએ ગાળો આપી હોય અથવા પોતાને માર માર્યો હોય તે બધું સહન કરી લેવું અને સર્વે મનુષ્યોના હિતનું જ તેમણે ચિંતન કરવું."[૪૦]

આમ, દુર્જનો ગાળો દે, મારે કે કડવાં વચન કહે તો પણ તેમનો સામો પ્રતિકાર ન કરતા સહન કરવું, એટલું જ નહીં પરંતુ મનમાં તેમનું અહિત થાય એવો એક પણ ભૂંડો સંકલ્પ ન કરવો. તેમજ તેના કલ્યાણનું ચિંતન કરવું અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી કે, 'હે પ્રભુ ! એમને સદ્‌બુદ્ધિ આપજો ! વળી તેથી પણ એક કદમ અહિંસા ક્ષેત્રે શિક્ષાપત્રીએ આગળ ભર્યું છે કે મન, વચન, કર્મ દ્વારા જ્યાં જ્યાં હિંસા થવાનો અવકાશ હતો. તે તમામ દ્વારના બારણાં બંધ કરીને, અહિંસાને પ્રોત્સાહન આપતા નવા દ્વારના બારણાં શિક્ષાપત્રીએ ખુલ્લા કર્યા છે.

૪ : ૨ : ૪ અહિંસાને પ્રોત્સાહન

ભગવાન સ્વામિનારાયણે ઉપરોક્ત શ્લોકોમાં પરહિંસા અને સ્વહિંસાનો નિષેધ કર્યા બાદ જેને અંગે હિંસા રહેલી છે, તેમજ જેના સેવનથી હિંસક પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ છે. તેવા માંસ ભક્ષણનો પણ નિષેધ કર્યો છે. કારણ કે પહેલા યજ્ઞોમાં હિંસા કરવામાં આવતી અને યજ્ઞની પ્રસાદીરૂપે માંસનું ભક્ષણ કરવામાં આવતું. આમ, માંસને યજ્ઞની પ્રસાદી તરીકે ગણાવતા અને પ્રસાદના મહાત્મ્યે માંસ ભક્ષણ કરાવવામાં આવતું. તેથી આ પ્રસાદ પાછળ પણ હિંસાને તો પ્રોત્સાહન મળતું જ. પરિણામે ભગવાન સ્વામિનારાયણે યજ્ઞનું પ્રસાદીરૂપ એવું માંસ પણ ન ખાવું એવી શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા આપીને, તેમણે અહિંસા ધર્મને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

"ક્યારેક માંસ યજ્ઞની પ્રસાદીનું હોય તો પણ તે ક્યારેય ખાવું નહિ, અને સુરા અને મદ્ય દેવને ધરાવેલાં હોય તો પણ તે પીવાં નહિ."[૪૧]

માંસ ભક્ષણ એ પણ એક પ્રકારની હિંસા જ છે. હિંસાને ઉત્તેજન આપનાર પણ હિંસા કરનાર જેટલો જ પાપી છે. મનુસ્મૃતિમાં તે અંગે જણાવ્યું છે કે– "પશુને મારનાર, માંસ વેચનાર, ખરીદનાર, લાવનાર, પકાવનાર, પીરસનાર અને ખાનાર એ બધાય હિંસા કરનારા જ ગણાય."[૪૨] પરંતુ માંસ ભક્ષણના લાલચુ લોકો શાસ્ત્રોનો આધાર આપીને યજ્ઞને માટે કરવામાં આવતી હિંસાને વાજબી ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને યજ્ઞની પ્રસાદીરૂપે માંસ ભક્ષણમાં દોષ નથી એમ સમજાવે છે. દારૂના શોખીનો પણ આવો જ બચાવ કરે છે અને દેવીની પ્રસાદીરૂપે દારૂ પીવામાં બાધ નથી એમ જણાવે છે પણ આ બધી પ્રતારણા છે. ભાવિક ભક્તોને આડે માર્ગે લઈ જવાના પાખંડ છે. આવી પ્રતારણામાંથી પોતાના આશ્રિતોને ઉગારવા માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે પ્રસાદીરૂપે પણ દારૂ કે માંસ લેવાની મનાઈ કરી છે. વળી, આગળ શિક્ષાપત્રીના શ્લોક–૧૨માં જણાવ્યું છે તેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે હિંસક યજ્ઞોનો નિષેધ કરી અહિંસામય યજ્ઞનો વૈદિક ચીલો જે લુપ્ત થઈ ગયો હતો તેને પુનઃ ચાલુ કર્યો અને તેને અવિરત ચાલુ રાખવા માટે ધનાઢ્ય એવા પોતાના આશ્રિતોને આજ્ઞા આપી કે–

"ધનવાન એવા ગૃહસ્થોએ અહિંસક એવા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના યજ્ઞો કરવા."[૪૩]

આમ, સમગ્રક્ષેત્રે જ્યાં જ્યાં હિંસા થવાનો અવકાશ હતો તે તમામ છિદ્રો બંધ કરાવી તેમણે પૂર્ણતઃ અહિંસા ધર્મનું પ્રવર્તન કર્યું. વળી કાઠી, કોળી અને વાઘરી જેવી કોમમાં જે હિંસક વૃત્તિઓ હતી તેને તેમણે પ્રેમથી અને સમજાવટથી છોડાવી, પોતાના શરણે લીધા. જે હાથમાં હંમેશાં તલવાર, બરછી અને બંદૂક રમતી હતી, ત્યાં ભગવાન સ્વામિનારાયણના નામની માળાઓ ફરતી થઈ ગઈ. આમ, અહિંસાક્ષેત્રે તેમણે મહાનક્રાંતિ કરી છે જે શિક્ષાપત્રીના ઉપરોક્ત શ્લોકોના આધારે જોઈ શકાય છે.

૪ : ૩ સમાજમાં થતી ચોરી–લૂટના અનિષ્ટની નાબૂદી

"અઢારમી–ઓગણીસમી સદીમાં ઉત્તર ભારતમાં પીંઢરાઓનો યાત્રાળુઓને લૂંટવાનો ત્રાસ ખૂબ વધી પડ્યો હતો. તેમની સાથે આતતાયીઓનો નવો વર્ગ જોડાયો, એ લોકો ઠગ કહેવાતા. આમાં હિન્દુ અને મુસલમાન બંને ધર્મના ઠગ હતા. પણ બધાની ઉપાસ્ય દેવી કાળીમાતા હતી. આ ઠગ લોકોને તેમના ગુઢ મંત્રેલો કહેવાતો રેશમી રૂમાલ આપતા. તીર્થવાસી યાત્રાળુઓ, શ્રીમંત પ્રવાસીઓ વગેરે સાથે ઠગ પરિચય બાંધી તેમના સહયાત્રી હોવાનો દેખાવ કરી વિ✓ાસ જીતી લેતા. પછી તીર્થવાસી કે પ્રવાસી ઊંઘી જાય ત્યારે રેશમી રૂમાલથી ગળે ફાંસી આપી મારી નાંખતા અને તેમની માલમત્તા લૂંટી નાસી જતાં અંગ્રેજોએ જ્યારે ઠગ અને પીંઢરાઓનો નાશ કરવાની જેહાદ ઉપાડી ત્યારે ઠગોની ટોળીનો અમરઅલી નામે એક નાયક પકડાયો હતો. તેણે એકલાએ આ પ્રમાણે રેશમી રૂમાલથી ગળે ફાંસો આપીને ૭૫૦ માણસો માર્યા હોવાની કબુલાત કરી હતી."[૪૪]

"ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવાની નિષ્ફળતા પછી બેકાર અને બેકાબૂ બનેલા દેશી રાજ્યોના લશ્કરના માણસોએ આ લૂંટફાટનો માર્ગ આપનાવ્યો હતો. આજ સમયે ગુજરાતમાં કાઠી–કોળી અને ગરાસિયા દેશવાસીઓ પર જ ધાડપાડી લૂંટફાટ કરી રહ્યા હતા. એમાંય સૌરાષ્ટ્રમાં તો નાના–નાના ઠાકોરો અને દરબારોની સંખ્યા બેસુમાર હતી. એમાં દરબારો ખુદ લૂંટફાટનો વ્યવસાય કરતા."[૪૫]

"આજ સમયમાં ચુંવાળિયા, પાટણવાડિયા, તળપદા, ખાંટ વગેરે જુદી જુદી જાતના કોળીમાં ચુંવાળિયા કોળી બહુ વગોવાયેલા હતા. તેઓ ચોરીનો જ ધંધો કરતાને સરકારી લોકોની માલમત્તા લૂંટી લેતા. લૂંટ–ચોરી ભારે યુક્તિપૂર્વક કરતા સ્વભાવે આળસુ અને ઉડાઉ હોવાથી ખેતી ન કરતા અને લૂંટફાટ–ચોરી કરતા. આમ, આવા કોળીના ઉપદ્રવે અંગ્રેજ કર્નલ વોકર અને બિશપ હેબર જેવા સત્તાધીશોને પણ ચિંતામાં મૂક્યા હતા. કાઠીઓ પણ બહારવટે ચડતા અને ગામ ભાંગી લૂંટફાટ કરતા."[૪૬]

આવા સમયમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ ઉત્સવો અને સમૈયાઓમાં ભાગ લેવા આવનાર સત્સંગીઓને ચોર–લૂંટારાથી ગાફેલ કે અસાવધાન ન રહેવાની ખૂબ જ વ્યવહારુ સૂચનાઓ પણ આપતા. તેઓ કહેતા,– "હરિજનના વેષ ધરી અપાર ઠગ આવે, માટે અજાણ્યાનો વિ✓ાસ ભૂલે ચૂકે પણ ન કરવો. કોઈ ગામનું નામ લઈ ધર્મનિયમની વાત કરે તો પણ વિ✓ાસ ન કરવો. કોઈ સંત હરિજનને ઓળખતો હોય તો તેનું સાચું ન માનવું. હરતા–ફરતા બાઈ–ભાઈએ પૈસા પાસે રાખવા નહિ, નહિ તો ચોર લોકો ગાંઠેથી છોડી લે, કોઈ સોના–રૂપાનાં આભૂષણ તાકતા હોય, સાહુકાર થઈને ફરે એટલે એને કોઈ ઓળખી શકે નહિ અને અજાણ્યા કહેવાય નહિ માટે સાવધ રહેવું. બાળકોના અંગમાં આભૂષણ પણ આવા પ્રસંગે રાખવા નહિ. આમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સિદ્ધપુરમાં તથા જેતલપુર સમૈયા વખતે આવી વાતો કરતા હતા."[૪૭]

"બાજની અણધારી તરાપ પડે ને કંપતા પંખીડા કિલ–કિલાટ કરી ગીડમાં સપોસપ લપાઈ જાય એવી સ્થિતિ ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતના ગામોગામની થતી ! 'જોબન આવ્યો', 'જોબન આવ્યો' સાંભળતાવેંત બારણાં ટપોટપ બંધ થઈ જતાં ! ગામધણીના મોતિયા મરી જતા. મૂછે વળ દેનાર બરછિયા કાઠી–રાજપૂતો પણ એ ટાણે ઘરમાં ઘલાઈ રહેતા, સોડમાં છૂપાઈ જતા ! સરકારી કચેરીઓને પણ તાળા દેવાઈ જતાં. જોબન લૂંટારો ચરોત્તરના ચોકમાં રમતો, ભલભલા ભૂપાલને પણ ભૂ પાઈ દેતો પરંતુ કોઈના હાથમાં આવતો નહીં. અંગ્રેજ અમલદારોને તો એ હાથતાળી દઈ છટકી જતો. કાળ જેવા ભયંકર પાપનો પર્વત એના દિલમાં દયાનો છાંટોય નહીં. ચીભડું ચીરવું અને માણસ મારવો એને મન સરખા. ઈતિહાસ કહે છે,– જોબનનું તીર કલકત્તા સુધી ચાલતું ! સો–સો ગાઉ સુધી તે લૂંટવા જતો ને રાતોરાત પાછો વળી મહાકાંઠે કોતરમાં સરકી જતો આવો હતો જોબનપગી.

જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે ડભાણમાં સંવત–૧૮૬૬ના પોષ માસમા યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે તેમના રોઝા ઘોડાને ચોરી લેવાનો જોબનપગીએ મનસૂબો કર્યો. આમ વિચારી, સાથીદારો સાથે ડભાણ આવ્યા, ગામને પાદર કતારબંધ તંબુઓ નંખાયા હતા. યજ્ઞ શાળાની એક તરફ ઘોડાની ઘોડાર હતી. તેમાં રોઝાની રખાવટ અલાયદી થતી. જોબને એને ખોળી કાઢ્યો. જોબન મધરાતે લપાતો છુપાતો ઘોડશાળામાં પહોંચ્યો. પણ.....આ શું ? અડધી રાતેય સ્વામિનારાયણ સૂતા નથી ! ઘોડાના બરડે હાથ ફેરવે છે. કેશવાળી ઊંચી–નીચી કરે છે ! જોબન તો જોઈ જ રહ્યો. એમકે– હમણાં ચાલ્યા જશે. પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ખસ્યા જ નહિ ! જોબન પાછો વળી ગયો. બીજી રાતે આવ્યો ત્યારે પણ એ જ દશ્ય જોયું. ત્રીજી રાતે પણ એ જ સ્થિતિ જોઈ. 'રોઝો ન મળે તો કંઈ નહિ, બીજાં ઘોડાંય સારાં છે. એકાદ ઉઠાવી જાઉં', કાયા સંતાડતો તે અંદર પેઠો. ત્યાં તો આશ્ચર્ય ! ઘોડે ઘોડે સ્વામિનારાયણ દીઠા ! આમ, ત્રણ ત્રણ રાતના ઉજાગરાને અંતે પણ પોતાના હાથમાં કંઈ આવ્યું નહિ. આ ભોંઠપ જિંદગીમાં પહેલીવાર એણે અનુભવી."[૪૮]

"છેવટે દિવસ ઊગ્યો ત્યારે સભામાં ભગવાન સ્વામિનારાયણના ચરણોમાં પડી ગયો ! પ્રભુ ! ક્ષમા કરો. બધાને લૂંટ્યા ને છેવટે ભાન ભૂલી તમને લૂંટવા આવ્યો ! દયાળુ દયા કરો. મારા ગુના માફ કરો ! જોબને ગદગદ કંઠે પ્રાર્થના કરી."[૪૯] ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમને પંચવર્તમાન ધરાવી, કંઠી બાંધી સત્સંગી કર્યો અને તેમના ગુના બદલ ક્ષમા આપી. આમ, ગઈકાલનો લૂંટારો જોબન વડતાલો જોબન ભક્ત બની ગયો.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે ચોરી–લૂંટફાટના અનિષ્ટને દૂર કરવા માટે તેમણે શિક્ષાપત્રીમાં આદેશ આપ્યો છે કે–

"ધર્મકાર્યને માટે પણ કોઈએ ચોરી ન કરવી તથા લાકડાં–ફૂલ વગેરે કોઈનાં ધણિયાતાં હોય તે તેના ધણીની આજ્ઞા વગર લેવાં નહિ."[૫૦]

ધર્મકાર્ય માટે પણ ચોરીનો નિષેધ કરેલ હોય તો પછી પોતાના કુટુંબના પોષણ માટે તો ચોરીનો સવાલ જ ક્યાં રહ્યો ? શતાનંદમુનિ કહે છે કે, ધર્મ માટે પણ ચોરી ન કરવી કેમકે,– "જે પુઢષ પારકાનું ધન હરણ કરીને દાન આપે છે તે દાતા નરકને પામે છે અને જેનું ધન હોય તેને જ તે ફળ મળે છે."[૫૧] આવો જ પ્રસંગ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં બનેલો–

"ગામડાંના એક ખેડૂત હરિભક્ત ઘરેથી ચાંદી લઈ આવ્યા. સત્સંગી કારીગરને ચાંદી આપી અને કહ્યું કે, આ ચાંદીમાંથી સરસ લોટી તૈયાર કરી આપો મારે ભગવાન સ્વામિનારાયણને અર્પણ કરવી છે. એ લોટીથી ભગવાન જળપાન કરે. લોટી તૈયાર કરી આપી. લોટી ભગવાન સ્વામિનારાયણને અર્પણ

કરી, ભક્તભાવને વશ થઈ ભગવાન સ્વામિનારાયણે ભેટનો સ્વીકાર કર્યો. હવે લોટી બનાવનાર કારીગરે એ વખતે એમાંથી થોડી ચાંદી ચોરી લીધેલી, એને પણ એવી ઈચ્છા કે હું પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણને આમાંથી કાંઈક બનાવીને અર્પણ કરીશ. બીજા કે ત્રીજા દિવસે સત્સંગી કારીગરે વીંટી બનાવી ભગવાન સ્વામિનારાયણને અર્પણ કરી. ભેટનો સ્વીકાર પણ કર્યો. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે આ દાનનું પુણ્ય તમને નહીં મળે. કેમ મહારાજ ! હવે સભામાં શું કહીએ જેની ચાંદી એને જ પુણ્ય મળશે તમને નહિ. તમને તો પાપ જ મળશે આ ચોરી કરવાનું."[૫૨]

આમ, ધર્મકાર્ય માટે કે સેવાના નિમિત્તે પણ ક્યારેય ચોરીનું કર્મ ન જ કરવું. વળી જેનો માલિક હયાત હોય એવું કાષ્ટ, પુષ્પ, ફળ વગેરે પણ તેની આજ્ઞા વિના લેવું તે પણ ચોરી કહેવાય. શતાનંદમુનિ ગૌતમમુનિનું વિધાન ટાંકતા કહે છે,– "જે માણસ ધણીને પૂછ્યા વિના તૃણ, કાષ્ઠ, પુષ્પ અથવા ફળ લે છે તેના હાથ કાપી નાખવા યોગ્ય છે.[૫૩] આ વિધાનને સમર્થન આપતા શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ કહે છે, "શંખ અને લિખિત બે ભાઈઓ હતા. બાજુ બાજુમાં બંનેની વાડી હતી. એક દિવસ નાનો ભાઈ મોટાભાઈને મળવા ગયો. મોટાભાઈના બગીચામાં આંબા ઉપર કેરીઓ જોઈ અને બે કેરીઓ લેવાનું મન થયું એને એમ કે આ તો ભાઈનો જ બગીચો છે તેથી તેમાં પૂછવાનું શું હોય ? તેણે મોટાભાઈને પૂછ્યા વિના બે કેરીઓ તોડીને, મોટાભાઈને મળવા ગયો. ત્યારે મોટાભાઈએ કહ્યું, 'આ કેરીઓ તો મારા આંબાની છે, મારી રજા વગર તે કેમ કેરીઓ તોડી ? આ બગીચો તો મારી માલિકીનો છે. એમાંથી તે આ ચોરી કરી. ચોરી એ ચોરી જ છે. બંને રાજા પાસે ગયા રાજા પાસે નાના ભાઈએ ચોરી કબૂલી લીધી. એટલે રાજાએ ચોરી કરવા બદલ જે હાથે કેરીઓ તોડી હતી તે હાથ કાપી નાખવાની સજા આપી."[૫૪]

આમ, સગાભાઈના બગીચામાંથી જ પણ ભાઈને પૂછ્યા વિના ફળ લીધું તો સજા ભોગવવી પડી. માટે ધણીયાતું જે કાષ્ઠ, પુષ્પ આદિક વસ્તુઓ તે તેના ધણીની આજ્ઞા વિના ન લેવું.

શિક્ષાપત્રીની આ આજ્ઞાની અસર જનસમાજ પર ઘેરી પડી હતી. જેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે કાઠીઓને હથિયાર અને હિંસકવૃત્તિ છોડાવી, તેમ કોળીઓમાં રહેલી ચોરી–લૂંટફાટની વૃત્તિને પણ તેમણે છોડાવી છે, તેની નોંધ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં થયેલી છે.

એકવાર ભગવાન સ્વામિનારાયણ વડતાલ જતા વચ્ચે મહુંડીયું પરુ આવ્યું ત્યાં જાલમજી પગીને ઘેર પધાર્યાં. તેણે પૂજન કરી પછી ભેટ મૂકી તે જોઈ ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું,– "ચોરીનો માલ તો નથી ને ?" સાંભળી પગી શરમાઈ ગયા. તરત જ ભગવાને કહ્યું, 'ધર્મ કરવાને અર્થે પણ ચોરી ન કરવી.' એ ભેટ અમને ન ખપે. ત્યારથી જાલમજી પગીએ નક્કી કરી લીધું કે, "ચોરી કરવી હરામ છે."[૫૫]

ભગવાન સ્વામિનારાયણ ફરતા–ફરતા સામરખા ગામે વખતા પગીને ઘેર પધાર્યા. રસોઈ જમાડવા વખતા પગીએ તેના પગીઓને દોડાવ્યા એટલે ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું,– 'જો પગીપણું કરીને સીધું ન લાવશો. અમે એવી રસોઈ જમીશું નહીં, એ સાંભળી પગીએ કહ્યું, 'આપ મળ્યા ત્યારથી એ ધંધો છોડી દીધો છે.' આ વાત પાકી કરવા તેમણે જમવા આવેલા ઘરાકોને પીરસતા પીરસતા ભગવાન સ્વામિનારાયણે પૂછ્યું, 'હવે આ પગીઓનો ત્રાસ તો નથી ને ?' એટલે ઘરાકોએ હાથ જોડી કહ્યું, 'ના મહારાજ ! જેદિનો તેમને આપનો સંબંધ થયો છે તેદિ'થી ઊલટું તે અમારું રખેવાળું કરે છે."[૫૬]

"લોયાના સુરાખાચરને વર્તમાન ધરાવી સત્સંગી કર્યા હતા. એક વખત સુરાખાચરના બે બળદ વાડીએથી કોઈ ચોરી ગયું. તેથી સુરાખાચર બીજાના ચાર બળદ ચોરી લાવ્યા. આ વાતની ભગવાન સ્વામિનારાયણને ખબર પડી કે બેના ચાર બળદ ચોરી લાવ્યા છે. એટલે સુરાખાચરને ઠપકો આપતા કહ્યું તમે વર્તમાન– આજ્ઞા લોપીને ! અત્યારે જ જેના આ બળદ લાવ્યા હોય તેને પાછા આપી દો. આમ, આવી રીતે પણ શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞા ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના અનુયાયી પાસે પળાવતા."[૫૭]

શિક્ષાપત્રીની આ આજ્ઞા 'કોઈની ચીજવસ્તુ પૂછ્યા વિના ન લેવી' એ સત્સંગીમાં એટલી દઢ થઈ ગઈ હતી કે તેના પ્રસંગો સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે વેરાભાઈ કરીને એક ચોર–લૂંટારાઓનો સરદાર હતો. કોઈ ચીજ પર એનું મન ઠર્યું તો એ ચીજ હાથ કર્યા વગર એ રહે જ નહિ ! પણ હવે એ ચોરી–લૂંટફાટ છોડીને એ સત્સંગી બન્યો હતો. એકવાર મહારાજના દર્શને આવતા રસ્તામાં એણે એક ખેતરમાં લીલુછમ બાવળનું ઝાડ જોયું. એણે એ બાવળનું દાંતણ કાપ્યું. એને તરત જ વિચાર આવ્યો કે મહારાજની આજ્ઞા છે કે, 'ધમાર્થે પણ ચોરી કરવી નહિ ! ફૂલ ઈંધણ પણ વગર રજાએ લેવા નહિ અને મેં ખેતર ધણીની રજા વગર એના ખેતરમાંથી આ દાંતણ કાપ્યું ! મેં મહારાજની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો. એને ખૂબ પસ્તાવો થયો, તેથી તે રસ્તામાંથી પાછો વળી એ ગામમાં ગયો, ને ખેતરના માલિકને શોધી કાઢી એને પગે લાગીને માફી માગી. આમ, એક વખતનો અઠંગ ચોર–લૂંટારો એક દાંતણનો ટૂંકડો લેવા માટે માફી માંગતો હતો."[૫૮]

આમ, સમાજમાં પેઠેલા ચોરી–લૂંટફાટના અનિષ્ટને દૂર કરવામાં શિક્ષાપત્રીના આ આદેશે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

૪ : ૪ સમાજમાં વ્યસનની નાબૂદી

અઢારમી–ઓગણીસમી સદીમાં ભારતની પરિસ્થિતિ પર દષ્ટિપાત કરતા જોવા મળે છે કે– "દુરાચરનું ચોતરફ જે સામ્રાજ્ય જામ્યું હતું, તેમાં સદાચાર અને નીતિમત્તાનું ધોરણ સાવ કથળી ગયું હતું.

વહેમ અને વ્યસનથી પ્રજાજીવનનું રહ્યું–સહ્યું હીર પણ ચુસાઈ રહ્યું હતું, પણ આમાંથી જે છોડાવી શકે તે ધર્મગુઢ઼ઓ પોતે જ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર વહેમ અને વ્યસનને પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા હતા. જ્યાં રક્ષક પોતે જ ભક્ષક બને ત્યાં ઊગરવાની આશા જ ક્યાં રહી ? અસામાજિકતા અને અધાર્મિકતાના કાજળ–કેળા અંધકારમાં પ્રજા દિશા શૂન્ય બનીને પશુવત્ જીવન વિતાવી રહી હતી."[૫૯]

"આજ અરસામાં ગુજરાતમાં દુરાચાર અને દુર્વ્યસનોમાં સામાન્ય જનસમાજ લપેટાયેલો હતો. મોટાભાગનો સામાન્ય જનસમાજ હળવા કે ભારે માદક પીણાંના વ્યસનમાં ડૂબેલો હતો. નર્મદના જણાવવા મુજબ તો બ્રાહ્મણમાં પણ ઘણા અફીણ અને ગાંજાનો નશો કરતા."[૬૦] તદુપરાંત "કોળી, કાઠી, રજપૂતો વગેરે દારૂ અને અફીણના શોખીન હતા. કર્નલ વોકર નોંધ છે કે આ દેશના સર્વ રહેવાસીઓમાં અફીણ મહેમાનદારીની ચીજ અને દોસ્તીની નિશાની ગણાય છે. દરેક પારકા માણસને આદરમાન તરીકે હંમેશા અફીણ આપવામાં આવે છે. ચા, કોફી, પદાર્થ ચોતરફ વપરાય છે. આ ઉપરાંત ધર્મના ઓઠા નીચે પણ માદક પીણાંનો પ્રચાર ચાલ્યો હતો."[૬૧]

"આ સમયે ગુજરાતમાં ધાર્મિકક્ષેત્રે પણ જુગાર જેવા વ્યસનો ઘર કરી ગયા હતા. તે સમયે જૈનધર્મનું જોર સારું એવું હતું. વઢવાણમાં કવિ દલપતરામના પાડોશમાં આવા એક જતિ લાલચંદજી ગોરજી રહેતા,– "તેમને ત્યાં ત્રણ પાસે ચોપાટ જામતી કે ક્યારેક શેતરંજની રાજ રમત મંડાતી, જતિજી રમતિયાળ અને રસિયા હતા."[૬૨] કવિ દલપતરામે માથે કરજ ચડ્યું ત્યારે લાલચંદ ગોરજીને પોતાનું ઘર ઘરાણે લખી આપી રૂપિયા લીધા હતા."[૬૩]

અમદાવાદમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણની છાવણીની બાજુમાં જ જૈન મતના ગોરજીનો ઉપાશ્રય હતો. ત્યાં રાત દિવસ ચોપાટબાજી ખેલાતી હતી. બ્રહ્માનંદ સ્વામી ઉતારાની રાવટી તે ઉપાશ્રયની નજીક હોવાથી એ સઘળો કોલાહલ પાસાઓના ખખડાટ, સોગઠાઓની ચાલબાજી થતાં લોકોની તકરારો વગેરેનો ઘોંઘાટ બ્રહ્માનંદ સ્વામીના સાંભળવામાં આવતાં. તપાસ કરાવતાં એ સ્થાનની સઘળી હકીકત તેમના જાણવામાં આવી."[૬૪]

આમ, આ અરસામાં સામાન્ય લોકસમુદાય પણ વ્યસનોની ચુંગલોમાં ફસાયેલો હતો. વળી ધર્મોમાં જુગાર જેવા વ્યસનો પેસી ગયા હતા. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે દુવ્યર્સનોમાં રત એવા લોકસમુદાયને ધર્મના રસ્તે વાળી, તેમને વ્યસનમુક્ત કર્યા છે. વળી તેમણે સદાચારને ધાર્મિક જીવનના પાયામાં મુક્યો છે ને સદાચારમાં વિશુદ્ધ જીવનરીતિ સમાયેલી છે. જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પહેલાં તો મનુષ્ય તરીકે સાચી રીતે જીવતાં ન શીખે ત્યાં સુધી તેની આત્મિક ઉન્નતિ માટેની આશા ઝાખી જ રહેવાની.

નિરોગી અને સ્વસ્થ જીવન એ ધાર્મિક જીવનની પહેલી ઈંટ છે. કેમકે વ્યસનથી વ્યક્તિની કાર્યશક્તિ અને આત્મતેજ હણાઈ જાય છે. તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રીમાં પણ વ્યસનનો નિષેધ કરતા કહે છે કે–

"જુગટુ આદિક જે વ્યસન તેનો ત્યાગ કરવો અને ભાંગ આદિક જે કેફ કરનારી વસ્તુ તે ખાવી નહિ અને પીવી પણ નહિ."[૬૫]

આમ, કેવળ શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા આપીને ભગવાન સ્વામિનારાયણ બેસી રહ્યા નથી; પરંતુ તેઓ જ્યારે સત્સંગમાં વિચરણ કરતા હતા, ત્યારે તેમણે લોકોમાં ઘર કરી ગયેલા વ્યસનો અવશ્ય છોડાવ્યા હતાં, તેમજ તેમના સાધુ સંતો દ્વારા પણ વ્યસન મુક્તિ ઝુંબેશ ચલાવેલો છે, જેના પ્રસંગો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં નોંધાયેલા જોવા મળે છે. વળી આજે પણ આ સંપ્રદાય વ્યસન મુક્તિની ઝુંબેશ માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે.

"એકવાર મૂળુખાચર સત્સંગી થવા ભગવાન સ્વામિનારાયણ પાસે આવ્યા એટલે તેમને મહારાજે કહ્યું, 'અફીણ અને હોકો છોડવા પડશે ! મુળુખાચર કહે, 'એ બે સિવાય બધું કબૂલ !' છતાં મહારાજે મૂળુખાચરને સંઘમાં લીધા ને સાથે હોકોને અફીણ પણ લીધેલા. જ્યાં સંઘ રોકાય કે હોકો પીવા બેસી જતા, ગામમાંથી લોકો સંઘના દર્શન કરવા આવે. સંઘમાં ક્યાંય બીડી–તમાકુનું નામ નિશાન જોવા ન મળે, પણ મૂળુખાચરની પાસે આવે ત્યારે એ એકલા હોકો ગગડાવતા દેખાય ! હોકો પીતા જોઈ લોકો કહે, 'બધા સ્વામિનારાયણીયા છે, પણ આ હોકો ગગડાવે છે તે સ્વામિનારાયણીયો નથી લાગતો ! એવો એ કેમ કરીને સંઘમાં ઘૂસી ગયો હશે ?' આમ, આવા શબ્દો સાંભળી સાંભળીને મૂળુખાચરને એવી રીસ ચડી કે એમણે ઘા કરીને હોકો ફેંકી દીધોને પ્રતિજ્ઞા કરી : 'આજથી હોકો બંધ.'

પણ અફીણ પીવાનું ચાલુ હતું. સંઘ વડતાલ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં સત્સંગીઓ એકબીજાને ઉતારે જાય, મળે, ભેટે ને વાતો કરે ! તેમાં મૂળુખાચર ઉતારે અફીણ પીતા હતા. તેથી એમને ટાળીને આગળ વધતા, અને કહેતા કે અફીણ પીનારા આ ભાઈ સંઘમાં ઘૂસી ગયા લાગે છે. તે મૂળુખાચર આ સાંભળી બોલ્યા, 'ઘૂંસી નથી ગયો મહારાજની મરજીથી આવ્યો છું ! એ સાંભળી સત્સંગીઓ હસ્યા, કહે 'ફરી આવું બોલશો માં, મહારાજનું ભૂંડું દેખાય છે !' આ સાંભળી મૂળુખાચરને થયું કે આ તો મારે લીધે મહારાજનું ભૂંડું દેખાય છે ! અને એમણે અફીણ ફેંકી દીધું ને પ્રતિજ્ઞા કરી, 'આજથી અફીણ બંધ.' આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે હોકો અને અફીણ છેડાવ્યા હતા."[૬૬]

"એકવાર મોરજમાં ગોકળ ગઢવીને ત્યાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ પાંચ દિવસ રોકાયા.

ગઢવીએ છેલ્લે વિધિવત્ મહારાજનું પૂજા–સેવા–ભક્તિ–ભેટ ધરી. આ ભક્તિભાવ જોઈ ભગવાન સ્વામિનારાયણ રાજી થયા. મહારાજે કહ્યું, 'તમે અમને રાજી કર્યા તો અમારે તમને અભયદાન દેવું જોઈએ ને ? પણ તમારું અફીણનું બંધાણ અમારા એ અભયદાનને ફળવા દેશે નહિ, ભક્તમાં આવા વ્યસન શોભે નહીં અમારા વચને આજથી અફીણ છોડી દ્યો. તરત જ ગોકળ ગઢવીએ કહ્યું, 'મહારાજ ! આજથી અફીણ છોડ્યું.' આમ, ઉપદેશ આપી, વ્યસન છોડાવી શુદ્ધ કર્યા."[૬૭]

ખાસ કરીને દરબારોમાં આ વ્યસનમુક્તિને કારણે કેટલીવાર મુશ્કેલીમાં મુકાતા, કેમકે તેમનામાં દારૂ–અફીણ દોસ્તી અને મહેમાનગતિના પ્રતીક રૂપ હતા. તે ન સ્વીકારનાર અપમાન કરે છે તેમ મનાતું. આવી મુશ્કેલીના પ્રસંગમાં પણ પોતાની ટેક તેઓ છોડતા નહીં. તેવા પ્રસંગો સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં લખાયેલા જોવા મળે છે.

૪ : ૫ સમાજમાં વહેમ–અંધશ્રદ્ધાની નાબૂદી

"વિક્રમની ઓગણીસમી સદીમાં આખાય ભારત વર્ષમાં રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિકક્ષેત્રે અંધાધૂંધી પ્રવર્તતી હતી ત્યારે અનેક પ્રકારના વહેમો લોકોના મનમાં ઘર કરી ગયા હતા. વહેમો માનસિક ભયની ભૂતાવળમાં મનુષ્યને સપડાવી મંત્ર, તંત્ર, દોરા, ધાગા, દેવી–દેવતા, ભૂવા–જાગરિયા, જાદુટોણાં અને મૂઠ ચોટમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા કરી મૂકે છે. માંદગી આવે, સાંસારિક ઉપાધિ આવે, દુઃખ દારિદ્ર આવે–એ બધાનો ઈલાજ એને દોરાધાગા અને જંતર–મંતરમાં જ દેખાય છે. એ માટે એ ક્ષુદ્ર દેવી–દેવતાઓનું શરણું શોધે છે. આવા સમયે પાંખડીઓ, અનેક પંથના ભેખધારીઓ, વેરાગીઓ અને બાવાઓ લોકોને ધૂતતા હોય છે. આ વેરાગીઓમાં નરસિંહ, શિવ, ભૈરવ, કાળી, દુર્ગા, હનુમાન વગેરે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલતી. આવા ભેખધારીઓના ઝુંડને ઝુંડ ભારતમાં ફરતા અને ભોળી પ્રજાને અનેક રીતે લૂંટતા.

ભૂતપ્રેતનાં વહેમનો ભોગ ન બન્યા હોય એવા મનુષ્ય જવલ્લે જ જોવા મળતા. ભાગ્યે જ કોઈ કુટુંબ એવું હશે કે જેના ઘરનું કોઈ મનુષ્ય–સાધારણ રીતે સ્ત્રીજન–ભૂતયોનિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય; ભાગ્યે જ કોઈ પોળ, લત્તો કે મહોલ્લો એવા હશે જેમાનું એક ઘર પણ ભૂતિયા મકાન તરીકે પ્રસિદ્ધિને ન પામ્યું હોય. કોઈ ગામ કે શહેરમાં રોગચાળો ફાટી નીકળે એટલે કોઈ દેવી–દેવતાનો કોપ થયો એવી જ માન્યતા પ્રસરે."[૬૮]

"ભગવાન સ્વામિનારાયણ વન–વિચરણ દરમ્યાન નીલકંઠે તરીકે ઓળખાતા. પરિભ્રમણ કરતા–કરતા તેઓ આસામમાં બ્રહ્મપુત્ર નદીના સામે કિનારે પર્વત પર આવેલ કામાક્ષી દેવીના સ્થાનક

નજીક આવ્યા. વિચિત્ર પ્રકારના બાવાઓની જમાત 'જય ભવાની', 'જય કાલિ', 'જય કામાક્ષીની ઘોષણા કરતા પાખંડ ચલાવતા જોયા આવા પાખંડી બાવાઓએ પ્રસરાવેલ વહેમ અને ભયથી ધ્રૂજતી પ્રજા મૂંગા પશુઓની જેમ તેમને અનુસરતી નીલકંઠે જોઈ. આ ધતિંગ ચલાવતો તાંત્રિક પિબૈક હતો. કામાક્ષી દેવીના દર્શન કરી નીલકંઠે નદીકાંઠાની ફુલવાડીમાં પોતાના સ્થાને આવી બેઠા. નીલકંઠને ડરાવવા પિબૈકે ઉશ્કેરાઈને કાળ ભૈરવ અને બટુકવીરને મંત્રોથી બોલાવ્યા, પણ તે નીલકંઠ પાસે જઈ શક્યા નહિ અને પિબૈકને જ વળગ્યા, જમીન પર પછાડ્યો, મોમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. તેના સંબંધીઓની યાચનાથી નીલકંઠે કરુણા દષ્ટિથી તેને ઊભો કર્યો. પણ તેનો અહંકાર ન ગયો. તેથી તે રાત્રે ઉતારે જઈ ફરી સાધના કરી કાળભૈરવને આરાધ્યો. કાળભૈરવે તેને નીલકંઠનું શરણું લેવાની સલાહ આપી. બીજે દિવસે વેશ બદલી નીલકંઠ આગળ આવી સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી ક્ષમા માંગી.[૬૯] આમ, એક મહાક્રોધી તાંત્રિકનું જીવન પરિવર્તન કરી નીલકંઠે ત્યાની પ્રજાને મેલી સાધનાથી ડરાવતાં ધ્રૂજાવતા પરિબળથી મુક્તિ અપાવી અને સામૂહિક વહેમ ખંડનની ઝુંબેશના શ્રી ગણેશ માંડ્યા.

વળી, સામાન્ય જનસમૂહ જે વહેમના ગૂંચવાડામાં ગૂંચવાયેલો હતો તેને દૂર કરવા માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં પણ કલ્પિત કે પાખંડ ધર્મનું આચરણ ન કરવાનો આદેશ આપ્યો છે.[૭૦] તેમજ પાખંડી તથા કિમિયાગરનો સંગ ન કરવો;[૭૧] ભક્તિ કે જ્ઞાનનું અવલંબન લઈને સ્ત્રી, ધન કે રસાસ્વાદની લાલચ સંતોષતા હોય તેનો સમાગમ ન કરવો.[૭૨] વગેરે આજ્ઞાઓ આપીને સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને ધર્મનો અચંળો ઓઢીને રહેલા ધૂર્તલોકોથી સાવચેત કર્યા છે. વળી પોતાના અનુયાયીઓને મંત્ર–તંત્રથી નિર્ભય થવાની શિખામણ આપતાં તેમણે એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે–

શ્રી અનિર્દેશથી લિખાવીતંગ સ્વામીશ્રી સહજાનંદજી મહારાજના સર્વ સત્સંગી બાઈ–ભાઈ નારાયણ વાંચશો.

બીજું લખવા કારણ એ છે કે, જે મનુષ્યને જેવું પોતાનું પ્રારબ્ધ હોય તેને અનુસારે તેને દેહને સુખ–દુઃખ થાય છે; તથા જન્મમરણ થાય છે; પણ જીવના પ્રારબ્ધ કર્મને ઉલ્લંઘન કરીને તો ભૈરવ, ભવાની આદિક જે દેવ દેવિયું છે તે કોઈ પણ એ જીવને સુખદુઃખ દેવાને અર્થે અને મારવા–જિવાડવાને અર્થે સમર્થ થાતાં નથી ને પ્રારબ્ધ, કર્મ ને કાળ તેને ખોટાં કરી નાંખવા તથા મુવાને જીવતા કરવા તેમ જીવતાને મારી નાંખવાં. તેને વિષે તો એક પરમે✓ર નારાયણ માત્ર સમર્થ છે, પણ બીજા કોઈ દેવદેવી સમર્થ નથી.

માટે એક પરમે✓રનો દઢ આશ્રય રાખીને નિત્ય ભજન કર્યા કરવું અને કોઈ દેવદેવીનો ભય

રાખવો નહિ. આપણે તો ભગવાનના ભક્ત છૈયે માટે હરિભક્તોને તો કોઈ રીત્યનો મનમાં ભય રાખવો ઘટે નહિ અને મંત્ર–જંત્ર ઔષધીયેં કરીને કોઈ માણસ જીવતો રહેતો હોત તો પૃથ્વીમાં કોઈક તો દીઠામાં આવત, પણ એવો કોઈ દીઠામાં આવતો નથી. વળી, જે બહુ મંત્ર–જંત્રને જાણે છે, તે પણ મરી જાય છે.

બીજું, જંત્ર–મંત્ર કોઈ ઉપર કોઈનાં ચાલતાં હોય તો ઘણાક શત્રુઓ જેની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા રાજાઓ તે જીવતા શી રીતે રહે ? અને જંત્ર–મંત્ર કરીને જ સિદ્ધિ થાતી હોત તો લાખો રૂપૈયા ખરચીને રાજાઓ લશ્કર રાખે છે તથા આયુધ સામગ્રી રાખે છે એવડું શા સારું ખર્ચ કરે ? એક ભારે મંત્ર શાસ્ત્રી રાખે, તે મંત્ર–તંત્રની સિદ્ધિએ કરીને સર્વે પ્રતિપક્ષને મારી નંખાવે, પણ તેમ તો કોઈ ઠેકાણે દેખાતું નથી.

માટે નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો અને કેવળ ભગવાનનો જ દઢ વિ✓ાસ રાખજ્યો. જેમ ભગવાને ધાર્યું હશે તે સત્ય થાશે. આપણું ધાર્યુ કે બીજા કોઈનું ધાર્યુ નહિ થાય; કેમકે કોઈ જીવનું ધાર્યું થાતું હોત તો કોઈ ગરીબ રહે જ નહિ. સરવેને રાજા થવાનો ઉમેદ છે પણ તેમ થાતું નથી. માટે પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ એવા સમર્થ ભગવાનના આશ્રય તળે રહી નિર્ભયથકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો. એ આ પત્ર લખવાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે, તેને તમે એકાગ્ર મને કરીને ધારજ્યો તથા વિચારજ્યો."[૭૩]

ભગવાન સ્વામિનારાયણના આ પત્રનો પડઘો ગામેગામ સત્સંગીઓમાં પડ્યો. આથી સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં એક એવી દઢ શ્રદ્ધા છે કે કર્તુમ્ અકર્તુમ્ સર્વથા કર્તુમ્ એક માત્ર ભગવાન જ છે. આથી મલિન ઉપાસના કે તંત્ર વિદ્યામાં તેઓ શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી. ઓગણીસમી સદીમાં મંત્ર–તંત્રની બોલબાલા હતી અને ભૂવા–ભરાડીનું લોક માનસ પર પ્રભુત્વ હતું તે સમયે શુદ્ધ ઉપાસનાનું બળ પ્રેરીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે સામાન્ય જનસમૂહને વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાથી ઉગારી લીધા છે. સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ મુશ્કેલી કે વિઘ્નોમાં દોરા–ધાગા કે મંત્ર–તંત્રનો આશ્રય લેતા નથી. ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં પણ પોતાના ઈષ્ટદેવમાં અવિચળ શ્રદ્ધા અને તેને કારણે તેમના વ્યક્તિત્વમાં ઊભરાતી અનેક પ્રકારની નીડરતા તે આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની એક વિશિષ્ટતા છે. સામાન્ય લોકોને ભૂતપ્રેતનો ડર પણ ઘણો હોય છે. આ ડરને કારણે જ ભૂવાઓને તક મળે છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના અનુયાયીઓને એવો આદેશ આપ્યો છે કે– "ભૂતપ્રેતના ઉપદ્રવ વખતે 'નારાયણ કવચ' અથવા 'હનુમાનના મંત્રનો જાપ' કરવો પરંતુ ક્ષુદ્રદેવના મંત્રનો જાપ ન કરવો."[૭૪] સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ જોતા જણાય છે કે ઘણા એવા સમર્થ સાધુઓ તેમજ સ્ત્રી–પુઢષોના ઉલ્લેખો મળે છે જેમણે આવા ભૂતપ્રેતના ઉપદ્રવોને દૂર કરી આપ્યા હોય.

વળી આ સમયે સામાન્ય લોકોને મન ધર્મ એટલે બાધા–આખડી–માનતાઓ કે દોરા–ધાગા માનતા. જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે જ્ઞાન, ભક્તિ, ધર્મ અને વૈરાગ્યના પાયા પર આધારિત અધ્યાત્મ–યુક્ત ધર્મનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું. જેઓ આ સંપ્રદાયના ધર્મના આ સ્વરૂપને સમજ્યા તેઓ બધા દોરા–ધાગા–ભુવા વગેરેના વળગણો કે ડરથી મુક્ત બન્યા.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૪ :

સામાજિક સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) વાઘેલા બી. જી., "ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન," પૃ. ૧૧ થી ૧૩ના આધારે.

(૨) મશરૂવાળા કિશોરલાલ ઘ., "સહજાનંદસ્વામી અથવા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય," પૃ. ૩–૪

(૩) When Colonel walker entered the peninsula in A. D. 1807 the country was in s state of choronic disorter and desclation, the result primarily of the annual maratha expefitions. The villages of Jhalawad Were few and those in a miserable state, while their inhabitants lived in a constant state of fear of aggressin. The land was destitute of woods and trees to such an extent that fuel was practically unprocurable, while cultivation was scarcely andertaken. The population of the country districts had almost entirely disappeared throughout the province, the people preferring to seek safety in walled towns. On the road between kandorna and Rajkot alone, no less than thirty towns and villages had been laid waste and were nothing but deserted ruins such the lives of the villagers and their families being regarted as security for the payment of revenve. The chiefs themeselves were poor, and in most cases it was quite impossible for them to produco their dues when tribute was demanded of them by the marathas. In short, every thing was chaos and confusion, and great misery was the lot of all those who were unable to exact a livelihood from others less fortunate even than themselves. Rapine and robbery were rampant throughout the country, and the hand of every man was against his neighbour.

- (H. Wilberforce-bell, "The History of kathia wad," Pg. 179.)

(૪) વાઘેલા બી. જી., "ભગવાન સ્વામિનારાયણનુ સમકાલીન લોકજીવન", પૃ. ૧૬

(૫) આચાર્ય નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ, "ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ",

(ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૮૧૮) પૃ. ૧૮૧–૧૮૨નો સંક્ષેપ

(૬) પ્રો. રમેશ મ. દવે 'ઘનશ્યામ ચરિત્ર' સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમ., ઓગણીસમી આવૃત્તિ, એપ્રિલ–૨૦૦૦, પૃ. ૧૮

(૭) દવે રમેશ મ., 'નીલકંઠ ચરિત્ર', પૃ. ૪૯

(૮) ડો. કુ. રશ્મિબેન ત્રિભુવનભાઈ વ્યાસ, "ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાંસ્કૃતિક પ્રદાન," (શોધ નિબંધ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી)

– પ્રકાશક : શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુઢકુલ–રાજકોટ પૃ. ૨૧

(૯) I:+IF WG:I JF 5F%tI ;FDF¾I:IFI5 JF ÉJIRT P
DGQI:I T S:IFI5 ®C;F SFIF G ;JYF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૩

(૧૦) NCMèI DFGQFM ZFHG 5-QF:IIB, ,FYNo P
T:DFN:I J3M JLZ ¦ ;JFYJW prIT ×

– ભાગવત : ૯/૯/૨૮

(૧૧) ડો. કુ. રશ્મિબેન ત્રિભુવનભાઈ વ્યાસ, "ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાંસ્કૃતિક પ્રદાન," (શોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી)

– પ્રકાશક : શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુઢકુલ–રાજકોટ, પૃ. ૨૦૯–૨૧૦

(૧૨) લેખક–વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર, લેખ–"સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઐતિહાસિક સમાલોચના", ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ૧૨મું અધિવેશન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ, પૃ. ૩૬

(૧૩) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., "ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ", ભાગ–૨, પૃ. ૩૭૩

(૧૪) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૨

(૧૫) c/J SFZ:Tc cIF JNIJICT ®C;F G ;F ®C;IT SLtITc .IT :DIT5F%TJNMÉT®C;F jIJrKNFYo P

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૪૦

(૧૬) ,aWJI¿5ZAïþFI:TSo ;d5JITTD P
JNJFNFGIJ7FI ;tIFEF;IDJFGTD ×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ – ૨૬૩/૬

(૧૭) VjIJI:YTDIFNIJD-GFI:TSGZo P
;XIFtDIEbIÉT®C;F ;DGJI6TF ×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૨૬૫/૪

(૧૮) T:I TGFGEFJG DU®C;FtDG:TNF P
T5M DCt;DIrKgG T:DF®C;F G II7IF ×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૨૭૨/૧૮

(૧૯) TLYQF 5IT¹Q8QF ZFHF DwIFG 5XgJG P
IFJNYD, ,aWM ICgIFINIT IGIdIT ×

– શ્રીમદ્ ભાગવત : ૪/૨૬/૬

(૨૦) ભગવતસિંહજી, "ભગવદ્ગોમંડલ" ભાગ–૭ પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ–૧૯૪૮, પૃ. ૬૫૦૮

(૨૧) @@@@P I7ALHo ;ZzQ9 ¦ IQF ®C;F G lJnT P

I+JQF5ZD SF, DIQFTZ5ZMIClEo@@@@@@@×

– વાયુપુરાણ : પૂર્વાધ–૫૭/૧૦૦, ૧૦૧

(૨૨) zIT lC 5ZFS<5 G6F JLICDIo 5Xo P

IGFIHgT I¾JFGo 5^I,MS5ZFI6Fo ×

– મહાભારત : અનુશાસન પર્વ–૧૧૫/૪૯

(૨૩) G NWFNFIDQF zFâ G RFnFâDTÀJIJT P

DgIþo :IFt5ZF 5LITIYF G 5X®C;IF ×

GTF¹Xo 5ZM WDM G6F ;âDIDrKTFD P

gIF;M N^O:I ETQF DGMJFÉSFI¾:I Io ×

– શ્રીમદ્ ભાગવત : ૭/૧૫/૭, ૮

(૨૪) G zFâ ÉJFI5 DF; T NWFgGFnFrI DFGJo P

DgIgGo 1FLZ;I5eIF T%IIgT I5TZM EXD ×

– વાસુદેવ માહાત્મ્ય : ૨૨/૪૫

(૨૫) S:IFII 5FI6GM ®C;F GJ SFIFè+ DFDSo P

;1DISFDtS6FNZI5 AâIF SNFRG ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૧

(૨૬) વાઘેલા બી. જી., "ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન", પૃ. ૮૩

(૨૭) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., "ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ", ભાગ–૩, પૃ. ૧૩૭

(૨૮) VFtD3FT:T TLYèI5 G STjIü G ÊWF P

VIMuIFRZ6FT ÉJFI5 G IJQFMN AgWGFING ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪

(૨૯) ItSDIEI¿5;F 7FGJZFuITü IT P

IMUG NFGWD6 zIMIEIZTZZII ×

;J DáIÉTIMUG DáÉTM ,ETè£H;F P

:JUF5JU DâFD SYI£RnIN JF£KIT ×

– શ્રીમદ્ ભાગવત : ૧૦/૨૦/૩૨, ૩૩

(૩૦) @@@@@P@@@@@ CIZ :DITo ;JIJ5IäDI1F6D ×

– શ્રીમદ્ ભાગવત : ૮/૧૦/૫૫

(૩૧) ÊIWFt5FI IJQF JIî XF:+DNAgWG H,DI P

IUIZJ1F55FT R I SJIgT GZFWDFo P

DCF5FTISGI I R 5IT TF:T 5SLITTFo ×

– બ્રહ્મપુરાણ નારદીય (શતાનંદમુનિ, શિક્ષાપત્રી
અર્થદીપિકા ટીકામાંથી' ઉદ્ધૃત, પૃ. ૫૭–૫૮

(૩૨) મહાભારત : કર્ણપર્વ–૬૯/૮૧

(૩૩) G HFT tJIDIT AIIFNF5bIèI5 DC¿ZD P

tJ÷FZI JF JWI JIT IJät; G IJIXQIT ×

– મહાભારત : અનુશાસનપર્વ–૧૬૨/૫૨

(૩૪) V5DFGI G STjII U-6F R JZLI;FD P

,IS 5ITIQ9TFGF R IJNQFF X:+WFIZ6FD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૫

(૩૫) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૧

(૩૬) એજન, શ્લોક–૨૧

(૩૭) એજન, શ્લોક–૨૬

(૩૮) એજન, શ્લોક–૨૦

(૩૯) VSFIFRZ6 ÉJFI5 HFT :J:I 5Z:I JF P

VùrKNI G STjIo X:+FWü ÊWFèI5 JF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬

(૪૦) UFI,NFG TFOG R ST SDITIEHGo P

1FgTjIDJ ;JQFF IRgTGLI ICT R To ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૧

(૪૧) G E1I ;JYF DF; I7IXQ8DI5 ÉJIRT P

G 5I R ;ZFDnDII NJIGJINTD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫

(૪૨) VGDgTFo IJXI;TF IGCgTF ÊIIJÊIL P

;:STF RI5CTF R :JFNSüIT 3FTSFo ×

– મનુસ્મૃતિ : ૫/૫૧

(૪૩) VF-I:T UlClEo SFIF V®C;F JQ6JF DZJFo P@@@×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૫

(૪૪) વાઘેલા બી. જી., "ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન", પૃ. ૧૩

(૪૫) એજન : પૃ. ૧૨, ૧૫, ૧૮નો સંક્ષેપ

(૪૬) ડૉ. કુ. રશ્મિબેન ત્રિ. વ્યાસ, "ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાંસ્કૃતિક પ્રદાન' – (શોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.)

– પ્રકાશક : શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ–રાજકોટ, પૃ. ૨૧

(૪૭) વાઘેલા બી. જી., "ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન", પૃ. ૧૩૮

(૪૮) સાધુ અક્ષરજીવનદાસ, "શ્રીજી ચરિત્ર વિહાર", ભાગ–૩, પૃ. ૬૬ થી ૭૪નો સંક્ષેપ

(૪૯) નિષ્કુળાનંદમુનિ, "ભક્તચિંતામણિ", પ્રકરણ–૫૯/૧૩–૧૪

(૫૦) :TGSD G STjI WDFYDI5 SGIRT P

;:JFIDSFQ95Q5FIN G UFæ TNGF7IF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭

(૫૧) શતાનંદમુનિ, "શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા", ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૭૭

(૫૨) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, "શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન", પૃ. ૪૮–૪૯

(૫૩) શતાનંદમુનિ, "શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા", ગુજરાતી અનુવાદ પૃ. ૭૯

(૫૪) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, "શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન", પૃ. ૪૯–૫૦

(૫૫) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., "ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ", ભાગ–૨, પૃ. ૨૪૨

(૫૬) એજન, ભાગ–૪, પૃ. ૨૨

(૫૭) એજન, ભાગ–૪, પૃ. ૨૯૧

(૫૮) સોની રમણલાલ, "સ્વામિનારાયણ કથામંગલ", ભાગ–૩, પૃ. ૫૬

(૫૯) વાઘેલા બી. જી., "ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન", પૃ. ૧૪

(૬૦) ડૉ. કુ. રશ્મિબેન વ્યાસ, "ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાંસ્કૃતિક પ્રદાન", (શોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.)

– પ્રકાશક : શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ–રાજકોટ, પૃ. ૨૨

(૬૧) એજન, પૃ. ૨૦૯

(૬૨) કવિ ન્હાનાલાલ દ., "કવીશ્વર દલપતરામ", કાવ્ય દીક્ષા, ભાગ પહેલો, પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ. ૮૯

(૬૩) એજન, પૃ. ૧૯૪

(૬૪) રાજકવિ માવદાનજી, "શ્રી બ્રહ્મસંહિતા" (પૂ. સદ્. બ્રહ્માસ્વામીનું જીવન અને કવન), બીજી આવૃત્તિ, જામનગર, વિ. સં. ૨૦૨૨, પૃ. ૨૫૧

(૬૫) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮

(૬૬) સોની રમણલાલ, "સ્વામિનારાયણ કથામંગલ", ભાગ–૩, પૃ. ૫–૬

(૬૭) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., "ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ", ભાગ–૨, પૃ. ૪૮૯

(૬૮) વાઘેલા બી. જી. "ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન", પૃ. ૧૬૧–૧૬૨

(૬૯) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., "ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ" ભાગ–૧, પૃ. ૨૩૧ થી ૨૩૬નો સંક્ષેપ

(૭૦) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૪

(૭૧) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૭

(૭૨) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૮

(૭૩) કોઠારી માધવલાલ દલસુખરામ, "શ્રીજીના પ્રસાદીના પત્રો", સને–૧૯૨૨, પહેલી આવૃત્તિ, પત્ર–છઠ્ઠ, પૃ. ૬ થી ૮

(૭૪) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮૫

: પ્રકરણ-૫ :

નૈતિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૫ :

નૈતિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૫ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૫ : ૨ વ્યભિચાર નિષેધ

૫ : ૩ ચોરી નિષેધ

૫ : ૪ વિ✓ાસઘાત અને આત્મશ્લાઘાનો નિષેધ

૫ : ૫ મિથ્યા આરોપ અને અપશબ્દ નિષેધ

૫ : ૬ ગુહ્યવાત અને અવિવેકી વર્તનનો નિષેધ

૫ : ૭ અહિતકારી સત્ય, કૃતઘ્નીસંગ અને લાંચનો નિષેધ

૫ : ૮ પ્રતિબંધિત માર્ગે અવર–જવરનો નિષેધ

: પ્રકરણ–૫ :

નૈતિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૫ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

શિક્ષાપત્રી માનવજીવનના વ્યાવહારિક તેમજ આધ્યાત્મિક બંને પાસા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. તેવી જ રીતે શિક્ષાપત્રીમાં જે નૈતિકતાના આદેશો આપવામાં આવ્યા છે તે રોજબરોજની આપણી વર્તણૂંક અંગે અત્યંત ઉપકારક થાય તેવું માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. એટલું જ નહીં તે મનુષ્યમાં રહેલી જન્મજાત ગર્ભિત શક્તિઓ અને મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખી આપણે જીવન કઈ રીતે જીવવું જોઈએ તે બતાવે છે. દરેક વ્યક્તિને શ્રેય અને પ્રેય બંનેની પ્રાપ્તિ થાય તેવો સુગમ માર્ગ ચીંધે છે.

૫ : ૨ વ્યભિચાર નિષેધ

"અમારા આશ્રિત એવાં જે પુઢ઼ષ તથા સ્ત્રીઓ તેમણે વ્યભિચાર ન કરવો."[૧]

વ્યભિચાર એટલે પુઢ઼ષો પરસ્ત્રીઓ સાથે અને સ્ત્રીઓ પરપુઢ઼ષો સાથે ગમન કરે તેને વ્યભિચાર કહેવામાં આવે છે. વ્યભિચારથી સ્ત્રી–પુઢ઼ષને સરખા દોષ લાગે છે. તે શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યા છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે– "જે સ્ત્રી સ્વામીનો ત્યાગ કરીને આડો વ્યવહાર રાખે છે, તે આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને મરણ પછી શિયાળની યોનિમાં જન્મે છે તથા ક્ષય આદિ પાપરોગોથી પીડાય છે."[૨] વિદુરનીતિ પણ જણાવે છે કે– "પર દ્રવ્યનું હરણ કરવું, પરસ્ત્રીગમન અને સુહૃદનો ત્યાગ કરવો એ ત્રણે દોષ ક્ષય પમાડનારા છે."[૩] આ રીતે પરસ્ત્રીગમન કરવું તે સર્વે પુણ્યની હાનિ કરનારા છે. તેમજ મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે,– "સર્વે વર્ણના જનોએ સર્વે વર્ણમાં પરસ્ત્રી ગમન ન કરવું કેમકે આ લોકમાં આયુષ્ય નાશ કરે છે તેવું બીજું કોઈ કરતું નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓમાં શરીરને વિષે જેટલાં રૂવાડાં છે તેટલા હજાર વર્ષ પર્યંત તે નરકમાં પડે છે."[૪] તદુપરાંત– "જે મૂઢ પુઢ઼ષો પરસ્ત્રીને વિષે દુષ્ટ બુદ્ધિથી નેત્રોવડે નજર કરે છે. તે જન્મો–જન્મમાં જાતિ અંધ થાય છે. મન વડે કરીને જે પરસ્ત્રીનું ચિંતવન કરે છે તે દુષ્કર્મ કરનારા યમયાતના ભોગવીને રોગથી પીડાયેલા એવા થાય છે."[૫] શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ વ્યભિચારનું ફળ તપ્તસૂર્મિ નર્ક કહેલું છે,– "જે પુઢ઼ષ પોતાને ગમન નહીં કરવા યોગ્ય સ્ત્રીમાં તથા જે સ્ત્રી પોતાને ગમન નહીં કરવા યોગ્ય એવા પુઢ઼ષમાં ગમન કરે છે. તેને પરલોકમાં લોખંડની સળીથી મારતા સતા તપાવેલા લોખંડની સ્ત્રીની પ્રતિમા તેની સાથે પુઢ઼ષને આલિંગન કરાવે છે અને લોખંડની પુઢ઼ષની તપાવેલી પ્રતિમા સાથે સ્ત્રીને આલિંગન કરાવે છે."[૬] માટે મનથી પણ વ્યભિચાર ન કરવો. એ પ્રમાણે પરદારાના

પાપને કહ્યું, તેમજ ગુઢ સ્ત્રીગમન આદિક મહાપાપ અને ભગિની ગમન વગેરે અતિપાપ કહેલા છે. આમ, શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે વ્યભિચારના દોષ કહેલા છે, તેને આજનું શરીર વિજ્ઞાન પણ સાબિત કરી બતાવે છે. વર્તમાનકાળે વ્યભિચારના પરિણામે 'એઈડ્‌સ' નામનો મહાભયંકર રોગ થાય છે. જે જીવલેણ છે. આજે વિજ્ઞાન પણ ખૂબ જ વિકસ્યું છે છતાં 'એઈડ્‌સ'નો કોઈ ઈલાજ તે શોધી શક્યું નથી.

૫ : ૩ ચોરી નિષેધ

"અને ધર્મકાર્યને માટે પણ કોઈએ ચોરી ન કરવી તથા લાકડાં, ફૂલ વગેરે કોઈનાં ધણિયાતાં હોય તે તેના ધણીની આજ્ઞા વગર લેવાં નહિ."[૭] આ શ્લોકનું વિશેષણ વિવરણ પ્રકરણ–૪ : ૩ આપેલ છે.

૫ : ૪ વિ✓ાસઘાત અને આત્મશ્લાઘાનો નિષેધ

"કોઈનો વિ✓ાસઘાત ન કરવો અને પોતાના મુખથી પોતાના વખાણ ન કરવા."[૮]

'વિ✓ાસઘાત' અર્થાત્ કોઈને એવો વિ✓ાસ આપીએ કે હું તારું કામ અવશ્ય કરીશ, તારું રક્ષણ કરીશ વગેરે વાક્યો વડે આ✓ાસન આપીને પછી તેનું કામ ન કરવું તેનું નામ વિ✓ાસઘાત કર્યો કહેવાય આવું કર્મ ન કરવું. શતાનંદમુનિ લખે છે,– "જે પુઢ ષ વિ✓ાસ આપીને બીજાને મારે છે તે આ પૃથ્વીમાં મહાપાતકી છે. વળી આગળ લખતા જણાવે છે કે પોતાના મુખથી પોતાની પ્રશંસા ન કરવી. કેમકે પારકાની નિંદાથી અને પોતાની પ્રશંસાથી પુણ્યનો નાશ થાય છે."[૯] આમ કોઈએ પણ કોઈનો વિ✓ાસઘાત ન કરવો તથા પોતાના મુખથી પોતાના વખાણ ન કરવા.

૫ : ૫ મિથ્યા આરોપ અને અપશબ્દ નિષેધ

"અને પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને અર્થે પણ કોઈના ઉપર ખોટું આળ ચડાવવું નહિ અને કયારેય અપશબ્દો બોલવા નહિ."[૧૦]

કોઈના ઉપર ખોટો આરોપ ન મૂકવો કારણ કે તેમાં મોટો દોષ રહેલો છે. તે અંગે કૂર્મપુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે– "જેના ઉપર ખોટો આરોપ મૂકાય છે તેના રૂદનથી જે આંસુઓ પડે છે તે આંસુઓથી મિથ્યા આરોપ મુકનારનાં પુત્રો, પશુઓનો નાશ થાય છે. વળી બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી અને ગુઢ સ્ત્રીના સંગમાં વૃદ્ધ પુઢ ષોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે, પરંતુ મિથ્યા અપવાદ મૂકનારને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી."[૧૧] આજના જમાનાનું આ એક મોટું દૂષણ છે. એને ચારિત્ર્યખંડન કહે છે. રાજકારણમાં આનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર જૂઠાં આળ ચડાવીને એને મહાત કરવો એ તો રાજકારણીઓનું મોટું હથિયાર છે. આમ, ખોટું આળ ચડાવનાર કદી સુખી થતો નથી. વળી અપશબ્દો બોલવા એ અસંસ્કારિતની નિશાની છે. તેના સંદર્ભમાં એક સુભાષિતમાં કહ્યું છે કે, "જેમ જેમ માણસના મુખમાંથી

વચનો નીકળતાં જાય છે. તેમ તેમ એનાં જાતિ, કુળ અને સંસ્કાર પ્રગટ થતાં જાય છે. અપશબ્દ એટલે મ્લેચ્છ લોકો જે વાણી બોલે છે તેવાં ગાળોનાં વચનો ન બોલવાં, કારણ કે તેમાં વાણીની કઠોરતારૂપી સાહસનું પાપ લાગે છે. યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં પણ કહેલું છે– "જૂઠું બોલનાર, ચાડી ખાનાર, કઠોર બોલનાર અને જેને બોલવાનું બંધન નથી તેવો પુઢ ષ મૃગ અને પક્ષિયોની યોનિમાં જન્મે છે."[૧૨] માટે વાણી તો હંમેશા સંસ્કારી, મધુર, ઢ ચિકર અને પ્રિય લાગે એવી બોલવી. વળી બાળક કે સેવક સાથે પણ વિનયથી બોલવું.

૫ : ૬ ગુહ્યવાત અને અવિવેકી વર્તનનો નિષેધ

"અને કોઈની કોઈ છાની વાત હોય તે કોઈ પણ સ્થળે ક્યારેય જાહેર ન કરવી, તથા જેનું જેવું ઘટે તેવું સન્માન કરવું. પરંતુ સમદષ્ટિ રાખીને એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું."[૧૩]

'ગુહ્યવાર્તા' અર્થાત્ બીજાથી છાની રાખવા જેવી જે વાત હોય તે કોઈની પણ પાસે પ્રકાશ ન કરવી તેને ગુહ્યવાર્તા કહેવામાં આવે છે. નારદજીએ નરનારાયણ આખ્યાનમાં પોતાના ઉપર ભગવાનની પ્રીતિ શાથી થઈ તેના કારણરૂપે પોતાનો ગુણ કહેલો છે,– "અગાઉ ઉઘાડું નહીં થયેલું એવું જે પારકું ગુહ્ય વૃત્તાંત તેને ઉઘાડું ન કરવું."[૧૪] આમ, કોઈની ગુહ્યવાર્તા ક્યારેય પ્રકટ ન કરવાથી ભગવાન રાજી થાય છે. પરંતુ કોઈની ગુહ્યવાર્તા પ્રકટ કરવામાં ત્રણ પ્રકારે પાપ રહેલું છે. (૧) કોઈની છાની વાત વિ✓ાસથી કહી હોય તે પ્રકટ કરવામાં વિ✓ાસઘાત થાય. (૨) ગમે ત્યાંથી છાની હકીકત મળી છતાં તે પ્રકટ કરી દેનાર ચાડિયો ગણાય; એ પીશુનતાનું મોટું પાપ છે. (૩) ગુપ્ત વાત ઉઘાડી થતાં સામાના હૃદયને જે આઘાત કે દુઃખ થાય તેમાં પરાયા દ્રોહનું પાપ છે. માટે કોઈએ પણ કોઈની ખાનગી વાત જાહેર કરવી નહિ. વળી બીજી આજ્ઞા સમદષ્ટિ રાખવાની છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે,– "બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, ✓ાન અને ચાંડાળ એ બધાંને પંડિતો સમદષ્ટિથી જુએ છે."[૧૫] સમદષ્ટિ એટલે બધાંનો આત્મા સરખો છે, દરેકના હૃદયમાં ઈ✓રનો વાસ છે. દરેક પ્રાણીને સુખ–દુઃખ સરખાં થાય છે, આવી નજરે જોવું તે સમદષ્ટિ. એનો અર્થ એ નથી કે બધાંની સાથે સરખું વર્તન રાખવું. બ્રાહ્મણ કે ગાયની પૂજા કરવાની હોય માટે કોઈ કૂતરા કે ચાંડાળની પૂજા ન થાય. જેનું જેવું ઘટે તેવું સન્માન કરવું જ જોઈએ. એ મર્યાદાનું કદી ઉલ્લંઘન ન કરવું.

૫ : ૭ અહિતકારી સત્ય, કૃતઘ્નીસંગ અને લાંચનો નિષેધ

"અને પોતાનો કે પારકાનો દ્રોહ કરે એવું સત્યવચન પણ ક્યારેય બોલવું નહિ, તથા કૃતઘ્નીનો સંગ તજી દેવો, કોઈની પણ પાસેથી લાંચ ન લેવી."[૧૬]

પોતાનો તથા પારકાનો દ્રોહ અથવા હિંસા આદિક ઉપદ્રવ થાય તેવું સત્ય વચન ક્યારેય ન બોલવું.

બાકી તો સત્ય જ બોલવું, અસત્ય ન બોલવું. વ્યાસજી મહાભારતમાં કહે છે,– "પોતાના અથવા પારકાના પ્રાણની રક્ષા માટે, ગુઢ ને માટે, સ્ત્રીનાં આગળ તથા વિવાહકારજમાં જૂઠું બોલવાનો દોષ નથી."[૧૭] વળી ભાગવતમાં પણ કહેલું છે,– "સર્વે ઠેકાણે જૂઠું ન બોલવું, એવો માણસ જીવતો સતો મુએલો છે. સ્ત્રી આગળ, મશ્કરીમાં, વિવાહમાં, જીવિકાને અર્થે પ્રાણસંકટમાં, ગાય તથા બ્રાહ્મણને અર્થે તથા હિંસા થતી હોય તો તેમાં જૂઠું બોલવાનું નિદિંત નથી."[૧૮] વળી વાણીના પ્રલાપથી કરેલા ઉપકારનો નાશ કરે તે કૃતઘ્ની, અર્થાત્ કરેલા ઉપકારને ભૂલી જઈને સામો અપકાર કરે એવા પુઢષના સંગનો ત્યાગ કરવો. મહાભારતમાં આપદ્ધર્મમાં કૃતઘ્નીના ઉપાખ્યાનમાં કહેલું છે,– "હે નિષ્પાપ ! એ જે દોષયુક્ત પુઢષો કહેલા છે તેમાં પણ કૃતઘ્ની અને મિત્રના હણનારાઓને અધમ કહ્યા છે."[૧૯] વિદુરનીતિમાં કૃતઘ્નીનું લક્ષણ એવું કહેલું છે,– "સત્કાર કરેલા અને કૃતાર્થ થયેલા એવા જે પુઢષો મિત્રોના પણ થતા નથી તે કૃતઘ્નીઓને તેમના મુઆ પછી તેમનું માંસ, માંસભક્ષી એવા પક્ષીઓ પણ ખાતા નથી."[૨૦] અહીં કૃતઘ્નીનો સંગ કહ્યો છે. અહીં c ; Uc શબ્દ છે તેથી તેમનો સંબંધ સર્વે પ્રકારે છોડવાનો કહ્યો છે. વળી કોઈપણ પાસેથી લાંચ ન લેવી. લાંચના ધનને અનીતિનું ધન ગણવામાં આવે છે. જ્યારે અનીતિનું ધન તો મૂળના ધનને સાથે લઈને નાશ પામે છે. વળી આવું વગર હક્કનું, પુઢષાર્થ વગરનું, મફતનું મળેલું ધન શરૂઆતમાં તો તે મીઠું લાગે છે પણ અંતે તો દુઃખદાયી જ નીવડે છે. આના સંદર્ભમાં મનુસ્મૃતિ કહે છે,– "જે કોઈ પુઢષ લાંચ વડે કરીને પર દ્રવ્યનું હરણ કરે, તે પુઢષને સહાય કરનારાઓ સહિત ખુલ્લામાં વિવિધ પ્રકારના મારથી મારવો."[૨૧] આમ, દ્રોહ થાય તેવું સત્યવચન ન બોલવું, કૃતઘ્નીનાં સંગનો ત્યાગ કરવો અને ક્યારેય કોઈની પાસેથી લાંચ ન લેવી.

૫ : ૮ પ્રતિબંધિત માર્ગે અવર–જવરનો નિષેધ

"સામાન્ય રીતે જે દ્વારનો ઉપયોગ ન થતો હોય એવા ખોટા દ્વારથી નીકળવું નહિ કે તેવા દ્વારથી પેસવું પણ નહિ. તથા કોઈની માલિકીના સ્થાનમાં તે સ્થાનના માલિકને પૂછ્યા વિના વાસ ન કરવો."[૨૨]

આ આજ્ઞાનો સંદર્ભ શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે જોવા મળે છે. જેમકે, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં કહ્યું છે,– "ધવરાવતી એવી ગાયને જોવી નહીં અને અદ્વારથી પ્રવેશ કરવો નહિ.'[૨૩] મનુસ્મૃતિ જણાવે છે,– "અદ્વારથી ગામમાં અગર વાડ કરેલી હવેલીમાં પ્રવેશ કરવો નહિ."[૨૪] સ્કંદપુરાણમાં પણ કહ્યું છે,– "પોતાના અથવા પારકા મકાનમાં પણ અદ્વારથી જવું નહીં."[૨૫] તેમજ જે સ્થાનક ધણીયાતું અર્થાત્ જેનો સ્વામી–રક્ષક હયાત હોય એવી ધર્મશાળામાં પણ તેના ધણીને પૂછ્યા વિના એક રાત્રિ પણ વાસ ન કરવો અને જો ધણીને પૂછ્યા વગર વાસ કરવામાં આવે તો, એવું પણ બને કે તે સ્થાનનો માલિક આપણો તિરસ્કાર કરે

અથવા ત્યાંથી કાઢી પણ મૂકે. આવા અપમાનથી ક્રોધ પણ પેદા થાય અને ક્રોધ પેદા થવાથી બંને વચ્ચે મહાન્ કલેશ થવાનો પણ સંભવ રહેલો છે. માટે સ્થાનના માલિકને પૂછ્યા વગર ઉતારો ન કરવો. વળી બીજી પણ એક બાબતનું ખાસ ધ્યાન એ રાખવું કે, જ્યાં ઉતારો કરવાનો હોય ત્યાં તેના માલિકના પૂર્વવૃત્તાંત વગેરે જાણ્યા પછી જ તે સ્થાનના ઉતારા માટેની અનુજ્ઞા લેવી; નહિંતર કદાચિત્ તેનું પૂર્વવૃત્તાંત સારું ન હોય તો તેની આજ્ઞા મળ્યા છતાં પણ અને તે સ્થાનમાં સ્વચ્છતા, છાયા વગેરે હોય તે છતાં પણ, ત્યાં વાસ કરવાથી લોકોમાં હાંસી થાય, ને માથે અપવાદ ચડે. વળી જ્યાં વાસ કરવાનો હોય ત્યાં તેની આજુબાજુના વિસ્તારથી પણ ખાતરી કરી લેવી કે ત્યાં ચોર કે લૂંટારાઓનો વાસ તો નથી ને, નહીંતર તેમનાથી લૂંટાવાનો ભય રહે. તેમજ ત્યાં જુગારનો અડ્ડો કે અનીતિનું ધામ હોય તો પ્રતિષ્ઠા જવાનો ભય રહેલો છે.

આમ, આવા નિદિંત માર્ગ કે એવા સ્થાનના ઉપયોગથી આપત્તિ આવવાનો સંભવ છે. તેથી પોતાના આશ્રિતો આવી આપત્તિમાં ન ફસાય તે માટે તેવા માર્ગ અને સ્થાનનું જ્ઞાન આપી, આશ્રિતોને તેનાથી ચેતવ્યા છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૫ :

નૈતિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) jIIERFZM G STjIo 5IdEo :+LIE ü DF IzTo P@@@@@@@@×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮

(૨) jIIERFZF¿ ETo :+L ,MS 5F%GMIT IGgnTFD P

XUF, IM®G 5F%GMIT 5F5ZFU ü 5Lè IT ×

– મનુસ્મૃતિ : ૫/૧૬૪

(૩) CZ6 R 5Z:JFGF 5ZNFZFIEDXGD P

;ìNxR 5IZtIFU:+IM NMQFFo 1FIFJCFo ×

– વિદુરનીતિ : ૧/૭૦

(૪) @@@@@P 5ZNFZF G UgTjIF ;JJ6QF SIClRT P

GCLNXDGFIQI ,MS IS£RG IJnT P

IF¹X 5-QF:IC 5ZNFZM5;JGD ×

IFJgTM ZMDS5Fo :Io :+L6F UF+QF IGIDTFo P

TFJäQF;C:+FI6 GZS 5I5F;T ×

– મહાભારત : અનુશાસનપર્વ–૧૦૪/૨૦ થી ૨૨

(૫) 5ZNFZQF I D-F ü 1FNQ8 5I£HT P

TG NQ8:JEFJG HFtIgWF:T EJIgT IC ×

DG;FI5 5NQ8G I 5xIIgT 5ZI:+ID P

ZMUFTF:T EJgTLC GZF NQST SDI6o ×

– મહાભારત : અનુશાસન પર્વ, ૧૪૫/૫૦, ૫૧

(૬) ccII:tJC JF VUdIF I:+IDUdI JF 5-QF IMIQFNIEUrKIT TFJD+ SXIF TFèIgTI:TuDIF ;dIF ,MCDiIF 5-QFDFI,ùIIgT I:+I R 5-QF~5IF ;dIF ×cc

– ભાગવત : ૫/૨૬/૨૦

(૭) :TGSD G STjI WDFYDI5 SGIRT P

;:JFIDSFQ95Q5FIN G UFæ TNGF7IF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭

(૮) @@@@@P lJ•F;3FTM GM SFlo :J`,F3F :JDBG R ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૭

(૯) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૧૭૩

(૧૦) lDylF5JFNo SI:DlüNl5 :JFY:l l;âl P
GFZM%lM GF5XaNFü EFQF6LlFo SNFRG ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦

(૧૧) lFlG lDylFlDX:TFGF 5TgtlzI6 ZMNGFT P
TFlG 5+FG 5XG wJlgT TQFF lDylFlEXl;GFD ×
AïCtlF;ZF5FG :TlUJùGFUD P
NQ8 lJXMWG JâGFl:T lDylFlEXl;G ×

– કૂર્મપુરાણ : ઉત્તરાર્ધ–૧૬/૪૩, ૪૪

(૧૨) 5-QFMèGTJFNL R l5XGo 5-QF:TYF P
VlGAâ5,F5L R DU5l1FQF HFlT ×

– યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ : ૩/૧૩૫

(૧૩) UæJFTF T S:lFll 5SFxlF GJ S+lRT P
;DãQ8lF G SFlü lYFCFRFjllTÊDo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૫

(૧૪) @@@@@5Z:l Uæ G R lEgG5JD P@@@@@×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૩૩૫/૩

(૧૫) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૫/૧૮

(૧૬) :J5ZãMCHGG ;tl EFQl G SlClRT P
ST¼G;ù:tlÉTjlM ,£RF UFæF G S:llRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૬

(૧૭) 5F6+F6èGT JFrlDFtDGM JF 5Z:l R P
UJY :+LQF RJ :lFläJFCSZ6QF R ×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૩૪/૨૫

(૧૮) @@@@@@P ;J GtlGT AlFt; NQlSLlTo •;gDTo P
:+LQF GDlJJFC R JÀlY 5F6;÷8 P
UMAFï6FY ®C;FlF GFGT :lF¾HUl%;TD ×

– ભાગવત : ૮/૧૯/૪૨–૪૩

(૧૯) @@@@@@@P I R NWQF;DFIÉTF GZF5WÉTF DIFGW P

TQFFD%IWDF ZFHG ¦ STwGF ID+3FTSFo P@@@@@@×

– મહાભારત : શાંતિપર્વ–૧૬૮/૨૬–૨૭

(૨૦) ;tSTFü STFYFü ID+F6F G EJIgT I P

TFG DTFGI5 ÊjIFNFo STwGFgGW5E£HIT ×

– વિદુરનીતિ : ૪/૪૨

(૨૧) p5WFIEü Io SIüt5ZãjI CZþZo P

;;CFIo ; CgTjIo 5SFX IJIJWJWo ×

– મનુસ્મૃતિ : ૮/૧૯૩

(૨૨) VäFZ6 G IGUdI 5JQ8jI G TG R P

:YFG ;:JFIDS JF;o SFIWè5Q8JF G Tt5ITD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૩

(૨૩) GFR1FLT WIgTL UF GFäFZ6 IJXtÉJIRT P@@@@×

– યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ : ૧/૧૪૦

(૨૪) VäFZ6 R GFTLIFN UFD JF JxD JFJTD P@@@@×

– મનુસ્મૃતિ : ૪/૭૩

(૨૫) @@@@@P VäFZ6 G UgTjI :JJxD5ZJxDGW ×

– સ્કંદપુરાણ : કાશીખંડ–૩૮/૬૫

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૬ :

રોજિંદા જીવનમાં વ્યાવહારિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૬ :

રોજિંદા જીવનમાં વ્યાવહારિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૬ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૬ : ૨ આર્થિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા

૬ : ૨ : ૧ અન્ન–દ્રવ્યનો સંગ્રહ

૬ : ૨ : ૨ દસ્તાવેજ

૬ : ૨ : ૩ આર્થિક રોજગારના નિયમો

૬ : ૩ સામાજિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા

૬ : ૩ : ૧ આપત્કાલીન નિયમો

૬ : ૩ : ૨ સંગતિના નિયમો

૬ : ૩ : ૩ વડીલો સાથે વર્તણૂક

૬ : ૩ : ૪ લગ્ન સંબંધી વ્યવહાર

૬ : ૪ વ્યાવસાયિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા

૬ : ૪ : ૧ મજૂર વર્ગને યોગ્ય વેતન આપવું

૬ : ૪ : ૨ સેવક વર્ગના નિયમો

: પ્રકરણ–૬ :

રોજિંદા જીવનમાં વ્યાવહારિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૬ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

દરેક વ્યક્તિ રોજેરોજ કોઈને કોઈ કર્મ–નોકરી, ધંધા કે વ્યવસાય દ્વારા અર્થોપાર્જન કરતા હોય છે. જીવનમાં અર્થોપાર્જન સંબંધી વ્યાવહારિકતા ખૂબ જ જરૂરી છે. વ્યાવહારિકતાથી જ માણસ સુખી અને દુઃખી થઈ શકે છે. જેમકે સો રૂપિયાની આવક હોય અને બસ્સો રૂપિયાનું ખર્ચ કરે તેને સુખ ક્યાંથી મળે ? આવકમાંથી જ બચત કરવી તેનું નામ વ્યવહારિકતા. આથી કરેલી બચત વ્યવહારમાં વિવિધ પ્રસંગે તેમજ બિમારી જેવી વિપત્તિમાં ઉપયોગી નીવડે છે. વળી બચતને બદલે જે દેવું કરે છે તેને સુખ ક્યાંથી મળે ? માટે અર્થોપાર્જનમાં વ્યાવહારિકતા ખૂબ જ જરૂરી છે. તે વ્યાવહારિકતાનું જ્ઞાન ભગવાન સ્વામિનારાયણ અહીં શીખવે છે.

૬ : ૨ આર્થિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા

"તેમણે ધનની જેટલી આવક હોય તે અનુસાર હંમેશા ખર્ચ કરવો કારણ કે એમ નહિ કરવાથી મોટું દુઃખ આવી પડશે એમ જાણવું."[૧]

ગૃહસ્થોએ આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવો. અર્થાત્ જેટલી જરૂર હોય તેથી અલ્પ વ્યય કરી, કજુંસાઈ ન કરવી, તેમજ જરૂર કરતાં વધારે ખર્ચ કરી દે એવું પણ ન કરવું, કેમકે આવકનું અનુસંધાન રાખ્યા વિના જ મનમાં આવે તેમ ખર્ચ કરવા માંડે, તો મોટું દુઃખ થાય છે, જે કામંદકનીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે,– "જે મનુષ્યો અહીંતહીંથી લાવીને મોટું ખર્ચ તો કરે છે, પરંતુ જ્યારે લેણદારો ઉપદ્રવ કરે છે ત્યારે તેને ઝેર ખાઈને મરવાનો વખત આવે છે."[૨] આમ, આ શ્લોકમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતના રહસ્યને સમજાવ્યું છે. જે માણસ આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે નહીં અનુસરે તેને દુઃખ થશે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે 'તો તમે દુઃખી થશો' એવા શબ્દ ફક્ત બે જ જગ્યાએ વાપર્યા છે. એક શરૂઆતમાં શ્લોક નં. ૯માં અને બીજા આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટતાથી વાપર્યા છે. અહીં આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાનો કહ્યો છે. તો આ આવક–જાવનો હિસાબ કેવી રીતે રાખવો તેનું માર્ગદર્શન ભગવાન સ્વામિનારાયણ આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

"તેમણે વ્યવહારકાર્યમાં ધનની જેટલી આવક થતી હોય તથા જેટલો ખર્ચ થાય તે બંને સંભારીને દરરોજ સુંદર અક્ષરો વડે પોતાની જાતે જ લખી રાખવા."[૩]

વ્યાવહારિક કાર્યમાં પોતાને જે જે દિવસે ખર્ચ તથા ઉપજ થયો હોય તેને તે દિવસે જ, સારી રીતે સંભારી રાખીને, સારા અક્ષરો વડે, પોતાના જ હાથથી તેને લખવા; કેમકે બીજાની પાસે લખાવવાથી ધૂતારાઓ ઠગી જવાનો ભય છે. નીતિશાસ્ત્રની રાજધર્મની ટીકામાં કહ્યું છે,– "જે પુઢષની પાસે લેખ–લખાણ દસ્તાવેજ ન હોય અને જેનો લેખ સંશયયુક્ત અક્ષરોવાળો હોય, તે પુઢષને બનાવટી દસ્તાવેજ કરનારા ધૂતારાઓ, બાધ પમાડીને તેનું ધન પડાવી લે છે."[૪] અહીં પોતે જ આવક–જાવકનો હિસાબ રાખવાનો કહ્યો છે. પરંતુ મોટી કંપનીનો માલિક પોતે હિસાબ ન રાખી શકે એ સ્વાભાવિક છે. તો તેણે શું કરવું ? કંપનીના માલિકોએ અત્યંત વિ⁄ાસપાત્ર માણસ રાખીને, પોતાની દેખરેખ નીચે નામું લખાવરાવવું. આ શ્લોકમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે વાપરેલા એકેએક શબ્દ કેટલા અગત્યના છે કે, તે પ્રમાણે જે માણસ અનુસરે તો તેને જીવનમાં ક્યારેય ધૂતારાઓ ઠગી ન શકે. અહીં જેમ આવક–જાવકનું નામું રાખવાનું કહ્યું છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ નામું રાખવું. અર્થાત્ જ્ઞાન–ભક્તિ આદિકનો સરવાળો વિચાર્યા કરવો. તેના માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે,– "જે સત્સંગી હોય તેણે, જ્યાંથી પોતાને સત્સંગ થયો હોય ત્યાંથી પોતાના મનનો તપાસ કરવો જે, 'પ્રથમના વર્ષમાં મારું મન આવું હતું ને પછી આવું હતું અને આટલી ભગવાનની વાસના હતી તે આટલી જગતની હતી.' એમ વર્ષોવર્ષનો સરવાળો વિચાર્યા કરવો."[૫] આમ, આવક–જાવકના નામા સાથે જ્ઞાન–ભક્તિનું પણ નામું રાખવાનો ભાવ આ શ્લોકમાં રહેલો છે. હવે આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના ઘરમાં જેટલો વપરાશ હોય તેટલા પ્રમાણમાં અન્ન, દ્રવ્ય અને ઘાસચારાનો સંગ્રહ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

૬ : ૨ : ૧ અન્ન–દ્રવ્યનો સંગ્રહ

"તેમણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમય અનુસાર ઘરમાં જેટલો વપરાશ હોય તેના પ્રમાણમાં અન્ન તથા ધનનો સંગ્રહ કરવો અને જેના ઘરમાં પશુ પાળ્યા હોય તેમણે તો ઘાસ ચારાનો પણ સંગ્રહ કરવો."[૬]

આપણો દેશ ખેતી પ્રધાન દેશ છે. વરસાદની અનિયમિતતાને કારણે પાકનું ઉત્પાદન કેટલું થાય તે નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ. તેમજ અનાવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિનો પણ યોગ બને તો દુષ્કાળનો ભય આવી પડે છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં પણ એક ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તે વખતે પોતાના આશ્રિતોની રક્ષા માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણ આગળના વર્ષથી જ ફરી–ફરીને ગામેગામ ચેતવણી આપી હતી કે માલમત્તા વેચીને પણ દાણા સંઘરજો જેમણે એ આજ્ઞા માની, તેઓ સુખેથી દુષ્કાળ ઊતરી ગયા હતા; અને જેમણે બેદરકારી કે ગાફેલપણું રાખી અન્ન સંઘરવાની આજ્ઞા ન માની, તેમણે ખૂબ જ

કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું. આમ, દેશમાં અવાર–નવાર દુષ્કાળ પણ પડે છે. અગર વરસાદની અનિયમિતતાને કારણે પાક ઓછો ઉતરે છે. તદુપરાંત રાજાઓના ઉપદ્રવથી, તોફાનોથી, ઉંદર કે તીડ વગેરેના ઉપદ્રવથી નીપજેલ પાકનો નાશ થઈ જતાં દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિ થવાનો સંભવ રહે છે. માટે આવી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને કુટુંબવાળા જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ ઘર ચલાવવા માટે ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ સુધી ચાલે તેટલું અન્ન, દ્રવ્ય તથા પશુઓ રાખેલા હોય, તો તેટલા પૂરતો ઘાસચારો એ અવશ્ય સંઘરી રાખવા. અહીં શ્લોકમાં (સંદર્ભ નં. ૬ના) cIYFSF, cનો અર્થ ત્રણ રીતે લઈ શકાય : (૧) મોસમ પ્રમાણે અર્થાત્ પાક થાય તે સમયે લઈ લે તો સસ્તુ પડે, નહીં તો મોઘું લેવું પડે જેથી દ્રવ્યનો વ્યય થાય. (૨) દુષ્કાળ જેવું હોય તો તે રીતે, (૩) સરકારનો સંગ્રહ ન કરવાનો કાયદો હોય તો તે રીતે cIYFSF, c શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૧૨૦ પ્રમાણે દેશકાળાનુસાર વર્તવું અને cIFJN jIIDc (સંદર્ભ નં. ૬માં) અર્થાત્ જેટલો વપરાશ હોય તેટલો સંગ્રહ કરવો. પરંતુ સંગ્રહખોર વૃત્તિથી વધારે ન ભરવું અને કંજુસાઈથી ઓછું પણ ન ભરવું. વળી આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ગૃહસ્થોને મિલ્કતની લેતી–દેતીના વ્યવહારમાં સાવધાની રાખવા જણાવે છે.

૬ : ૨ : ૨ દસ્તાવેજ

"તેમણે સાક્ષી સહિતનો લેખ કર્યા સિવાય પુત્ર કે મિત્ર વગેરેની સાથે પણ જમીન કે દ્રવ્ય વગેરેની લેણ–દેણનો વ્યવહાર ન કરવો."[૭]

ગૃહસ્થોએ વ્યવહારમાં અનેકવાર નાણાંની લેવડ–દેવડ, મિલ્કતનું ગીરો–વેચાણ, બક્ષિસપત્ર કે કરારપત્ર જેવા વ્યવહારો તો કરવા જ પડે છે. આવા વ્યવહારનો હંમેશાં લેખ કરવો અને આ લેખ પણ સાક્ષીએ સહિત કરવો. પરંતુ સાક્ષી કેવા રાખવા ? તો સાક્ષીના લક્ષણ યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યા છે,– "તપસ્વી, દાન આપવાના સ્વભાવવાળા, કુલીન, સત્યવાદી, ધર્મ જેને મુખ્ય હોય એવા, સરળ, પુત્રવાળા અને ધનવાળા; અને શ્રોત તથા સ્માર્ત ધર્મની ક્રિયા કરનારા એવા ઓછામાં ઓછા ત્રણ સાક્ષીઓ તો જોઈએ તથા જાતિ અને વર્ણ પ્રમાણે તે તે જાતિ અને વર્ણના સાક્ષીઓ જાણવા."[૮] આવા લક્ષણવાળા વ્યક્તિને સાક્ષી તરીકે રાખવા. વળી સાક્ષી સહિત લેખ કરવાનું કહ્યું છે. તો લેખ કોને કહેવાય ? તો કોઈ અર્થ નિષ્ણાંત હોય અને તેઓ પરસ્પરની રૂચિ મેળવીને ધનવાનની સાથે જ સાક્ષીવાળાં કાર્યને પત્રમાં લખવામાં આવે તેને 'લેખ' કહેવામાં આવે છે. આ લેખમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, દિવસ, નામ, જાતિ, ગોત્ર, સહાધ્યાયી, પોતાના પિતાનું નામ, પોતાનું નામ, લેખની સમાપ્તિમાં સાક્ષીઓની પુરા નામ સાથે સહી તેમજ દેવાદારની સાક્ષી પણ લખાવવામા આવે છે. આ લેખ કોની પાસે

લખાવવો ? તેનું લક્ષણ શું તેના સંબંધમાં લઘુ ચાણક્ય લેખકનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બતાવે છે,– "બુદ્ધિમાન, બોલવામાં ચતુર, ધીર, ટૂંકા પણ સ્પષ્ટ અક્ષર લખનારો અને રાજનીતિમાં પ્રવીણ હોય તેવો જ લેખનો લેખક જોઈએ."[૯] વળી દ્રવ્ય અને જમીનની લેતી–દેતીનો વ્યવહાર પુત્ર કે મિત્ર સાથે કરવાનો હોય તો પણ સાક્ષીએ સહિત લેખ કરી લેવો, કેમકે પાછળથી સગાઈ, સંબંધ કે મીઠાશ ભર્યા સંબંધોમાં વિક્ષેપ ન પડે એટલા ખાતર અગમચેતી વાપરવાની અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણે સલાહ આપી છે.

૬ : ૨ : ૩ આર્થિક રોજગારના નિયમો

"તેમણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમને અનુરૂપ ઉદ્યમ કરવો. તથા જેમનો ખેતીનો વ્યવસાય હોય તેમણે બળદના વૃષણનો ઉચ્છેદ ન કરવો."[૧૦]

ગૃહસ્થોએ પોતાનો તથા કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે જે વ્યવસાય કરવામાં આવે છે તેને 'ઉદ્યમ' કહેવાય છે. અહીં ઉદ્યમ વર્ણ અને આશ્રમને અનુરૂપ કરવાનો કહ્યો છે. આજે તો વર્ણનાં ભેદ લગભગ ભૂંસાઈ ગયા છે. તેથી માણસે પોતાના ગુણ અને આવડત પ્રમાણે જે કાંઈ વ્યવસાય, નોકરી, ધંધો કે ખેતી વગેરે કરે છે, તેમાં તેણે નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતા રાખવી. આશ્રમ પ્રમાણે અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં યુવાને બરાબર વિદ્યા મેળવવી અને વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓએ એટલે કે વૃદ્ધોએ નિવૃત્તિ લેવી. અહીં શ્લોકમાં (સંદર્ભ નં. ૧૦ના શ્લોક નં. ૧૪૦માં) cIYFXIÉTc શબ્દ મૂક્યો છે તેથી પોતાની શારીરિક અને આર્થિક શક્તિ પ્રમાણે ઉદ્યમ કરવો. કોઈ પણ વ્યવસાય દેખાદેખીથી ન કરવો. એટલે કે શક્તિ થોડી હોય અને મોટો ઉદ્યમ કરવામાં આવે તો "લાંબા સાથે ટૂંકો જાય, મરે નહીં તો માંદો થાય.' માટે આવું પરિણામ ન આવે એટલા માટે કોઈ પણ વ્યવસાય વિચારીને જ કરવો. આ શ્લોકમાં જે 'ઉદ્યમ' શબ્દ છે તે કેવળ વ્યાવહારિક ઐહિક સુખ માટેનો છે એમ ન સમજવું; પરંતુ તેને દેહ પડ્યા પછી પરલોકમાં પોતાના જીવાત્માનું શ્રેય થાય એવો પણ સમજવાનો છે. તેના સંદર્ભમાં વિદુરનીતિ જણાવે છે કે, "દિવસે એવું કામ કરવું કે જેથી રાત્રે સુખેથી રહી શકાય અને આઠ મહિના એવું કામ કરવું કે ચોમાસામાં સુખે રહેવાય. પૂર્વ અવસ્થામાં એવું કામ કરવું કે વૃદ્ધાવસ્થા સુખમાં જાય અને જીવતાં સુધી એવું કામ કરવું કે મરીને સુખે રહેવાય."[૧૧] આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે અહીં વર્ણાશ્રમ, ગુણકર્મ અને આલોક તથા પરલોકમાં સુખેથી રહેવાય તેવો ઉદ્યમ કરવાની આજ્ઞા આપી છે.

હવે કૃષિવૃત્તિવાળા એટલે જેને ખેતી અને ગૌપાલનનો વ્યવસાય છે તેમણે આખલાના વૃષણ કાપીને તેને ખસી કરવાની ક્રિયા કરવી નહિ. કેમકે એ કામમાં કેટલીક નિષ્ઠુરતા રહેલી છે. આવા કાર્યથી પોતાનામાં હિંસકવૃત્તિ જાગૃત થાય છે. તે હિંસકવૃત્તિ જાગૃત ન થાય તે માટે પોતે એવું કર્મ ન કરવું એવો

ભગવાન સ્વામિનારાયણનો આશય છે. આગળના શ્લોકમાં આ જ વ્યવસાય માટે પશુઓની યોગ્ય સંભાળ રાખવા આજ્ઞા આપી છે.

"તેમણે ગાય વગેરે પશુઓની ઘાસચારો તથા પાણી વગેરે વડે જો જાતે જ સંભાળ રાખી શકાય તો જ રાખવા, નહિં તો ન રાખવા."[૧૨]

અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણે માણસની સાથે સાથે પશુઓની પણ સંભાળ રાખી છે. આ શ્લોકમાં પશુઓ માટે 'પાળવા' કે 'રાખવા' એવો શબ્દ નથી વાપર્યો, પરંતુ C;dEFJGC (જે સંદર્ભ નં. ૧૨ના શ્લોક નં. ૧૪૨માં આપેલ છે.) શબ્દ વાપર્યો છે. C;dEFJGFC અર્થાત્, સારી રીતે સંભાળ રાખવી તે. બીજો શબ્દ C:JGC અર્થાત્ જાતે જ. એટલે કે ઘરધણીએ પોતે જ તેમની સંભાળ રાખવી. જેને વ્યવસાય મોટો હોય અને જાતે જ ન કરી શકતા હોય અને નોકર–ચાકર રાખ્યા હોય તો તેમણે નોકર–ચાકર દ્વારા પશુઓને તેમની જરૂરિયાતો જેવી કે નીરણ, પાણી, માંદા પડ્યા હોય તો પાટા પેડી વગેરે સમયે સમયે પૂરી પાડે છે કે કેમ ? તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. તદુપરાંત બીજી એક બાબતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું કે પાળેલા પશુઓની પાસેથી કામ લીધાં પછી ઘરડા થઈ જાય, વસૂકી જાય કે દુર્બળ થઈ જાય તો પણ તેમની સંભાળ રાખવી. પરંતુ તેમને ગમે તેવા માણસને વેચી મારીને કતલખાને ન પહોંચાડવા. જે ઉપર પ્રમાણે સંભાળ રાખી શકાય તો જ પશુઓને રાખવા, નહીંતર રાખવા નહીં અને પ્રતિષ્ઠાને ખાતર પણ વધારે પશુ ભેગા ન કરવા. જો તેમની યથાયોગ્ય સંભાળ રાખવામાં ન આવે તો શતાનંદમુનિ કહે છે કે– "ભૂખ, તરસ, તીવ્રવેદના, વિષમ સ્થાન વગેરે દ્વારા રિબાતાં એવાં પશુઓના નિશાસાથી સર્વે સમૃદ્ધિ નાશ પામે છે."[૧૩] માટે જેટલા પશુઓની યોગ્ય સંભાળ રાખી શકાય કે રખાવી શકાય તેટલા જ રાખવા, તેથી વધારે રાખવા નહીં. અહીં ગાય, ભેંસ વગેરે દૂધાળા પશુ– બળદ, ઘોડા, ઊંટ વગેરે વ્યવહારમાં ઉપયોગી પશુ, કૂતરા, બીલાડાં વગેરે પાલતુ પશુ તેમજ શ્લોકમાં CRC કાર છે તેથી પોપટ વગેરે પાલતું પક્ષીઓ વગેરેની યથાયોગ્ય સંભાળ રાખવી.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં રાજા કે રંક, સ્ત્રી કે પુઢ ષ, માતા કે પિતા, ગુઢ કે આચાર્ય, તપસ્વી કે વિદ્વાન, ત્યાગી કે બ્રહ્મચારી, વૃદ્ધ કે રોગી, માલિક કે નોકર, અરે પશુ હોય કે પક્ષી એ તમામની સંભાળ રાખવાના નિયમો આપ્યા છે, તેથી જ શિક્ષાપત્રી C;JHLJICTFJC0C કહેવાય છે. આમ, જો શિક્ષાપત્રી C;JHLJICTFJCC હોય તો તેના લખનારા પણ સર્વજીવહિતાવહ હોય જ. તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણના ૧૦૮ નામ જનમંગલ નામાવલીમાં આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં એક નામ C;JHLJICTFJC0 રાખવામાં આવ્યું છે. હવે આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના આશ્રિતોને જ્યારે કોઈ મોટી આપત્તિ આવી પડે ત્યારે શું કરવું ? તેનો ઉપાય બતાવે છે.

૬ : ૩ સામાજિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા

૬ : ૩ : ૧ આપત્કાલીન નિયમો

"જે સ્થળે દુષ્કાળના કે શત્રુઓના કે રાજાના ઉપદ્રવને કારણે લજ્જા, ધન કે પ્રાણનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે શાણા એવા અમારા આશ્રિતોએ પોતાના મૂળ વતનનું તે સ્થળ હોય તો પણ તત્કાળ તેનો ત્યાગ કરવો અને અન્ય દેશમાં જઈને ત્યાં સુખેથી રહેવું."[૧૪]

ઘણીવાર સંજોગો એવા આવી પડે છે કે પ્રામાણિકપણે ઉદ્યમ કરીને પોતાના જ વતનમાં નિરાંતે જીવન વ્યવહાર ચલાવવો મુશ્કેલ બની જાય ત્યારે આપણું વંશપરંપરાનું વતન કે ગામ ગરાસ હોય તો પણ તેને છોડી દઈ, અન્ય ઉપદ્રવ રહિત સ્થાને રહેવું એ જ હિતાવહ છે. આના સંદર્ભમાં વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે,– "આત્માની (પોતાની) રક્ષા માટે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો."[૧૫] અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણે લજ્જા અને ધનને પ્રાણ સાથે ગણાવ્યા છે. ગૃહસ્થને પ્રાણની જેમ લજ્જા અને ધન ખૂબ જ મહત્ત્વના છે. રાજ કરતાં પણ લાજ વિશેષ મહત્ત્વની છે. તેના સંદર્ભમાં એક કહેવતમાં કહેવાયું છે કે–

"રાજ ગયે આવી મળે રાજ, સાજ સમાજ સહી;
પણ ગઈ મળે નહિ લાજ, કે'વાની હતી તે કહી."

આમ, રાજ જાય તો તે પાછું મળી શકે છે, પરંતુ એકવાર ગયેલી લાજ ફરી ક્યારેય પાછી આવતી નથી. માટે જ્યારે જે સ્થાનમાં લજ્જા, ધન અને પ્રાણનાશ થવાનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે તત્કાળ તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી દેવો. પૂર્વે મોટા મોટાના જીવનમાં પણ જ્યારે પ્રાણ, ધન કે લાજ જવાના પ્રસંગો આવ્યા છે. ત્યારે તેમણે પણ મૂળ સ્થાનનો ત્યાગ કરી સુખી થયા છે. જેમ કે– ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મથુરા છોડી દ્વારકા આવ્યા. તેમજ "ધર્મપિતાને (ભગવાન સ્વામિનારાયણના પિતા) છપૈયામાં જ્યારે અસુરો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે છપૈયા છોડીને અયોધ્યા ગયા."[૧૬] તેવી જ રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણની ગુણાતીત પરંપરાના અનુગામી સંત એવા શાસ્ત્રીજી મહારાજને (સ્વામી યજ્ઞપુરુષદાસ) જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણની 'અક્ષરે સહિત પુરુષોત્તમ'ની ઉપાસના પ્રવર્તાવવામાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થયા અને 'આખરે જ્યારે પ્રાણહાનીના પ્રસંગો થવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે વડતાલ સંસ્થાનો ત્યાગ કર્યો."[૧૭] આ રીતે શાસ્ત્રીજી મહારાજે શિક્ષાપત્રીની આ આજ્ઞાને શિરોધાર્ય પાળી, જેના ફળસ્વરૂપે આજે તે જ પરંપરાના અનુગામી સંત શ્રી પ્રમુખસ્વામી મહારાજ નવખંડ ધરતીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણની 'અક્ષરે સહિત પુરુષોત્તમ'ની ઉપાસના પ્રવર્તાવી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, "પરંતુ તેમણે તાજેતરમાં જ તા. ૨૮, ૨૯/૮/૨૦૦૦ના રોજ અમેરિકા ખાતે શાંતિ માટે કાર્યરત સંસ્થા 'યુનો' ના આંગણે 'મિલેનિયમ વિ✓શાંતિ

પરિષદ'માં હિન્દુત્વનું શાનદાર પ્રતિનિધિત્વ પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે."[૧૮] આમ, વિષમ દેશકાળ પ્રવર્તતા હોય ત્યારે મૂળ સ્થાનમાંથી બહાર નીકળવું તે જ શૂરવીરતા છે, તે જ મહત્તા છે અને તે જ ડહાપણ છે. તેથી જ વૃદ્ધ ચાણક્યે નીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે,– "સિંહો, સત્પુઢષો અને હાથીઓ દુઃખી થતાં જતા રહે છે અને કાગડા, કાયર પુઢષો અને મૃગલા એ ત્રણ સ્થાન છોડી જતા નથી."[૧૯] વળી દેશ, કાળ, ક્રિયા, સંગ, મંત્ર, શાસ્ત્ર, દીક્ષા અને ઉપદેશ આઠ વસ્તુ મનુષ્યના જીવન ઉપર સતત અસર કરનારી છે. તેમાંય સંગની અસર વિશેષ થાય છે જે આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે.

૬ : ૩ : ૨ સંગતિના નિયમો

"ચોર, પાપી, વ્યસની, પાખંડી તથા કામી પુઢષોનો તથા લોકોને છેતરવાનો ધંધો કરનારા એટલા લોકોનો કદી સંગ ન કરવો અને ભક્તિ અથવા જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને સ્ત્રી, દ્રવ્ય કે રસાસ્વાદના જે લાલચું લોકો પાપમાં જ રચ્યા પચ્યા રહેલા હોય તેમનો કદી સંગ ન કરવો."[૨૦]

કહેવત છે કે– 'જેવો સંગ તેવો રંગ.' કોલસાનો સંગ કરો તો અવશ્ય કાળા થવાના જ. તેમ દુર્ગુણોથી ભરેલા લોકોના સંગથી સજ્જન પણ દુર્જન બને છે, એવો સંગ બળવાન છે. સંગની બાબતમાં મહાભારતમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે, "નીચ માણસોના સંગથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. મધ્યમના સંગથી તે મધ્યમપણાને પામે છે અને ઉત્તમ પુઢષના સંગથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ થાય છે."[૨૧] માટે આવા દુષ્ટ લોકોનો સંગ ન કરવો. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ વચનામૃતમાં ચાર પ્રકારના કુસંગી બતાવ્યા છે,– "ચાર પ્રકારના કુસંગી છે : કુંડાપંથી, શક્તિપંથી, શુષ્કવેદાંતી અને નાસ્તિક. તેમાં કુડાપંથીનો સંગ–વર્તમાનમાંથી ભ્રષ્ટ કરે, શક્તિપંથનો સંગ–સ્વધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ કરે, શુષ્કવેદાંતીનો સંગ–ભગવાનની ભક્તિ અને ઉપાસનામાંથી ભ્રષ્ટ કરે, નાસ્તિકનો સંગ–કર્મને જ સાચા કરીને પરમે✓ર એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેને ખોટા કરી દેખાડે અને અનાદિ સત્શાસ્ત્રના માર્ગ થકી ભ્રષ્ટ કરે."[૨૨] આમ, આ બહારના કુસંગની વાત થઈ. જેમ બહારનો કુસંગ છે તેમ અંતરનો પણ કુસંગ છે. "પંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારે જીવ જે આહાર કરે છે તે આહાર જો શુદ્ધ હશે તો અંતઃકરણ શુદ્ધ થશે અને અંતઃકરણ શુદ્ધ થશે તો અખંડ ભગવાનની સ્મૃતિ રહેશે અને જો પંચ ઈન્દ્રિયોના આહારમાંથી એક ઈન્દ્રિયનો આહાર મલિન થાય છે તો અંતઃકરણ પણ મલિન થઈ જાય છે."[૨૩] આમ, આ અંતરનો કુસંગ થયો. જેમ બહારનો ને અંતરનો કુસંગ છે તેમ સત્સંગનો પણ કુસંગ છે જેને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ તેમની વાતમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે,– "અંતરનો કુસંગ, બહારનો કુસંગને સત્સંગમાં કુસંગ એને ઓળખીને તેનો ત્યાગ કરવો. તે અંતરનો કુસંગ જે મનમાં ભૂંડા ઘાટ થાય, ને સત્સંગમાં કુસંગ જે લોક, ભોગને પક્ષ. તે પક્ષે કરીને આચાર્યનું, મંદિરનું, કોઠારનું ને મોટા સાધુનું

ઘસાતું બોલે."[૨૪] આ ત્રણેય પ્રકારના કુસંગી ઓળખીને તેનો ત્યાગ કરવો. વળી ભગવાન સ્વામિ–નારાયણના નંદ સંતોએ કુસંગીના સંગની સરખામણી સર્પની લાળ સાથે કરી છે. જેને સદ્ગુઢ નિષ્કુળા–નંદસ્વામી 'વચનવિધિમાં' આ પ્રમાણે કહે છે,–

"પય સાકર સુંદર ત્યાં લગી, જ્યાં લગી ન ભળિ લાળ ભોયંગની ।
તેમ હરિજન સારો ત્યાં લગી, જ્યાં લગી નથી સોબત કુસંગની ।।"[૨૫]

આમ, સાકાર મિશ્રિત એવું દૂધ હોય અને તેમાં જો સહેજ સર્પની લાળ ભળી જાય તો તે ગમે તેવું મીઠું દૂધ હોય તો પણ તે ઝેર બની જાય છે. વાસુદેવ મહાત્મ્યમાં પણ કહ્યું છે,– "જેને જેવાં શાસ્ત્રો અથવા જેવા મનુષ્યોનો સંગ થાય છે તેની બુદ્ધિ તેવી થાય છે; માટે અસચ્છાસ્ત્રો તથા અસત્પુઢષોનો સંગ ન કરવો."[૨૬] વળી મહાભારતમાં કહ્યું છે,– "જે પુઢષ ઘરમાંથી પ્રયોજન વિના અનર્થકારી પરદેશને નથી સેવતો, પાપી પુઢષો સાથે સંધી નથી કરતો, પારકી સ્ત્રીની સાથે સંબંધ નથી કરતો, દંભ, ચોરી, ચાડીયાપણું, મદ્યપાન એટલાં વાનાં જે નથી કરતો તે સદા સુખી થાય છે."[૨૭] આમ, સર્વ પ્રકારે પોતાના આશ્રિતોનું મંગળ કરવાની ભાવનાવાળા એવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ શ્લોકમાં બહારનો કુસંગ જે– 'ચોર' અર્થાત્ જેને ચોરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે તે. 'પાપી' અર્થાત્ પ્રાણીઓની હિંસા વગેરે પાપકર્મ કરવાના સ્વભાવવાળો. 'વ્યસની' અર્થાત્ શિકાર, જુગાર વગેરે તેમજ ભાંગ, અફીણ, તમાકુ, માજમ વગેરેનું સેવન કરનારો. 'પાખંડી' અર્થાત્ વેદ, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ આચરણ કરનારો. 'કામ' અર્થાત્ જે પારકી સ્ત્રીને કામભાવનાથી ઈચ્છનારો તથા cHGJ£RG SD6FDc અર્થાત્ લોકોને ઠગવાનો જેમનો ધંધો છે એવા માણસો.– આ બધાનો સર્વ પ્રકારે કયારેય સંગ ન કરવા ખાસ આજ્ઞા આપી છે.

તદુપરાંત કળિયુગમાં ધાર્મિકતાના અંચળા હેઠળ કેટલાક સ્વાર્થીઓ ભક્તિનાં, ધર્મનાં કે જ્ઞાનનાં વચનોનાં અર્થ ઊલટા કરી પોતાના સ્વાર્થ સિદ્ધ કરતા હોય છે. જે સ્વભાવે કામી હોય છે તે તન, મન, સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો મહિમા સમજાવવામાં શરીર અર્પણ કરવા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે, અને એ રીતે અર્પણ કરવામાં કશો દોષ નથી એમ બતાવીને સેવાનો, ભક્તિનો, ગુઢનો મહિમા ગાઈને વ્યભિચારાદિક પાપો આચરે છે. વળી જ્ઞાનનો આધાર આપીને સમજાવે છે કે– "ભગવાનના નામમાં પાપને બાળવાની જેટલી શક્તિ છે. તેટલા પાપો પાપી જીવન પર્યંત કરવા સમર્થ થતો નથી."[૨૮] માટે પાપો કરવા અને ભગવાનનું સ્મરણ કરી લેવું તેવું અર્થઘટન કરતા હોય છે. વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના શ્લોકોના પણ ઊલટા અર્થ ઘટન કરતા હોય છે. જેમકે– cc ; JWDFG 5IZt I¾I @@@@@cc(૧૮/૬૬) અર્થાત્ બધા ધર્મનો ત્યાગ કર. આમ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં સ્વમુખે કહ્યું છે કે– 'બધા ધર્મનો ત્યાગ કરો.'

માટે ધર્મ પાળવાની શું જરૂર ? આવું અર્થઘટન કરતા હોય છે. તેમજ c7FGFluG0 ;JSDI6 E:D;FT S-TèHG ¦c હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે. માટે પાપ કરવા, કેમકે જ્ઞાન પાપને બાળી નાંખે છે. આમ, શાસ્ત્રોના આવા જાત જાતના ઊલટા અર્થઘટનો કરી ભોળી, અજ્ઞાની અને પ્રેમી પ્રજાને છેતરતા હોય છે. વળી 'જે સ્વભાવે લોભી હોય છે તે જગતમાં દ્રવ્યાદિક બધુ નાશવંત છે; માટે ગુઢ કે સંત–અર્થે વપરાય તે જ સાર્થક છે, એમ મનાવી શિષ્યના દ્રવ્યનું યુક્તિથી હરણ કરે છે અને એ રીતે મેળવેલા દ્રવ્ય સંગ્રહ દ્વારા અણઘટતા અનાચારો અને વૈભવો ભોગવે છે.[૨૯] અને એ જ રીતે ભગવાનના નામે પોતાની ઉદર તૃપ્તિ કરતા હોય છે. "એકવાર કોઈ ગૃહસ્થ બાવાજી પાસે ગોળ લઈ આવ્યા. કેમ ભાઈ, આ ગોળ લઈ આવ્યા ? લાડુ બનાવો ભગવાનને માટે. લઈજા લઈજા ગોળ અહીંથી ખાંડ લઈ આવ. કેમ માહાત્માજી, ખાંડ ?' ધૃત ખાંડ ચહીએ મેરે લાલજી કું, ગોડ બોત ગરમ જનાવતા હે !'– ગોળ તો ઠાકોરજીને બહુ ગરમ પડે છે તો ઘી અને ખાંડ લાવો. ગોળ ઠાકોરજીને ગરમ પડતો હશે ? આમ, ભગવાનના નામે પોતાની ઉદર તૃપ્તિ કરતા હોય છે. આમ, જ્ઞાન અને ભક્તિના આલંબનથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરતાં હોય છે."[૩૦]

આમ, કોઈ પણ ભક્તિ માર્ગ કે જ્ઞાન માર્ગ જો જગતના તુચ્છ વિષયોની વાસનાને પુષ્ટિ આપે તો તેમા ભક્તિ અને જ્ઞાનનાં તળ સાચાં નથી, એમ સમજીને તેવા દંભી લોકોનો સંગ ત્યજવો એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે; એ જ આ શ્લોકનું રહસ્ય છે. ત્યારબાદ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના આશ્રિતોએ વડીલો સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેનો વિવેક શીખવે છે.

૬ : ૩ : ૩ વડીલો સાથે વર્તણૂક

"જે પુઢષ જેવા ગુણવાળો હોય તેને તેવાં વચનો વડે દેશ અને કાળ અનુસાર બોલાવવો, પરંતુ બીજી કોઈ રીતે ન બોલાવવો."[૩૧]

માણસની યોગ્યતાનો આધાર કુળ, વિદ્યા, તપ, યોગ, ઐ✓ર્ય અને પ્રતાપ વગેરે ગુણો પર રહેલો છે. જે માણસ જેવા ગુણે યુક્ત હોય તેને દેશ–કાળને અનુસરીને તેવી રીતે બોલાવવો. દેશ એટલે સ્થાન પ્રમાણે બોલાવવો. જેમકે કોઈ વકીલનો પુત્ર ન્યાયાધીશ પદ પર બેઠેલો હોય, તો તેના પિતા વકીલ તરીકે કોર્ટમાં તેને માનવંતા સાહેબ વગેરે માનવાચક શબ્દોથી જ સંબોધન કરે; પરંતુ ત્યાં તેને પુત્ર તરીકે ન બોલાવાય. તેમજ શાળામાં ચાલુ વર્ગે વિદ્યાર્થીપુત્રે શિક્ષક પિતાને 'પપ્પા' કે 'બાપુજી' એમ કહી પ્રશ્ન ન પૂછાય. પણ 'સર' કે માસ્તર સાહેબ' કહીને જ પ્રશ્ન પૂછાય. તેવી જ રીતે કાળ એટલે સમય પ્રમાણે બોલાવવો. પોતાનો નોકર હોય તેને હંમેશાં તું કારે બોલાવતો હોય, પણ જો તે લગ્નમાં વર બન્યો હોય,

તો તેને માણસોની વચ્ચે નોકરની રીતે ન બોલાવાય, પણ વરરાજા કહીને જ બોલાવાય, એ સમયનો વિવેક છે. વળી જેવા ગુણ કે યોગ્યતા પ્રમાણે જ માન આપવું. વધુ પણ નહીં કે ઓછું પણ નહીં. તેમજ "કોઈને દોષયુક્ત દેખીને તેવા ભાવવાળી વાણીથી ન બોલાવવો. વિદ્યા, વિત્ત, કુળથી જે ઉતરતો હોય, કોઈ અંધ હોય, પંગુ હોય કે દરિદ્ર હોય વગેરેને તેવા નામથી બોલાવીને મશ્કરી ન કરવી."[૩૨] આપણાથી મોટાને આદરથી, નાનાને નરમાશથી અને સરખાને મિત્રભાવે બોલાવવા. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના આશ્રિતોને વિનય શીખવે છે.

"વિનયવાળા એવા અમારા આશ્રિતોએ ગુરુ, રાજા, વૃદ્ધ, ત્યાગી, વિદ્વાન અને તપસ્વી એટલા પુરુષોનું ઊભા થઈને તથા બીજી રીતે સન્માન કરવું અને ગુરુ દેવ અને રાજા એટલાની સમીપમાં તથા સભામાં સાથળ ઉપર એક પગ ચઢાવીને ન બેસવું તથા વસ્ત્ર વડે ઘૂંટણ બાંધીન ન બેસવું."[૩૩]

ગુરુ એટલે મંત્રોપદેશ આપનાર, કંઠી બાંધનાર, દીક્ષાગુરુ, વિદ્યાગુરુ, બ્રહ્મવિદ્યા ભણાવનાર તથા માતા–પિતા વગેરે. રાજા, વર્ષિષ્ઠો એટલે વયમાં વૃદ્ધ હોય તે. ત્યાગી એટલે વૈરાગ્યનું બળ હોવાથી જેણે ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો હોય તે સાધુ; વિદ્વાન એટલે જેણે વેદશાસ્ત્ર પુરાણાદિકનો અભ્યાસ કર્યો હોય તે; તપસ્વી એટલે ભગવાનની આરાધનાને માટે કૃચ્છ ચાંદ્રાયણ આદિ વ્રતપરાયણ હોય તે. એટલાઓને જોઈને પોતાના આસનથી ઊઠવું, પ્રણામ કરવા, આસન આપવું, તેમનો સત્કાર કરવો. આ રીતે સન્માન કરવાથી સામાને સંતોષ થાય છે. તેથી તેમના તરફથી આપણને કોઈ ઉપાધિ નથી આવતી. આવું આચરણ કરવાથી આપણામાં નમ્રતાનો ગુણ આવે છે, સાથે સાથે બીજાં ગુણો પણ આવે છે. આવા ગુણોથી આપણી કીર્તિ વધે છે. વળી જો આનાથી ઊલટું વર્તન કરવામાં આવે એટલે કે તેમનો આદર સત્કાર કરવામાં ન આવે તો મહાન આપત્તિ આવ્યાના પ્રસંગો પણ શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે જેમકે, "એક સમયે અગસ્ત્યઋષિ ઈન્દ્રદ્યુમ્ન રાજાના આશ્રમે આવી ચડયા. રાજાએ તે ઋષિનો પૂજા વગેરેથી સત્કાર કર્યો નહિ અને એમને એમ મૌન બેસી રહ્યો, તે જોઈને ઋષિ કોપી ઉઠયા અને આ પ્રમાણે શાપ આપતા બોલ્યા : "આ રાજા દુષ્ટ, દુરાત્મા અને અશિક્ષિત બુદ્ધિવાળો છે, જેથી તેણે આજે બ્રાહ્મણનું અપમાન કર્યું છે. માટે હાથી જેવી સ્થૂળ બુદ્ધિવાળો આ રાજા હાથી જ બની જાઓ. અને આ શાપને કારણે ઈન્દ્રદ્યુમ્ન રાજા ગજેન્દ્ર થયા."[૩૪] તેવો જ બીજો પ્રસંગ પણ મળે છે,– "એક સમય ઈન્દ્રની સભામાં દેવતાઓના તથા ઈન્દ્રના મહાગુરુ બૃહસ્પતિ સભામાં આવ્યા, પરંતુ ઈન્દ્રે સામા ઉભા થઈને તથા આસનાદિક આપીને તેમનો સત્કાર કર્યો નહીં, બૃહસ્પતિ સમજી ગયા કે આને લક્ષ્મીના મદનો વિકાર થયો છે. માટે તે અક્કડ થયેલો જણાય છે. બૃહસ્પતિ કશું જ બોલ્યા વગર ત્યાંથી નીકળી

ગયા. પરંતુ તેમના આવા અપમાનને કારણે ઈન્દ્રની પણ પડતી થઈ."[૩૫] આમ, મોટેરાઓના અપમાનથી આવી આપત્તિ આવતી હોય છે, માટે તેમનો આદર સત્કાર કરવો. આના સંદર્ભમાં વાલ્મીકિ રામાયણમાં ભરતને શિક્ષાવચન કહેલા છે તેમાં પણ કહ્યું છે,– "ગુરુ, વૃદ્ધ, તપસ્વી, દેવતા, અતિથિ, મંદિરો અને સિદ્ધ થયા છે અર્થ જેમના એવા બ્રાહ્મણોએ સર્વેને તારે નમસ્કાર કરવા."[૩૬] તેમજ ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ વચનામૃતમાં કહ્યું છે,– "જ્ઞાની હોય કે ત્યાગી હોય તેને પણ (વ્યવહાર) રાખ્યો જોઈએ, માટે ગૃહસ્થ તથા ત્યાગી એ સૌને એ રીત રાખવી જે, 'સંસાર વ્યવહારે જે મોટો માણસ કહેવાતો હોય તેનું સભામાં કોઈ રીતે અપમાન કરવું નહિ...' તે જ્યારે સભામાં આવે ત્યારે તેને આદર કરીને સભામાં આગળ બેસાડવો."[૩૭] આમ, આ શ્લોકમાં કહેલા,– "ગુરુ, રાજા, વૃદ્ધ, ત્યાગી, વિદ્વાન અને તપસ્વી તેમનું ક્યારેય કોઈ પ્રકારે અપમાન ન કરવું, પરંતુ યથા યોગ્ય માન–સન્માન કરવું. આગળ ગુરુ, દેવ અને રાજાની સમીપમાં કે સભામાં કેવી રીતે બેસવું? તેનો વિવેક શીખવે છે.

ગુરુ, દેવ અને રાજા તદુપરાંત વયોવૃદ્ધ, ત્યાગી, વિદ્વાન અને તપસ્વી તેમની સમીપે પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેસવું નહિ. વળી ખભે ધારણ કરવાના ખેસથી કે ઓઢવાના ઉત્તરીય વસ્ત્રથી, એક અથવા બે ઢીંચણને પાછળથી કેડના ભાગથી વસ્ત્ર વડે વીંટીને બેસવું નહિ. 'ઢીંચણ' એટલે પગનો મધ્યપ્રદેશ– તેથી તેની ઉપર તથા નીચેનો; અર્થાત્ સાથળનો તેમજ નળાનો ભાગ પણ આવી જાય. ગુરુ વગેરેની આગળ તથા સભામાં એ પ્રમાણે બેસવું નહિ; કારણ કે એમ બેસવાથી દેવ આદિકનું અપમાન થાય છે ને અસભ્યતા પ્રદર્શિત થાય છે. તદુપરાંત એક પગ સાથળ ઉપર ન ચઢાવવો, વળી એ સિવાય પગ લાંબા કરીને કે લાંબા પગ એકબીજા ઉપર ચઢાવીને પણ ન બેસવું. તેમજ ઊંધા પગ વાળીને કે વીર–આસન કરીને પણ શિષ્ટ પુરુષો સમક્ષ ન બેસવું.

"અમારા આશ્રિત એવા ગૃહસ્થોએ પોતાનાં માતા–પિતા અને ગુરુ ની એ જીવે ત્યાં સુધી સેવા કરવી અને રોગી મનુષ્યની પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સેવા કરવી."[૩૮]

આપણી આર્ય સંસ્કૃતિમાં માતા–પિતાનો મહિમા સનાતનકાળથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહ્યું છે,– "માતાને દેવગણ, પિતાને દેવગણ, ગુરુ ને દેવગણ."[૩૯] માતા, પિતા તથા ગુરુ ને દેવ જેવા ગણવા એટલે એમની સેવા ચાકરી કરવી. એમની યોગ્ય સંભાવના કરવી. ccDFToc અર્થાત્ પોતાને જન્મ આપનાર માતાની અગર સાવકી માતાની; cI5Toc અર્થાત્ પોતાને જન્મ આપનાર પિતાની; અને cUZ]oc અર્થાત્ પોતાના આચાર્યની તથા પોતાને આત્મજ્ઞાન આપનાર ગુરુ ની સેવા, cIFJ¾HLJc અર્થાત્ જીવનના અંત સુધી, શક્તિ પ્રમાણે સેવા કરવી. વળી આ વાતને પુષ્ટિ આપતા મનુસ્મૃતિમાં પણ

કહ્યું છે,– "મનુષ્યોના જન્મ સમયે માતા–પિતા જે કલેશ સહન કરે છે તેનો બદલો તો સો વર્ષ લગી પણ વાળી શકાય તેમ નથી. માટે તેમને તથા આચાર્યને પણ સર્વદા રાજી રાખવા; એ ત્રણે જો રાજી રહે તો સર્વે તપ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એ ત્રણની સેવાને મોટું તપ કહેલું છે. એ ત્રણ જ ત્રણ વેદ છે અને એમને જ ત્રણ અગ્નિ કહેલા છે."[૪૦] તેવી જ રીતે ભાગવતમાં કહેલુ છે,– "જેનાથી, સર્વે અર્થને ઉત્પન્ન કરનાર એવો દેહ જન્મે છે તથા પોષાય છે તે પિતૃઓનો બદલો મનુષ્ય સો વર્ષથી પણ વાળી શકતા નથી."[૪૧] આમ, માતા પિતાનું ઋણ ક્યારેય ચુકવી શકાતું નથી. પરંતુ તે ઋણને તેમની સેવા કરવાથી કંઈક અંશે ચુકવી શકાય. સેવામાં પણ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે, સેવા જડતાથી ન કરવી તેમજ સેવામાં વેઠ પણ ન ઉતારવી. અર્થાત્ પરાણે સેવા કરવી પડે છે ને કરે છે તેમ નહીં. પરંતુ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી તથા ભક્તિભાવથી સેવા કરવી. જો આ પ્રમાણે સેવા કરવામાં આવે તો તે સેવાનું ફળ અનંતગણું મળે છે અને તેમાંય જો અનુવૃત્તિ પ્રમાણે સેવા થાય તો તેના જેવી એકેય ઉત્તમ નહીં. અનુવૃત્તિ એટલે માતા–પિતાને જે વસ્તુની જરૂર હોય કે ઈચ્છા હોય તે વસ્તુ તેઓ મંગાવે તે પહેલાં તેને હાજર કરી દેવી તે. આવી સેવાથી તેઓ ખૂબ જ પ્રસન્ન થાય છે. આવી સેવા કરનારા આદર્શ પાત્રો પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે. જેવા કે, માતા–પિતાની સેવાનો આદર્શ નમૂનો એટલે જ શ્રવણ. તેનો પ્રસંગ વાલ્મીકિ રામાયણમાં આ પ્રમાણે મળે છે,– "સરયુના કાંઠે દશરથના શબ્દવેધી બાણથી શ્રવણનું મૃત્યુ થાય છે. વૃદ્ધ માતા–પિતા શ્રવણના મૃત દેહ પાસે જે કરુણ વિલાપ કરે છે, તે કરુણ વિલાપમાં તેમના મુખમાંથી સરતા શબ્દોમાં શ્રવણની માતા–પિતા પ્રત્યેની સેવાભક્તિ જોવા મળે છે. તે શબ્દોમાં વર્ણવાયેલી સેવાને આ પ્રમાણે લખી શકાય. શ્રવણ રોજ પોતાનું નિત્યકર્મ કર્યા બાદ માતા–પિતાની સેવામાં તત્પર રહેતો. તેમને રોજ ચોળીને સ્નાન કરાવતો, વનમાંથી કંદ–મૂળ અને ફળ વગેરે લાવીને પ્રેમથી તેમને ભોજન કરાવતો, તેમને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લાકડી ઝાલીને લઈ જતો, આમ આખો દિવસ તેમની સેવામાં પસાર કરતો અને શ્રવણ પોતે પાછલી રાત્રિ અભ્યાસ કરીને રોજ માતા–પિતાને મધુરકંઠે કથાવાર્તા સંભળાવતો."[૪૨] આમ, શ્રવણ દરેક સેવા નિષ્ઠા, ખંત, ઉત્સાહ, ભક્તિભાવથી કરતો, સેવાના ફળરૂપે તેને છેલ્લે સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. શ્રવણ ઉપરાંત રામે પણ કૈકેયીની ઈચ્છાપૂર્તિ માટે દશરથ પાસે માંગેલા વરદાનને સત્ય કરવા પ્રેમથી વનવાસ સ્વીકાર્યો. આમ, માતા–પિતાની સેવા કરનારા આદર્શ પાત્રોમાં શ્રવણ, રામ ઉપરાંત ભીષ્મ, નાભાગ[૪૩] અને પંઢરપુરના વિઠોબાને પણ ગણાવી શકાય.

શિક્ષાપત્રીમાં કેટલાંક શ્લોકમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે cIYFXIÉTc4 cIYFSF , c વગેરે જેવાં શબ્દો વાપર્યા છે. પરંતુ આ શ્લોકમાં (જે સંદર્ભ નં. ૩૮ના શ્લોક નં. ૧૩૯માં) cIFJT HLJc શબ્દ વાપર્યો છે. તો શા માટે cIFJT HLJDc m તો કોઈ પણ માણસની મહાન સિદ્ધિના મૂળમાં તેના

માતા–પિતાનો જ ફાળો રહેલો હોય છે જેમ કે– "શિવાજી શૂરવીર થયા, તેના મૂળમાં તેની માતા જીજાબાઈ હતા. તેઓ નાના હતા ત્યારે માતા જીજાબાઈ તેમને હાલરડાં શૂરવીરતાના ગાતાં, જેના પરિણામે શિવાજી શૂરવીર થયા એમ ઈતિહાસ કહે છે."[૪૪] તેમજ જ્યારે મહાત્મા ગાંધી વલાયત જતા હતા ત્યારે તેમની માતાએ જૈન સાધુ પાસે નિયમ લેવડાવ્યો : (૧) માંસ ન ખાવું, (૨) મદિરા ન પીવો અને (૩) સ્ત્રી સંગથી દૂર રહેવું."[૪૫] આ ત્રણ નિયમોને લીધે ગાંધીજી પતનના માર્ગથી બચી ગયેલા. આમ, દરેકના જીવનમાં નાના મોટા અનેક પ્રકારના ઉપકારો માતા–પિતાના હોય છે. આ ઉપકારનો ક્યારેય બદલોવાળી શકાય તેમ નથી; તેમ છતાં તેમના આ ઉપકારનું ઋણ કાંઈક અંશે ચૂકવી શકાય તે માટે તેમની જીવન પર્યંત સેવા કરવી. વળી cXZ()FFc V અર્થાત્ સેવા. સેવા કરવામાં ત્રણ બાબતનો ખ્યાલ રાખવો : (૧) પૂજ્યભાવથી સેવા કરવી, (૨) સ્વભાવ સહજ કરવો. અર્થાત્ અવસ્થાના લીધે સ્વભાવ ચીડીયો, અસંતોષી થયો હોય તો પણ તેને અનુકૂળ થઈને સેવા કરવી તે જ મોટી છે, (૩) સગવડતા પૂરી પાડવી. અર્થાત્ અવસ્થા પ્રમાણે દવા, ખોરાક વગેરે આપવા. આમ, આવી રીતે માતા–પિતાની સેવા કરવી, તેની સાથે સાથે ગુરૂની પણ સેવા કરવી. આમ, ગુરૂનું ઋણ ચૂકવાય તેમ જ નથી. માટે તેમની તો જેટલી સેવા કરીએ તેટલી ઓછી.

માતા–પિતા જેમ આ સ્થૂળ શરીરને જન્મ આપે છે, તેમ ગુરૂ આત્માને જન્મ આપે છે. સંસારમાં વંશ બે જાતના છે : એક બિંદુવંશ અને બીજો નાદવંશ. બિંદુવંશ અર્થાત્ પિતાના બિંદુથી થતી ઉત્પત્તિ તે. નાદવંશ અર્થાત્ ઉપદેશ–બ્રહ્મોપદેશથી આત્માને ચેતનવંતો બનાવે તે. જેમ આ લોકમાં સુખી રહેવાનું શિક્ષણ માતા–પિતા આપે છે. તેમ આ લોક અને પરલોક બંનેમાં સુખી રહેવાનું શિક્ષણ અર્થાત્ તમામ પ્રકારની ફરજો તથા વિવેકનું જ્ઞાન ગુરૂ આપે છે. ગુરૂના આવા ઉપકારને કેવી રીતે ચૂકવી શકાય ? તેનો કેવળ એક જ ઉપાય છે 'સેવા.' માટે તેમની જીવન પર્યંત સેવા કરવી. આમ, માતા–પિતા અને ગુરૂની સેવા કરવી. તેવી જ રીતે રોગી માણસની પણ સેવા કરવી.

રોગથી પીડાતા એવા એવા મનુષ્યની પણ યથાશક્તિ સેવા કરવી. કેમકે, "યાજ્ઞવલ્કય ઋષિએ રોગથી પીડાતા મનુષ્યની સેવાને ગૌદાન સમાન કહી છે.[૪૬] ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં જે નિયમો આપ્યા છે તે નિયમો તેમણે પોતે પાળ્યા છે, અને પછી પોતાના આશ્રિતોને પાળવાની આજ્ઞા આપી છે. "જ્યારે વન–વિચરણ દરમ્યાન નીલકંઠ વિંકટાદ્રિથી આગળ જતા રસ્તામાં તેમને સેવકરામ નામે સાધુ મળ્યા, તેમની સાથે નીલકંઠ રહ્યા. તેઓ એક વખત માંદા પડ્યા ત્યારે નીલકંઠ તેમની સેવામાં હાજર થઈ ગયા. તેમણે સેવકરામ માટે વડના ઝાડ નીચે એક હાથ ઉંચી કેળના પાનની પથારી કરી દીધી. સેવકરામને પથારીમાં સુવાર્યા. લોહીપાશની બિમારીથી વારંવાર ઝાડા થવાથી કપડા બગડતા.

નીલકંઠ રોજે રોજ આ કપડા ધોઈ દેતા, તેમજ તેમને જે જમવું હોય તે વસ્તુ લાવી. રસોઈ બનાવી પ્રેમથી જમાડતા. સેવકરામ બરાબર હૃષ્ટ–પુષ્ટ થઈ ગયા ત્યાં સુધી નીલકંઠે સેવા કરી."[૪૭] આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે જ સેવા કરતા. તેમજ તેમના પછી તેમના અનુગામી સંત એવા ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ માંદાની સેવા કરતા. "એક વખત વરતાલમાં રોગચાળાને કારણે અઢાર સાધુ માંદા પડ્યા. આ અઢારેય માંદા સાધુની સેવા દરરોજ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કરતા. જે સાધુને જે જમવું હોય તે માંદગીને ધ્યાનમાં રાખીને રસોઈ બનાવી પ્રેમથી જમાડતા. તેમને દરરોજ સ્નાન કરાવરાવતા. તદુપરાંત તેમની ગોદડીઓ પણ ધોઈ આપતા."[૪૮] આમ, અનેક પ્રકારની સેવા પ્રેમ, ઉત્સાહ અને ભક્તિ ભાવથી કરતા. આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ તથા તેમના અનુગામી સંત ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, ત્યારબાદ ગુણાતીત પરંપરામાં યોગીજી મહારાજ પણ માંદાની સેવા કરતા. તદુપરાંત વર્તમાનકાળે પ્રમુખસ્વામી મહારાજે પણ માંદાની સેવા કરી છે. તેમજ તેમણે માંદાની સેવાને વિરાટ સ્વરૂપ આપવા સંસ્થામાં એક આખું તબીબી ક્ષેત્ર ખોલ્યું છે. જેના દ્વારા રક્તદાન કેમ્પ, રોગ નિવારણયજ્ઞ, નેત્રયજ્ઞ, બાળ રોગનિદાન યજ્ઞ, મહિલા સ્વાસ્થ્ય યજ્ઞ, ચશ્માયજ્ઞ વગેરે માધ્યમો દ્વારા માંદાની સેવા કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત સંસ્થા દ્વારા હોસ્પીટલો ચલાવવામાં આવે છે. જેવી કે, જનરલ હોસ્પીટલ–બોટાદ, પ્રમુખ સ્વામી હેલ્થકેર એન્ડ રીસર્ચ સેન્ટર – અમદાવાદ અને પ્રમુખ સ્વામી આંખની હોસ્પીટલ – મુંબઈ વગેરે. આ હોસ્પીટલોમાં વિના મૂલ્યે નિદાન કરી આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અન્ય હોસ્પીટલોને આર્થિક સહાય પણ આપવામાં આવે છે. જેવી કે, જીંથરી, બોટાદ, કેશોદ, વડોદરા, વિદ્યાનગર અને અમદાવાદ વગેરે. આમ, બોચાસણવાસી અક્ષરપુઢષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થાના આ વિવિધ માધ્યમો દ્વારા માંદાની સેવા કરવામાં આવે છે.

૬ : ૩ : ૪ લગ્ન સંબંધી વ્યવહાર

"તેમણે પોતાના કે અન્યના વિવાહ સંબંધી કાર્યમાં આપવા લેવાના ધન વિષે સાક્ષીએ સહિતના લેખ સિવાય માત્ર મોઢાની બોલીથી વ્યવહાર ન કરવો."[૪૯]

આપણા સમાજમાં કેટલીક જ્ઞાતિમાં લગ્ન પ્રસંગે કન્યાને ભેટ સોગાદ, પહેરામણી, કન્યાદાન, કરિયાવર વગેરે આપવાના રિવાજો પરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે. વરપક્ષ કે કન્યાપક્ષ તરફથી જે કાંઈ આપવા લેવાનું નક્કી કરવામાં આવે તેનો હંમેશા બે સાક્ષીઓ સાથે લેખ કરી લેવો જોઈએ. પરંતુ વરકન્યાનો સંબંધ નક્કી કરતી વખતે માત્ર મોઢા–મોઢાની વાતો કરીને, રૂપિયો નાળિયેર આપીને, વરકન્યાને ચાંલ્લા કરીને વિવાહ જાહેર ન કરી દેવો. અહીં એક બીજા પક્ષને અવિ✓ાસ છે તેથી લેખ કરાવવામાં આવે છે

એમ ન સમજવું. પરંતુ ઘણીવાર આપવા–લેવાની બાબતમાં પાછળથી ગેરસમજ ઊભી થાય કે લોભવૃત્તિથી વધુ માંગણી કરવામાં આવે તો સંબંધ તૂટી જવાના પ્રસંગો બને છે અને તેમાં બિચારી કન્યાને જ સહન કરવાનો વારો આવે છે; અગર લગ્ન થયા પછી પણ એને સાસરિયાં તરફથી ત્રાસ વેઠવો પડે છે. જેના કારણે ઘણી કન્યાઓ આપઘાત કરતી હોય છે તેવા કિસ્સાઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આવા બનતા પ્રસંગોને અટકાવવા માટે લેખ કરવો જરૂરી છે. અહીં આપવા–લેવાના ધનની બાબતમાં આ શ્લોકમાં (સંદર્ભ નં. ૪૯ના શ્લોક નં. ૧૪૪માં) cV%IWG:Ic શબ્દ વાપર્યો છે. cV%IWG:Ic અર્થાત્ રાજીખુશીથી આપવા માંગતા હોય તે ધન, પરંતુ દહેજની વાત નથી કરી.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે આપેલા આવા નિયમો પાળવાથી સત્સંગીઓ વ્યવહારમાં પાકા થાય છે; તેઓ ક્યારેય કોઈપણથી છેતરાતા નથી. તેથી જ કહેવત પડી છે કે, "વાણિયો, કાણિયો અને સ્વામિનારાયણિયો ક્યારેય છેતરાય નહીં."

૬ : ૪ વ્યાવસાયિક બાબતમાં વ્યાવહારિકતા

મનુસ્મૃતિ, પરાશસ્મૃતિ, શંખસ્મૃતિ, વસિષ્ઠસ્મૃતિ તથા યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિ શાસ્ત્રોમાં માણસે જીવન કેવી રીતે જીવવું જોઈએ ? એક માણસે અન્ય માણસ સાથે કેવી રીતે વ્યવહાર કરવો જોઈએ તેમજ જાણતા–અજાણતા કોઈ ભૂલ કે પાપ થઈ ગયું હોય તો તેનું નિવારણ કેવી રીતે કરવું ? વગેરે પ્રકારના નિયમો આપેલા છે. તેવી જ રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાની 'સહજાનંદ સ્મૃતિ' એવી શિક્ષાપત્રીમાં પણ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિતના નિયમો આપેલા છે. તેમાંથી અહીં વ્યવહારને લગતા નિયમો ભગવાન સ્વામિનારાયણે આપ્યાં છે. પોતાના આશ્રિતો શોષણખોર ન બને તે માટે આજ્ઞા આપે છે.

૬ : ૪ : ૧ મજૂર વર્ગને યોગ્ય વેતન આપવું

"પોતાનું કામ કરવા રોકેલા માણસને જેટલું ધન આપવાનું ઠરાવ્યું હોય તેટલું આપવું તથા કોઈનું દેવું ચૂકવ્યું હોય તે વગેરે છાનું ન રાખવું તથા દુર્જનો સાથે વ્યવહાર ન રાખવો."[૫૦]

જે વ્યક્તિ જેની પાસેથી જેટલું કામ કરાવે છે તેને તેના પ્રમાણમાં વળતર આપવું જ. એ પછી કાયમનો નોકર હોય, રોજિંદો ચાકર હોય, છૂટક મજૂર હોય કે કારીગર હોય તેને જેટલું ધન આપવાનું કહ્યું હોય તેટલું ધન આપવું. અર્થાત્ ઠરાવ્યા કરતાં તો ઓછું ન જ આપવું, અને જો ઓછું આપે તો તેનાથી તેનું અંતઃકરણ કલેશવાળું થતાં, તેના સંતાપરૂપી અગ્નિથી પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થઈ જાય છે. આમ, ક્યારેય મજુર વર્ગનું શોષણ ન કરવું. પરંતુ તેમની યથાયોગ્ય સંભાળ રાખી તેમને સુખી રાખવા.

મહાભારતમાં પણ નારદજી જ્યારે યુધિષ્ઠિરને મળ્યા ત્યારે કેટલાક પ્રશ્નોમાં સેવક વર્ગ અંગેના પ્રશ્ન પણ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે પૂછેલા,– "હે યુધિષ્ઠિર ! કોઈના કર્યા કૃત્યને તું જાણે છે ? અને કામ કરનારની તું પ્રશંસા કરે છે ? તથા સત્પુઢષોની હાજરીમાં તેવાનું પૂજન કરી તેનો તું સત્કાર કરે છે ?"[૫૧] વળી શતાનંદમુનિએ અર્થદીપિકા ટીકામાં પણ કહ્યું છે,– "જે પુઢષ, અમુક વસ્તુ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે નથી આપતો તે પુઢષ સામાના સંતાપરૂપી પાપથી સંતપ્ત થઈને દુઃખી થાય છે, ને તે ક્યારેય સુખ પામતો નથી."[૫૨] માટે જે ધન આપવાનું નક્ક કર્યું હોય તે પ્રમાણે આપી દેવું. વળી આ શ્લોકમાં બીજી પણ આજ્ઞા– cG UM%ID6XâIFINc અર્થાત્ ઋણ વગેરે ગુપ્ત ન રાખવાની આજ્ઞા આપી છે. અહીં cVFINc શબ્દ ઋણ વગેરે નવ બાબતો સૂચવે છે. આ નવ બાબતો સ્કંદપુરાણના કાશીખંડમાં આ પ્રમાણે આપી છે,– "આ નવવાના પ્રકાશ કરવા : ગુપ્તપાપ, અનંદિત એવું કર્મ, ઋણ, ઋણ ચુકવવું તે, પોતાનો વંશ, વેચવું, ખરીદવું, કન્યાદાન અને ગુણનો ઉત્કર્ષ એટલાવાનાં કોઈએ ક્યારેય છુપાવવા નહીં."[૫૩] આ નવમાં ck6XIâc અર્થાત્ કરજ આપી દીધું હોય તે, તેને તો આજના આ યુગમાં ક્યારેય ગુપ્ત ન રાખવું. આ જ શ્લોકમાં દુર્જનો સાથે વ્યવહાર પણ ન રાખવો એમ કહ્યું છે. વ્યવહાર ન રાખવો એટલે કે તેની સાથે નાણાંની લેવડ–દેવડ, સગાઈ સંબંધ કે મિત્રતા વગેરે પ્રકારના સંબંધો. વળી દુર્જન લોકો ક્યારે દગો દે તે કાંઈ કહી શકાતું નથી. તેના સંબંધથી તેનામાં રહેલા ખરાબ વિચારો આપણામાં પ્રવેશે અને આપણી મતિ પણ બગાડે છે. તેમજ તેણે ખરાબ કર્મના દોષરૂપી કલંકના છાંટા આપણને પણ લાગે છે તેથી આપણી પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પણ લાગે છે. માટે દુર્જનનો સંગ ક્યારેય પણ ન કરવો.

૬ : ૪ : ૨ સેવક વર્ગના નિયમો

"જે મનુષ્ય જેવા ગુણવાળો હોય તેને તો વિચાર કરીને તેવા જ કાર્યમાં લગાડવો. પરતું બીજા કોઈ કાર્યમાં લગાડવો નહિ."[૫૪]

પ્રત્યેક મનુષ્ય બધાં જ કામો સારી રીતે કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હોતા નથી. પરંતુ સૌમાં પોતપોતાની કંઈક વિશિષ્ટ ખાસિયત કે આવડત હોય છે માટે જે માણસ જે કામને યોગ્ય હોય તેમાં તેની યોજના કરવી, જેથી કામ સારું થાય. વળી તેની ઢચિ અનુસાર કામ મળવાથી તે કામમાં તેને ઉત્સાહ રહે છે અને કામ ઝડપથી પૂરું થાય છે. દરેક માણસની પ્રકૃતિ જુદી જુદી હોય છે. જેવી કે બુદ્ધિજીવી, શ્રમજીવી, ત્યાગની ઢચિવાળા, વ્યવહારની ઢચિવાળા વગેરે. જેને શાસ્ત્રનો પરિચય ન હોય તેને તત્ત્વચર્ચાનું કામ ન સોંપાય, રજોગુણી અને સ્વધર્મ શિથિલને મોક્ષનું કામ ન સોંપાય, વકીલને મકાનના બાંધકામની દેખરેખનું કામ ન સોંપાય. નામું લખનારને રસોઈનું કામ ન સોંપાય, ઢોર ચારતો હોય તેને ઓફિસનું

કામ ન સોંપાય અને દીનાનાથ ભટ્ટનું કથા કરવાનું કામ કાઠીઓને ન સોંપાય ને ધીંગાણા કરવાનું કામ દીનાનાથ ભટ્ટને ન સોંપાય. આમ, જેવા ગુણે યુક્ત હોય તેને તેવા કાર્યમાં જ જોડવો. આ વાતને પ્રમાણ આપતા મહાભારતમાં નારદજી કહે છે,– "હે ભારત ! ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા પુઢષોને જાણી લઈને તેમને તેમના ગુણો પ્રમાણે કર્મમાં પ્રેરવાં."[૫૫] વળી ગુણ પ્રમાણે કામ ન સોંપતા દુઃખ આવે છે. એક રાજાએ પોતાની અંગત સેવામાં વાંદરાને રાખ્યો, તેને એક કામ સોંપવામાં આવ્યું કે રાજા જ્યારે સૂવે ત્યારે તેના પર માખીઓ બેસે તો તેને ઉડાડવી. રાજાની સેવામાં વાંદરો તલવાર લઈને હાજર થઈ ગયો. એકવાર રાજા જ્યારે સૂતા હતાં ત્યારે તેમના શરીર પર માંખી બેસી, સેવામાં તત્પર એવા વાંદરાએ માખીને મારવા ઉઘાડી તલવાર મારી પરંતુ માખી ઉડી ગઈ અને રાજા કપાઈ ગયો. આમ, જો યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય કામ સોંપવામાં ન આવે તો દુઃખ અવશ્ય થાય છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોષ્પવર્ગની સંભાળ રાખવા આજ્ઞા આપે છે.

"પોતાના જે સેવકો હોય તે સઘળાંની હંમેશા પોતાની સંપતિ પ્રમાણે અન્ન, વસ્ત્ર વડે, જેની જેવી ઘટે તેવી સંભાળ રાખવી."[૫૬]

ગૃહસ્થોએ પોતાનો વ્યવહાર અનેક માણસોની સહાયથી ચલાવે છે. તેમાં પોતાથી પોષણ પામતા પોષ્યવર્ગ આ મુજબ છે. માતા, પિતા, કુટુંબીજનો, નોકર, આશ્રિત, અભ્યાગત, શરણાગત વગેરે. આ પોષ્યવર્ગની યોગ્ય સંભાવના કરવી. સ્કંદપુરાણના કાશીખંડમાં કહ્યું છે,– "જે પુઢષને આશરીને ઘણાં માણસો જીવે છે તે જ પુઢષ જીવે છે અને જે પુઢષ વહેંચ્યા વિના જ માત્ર પોતાનું પેટ ભરીને બેસે છે તે જીવતાં પણ મુએલો છે."[૫૭] આમ પોષ્યવર્ગની અન્ન, વસ્ત્ર વગેરેથી તેમનું પોષણ કરવું તથા (સંદર્ભ નં. ૩૩ના શ્લોકમાં) cVFINc શબ્દથી મોંઘવારી, ભથ્થું, ઋતુ ઋતુમાં વપરાતી ચીજો, માંદે સાજે ઔષધ, બાળ કેળવણીની સગવડ વગેરે સુવિધા આપવી. cIYFIMuID4 cIYFWGDc એટલે કે મજૂરને મજૂરના પ્રમાણમાં અને મેનેજરને મેનેજરના પ્રમાણમાં અર્થાત્ જેની જેવી યોગ્યતા હોય તેને તે પ્રમાણે વેતન અને સુવિધા પોતાની આવક પ્રમાણે આપવી. પરંતુ કંજૂસાઈથી ન આપવું તથા વધારે દયાવાન પણ ન થવું. c;TTc V સદાય, વર્ષે એક જ વાર આપવું – પછી ન આપવું એમ નહીં. પરંતુ જ્યારે–જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે તેને ધન વગેરે આપવું.

: પ્રકરણ–૬ :

રોજિંદા જીવનમાં વ્યાવહારિકતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) VFlãjlFG;FZ6 jllo SFlM lC ;JNF P
VglYF T DCN NoB EJlNtlJWFlTFD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૫

(૨) lT:T¿ p5FGLl jll SJlgT ElZ l P
WlGSM5ãJ HFT lJQFDxGlgT T TTo ×

– કામંદકનીતિશાસ્ત્ર, (શતાનંદમુનિ, શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી', ઉદ્ધૃત – પૃ. ૫૧૨

(૩) ãjl:lFèèlM EJnFJFG jllM JF jlFJCFlZS P
TF ;:Dtl:Jl ,blF :J1FZo 5lTJF;ZD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૬

(૪) G l:l ,BM ,BM JF EJt;lgNuWJ6So P
WTFo STS,BF:T AFlWtJF UC6T WGD ×

– નીતિશાસ્ત્ર, (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત, પૃ. ૫૧૩

(૫) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૩૮

(૬) lYFXlÉT lYFSF, ;ùUCMèþWG:l P
lFJNjll R STjlo 5XDlá:T6:l R ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૧

(૭) ;;F1lDgTZF ,B 5+lD+FlNGFèl5 R P
ElJ¿NFGF NFGFelF jlJCFl G SlClRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૩

(૮) T5l:JGM NFGXL,Fo S,LGFo ;tl5FlNGo P
WD5WFGF kHJo 5+JgTM WGFlgJTFo ×
œlJZFo ;Fl1F6M 7lFo zFT:DFTFlÊlF5ZFo P
lYFHFlT lYFJ6 ;J ;JQF JF :DTFo ×

– યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ : ૨/૬૮, ૬૯

(૯) D3FJL JFÉI8WLZM ,3C:To :O8F1FZo P
ZFHGLIT5JL6ü EJ<,bI:I ,BSo ×

– લઘુચાણક્ય, (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી, ઉદ્‌ધૃત, પૃ. ૫૧૦)

(૧૦) IYFXÉtInDo SFIM IGHJ6FzDMIRTo P
DQSrKNM G STjIM JQF:I SIQFJI¿IEo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૦

(૧૧) INJ;GJ TtSIFnG ZF+F ;B J;T P
VQ8DF;ü TtSIFnG JQFFo ;B J;T ×
5J JII; TtSIFnG Jâo ;B J;T P
IFJ¾HLJG TtSIFnG 5tI ;B J;T ×

– વિદુરનીતિ : ૩/૬૭, ૬૮

(૧૨) UJFNLGF 5XGF R T6TMIFINIEIIN P
;dEFJG EJt:JG Z1IF:T TIC GFgIYF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૨

(૧૩) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૫૦૭

(૧૪) NQSF,:I IZ56F JF G5:IM5ãJ6 JF P
,¾HFWG5F6GFXo 5F%To :IFn+ ;JYF ×
D,NXMèI5 ; :JQFF ;n /J IJR1F6o P
tIF¾IM DNFIzTo :YI UtJF NXFgTZ ;BD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૩, ૧૫૪

(૧૫) cc@@@@@@P@@@@@VFtDFY 5IYJL tIHT P

– વિદુરનીતિ : ૫/૧૭

(૧૬) સત્સંગિજીવન : ૧/૧૩/૧૮

(૧૭) દવે હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ, 'બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ', ભાગ–૧, પૃ. ૨૪૭

(૧૮) વર્તમાનપત્ર, 'ગુજરાત સમાચાર', ગુરુવાર, ૩૧ ઓગસ્ટ–૨૦૦૦

(૧૯) NoIBJTF:T +IM IFIgT ®;CFo ;t5-QFF UHFo P
+Io :YFG G D£RIgT SFSFo SF5-QFF DUFo ×

– વૃદ્ધ ચાણક્ય, (શતાનંદમુનિ, શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી, ઉદ્‌ધૃત, પૃ. ૫૨૭)

(૨૦) RMZ5FI5jI ;IGGF ;ùo 5FQFI^OGF TYF P
SFIDGF R G STjIM HGJ£RGSD6FD ×
E®ÉT JF 7FGDF,daI :+L ãjIZ; ,M,EF P
5F5 5JTDFGFo :Io SFI:TQFF G ;ùDo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૭, ૨૮

(૨૧) Alâü CLIT 5;F GLRo ;C ;DFUDFT P
DwIDDwITF IFIT zQ9TF IFIT RM¿Do ×

– મહાભારત : વનપર્વ–૧/૩૦

(૨૨) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૪૮

(૨૩) એજન, ગ. પ્ર. ૧૮

(૨૪) 'ગુણાતીતાનંદસ્વામીની વાતો', વાત પ્રકરણ–૬/૧૩૩

(૨૫) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'નિષ્કુળાનંદકાવ્ય', વચનવિધિ, કડવું–૧૭/૪

(૨૬) IFNXF I:I ;ùo :IFrKF:+F6F JF G6FDI5 P
Alâo :IF¿FNXL T:I SFIMèTM GF;TF IC ;o ×

– વાસુદેવ મહાત્મ્ય : ૨૦/૪૨

(૨૭) VGYS IJ5JF; UCeIo 5F5o ;IgW 5ZNFZFIEDXD P
NdE :TgI 5XG Dn5FG G ;JT Iü ;BL ;NJ ×

– મહાભારત : ઉદ્યોગપર્વ : ૩૩/૧૦૮

(૨૮) GFdGMèI:T IFJTL XIÉTo 5F5IGNCG CZo P
TFJtS¿ G XÉGMIT 5FTS 5FTSL HGo ×

– સ્કંદપુરાણ : વૈષ્ણવખંડ માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્ય, ૧૫/૫૩

(૨૯) વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર, 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન', પૃ. ૫૪

(૩૦) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, 'શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન', પૃ. ૯૫

(૩૧) IF¹uU6M Io 5-QF:TF¹XF JRGG ;o P
NXSF,G;FZ6 EFQF6LIM G RFgIYF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૬૮

(૩૨) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, 'શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન', પૃ. ૨૦૯

(૩૩) U-E5F,JIQFQ9tIFIU IJä¿5I:JGFD P
VeItYFINGF SFIo ;dDFGM IJGIFIgJTo ×

GlZF StJF 5FNDS U-NJG5FIgTS P

p5JxI ;EFIF R HFG AâwJF G JF; ;F ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૬૯, ૭૦

(૩૪) ભાગવત : સ્કંધ–૮, અ–૪ના આધારે

(૩૫) એજન : સ્કંધ–૬, અ–૭ના આધારે

(૩૬) વાલ્મીકિ રામાયણ : અયોધ્યાકાંડ–સર્ગ–૧૦૦/૬૧

(૩૭) વચનામૃત : ગ. મ. ૬૧

(૩૮) IFJ¾HLJ R XzQFF SFIF DFTo I5TUZlo P

ZlUFT:I DGQI:I IYFXIÉT R DFDSo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૩૯

(૩૯) DFTNJl EJ P I5TNJl EJ P VFRFINJl EJ P

– તૈત્તિરીયોપનિષદ્ : શિક્ષાધ્યાય–૧૧, ૨

(૪૦) I DFTFI5TZF É,X ;CT ;EJ G6FD P

G T:I IGQSITo XÉIF ST JQFXTZI5 ×

TIlIGtI I5|I SIFNFRFI:I R ;JNF P

TQ6J I+QF TQ8QF T5o ;J ;DF%IT ×

TQFF +IF6F XzQFF 5ZD T5 prIT P@@@×

@@@@P T /J IC +Il JNF:T /JlÉTFÏ IléuGIo ×

– મનુસ્મૃતિ : ૨/૨૨૭ થી ૨૩૦

(૪૧) ;JFY;dEJl NCl HFIGTo 5lIQFTl ITo P

G TIlIFIT IGJX I5+lDtIo XTFIQFF ×

– ભાગવત : ૧૦/૪૫/૫

(૪૨) વાલ્મીકિ રામાયણ : અયોધ્યાકાંડ, સર્ગ–૬૪ના આધારે

(૪૩) ભાગવત : ૯/૪/૧ થી ૧૩ના આધારે

(૪૪) મુકાદમ વામન સીતારામ, 'છત્રપતિ શિવાજી ચરિત્ર', ભાગ–૧, પ્રકરણ–૫મું, પૃ. ૭૩

(૪૫) મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા', ભાગ–૧, પૃ. ૩૮

(૪૬) યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ : ૧/૨૦૯

(૪૭) દવે રમેશભાઈ મ. 'નીલકંઠ ચરિત્ર', પૃ. ૫૫

(૪૮) દવે હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ, શ્રી ગુણાતીતનંદ સ્વામી', (વિસ્તૃત જીવન અને કાર્ય) ભાગ–૧, પૃ. ૧૪૧

(૪૯) SFI JJFICS :J:IFgI:I JFè%IWG:I T P
EFQFFAgWM G STjIo ;;F1I ,BDgTZF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૪

(૫૦) 5|IT7FT WG NI It:IF¿tSD SFIZ6 P
G UM%ID6XâIFIN jIJCFI G NHGo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૨

(૫૧) SIütST IJHFGLQF STFZ R 5|X;I; P
;TF DwI DCFZFH ¦ ;tSZMQF R 5HIG ×

– મહાભારત : સભાપર્વ–૫/૧૧૯

(૫૨) 5|ITztI NNFDLIT Io IDFgG NNFIT TT P
; Tt5F5G ;gT%TM IGJ®T GJ UrKIT ×

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાંથી,
ઉદ્દ્ધૃત, પૃ. ૫૨૪

(૫૩) GJTFIG 5|SFxIFIG ZCo 5F5DSIt;TD P
5FIMuID6XIâü :JFgJIo ÊIIJÊIF P
SgIFNFG U6MtSQFM GFgItSGFI5 S+IRT ×

– સ્કંદપુરાણ : કાશીખંડ–૪૦/૮૦

(૫૪) IF¹XIM U6IÉT:TF¹X ; T SDI6 P
IMHGLIM IJRFIJ GFgIYF T SNFRG ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૬૬

(૫૫) SI£RIälNtJF 5-QFFG¿DFWDDwIDFG P
tJ SD:JG~5QF IGIMHII; EFZT ×

– મહાભારત : સભાપર્વ–૫/૬૪

(૫૬) VþJ:+FINIEo ;J :JSLIFo 5IZRFZSFo P
;dEFJGLIFo ;TT IYFIMuI IYFWGD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૬૭

(૫૭) ; HLJIT 5DFgIMè+ ACIEüM5HLjIT P
HLJgDTMèY IJ7Io 5-QFo :JMNZEIZo ×

– સ્કંદપુરાણ : કાશીખંડ–૪૦/૬૮

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૭ :

વર્ણાશ્રમધર્મના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૭ :

વર્ણાશ્રમધર્મના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૭ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૭ : ૨ વૈદિક વર્ણ વ્યવસ્થા

૭ : ૩ શિક્ષાપત્રીની ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા

૭ : ૪ શૂદ્રોમાં બ્રાહ્મણત્વના સંસ્કારનું સિંચન

૭ : ૫ સત્શૂદ્રોને વૈષ્ણવી દીક્ષાનો અધિકાર

૭ : ૬ શૂદ્રોને ભાગવતી દીક્ષાનો અધિકાર

૭ : ૭ વર્ણાશ્રમમાં અપવાદ

૭ : ૮ જન્મ–મરણ સૂતક

૭ : ૯ વર્ણાશ્રમ ધર્મની અખંડિતતા

૭ : ૧૦ આશ્રમ વ્યવસ્થા

: પ્રકરણ–૭ :

વર્ણાશ્રમધર્મના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૭ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા એ સમાજની સુવ્યવસ્થા માટે રચાયેલી છે. તે પ્રમાણે જો મનુષ્ય વર્તે તો સમાજ વ્યવસ્થા જળવાય રહે છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પણ સુખી થાય છે. તેથી તે આ લોક અને પરલોકમાં ઉન્નતિ સાધી શકે છે. આમ સામાજિક અને વ્યક્તિગત કલ્યાણની યોજના આ વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં રહેલી છે.

આર્ય સંસ્કૃતિમાં જે ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા પદ્ધતિ જોવા મળે છે, તે પદ્ધતિ સમાજ બંધારણની દષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે. કારણ કે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઊંચનીચનો ભેદભાવ જોવા મળતો નથી. પરંતુ તેમાં ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે ચાર વર્ણના વિભાગ પાડેલા છે.

૭ : ૨ વૈદિક વર્ણ વ્યવસ્થા

ઋગ્વેદના પુરુષ સૂક્તમાં પુરુષમાંથી આ સૃષ્ટિના સર્જનની વાત કરી છે ત્યાં ચારેવર્ણની ઉત્પત્તિની વાત આ પ્રમાણે મળે છે– "મુખમાંથી બ્રાહ્મણો, બાહુમાંથી ક્ષત્રિયો, સાથળમાંથી વૈશ્યો અને પગમાંથી શૂદ્રો થયાં."[૧] તેવી જ રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે– "ગુણો અને કર્મોના વિભાગ પ્રમાણે મેં ચાર વર્ણો સર્જ્યા છે."[૨] આમ, ઋગ્વેદકાળથી ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કોઈ પણ દેશ કે સમાજને જ્ઞાન, રક્ષણ, પોષણ અને પરિચર્યા આ ચાર પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા રહે જ છે. આપણા સમાજમાં જ્ઞાન આપનાર બ્રાહ્મણ થયા, રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિય થયા, પોષણ કરનારા વૈશ્ય થયા અને પરિચર્યા કરનારા શુદ્ર થયા.

શરૂઆતમાં આપણે પણ આ વ્યવસ્થા ગુણ પ્રમાણે જ હશે, પરંતુ ત્યારબાદ વંશપરંપરા પ્રમાણે સ્વીકારાઈ હશે. કારણ કે બ્રાહ્મણના ઘેર જન્મેલા બાળકને બ્રાહ્મણના વિધિ–વિધાન, અધ્યાપન વગેરે કર્મના સંસ્કાર બાળપણથી જ મળ્યા હોય તેથી તે વ્યવસાય તેને સરળ પડે. વળી અત્યારે પણ સમાજમાં જે વ્યવસાય વડીલો કરી ગયા હોય તેમાં તેના પુત્રને વધારે સાનુકૂળ થાય છે. દા. ત., વેપારીનો દીકરો કે મિલમાલિકનો પુત્ર ભલે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ગ્રેજ્યુએટ થયો હોય પણ પિતાના ધંધામાં વેપાર કરતો હોય એવું જોવા મળશે. આવી માનવ સહજ પ્રકૃતિથી ચારવર્ણ લગભગ નિશ્ચિત થઈ ગયા. તેથી સમાજનું સંચાલન પણ સારું થયું. પરંતુ સમયના પરિવર્તન સાથે તેમાં જડતા આવી, જેવી કે એક જ્ઞાતિ બીજી

જ્ઞાતિને હલકા માનવા લાગી. તિરસ્કાર કરવા લાગી વગેરે. આવી પ્રવૃત્તિના કારણે અસ્પૃશ્યતા જેવા અનેક પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ થયો. શિક્ષાપત્રીમાં ચારે વર્ણોના– ધર્મો આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

૭ : ૩ શિક્ષાપત્રીની ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા

"બ્રાહ્મણોએ શમ, દમ, ક્ષમા, સંતોષ વગેરે ગુણોવાળા થવું તથા ક્ષત્રિયોએ શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે ગુણોવાળા થવું તથા વૈશ્યોએ ખેતી, વણજ વેપાર, વ્યાજ વટાવ વગેરે વૃત્તિવાળાં થવું અને શૂદ્રોએ દ્વિજોની સેવા વગેરે વૃત્તિવાળા થવું."[૩]

અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણે સમાજના સંચાલન માટે પરંપરાથી ચાલી આવતી ગુણ અને કર્મવાળી વર્ણવ્યવસ્થાને સ્વીકારી છે. પરંતુ તેમણે વર્ણવ્યવસ્થાની પરંપરાને તોડ્યા વગર તેમાં રહેલા દૂષણને દૂર કરવા જે રીત અપનાવી છે તે ખાસ નોંધવા જેવી છે. તેમણે શૂદ્રોને આગળ લાવવા હઠાગ્રહ નથી કર્યો તથા બીજી જ્ઞાતિની નિંદા વગેરે નથી કરી. જેમ સંસ્કૃતમાં ઉક્તિ છે કે, ccHgDGF HFIT Xão ;:SFZFT läH prIT Pcc[૪] અર્થાત્ જન્મથી સૌ શૂદ્ર હોય છે. પરંતુ સંસ્કારથી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. તેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે શૂદ્રોને એવા સંસ્કાર અને નિયમધર્મ આપ્યા કે સામેથી ઉચ્ચજ્ઞાતિના લોકોએ તેમને સન્માનભેર અપનાવ્યા, બીરદાવ્યા છે.

૭ : ૪ શૂદ્રોમાં બ્રાહ્મણત્વના સંસ્કારનું સિંચન

"સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીમલી ગામના સગરામ વાઘરી અને તેની પત્ની દુષ્કાળમાં પોતાનું પેટિયું રળવા કાઠિયાવાડથી ગુજરાત તરફ જઈ રહ્યા હતા. ત્યારે રસ્તામાં તેને ચાંદીનો તોડો મળ્યો. પરંતુ તેઓ સ્વામિનારાયણના સત્સંગી હતા, એટલે 'પડી વસ્તુ ન લેવાય'[૫] એવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે આપેલા નિયમ ધર્મથી તેમણે ચાંદીના તોડાને લીધો નહીં. આ તોડો પરણવા જતા વરરાજાના પગમાંથી સરી ગયો હતો. સગરામ અને તેમના પત્ની ગામમાં પ્રવેશતા જ જાનના માણસોએ પૂછ્યું ? એટલે સગરામે રસ્તામાં જ્યાં તોડો જોયો હતો ત્યાં જાનના માણસોને સાથે લઈ તોડાને ધૂળમાંથી કાઢી આપ્યો. જાનના માણસોને આશ્ચર્ય થયું કે 'જાતના વાઘરી છે, પરંતુ આવા સંસ્કાર કયાંથી ?' આ વાતની ખબર ભાવનગરના વજેસંગજી મહારાજાને પડી. તેથી ભાવનગરના મહારાજા તરફથી સગરામ વાઘરીને દરબારમાં હાજર થવાનું નિમંત્રણ મળ્યું. 'મહારાજને મારું શું કામ હોય ! એવું વિસ્મય કરતા સગરામ હજૂરમાં હાજર થયા. મહારાજા એમને એકાંતમાં મળ્યા, બોલ્યા : 'તમે મૂળે તો વાઘરી ખરાને ? સગરામ બોલ્યો : 'ખરો'. મને ખબર મળ્યા છે કે સ્વામિનારાયણ વાઘરીને વૈષ્ણવ કરે છે. મારે એની ખાતરી કરવી હતી તેથી તમને તેડાવ્યા છે', મહારાજાએ ખુલાસો કર્યો. 'હવે કહો કે એમણે તમને શો પરચો

બતાવ્યો કે તમે એમને ભજો છો ? 'પરચો !' એમ સગરામે આશ્ચર્ય કર્યું. સગરામ મહારાજ સામે એક વેધક નજર માંડીને બોલ્યો. 'મને મહારાજા વજેસંગજી પોતાના અંગતખંડમાં તેડાવે અને ખાનગીમાં બેસાડી ભગવાન વિશે વાતો પૂછે, એ શું નાનો અમથો પરચો છે ?' એટલામાં મહારાજા ઘણું સમજી ગયા. માનપાન દઈને એમણે સગરામને વિદાય કર્યા."[૬] તેવો જ એક બીજો પ્રસંગ વડોદરા પાસે છાણી ગામના વણકર તેજાભાઈનો છે.

એક વખત ભગવાન સ્વામિનારાયણ સયાજીરાવ બીજાના આમંત્રણથી વરતાલથી વડોદરા જવા નીકળ્યા હતાં. રસ્તામાં છાણી ગામનું પાદર આવ્યું. ગામને પાદર હરિજન હરિભક્તોનો સંઘ તેમને વધાવવા માટે ઉભો હતો. એક વૃક્ષ નીચે તેમને પધરાવીને સૌએ સત્કાર કર્યો. ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમનો ભાવ અંગીકાર કર્યો હરિજનોને ભગવાન સ્વામિનારાયણ સ્વીકારતા હોવાથી ગામના આગેવાનોએ ઢંઢેરો પિટાવી જાહેરાત કરી હતી કે બ્રાહ્મણ, વાણિયા, વૈશ્ય કે ક્ષત્રિય કોઈ પણ ઉચ્ચવર્ણના માણસે સ્વામિનારાયણના દર્શને જવું નહિ. આથી અહીં એકલા હરિજનો જ દર્શને આવ્યા હતા. ભગવાન સ્વામિનારાયણ હરિજન ભક્તોના શુદ્ધ ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થયા. આશીર્વાદ આપી તેમણે કહ્યું,– "જાઓ બ્રાહ્મણો જેવી પંડિતાઈ અને સદ્‌ગુણો તમારામાં આવશે, બ્રાહ્મણો શરમાઈ જાય તેવાં વિશુદ્ધ વર્તન તમારા થશે."[૭] ભગવાન સ્વામિનારાયણના એ આશીર્વાદને ઈતિહાસે સિદ્ધ કરી બતાવ્યા.

"સને ૧૮૩૦ થી ૧૮૫૦ની વચ્ચેની આ વાત છે. છાણીના વણકર તેજાભાઈ વગેરેની વિરુદ્ધ વડોદરાના કેટલાક ભદ્ર લોકોએ સ્થાનિક ન્યાયાલયમાં ફરિયાદ નોંધાવી કે આ હરિજનો સ્વચ્છતાનું કામ બરાબર બજાવતા નથી, તેમને રાજ્ય દ્વારા સોંપાયેલું સ્વચ્છતાનું કામ કરવા તેઓ આવતા જ નથી. તેજાભાઈને હાજર થવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. તેજાભાઈ અને અન્ય હરિજનો હાજર થયા. અમલદાર બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે પૂછ્યું : 'તમે કેમ સ્વચ્છતા કરવા જતા નથી ?' તેજાભાઈએ નમ્રતાથી પણ મક્કમતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો : 'સાહેબ, અમે ભગવાન સ્વામિનારાયણના સત્સંગી છીએ એટલે જૂઠું કદી નહીં બોલીએ. અમારા ભગવાનનો આદેશ છે કે નિત્ય બ્રાહ્મમુહૂર્તે જાગવું, એટલે અમે વહેલાં બ્રહ્મમુહૂર્તે જાગીને, નાહી–ધોઈને પવિત્ર થઈને ધ્યાન–પૂજાપાઠ કરીએ છીએ અને પૂજાપાઠ કરીને અમે સૂર્યોદય પહેલાં તો ત્યાં સ્વચ્છતા માટેનું કામ બજાવવા પહોંચી જઈએ છીએ. એ જાગે એ પહેલાં તો અમે અમારું કામ બજાવીને ફરી ઘરે જઈને પવિત્ર થઈને ભગવાનની ભક્તિ કરીએ છીએ. તેઓ મોડા ઊઠે છે પરિણામે અમે એમને ક્યારેય ત્યાં હાજર દેખાયા નથી !' સાવ શુદ્ર ગણાતા લોકો આટલું પવિત્ર અને આટલું શુદ્ધ, આચારપૂત, ભક્તિપૂત જીવન જીવતા હશે– એ બ્રાહ્મણ અમલદારની કલ્પના બહારની

વાત હતી. બ્રાહ્મણ અમલદારે જોયું તો તેજાભાઈના કપાળમાં રહેલો તિલક–ચાંદલો જાણે એમની સત્યતાની ગવાહી પૂરી રહ્યો હતો. અમલદાર હરિજનોની નમ્રતા, પવિત્રતા, કર્તવ્યનિષ્ઠાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયાં."[૮] આવા તો ઘણાંયે પ્રસંગો સંપ્રદાયમાં જોવા મળે છે.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે જીવન પરિવર્તન દ્વારા સમાજ પરિવર્તન કરી જ્ઞાતિપ્રથાને સત્ય સ્વરૂપ આપ્યું છે. જેવી રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શૂદ્રોને સંસ્કાર આપીને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરાવ્યું હતું. તેવી રીતે વર્તમાનકાળે તેમના અનુગામી સંત એવા પૂજ્ય પ્રમુખસ્વામી મહારાજ પણ આવું કાર્ય કરી રહ્યા છે. જેમકે–

"હરિજનો અને ભંગી ભાઈઓના ઉત્કર્ષ માટે આજીવન સમર્પિત થનાર શ્રી પરીક્ષિતલાલ મજમુદારની સ્મૃતિમાં નવસારી ખાતે સંસ્કાર ભવનનું નિર્માણ નક્કી થયું ત્યારે, આ હરિજન ઉત્કર્ષના નૂતન કાર્યમાં, ક્યા મહાપુઢષને આમંત્રણ આપવું અને તેમાંથી કોણ આપણું આમંત્રણ સ્વીકારશે ટ્રસ્ટીઓની આ દ્વિધાનો સ્વામીશ્રીએ તરત જ અંત લાવી દીધો. સ્વામીશ્રીએ (પ્રમુખસ્વામી મહારાજે) તા. ૨૮–૨–૧૯૮૪ના રોજ પધારીને તેનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું. ટ્રસ્ટના અગ્રણીઓ શ્રી કાલીદાસભાઈ રાઠોડ અને અન્ય ભંગી ભાઈઓ ગદ્દગદ્દ થઈ ગયા. તેઓ સ્વામીશ્રીને પુષ્પહાર પહેરાવવા આવ્યા ત્યારે તેઓએ સ્વામીશ્રી ઉપર દૂરથી હાર ફેંકયા. સ્વામીશ્રીએ પૂછ્યું : 'આમ કેમ ?' તેમણે સંકોચાતા કહ્યું : 'બાપજી અમે અડીએ તો તમે અભડાઈ ન જાવ તે માટે.'

સ્વામીશ્રીએ આ સાંભળી કઢણાસભર થઈ ગયા અને તેમને ભેટીને કહ્યું : 'હું તમારાથી અભડાતો નથી.' સ્વામીશ્રીની આ કઢણાથી ભંગીજનો ભીંજાઈ ગયા અને તેમની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. સ્વામીશ્રીએ અત્રે પોતાના પ્રવચનમાં કહ્યું : 'ઉપેક્ષિત સમાજના ઉદ્ધારનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે સમાજ તરફ દષ્ટિ રાખીને કાર્ય કર્યું છે. લોકો સંસ્કારી જીવન ગાળે તો સમાજનો ઉદ્ધાર થયેલો જ છે. સદાચાર હશે તો ભલે ગમે તે સમાજમાં હશો પણ શાંતિ રહેશે. માટે પોતાને પતિત ન માનવા. ઈષ્ટદેવમાં શ્રદ્ધા રાખી સદાચારી જીવન જીવો. નરસિંહ મહેતાએ પણ કહ્યું છે કે– 'ઊંચનીચનું કાંઈ નવ જાણું, મુજને ભજે તે મુજ જેવા રે...' માટે જેનું જીવન સંસ્કારી તે જ ઉચ્ચવર્ણનો છે અને જેનું જીવન પતિત હોય તો તે ભલે ઉચ્ચ વર્ણનો કહેવાતો હોય પણ તે નથી. જે સમાજમાં જેટલા સંસ્કારી લોકો તેટલો તે સમાજ સારો અને ઉચ્ચ."[૯]

આમ, આજે પ્રમુખસ્વામી મહારાજે શૂદ્રોને પ્રેમથી અપનાવી, સમાજમાં ઊભી થયેલી ઊંચનીચના ભેદભાવની દિવાલને તોડી નાંખી છે અને તેમનામાં સુસંસ્કારનું સિંચન કરી ઉચ્ચવર્ણના જેવા નિયમ–ધર્મ

પાળતા કરી દીધા છે. આ પરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુણ અને કર્મ અનુસાર ચાતુર્વર્ણ્ય યુક્ત વર્ણવ્યવસ્થા શિક્ષાપત્રીમાં સ્વીકારાયેલ છે.

૭ : ૫ સત્શૂદ્રોને વૈષ્ણવી દીક્ષાનો અધિકાર

"પોતાના ધર્મમાં રહેલા એવા સદાચારી શૂદ્રો જે શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હોય તેમણે તો દ્વિજાતિના લોકોની માફક જ તુલસીની બેવડીમાળા અને ઊભું તિલક ધારણ કરવું અને તે સિવાયના બીજા ભક્તોએ ચંદન વગેરે કાષ્ઠની બનેલી બેવડીમાળા ગળામાં ધારણ કરવી અને લલાટમાં માત્ર ચાંદલો કરવો."[૧૦]

સત્શૂદ્રની વ્યાખ્યા પરાશર સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે,– "વિશુદ્ધ કુટુંબમાં જન્મેલો, મદ્યમાંસનો ત્યાગ કરનારા, વણિક્ વૃત્તિવાળો અને દ્વિજોના ભક્ત હોય તેને સત્શૂદ્રો જાણવા."[૧૧] તેમજ પ્રણાલિકા અનુસાર ગોપગોવાળ, વાળંદ કુંભાર દરજી વગેરે જ્ઞાતિઓને પણ સત્શૂદ્ર જાણવા. તેવી જ રીતે શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં અસત્શૂદ્રોમાં આટલી જ્ઞાતિઓ ગણાવે છે. જેવી કે,– "કિરાત(ભીલ), હૂણ, આંધ્ર, પુલીન્દ, પુલકસ(ચંડાળ), આભીર(ભરવાડ), કંકા, (કાઠી) યવન, ખોજા વગેરે."[૧૨] આમ, સત્શૂદ્ર અને અસત્શૂદ્રમાં ઉપર પ્રમાણેની જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

આગળ શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૮૯, ૯૦માં જોયું તે પ્રમાણે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શૂદ્રોને સ્વીકારી, તેમને સંસ્કાર સિંચન દ્વારા બ્રાહ્મણ જેવા બનાવ્યા છે. તેવા સત્શૂદ્રોને આ શ્લોકમાં (સંદર્ભ નં. ૧૦ના શ્લોક–૪૪માં) બ્રાહ્મણ જેટલો જ અધિકાર પણ આપેલો છે. પરંતુ અસત્શૂદ્રો માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૪૫માં જે નિયમ મૂકેલ છે તે વિશેષતઃ તે સમયના સમાજને અને લોક માનસને અનુકૂળ થાય તે માટે એ નિયમ મૂકવો પડ્યો છે. વસ્તુતઃ તેમણે કાઠી, ભરવાડ, ખોજા વગેરે જેવી જ્ઞાતિઓને તો પ્રેમથી અપનાવી બ્રાહ્મણથી પણ અધિક કર્યા છે.

"સને ૧૮૦૯ના અરસામાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે અમદાવાદ પાસે આવેલા સળકી ગામે પધાર્યા. અહીં તેઓએ બ્રાહ્મણની ચોરાશી કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પરંતુ બ્રાહ્મણોએ ન્યાતના આંતરિક કલહને લીધે જમવા આવવાની ના પાડી. આ અવસરે આસપાસના કોળી, ઠાકરડા, ભીલ વગેરે બાળ–જુવાન ત્યાં આવ્યા હતા. સત્સંગનો તેમને રંગ ન હતો. પરંતુ લોકો મહારાજને ભગવાન કહે છે અને વળી આજ બ્રાહ્મણોને નોતરાં છે. તેથી કાંઈક જમવાનું પણ મળશે એ ભાવથી તેઓ આવ્યા હતા. ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમને બધાને બોલાવ્યા અને કહ્યું : 'તમે બધા આવ્યા છો તે આજે જમોને અમારું વચન માનશો તો તમે પણ બ્રાહ્મણો જેવા થઈ જશો.' તેમણે બધા એ હાથ જોડી કહ્યું : 'બાપજી ! આપનું શું વચન છે ?' ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું : 'ચોરી તથા છીનાળીનો તમારો ધંધો છોડી દ્યો, દારૂ

પીવાનું બંધ કરો અને માંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લ્યો. તમારું કલ્યાણ થશે.' કોળી, ઠાકરડાઓ અને ભીલ જેવી અજ્ઞાત પ્રજા કલ્યાણની વાતમાં તો કાંઈ સમજે નહિ. પરંતુ મહારાજના આ શબ્દો તેમને જુદા લાગ્યા. તેમને આંતરપ્રેરણા થઈ કે આ ભગવાનનું વચન માની લેવું. સૌએ એકી અવાજે કહ્યું : 'પ્રતિજ્ઞા, બાપજી ! આજથી જ પ્રતિજ્ઞા, તમારા વચને બધું જ છોડ્યું.' મહારાજ આ સાંભળી પ્રસન્ન થયા. બધાને પંક્તિમાં બેસવાની આજ્ઞા કરી. પાર્ષદોએ વ્યવસ્થા કરી દીધી. ભગવાન સ્વામિનારાયણે જાતે સૌને પીરસ્યું. પીરસતાં–પીરસતાં પણ કહેતા જાય, 'જો જો હોં' શૂરવીર થજો, ચોરી–છીનાળીને ચાળે હવે ચડશો નહિ, દારૂ માંસ, અગરાજ કરી દેજો.' અરે બાપજી ! હવે તો માથા સાટે, આપની પ્રસાદી જમ્યા પછી ખૂટલ કેમ થવાય ? મહારાજ તેમની સચ્ચાઈ જોઈ બોલ્યા, 'અમારે બ્રાહ્મણોની ચોરાશી થઈ ગઈ :"[13] આમ, પ્રેમથી અસત્શૂદ્રોને ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વીકાર્યા છે અને તેમનામાં રહેલા દૂષણોને દૂર કરીને બ્રાહ્મણત્વના નિયમો પાળતા કર્યા છે. તેવો જ બીજો પ્રસંગ પંચાળા ગામનો છે.

પંચાળા ગામે ઠાકોર ઝીણાભાઈએ ઉત્સવ કર્યો અને તેમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણની ઈચ્છાથી આખા ગામને જમાડ્યું. ગામના રબારીઓ અને ભરવાડોને પણ શેલણ જમાડ્યું. "અંતે મહારાજે ઝીણાભાઈના કામદારને પૂછ્યું : 'બધા જ જમ્યાને ? હવે કોઈ બાકી નથી ને ?' ત્યારે તેણે કહ્યું, 'મહારાજ ! બધા જમ્યા હવે કોઈ બાકી રહ્યું નથી.' તે સાંભળી મહારાજ ઊભા થયા. તેમની દષ્ટિ સાબલી નદીના સામે કાંઠે ફરતા માણસો ઉપર પડી. મહારાજે તરત જ કામદારને બોલાવી પૂછ્યું, 'પેલા માણસો ફરે છે તે બધા જમ્યા ?' કામદારે તરત જ કહ્યું, 'મહારાજ ! એ તો બધા વગડાઉ વાઘરા છે. જીવ–હિંસા કરે અને તે જ ખાય, એવા પાપી છે. તેને વળી જમાડવાના હોતા હશે ?' મહારાજ આ સાંભળી કામદાર સામું જોઈ રહ્યા. પછી બોલ્યા, 'કામદાર ! આ સૂરજ ઊગે છે તે તો પાપી હોય કે પુણ્યવાળો હોય, દરેકના ઘરમાં અજવાળું આપે છે. વરસાદ પણ બધે જ વરસે છે. દેવતાઓ એવો ભેદ જો રાખતા નથી તો તમે વળી ક્યાં આ નવું તૂત કાઢ્યું ? તરત ઝીણાભાઈએ કહ્યું, 'કામદાર ! મહારાજની ઈચ્છા છે. તેમને સૌને બોલાવો અને આ શેલણ જમાડો.' વાઘરીઓને બોલાવ્યા. તેમને પંક્તિમાં બેસાર્યા. તેમની પાસે તો માટીની હાંડલીઓ હતી. તેમાં ચોખા અને ગોળ પીરસ્યો. ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે ઘીની તાંબડી લઈને નીકળ્યા. સૌને સારી રીતે ઘી પીરસીને તૃપ્ત કરી દીધા."[14] આમ, સહજાનંદરૂપી સૂર્ય પ્રગટ થઈ અઢારેય વર્ણને પ્રકાશ આપ્યો છે.

૭ : ૬ શૂદ્રોને ભાગવતી દીક્ષાનો અધિકાર

ભગવાન સ્વામિનારાયણે આવા સદાચારી શૂદ્રોને તુલસીની બેવડી માળા અને ઊભું તિલક કરવાનો અધિકાર આપીને, તેમને પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ સવર્ણોની સમાન ઉચ્ચ કક્ષાએ

મૂકી દીધા છે. પરંતુ તેઓ શૂદ્રોને ભાગવતી દીક્ષાનો અધિકાર તે સમયે તે સમાજના કારણે આપી શક્યા નહોતા. શૂદ્રો પ્રત્યેની આ ઊણપને પૂરી કરતા ભગવાન સ્વામિનારાયણના અનુગામી સંત એવા પૂજ્ય પ્રમુખસ્વામી મહારાજે હિન્દુ ધર્મના ઈતિહાસમાં એક સુવર્ણ પૃષ્ઠ ઉમેર્યુ છે. "સને ૧૯૮૧માં ભગવાન સ્વામિનારાયણના પ્રાકટ્યની દ્વિશતાબ્દી ભવ્યતાથી ઊજવવામાં આવી ત્યારે, ભગવાન સ્વામિનારાયણને અંજલિ અર્પતા તેઓએ ૨૦૦ નવ યુવાનોને ભાગવતી દીક્ષા આપી. શૂદ્રોને વૈષ્ણવી–ભાગવતી દીક્ષા નહીં આપવાની વર્ષોથી ચાલી આવતી પરંપરાને એમણે આ અવસરે, સહેજ પણ શોર મચાવ્યા સિવાય ફગાવી દીધી ! શાંત ક્રાંતિ ! શૂદ્રોને માત્ર કંઠી જ નહીં. યજ્ઞોપવીત પણ બક્ષી, એટલું જ નહીં, એ દીક્ષિત શૂદ્રોને મંદિરના ગર્ભગૃહમાં મૂર્તિઓની પૂજા વિધિનો પણ સર્વાંગ–સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યો ! હિન્દુત્વના ઈતિહાસમાં આ ક્રાંતિ અજોડ–અદ્વિતીય બની રહી છે."[૧૫]

પ્રમુખસ્વામી મહારાજની નિશ્રા હેઠળ ગતિમાન બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થામાં કે પૂજનીય સંતો કે અગ્રણી કાર્યકરોમાં શૂદ્રોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. તેમના વાણી–વર્તન–વ્યવહાર–વિચાર સ્વામિનારાયણી સંસ્કારથી એવાં ઉજ્જવળ છે કે દ્વિજોથી પણ તે મુઠ્ઠી ઊંચેરા બન્યા છે ! આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણની શૂદ્રોને દૂર રાખવાની ભાવના જ નહોતી. પરંતુ સમાજનું તે સમયે આમૂલ પરિવર્તન શક્ય જ નહોતું તેથી તેમણે આ મધ્યમ માર્ગ અપનાવ્યો હતો. જ્યારે આજે પ્રમુખસ્વામી મહારાજે સમાજનું આમૂલ પરિવર્તન કરી શૂદ્રોને પૂર્ણતઃ સ્વીકારી લીધા છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વીકારેલી ગુણ કર્માનુસાર વર્ણ વ્યવસ્થામાં કોઈ શિથિલતા ન આવે તે માટે આજ્ઞા આપે છે.

૭ : ૭ વર્ણાશ્રમમાં અપવાદ

"જેના હાથનું અન્ન ખપતું ન હોય તેણે રાંધેલું જે અન્ન તથા તેના હાથનું જે પાણી તે શ્રીકૃષ્ણની પ્રસાદીરૂપે હોય તો પણ તે જગન્નાથપુરી સિવાય અન્ય સ્થળે ખાવું કે પીવું નહિ."[૧૬]

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કલિયુગના પાંચ સ્થાન જણાવ્યા છે,– "કલિયુગે પ્રાર્થના કરતા પરીક્ષિત રાજાએ જુગાર, પાન(સુરાપાન), સ્ત્રીસંગ(વ્યભિચાર) અને હિંસા એ સ્થાનો રહેવા આપ્યાં, જેમાં ચાર પ્રકારે અધર્મ રહ્યો છે. ફરીથી માંગતા સોનાને પણ રહેવાના સ્થાન તરીકે તેને આપ્યું. તેથી અસત્ય, મદ, કામના(આસક્તિ), રજોગુણ અને વેર આ પાંચ પ્રકારે અધર્મ રહ્યો છે."[૧૭] જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં ચોરી ન કરવી,[૧૮] દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું.[૧૯] વ્યભિચાર ન કરવો[૨૦] અને વટલવું અને વટલાવવું[૨૧] નહી એવા પંચવર્તમાન આપીને પોતાના આશ્રિતોને કલિયુગ સ્પર્શી ન શકે તેવી વ્યવસ્થા

કરી, તેથી ભગવાન સ્વામિનારાયણ માટે કહેવાયું છે કે, "કલિ મેં સાચો સત્યુગ આયો, સ્વામિનારાયણ દેવ પ્રગટ ભયે......।।"[૨૨]

આ શ્લોકમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે પાંચમું વર્તમાન 'વટલવું અને વટલાવવું નહીં', એ આપ્યું છે. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક વર્ણ અને આશ્રમની રહેણીકરણી ગુણ પ્રમાણે જુદી–જુદી હોવાથી તેના આચાર–વિચાર પણ જુદા–જુદા હોય છે. જો માણસ અન્ય વર્ણના રીતભાત અને આચાર–વિચાર ગ્રહણ કરે, તો તે પોતાના વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થામાં શિથિલતા આવી જાય એ નિશ્ચિત છે. કેમકે સંસર્ગદોષ મનુષ્યની સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી નાંખે છે. જગતમાં પણ સામાન્ય કહેવત છે કે– 'અન્ન એવું મન' અર્થાત્ જેવો આહાર કરવામાં આવે તેવી મતિ પણ થાય, અને પોતાનાથી મલિન આચાર સાથે સંકરપણું પેદા થાય છે. આવી આચારની પ્રક્રિયાને જ લોકમાં 'અભડાવું' કે વટલવું કહે છે આવો વટાળ સમાજમાં અનેક રીતે ચાલે છે. આજે સમાજમાં વધુ પ્રમાણમાં પરદેશી ખાણી–પીણીનો વપરાશ થાય છે. જેમાં મદ્ય, માંસ, આલ્કોહલ અમુક પ્રમાણમાં મિશ્રિત કરવામાં આવે છે. આવા પીણાનો ભદ્ર લોકો પણ છૂટથી ઉપયોગ કરતા હોય છે. ખરેખર આવા પદાર્થો અગ્રાહ્ય જ છે, તેનો તો ઉપયોગ કરાય જ નહીં. વળી કોઈક સ્થળે આવા પદાર્થોનો પ્રસાદ તરીકે ઉપયોગ કરતા હોય છે. તેથી અહીં જગન્નાથપુરી સિવાય અન્ય સ્થળે પ્રસાદ પણ ન લેવાય એમ કહ્યું છે. પ્રસાદ લેવામાં કાંઈ બાધ નથી. પરંતુ આવા અગ્રાહ્ય પ્રસાદના કારણે વર્ણાશ્રમ મર્યાદા ધીમે–ધીમે તૂટે છે. તેથી પ્રસાદનો પણ નિષેધ કરેલ છે.

જગન્નાથપુરીમાં પ્રસાદ લેવાથી વર્ણાશ્રમ મર્યાદામાં કોઈ દોષ આવતો નથી. જગન્નાથપુરી ઓરિસા પ્રાન્તમાં બંગાળના ઉપસાગર પર મહાનદીના મુખ આગળ આવેલું તીર્થ છે. "જગન્નાથ ભગવાનની જ્યારે સ્થાપના થઈ ત્યારે તેત્રીસ કોટિ દેવો ત્યાં આવેલા. એમાં મહાદેવજી પણ હતા. બ્રહ્મા પોતે પણ હાજર. જગન્નાથજીનો પ્રસાદ એ વખતે પણ ભાતનો વહેંચાતો હતો. લાખો માણસો – અગણિત જનમેદની, નીચે પડેલો ભાત પગમાં છૂંદાતો હતો. છતા માણસો પ્રસાદીના માહાત્મ્યે તે લેતા હતા. એમાં મહાદેવજીએ એક દાણો મુખમાં મુકયો. બ્રહ્માજી એ જોયું; બ્રહ્માજી વાકા વળ્યા. પ્રસાદીના ભાતનો દાણો હાથમાં લીધો, પણ શંકા થઈ કે આ તો બધું જનસમૂહમાં એકાકાર છે. અપવિત્ર છે. આ કેવી રીતે જમી શકાય ? આવી શંકાથી બ્રહ્માજીએ જગન્નાથજીનો પ્રસાદ મુખમાં ન મૂકયો. પરિણામે મંદિરમાં બ્રહ્માજીને જગન્નાથજીના દર્શન ન થયાં. ભોળાનાથને કહે છે, 'જગન્નાથ અહીં બિરાજ્યા છે ?' ક્યાં છે ? મંદિર તો ખાલી છે. મહાદેવજી કહે, અમને તો બધાને દર્શન થાય છે. તમને કેમ નથી થતાં ? બ્રહ્માને થયું કે મારી કાંઈક ક્ષતિ છે. ત્યાં ને ત્યાં લોકોના પગે કચડાયેલા પ્રસાદનો એક દાણો ઉપાડીને મુખમાં મૂકતાંની

સાથે જગન્નાથજીનાં દર્શન થયાં. માટે જગન્નાથજીના પ્રસાદનું એવું માહાત્મ્ય છે તેથી વર્ણાશ્રમ ધર્મના અપવાદ તરીકે એક જગન્નાથપુરીમાં પ્રસાદ લેવાનું ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે."[૨૩]

વળી અગ્રાહ્ય અર્થાત્ નથી ખાવા યોગ્ય અન્ન જેનું એવા જે પુઢષે રાંધેલુ અન્ન તે. તેવું અન્ન પોતાના દેશ, ગામ, જ્ઞાતિ, કુળાચાર અને વર્ણાચારની વિરુદ્ધ ન જમવું, કેમકે એવું અન્ન જમવામાં આવે તો શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં કહે છે,– "ઈ✓રે બાંધેલી વર્ણાશ્રમ ધર્મની મર્યાદાના ભંગના દોષથી નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાના પાલનથી ઈ✓ર પ્રસન્ન થઈ ભક્તિની સિદ્ધિ આપે છે."[૨૪] માટે અગ્રાહ્ય અન્ન ક્યારેય કોઈ પણ પ્રકારે ન લેવું.

૭ : ૮ જન્મ–મરણ સૂતક

"અમારા આશ્રિત એવા ચારે વર્ણના મનુષ્યોએ પોત–પોતાના સંબંધને અનુસરીને શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જન્મનું તથા મરણનું સૂતક પાળવું."[૨૫]

આ શ્લોકમાં (સંદર્ભ નં. ૨૫ના શ્લોક નં. ૮૮)માં ભગવાન સ્વામિનારાયણે cRFTJ^Ic શબ્દ વાપર્યો છે. જેના પરથી ભગવાન સ્વામિનારાયણને ચારે વર્ણયુક્ત એવી આગળ જોઈ તેવી ગુણ–કર્મવાળી વર્ણવ્યવસ્થા અભિપ્રેત છે એમ સૂચિત થાય છે.

ધર્મના ચાર પાયા છે : સત્ય, દયા, તપ અને શૌચ. શૌચ એટલે પવિત્રતા. પવિત્રતા પણ ધર્મનો એક પાયો છે. જ્યારે ઘરના માણસોએ થોડા દિવસ બીજા કોઈને અડવું નહિ. દેવપૂજા જેવાં પવિત્ર કાર્યો કરવા નહિ. આ સમય મર્યાદાને શાસ્ત્રમાં 'અશૌચ' કહે છે. અશૌચ એટલે સૂતક. સૂતક બે પ્રકારના છે. જન્મનું સૂતક અને મરણનું સૂતક. સૂતક ક્યાં સંબંધનું કેટલા દિવસ પાળવું ? તેનો નિર્ણય શાસ્ત્રમાં આપેલો છે. જન્મ–મરણના સૂતક વિશેં સ્મૃતિ શાસ્ત્રોમાં જુદા–જુદા મતો પ્રવર્તે છે. તેમાંથી સર્વ સામાન્ય મત આ પ્રમાણે લઈ શકાય.

જન્મના સૂતકમાં પુત્ર અથવા પુત્રીનો જન્મ થતા પિતાએ તથા સપિંડ નજીકના સગાઓએ (એટલે કે સાત પેઢી સુધીના એ) દશ દિવસનું સૂતક પાળવું તથા સોદક દૂરનાં (આઠથી ચૌદ પેઢીના એ) સગાઓએ ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું. તથા મરણના સૂતકમાં સપિંડ નજીકના સગાઓએ (સાત પેઢી સુધીના એ) દશ દિવસનું તથા સોદક–દૂરના સગાઓએ (આઠ એથી ચૌદ પેઢીના એ) મરણમાં ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું. અહીં આ સર્વ સામાન્ય નિર્ણય જણાવેલ છે. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણ અહીં c:J ; dAgWFG ; FZToc પોત–પોતાના સંબંધ પ્રમાણે તથા જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ સૂતક પાળવાનું કહ્યું છે. આ આજ્ઞાથી ઉપર જણાવેલ સર્વસામાન્ય નિર્ણયમાં ફેરફાર કરી સંબંધ કે જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ પણ સૂતક પાળવું.

સૂતક શા માટે પાળવું ? સૂતક પાળવા પાછળનો હેતુ શું છે ? "મૃતાત્માના અપવિત્ર શબના સ્પર્શને કારણે તથા કવ્યાદ–અગ્નિ અર્થાત્ અપવિત્ર અગ્નિની સમીપતાને કારણે સંબંધીઓ પણ અપવિત્ર બની જાય છે. મૃતાત્મા સાથે જેને જેટલો નિકટ સંબંધ હોય, તેને તેટલા વધારે દિવસ અપવિત્રતાના નાશ માટે સાવધાન રહેવું જોઈએ. આ સાવધાનીથી સંબંધીઓનાં શરીરમાં તથા પરિવારોમાં પુનઃ પવિત્રતા પ્રાપ્ત થતાં સમાજમાં પણ પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. પરિણામે ગામ, રાજ્ય, દેશને પણ પવિત્રતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ માટે ઋષિમુનિઓએ નિયમો બનાવ્યા હોય એમ જણાય છે. વળી મૃતાત્મા પ્રત્યે લાગણી દર્શાવવા માટે પણ આ નિયમ આપ્યા હશે એમ કહી શકાય. ક્યારેક સંબંધીઓ દૂર દેશમાં હોય અને તેઓ લાગણીના તંતુઓથી મૃતાત્મા સાથે જોડાયા હોય. તેઓને સંબંધીના મૃત્યુની જાણ થતા દૂર દેશમાં પણ તેનું સ્મરણ ત્યારે જ રહે કે જ્યારે તેઓ આ નિમિત્તે કંઈક વિધિ કરે અથવા કંઈક નિયમ પાળે.[૨૬] આમ, સૂતક પાછળ પવિત્રતા અને સંબંધીઓ પ્રત્યે લાગણી એવા બે આશય રહેલા છે એમ કહી શકાય. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સમાજ વ્યવસ્થા સુદઢ અને સારી રીતે ચાલે એ માટે આજ્ઞા આપે છે.

૭ : ૯ વર્ણાશ્રમ ધર્મની અખંડિતતા

"કોઈએ પણ પોતાના વર્ણ કે આશ્રમનો જે ધર્મ હોય તેનો ત્યાગ ન કરવો."[૨૭]

ગુણ અને કર્મવાળી વર્ણ વ્યવસ્થા દીર્ઘકાળ પર્યંત ટકી રહી અને સમાજ સુવ્યવસ્થિત રહે તેવી ભાવના સાથે પોતાનો આશ્રિત ક્યારેય આલોક અને પરલોકમાં દુઃખી ન થાય અને સુખ ભોગવતો ભગવાનના ધામને પામે એવો આશય ભગવાન સ્વામિનારાયણનો આ શ્લોકમાં રહેલો છે. જે શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં જણાવે છે"– વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે હેતુ માટે સર્વ પ્રકારે પોતાના ધર્મનું જ પાલન કરવું. કારણ કે તે જ સર્વેના ભોગ તથા મુક્તિનું સાધન છે. વળી મન, વાણી, શરીર અને બુદ્ધિએ આચરેલો ધર્મ પુઢષને શોકથી રહિત એવા લોકને પમાડે છે અને નિષ્કામ બુદ્ધિથી પાળનારાને મોક્ષને પણ પમાડે છે. એટલું જ નહિ પણ સંસારના, ભ્રમણની નિવૃત્તિના કારણરૂપ એવી ભક્તિ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ પોતાનો ધર્મ પાળવા થકી જ થાય છે અને ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી મૂલનો જ છેદ થવાનો પ્રસંગ આવે છે માટે તેનો ત્યાગ ન કરવો.[૨૮] આમ, ચારે વર્ણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર તેમણે પોત–પોતાનાં વર્ણધર્મનો ત્યાગ ક્યારેય ન કરવો.

આમ, ઉપરોક્ત શ્લોકો પર સમગ્ર રીતે વિચાર કરતા જણાય છે કે ગીતાના જે ગુણ અને કર્મ–વાળી વર્ણવ્યવસ્થાની ભાવનાને શિક્ષાપત્રી જીવંતતા બક્ષીને આગળ વધારી રહી છે.

૭ : ૧૦ આશ્રમ વ્યવસ્થા

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં (સંદર્ભ નં. ૨૭ના શ્લોક નં. ૨૪માં) cJ6FZDWDc એવો શબ્દ વાપર્યો છે. જેમાં વર્ણધર્મ આપણે આગળ જોયો. હવે આશ્રમધર્મ જોઈએ તો પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે ચાર વર્ણ છે તેમ આશ્રમ પણ ચાર છે. જેવા કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસ્તાશ્રમ. પ્રાચીન પરંપરાથી ચાલી આવતી આશ્રમ વ્યવસ્થાને શિક્ષાપત્રીએ સ્વીકારેલી નથી. ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ બંને એક થઈ ગયા હતા. તેવી જ રીતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમ એક થઈ ગયા હતા. તેમ છતાં "વાનપ્રસ્થાશ્રમને બદલે સાંખ્ય યોગાશ્રમ સ્વીકારેલો જોવા મળે છે. સાંખ્યયોગાશ્રમની વ્યવસ્થા હેઠળ ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રી અને પુઢષ અથવા વિધવા સ્ત્રી કે વિધુર પુઢષ એક સ્થળે ભેગા યા જુદા રહીને બધી રીતે ત્યાગાશ્રમી જીવન ગાળતા હોય છે. સંપ્રદાયની પરિભાષામાં આ વર્ગના સ્ત્રી–પુઢષોને 'સાંખ્યયોગી' બાઈ કે ભાઈ કહેવામાં આવે છે. સન્યાસ્તાશ્રમનો સ્વીકાર કરેલો નથી. પણ ત્યાગાશ્રમીઓના ધર્મો, સન્યાસીના ધર્મો કરતાંયે કેટલીક બાબતોમાં વધારે ચુસ્ત અને કડક છે. સંપ્રદાયના વ્યવહાર અને વહીવટની સરળતા માટે ત્યાગાશ્રમની હોવા છતાં સંપ્રદાયના કામ કાજ પુરતો દ્રવ્યનો સ્પર્શ અને સ્ત્રી વર્ગ સાથે બોલવાની મર્યાદિત છૂટ ભોગતો c5FQFNc નામનો એક વિભાગ પણ ત્યાગાશ્રમમાં રાખેલો છે."[૨૯] વિશેષ વિવરણ માટે પ્રકરણ–૧૪ અંતર્ગત ૧૪ : ૧ એકાંતિક ધર્મના ૧૪ : ૧ : ૧ ધર્મમાં 'આશ્રમધર્મ' જુઓ.

આમ, શિક્ષાપત્રીએ પ્રાચીન વર્ણ વ્યવસ્થામાં ગુણ અને કર્મવાળી વ્યવસ્થાને સ્વીકારેલી છે. પરંતુ પ્રાચીન આશ્રમ વ્યવસ્થાથી શિક્ષાપત્રીની આશ્રમ વ્યવસ્થામાં થોડી ભિન્નતા જોવા મળે છે.

: પ્રકરણ–૭ :

વર્ણાશ્રમધર્મના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) AFï6|||:IDBDF;LNAFCZFHgIo STo P

é-TN:IIäxIo 5NeIFXã|||èHFIT ×

– ઋગ્વેદ : ૧૦/૯૦/૧૨

(૨) RFTJ^I ;Q8 U6SDIJEFUXo P@@@@@×

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૪/૧૩

(૩) EFjI XDND1FFIgT ;gT|||QFFINU6FIgJTo P

AFï6o XFIWIFINU6|||5T ü AFCHo ×

JxI ü SIQFJFI6¾IS;LNDBJI¿IEo ×

EIJTjI TYF XãIäH;JFINJI¿IEo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮૯, ૯૦

(૪) સાધુ વિવેકસાગરદાસ, "શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ", સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ : અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ – મે–૨૦૦૧, પૃ. ૧૯૦

(૫) "કીર્તન મુક્તાવલિ" સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, ૧૧મી આવૃત્તિ, માર્ચ–૨૦૦૦, પૃ. ૩૩૧

(૬) દવે નાનુભાઈ, 'કથીરનાં કુંદન કર્યાં', પૃ. ૭૮ થી ૮૩નો સંક્ષેપ

(૭) દવે રમેશ મ., 'સહજાનંદ ચરિત્ર', પૃ. ૧૧૪–૧૧૫

(૮) સાધુ અક્ષરવત્સલદાસ, 'ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને અંત્યોદય', પૃ. ૧૨

(૯) એજન, પૃ. ૭૪–૭૫

(૧૦) ;rKãFo SQ6EÉTF I T:T DF,|||wJ5^0S P

IäHFITJâFZ6LI IGHWDQF ;I:YTo ×

EÉT:TINTZDF, RgNGFNLgWG|||NEJ P

WFI S^9 , ,F8èY SFIo SJ,RgãSo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૪૪, ૪૫

(૧૧) IJXâFgJI;£HFT||| IGJ¿||| DnDF;To P

IäHEÉT||| JI6uJI¿o ;rKão ; 5|SLtITF ×

– વૃદ્ધપરાશર સ્મૃતિ : ૬/૩૧૩

(૧૨) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', : પૃ. ૨૧૧

(૧૩) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૨, પૃ. ૫૩૫, ૫૩૬

(૧૪) એજન, ભાગ–૪, પૃ. ૪૬૦, ૪૬૧

(૧૫) સાધુ અક્ષરવત્સલદાસ, 'ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને અંત્યોદય', પૃ. ૮૩, ૮૪

(૧૬) VUFæFþG 5ÉJ INþ TNNS R G P
HUþFY5Z ICtJF UFæ SQ65;FnI5 ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯

(૧૭) VeIIYT:TNF T:D :YFGFIG S , I NNF P
WT 5FG I:+Io ;GF I+FWD ü TIJWo ×
5G ü IFRDFGFI HFT~5DNFt5Eo P
TTèGT DN SFD ZH JZ R 5£RDD ×

– ભાગવત : ૧/૧૬/૩૮, ૩૯

(૧૮) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭

(૧૯) એજન, શ્લોક–૧૫

(૨૦) એજન, શ્લોક–૧૮

(૨૧) એજન, શ્લોક–૧૯

(૨૨) 'કીર્તન મુક્તાવલિ', સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમ. દશમી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૯૮ પૃ. ૪૨૦

(૨૩) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, 'શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન', પૃ. ૫૪, ૫૫

(૨૪) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૯૦

(૨૫) HgDFXFR DTFXFR :J;dAgWFG;FZTo P
5F,GLI IYFXF:+ RFTJ^IHGDD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮૮

(૨૬) સાધુ શ્રુતિપ્રકાશદાસ "અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર" સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ– અમ., દ્વિતીય આવૃત્તિ, મે–૨૦૦૨, પૃ. ૪૫, ૪૬

(૨૭) :JJ6FzDWD Io ; CFTjI G SGIRT P@@@@@×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૪

(૨૮) ccTÀIFU /ICS5FZ,FISSFGYF5¿o P T:DFt;JYF :JWDo 5F,GLIo P ;JQFF EIÉTEIÉT;FWGtJFT P@@@@cWD VFRIZTo 5;F JF¢DGoSFIAIâIEo P ,SFIgJXSFIgJTZtIYFGgtID;IùGFc IDIT P IS£Rv; ;ITED6IGJI¿/TEIÉT7FG5FI%TZI5 :JWDFGQ9FGFNJ EJTLIT TtIFU D,rKN5;ùFT ; G tIF¾I Pcc

– શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૯૭

(૨૯) પંડ્યા રમેશચંદ્ર લાભશંકર, 'શિક્ષાપત્રી' પરિચય તથા નિત્યવિધિ, પૃ. ૯૯

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૮ :

વ્રતોત્સવના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૮ :

વ્રતોત્સવના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૮ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૮ : ૨ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ કરેલા વ્રત–ઉત્સવના નિર્ણયનું અનુસરણ

૮ : ૩ એકાદશીનું માહાત્મ્ય

૮ : ૩ : ૧ પૌરાણિક માહાત્મ્ય

૮ : ૩ : ૨ ધાર્મિક માહાત્મ્ય

૮ : ૩ : ૩ વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય

૮ : ૪ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એકાદશીનું માહાત્મ્ય

૮ : ૫ વ્રત–ઉત્સવમાં દિવા–નિદ્રા ત્યાજ્ય

૮ : ૬ વ્રતનું ઉદ્યાપન

: પ્રકરણ–૮ :

વ્રતોત્સવના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૮ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

કવિ કાલિદાસે કહ્યું છે : cpt ; J I5|IFo B , DFGJFo Pc અર્થાત્ માણસો ઉત્સવ પ્રિય હોય છે. ઉત્સવો એ આર્ય સંસ્કૃતિનું આગવું લક્ષણ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ યજ્ઞપરક રહી છે. પ્રાચીનકાળમાં cptS0́80 ; J0 .IT pt ; J0c અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ યજ્ઞ એ જ ઉત્સવ કહેવાતો. વૈદિક યજ્ઞોની પ્રક્રિયા જટિલ થઈ ત્યારે દ્વાપરના અંતમાં યજ્ઞો પાછળ રહેલા મૂળ વિચારની સાથે તેની સરળ અને લોકપ્રિય વિધિઓ પ્રચલિત થઈ. એ પ્રાચીન યજ્ઞોની યુગાનુકૂળ સુધારા વધારા કરેલી આવૃત્તિઓ તે ઉત્સવો. આ ઉત્સવોની ઉજવણી ક્યારે, કેવી રીતે, ક્યાં કરવી ? તેના નિર્ણયની બાબતમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે.

૮ : ૨ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ કરેલા વ્રત–ઉત્સવના નિર્ણયનું અનુસરણ

"સર્વ વૈષ્ણવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ વ્રતો અને ઉત્સવનો જે નિર્ણય કરેલો છે. તેને અનુસરીને જ સઘળાં વ્રતો અને ઉત્સવો કરવાં."[1]

વૈષ્ણવોમાં રાજા એટલે કે શ્રેષ્ઠની ઉપમાં આપી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું ભગવાન સ્વામિનારાયણે બહુમાન કર્યું છે. બાળપણથી જ વલ્લભાચાર્ય અસાધારણ બુદ્ધિ પ્રતિભા ધરાવતા હતા. દ્વૈત–અદ્વૈત મતનો સમન્વય સાધી cXâFäTcનું સ્થાપન કર્યું. શાસ્ત્રાર્થ કરી આ મતનું સ્થાપન કરી ભક્તિ માર્ગને પુષ્ટિ આપી, તેમની વિનંતીથી ભગવાન કૃષ્ણે દર્શન આપી જીવોને ઉદ્ધારવાનો સરળ માર્ગ 'બ્રહ્મસંબંધ'નો જણાવ્યો. એટલે કે મારું જે કંઈ છે તે ભગવાનનું છે. 'સર્વસ્વ અર્પણ'ની પ્રતિજ્ઞા લેવી તે બ્રહ્મસંબંધ.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પછી તેમની ગાદીએ તેમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી આવ્યા. તેમણે ભક્તિમાર્ગનું સારું એવું પ્રવર્તન કર્યું. તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં વ્રતો અને ઉત્સવો ક્યારે કરવા ? કેવી રીતે કરવા ? એના નિર્ણયો આપેલા છે. આ નિર્ણયો ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વીકાર્યા છે અને તે નિર્ણય પ્રમાણે સંપ્રદાયમાં વ્રત–ઉત્સવ કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે. આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ બે શ્લોકથી સામાન્યપણે વ્રતોત્સવનો નિર્ણય શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને અનુસરીને કરવાનું કહ્યું, પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના બંને દત્તપુત્રોને પોતાના પદ પર આચાર્યપદ ઉપર સ્થાપન કર્યા પછી, દીક્ષાવિધિનો ઉપદેશ આપ્યા બાદ આજ્ઞા કરી છે કે, તમારે વિઠ્ઠલનાથજીએ કહેલો વ્રતોત્સવ વિધિ ગ્રહણ કરવો પણ તેમાં – આ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં જે વિશેષ વ્રતોત્સવ વિધિ છે તે તમને જણાવું છું. એમ

કહીને સત્સંગિજીવન ગ્રંથના પ્રકરણ–૪, અધ્યાય–૫૫ થી ૬૧ એ સાત અધ્યાયથી, વાર્ષિક વ્રતોત્સવ વિધિનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમાં આ પ્રમાણે વ્રતોત્સવ કહેલા છે. પ્રથમ તેમણે શ્રીકૃષ્ણ–પ્રાદુર્ભાવોત્સવ અને તેનો વિધિ જણાવેલ છે. ત્યાર પછી અર્જુન જન્મોત્સવ, ગણેશચતુર્થી, રાધિકા જન્મોત્સવ, પદ્માએકાદશી, વામનોત્સવ, વિજયાદશમી, શરદોત્સવ અથવા રાસોત્સવ, માર્જનોત્સવ, ભગવાનનો અભ્યંગોત્સવ અને હનુમાન જયંતી, દીપોત્સવ અથવા લક્ષ્મી–પૂજનોત્સવ, ગોવર્ધનોત્સવ, ગોપાષ્ટમી મહોત્સવ પ્રબોધની ઉત્સવ, તુલસી વિવાહોત્સવ, દેવદીપોત્સવ, ધનુર્માસોત્સવ, મકરમાસોત્સવ, વસંતોત્સવ, શિવરાત્રીનો ઉત્સવ, પુષ્પદોલોત્સવ, મત્સ્યજયંતીનો ઉત્સવ, રામનવમીનો ઉત્સવ, કૂર્માવિર્ભાવનો ઉત્સવ, પરશુરામ પ્રાદુર્ભાવોત્સવ, શ્રી નૃસિંહભગવત્પ્રાદુર્ભાવોત્સવ, ગંગાવતરણોત્સવ, રથયાત્રોત્સવ, હિંડોળોત્સવ, વરાહપ્રાદુર્ભાવોત્સવ, પવિત્રોત્સવ, શ્રી રામાનંદસ્વામિ પ્રાદુર્ભાવાત્સવ. આ બધા ઉત્સવો કેવી રીતે ઉજવવા તેનો વિધિ પણ તેની સાથે આપવામાં આવેલો છે.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણની વ્રતોત્સવની પાછળ સારગ્રાહીવૃત્તિ તથા સર્વધર્મસમાદરની ભાવના રહેલી જોવા મળે છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ વ્રતોને આદરપૂર્વક કરવા કહે છે.

૮ : ૩ એકાદશીનું માહાત્મ્ય

"સર્વે એકાદશીઓના વ્રત આદરપૂર્વક કરવા તથા શ્રીકૃષ્ણના જન્માષ્ટમી વગેરે જન્મ દિવસોના વ્રત તથા શિવરાત્રીનું વ્રત એટલા વ્રતો તો ઉત્સવો સહિત આદરપૂર્વક કરવાં, ઉત્સવના દિવસે તો વાજિંત્રો સહિત કૃષ્ણના કીર્તન ગાવા."[૨]

આર્ય સંસ્કૃતિમાં વ્રતોની યોજના શારીરિક સુખાકારી અને આધ્યાત્મિક શ્રેય બંને માટે કરવામાં આવી છે. મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ આહાર વિહારના ઉપભોગમાં હંમેશાં રહેતી હોય છે. તેમાંથી વૃત્તિ પાછી વળે અને સંયમ પળાય તેમાં વ્રતો ઘણાં જ ઉપકારક છે. તે સાથે તેમાં ભગવાનનું તથા તેમના ગુણ, ચરિત્ર, ઐ✓ર્યનું અનુસંધાન હોવાથી ત્રેવડો લાભ થાય છે. સર્વે વ્રતોમાં એકાદશીનું વ્રત મુખ્ય છે. પુરાણોમાં એકાદશીનું અપરંપાર માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે– "એકાદશીનું નામ–શ્રવણ માત્ર થાય તો યમદૂત ભય પામી જાય છે. બધાં જ વ્રત કરતાં એકાદશીની રાત્રિએ જાગરણ થાય અને એ દિવસે જો તુલસીદલથી પ્રભુ પૂજા કરે, તો તે વ્યક્તિને કરોડ યજ્ઞનું ફળ મળે છે !"[૩] ગઢડપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે– "ત્રાજવાનાં એક પલ્લામાં સમગ્ર પૃથ્વીનું દાન રાખવામાં આવે ને બીજા પલ્લામાં એકાદશીનું વ્રત, તો વ્રત પૃથ્વી–દાન કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ઠરે !"[૪] આવા મહિમા–વચનોથી એકાદશીનું ધાર્મિક સ્વરૂપ વિકાસ પામ્યું અને ચંદ્ર વર્ષમાં બારે મહિનાઓની ૨૪ એકાદશીઓને જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવ્યા.

જેમકે– કામદા, વઢથિની, મોહિની, અપરા, નિર્જળા, યોગિની, શયની વગેરે. વળી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પણ એકાદશી વ્રતનો મહિમા વર્ણવાયો છે. બ્રહ્માનંદસ્વામી એકાદશી વ્રતનો મહિમા ગાતાં કહે છે–

"કોટિક ગૌ કેરાં દાન કરે પણ,

નાવે તોલે એના ભવની,

આજ એકાદશી ઓચ્છવની !"[૫]

કરોડ ગાયોના દાનનું પુણ્ય એકાદશી વ્રતના પુણ્યાના સૂક્ષ્મ ભાગ સરખુંય થતું નથી. આમ, એકાદશી વ્રતનો મહિમા ખૂબ જ ગવાયો છે. આ એકાદશીનું પૌરાણિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક રહસ્ય આ પ્રમાણે રહેલું છે.

૮ : ૩ : ૧ પૌરાણિક માહાત્મ્ય

પુરાણમાં કથા છે કે– "ચંદ્રાવતી નગરીના રાક્ષસ નાડીજંઘના દીકરા મુરદાનવે તપ કરી બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા. બ્રહ્માએ વરદાન આપ્યું કે 'માતા–પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ પણ વ્યક્તિથી તું મરીશ નહીં.' પછી મુરદાનવે ભગવાન સાથે જ યુદ્ધ આદર્યું. પાંચ હજાર વર્ષ યુદ્ધ ચાલ્યું પછી ભગવાન ત્યાંથી હેતુપૂર્વક ભાગી નીકળ્યા. મુરદાનવ પાછળ પડ્યો. ભગવાન બદરીકાશ્રમમાં આવેલી એક સિંહવતી ગુફામાં પ્રવેશ્યા. ગુંફા અંદરથી બાર યોજન મોટી હતી. મુરદાનવ પણ અંદર ગયો. ભગવાન થાક્યા હતા. એટલે દશ ઈન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન તેને અંતર સન્મુખ કરીને પોઢ્યા. મુરદાનવ ત્યાં આવી ગયો. ત્યાં જ ભગવાનના એકાદશ ઈન્દ્રિયોના તેજમાંથી એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ, મુરદાનવ કન્યાને જોઈ મુગ્ધ બની ગયો અને બોલ્યો : 'તું મને વર'. કન્યા બોલી : 'જે મને યુદ્ધમાં જીતે તેને હું વઢં....' મુરદાનવ અને કન્યા વચ્ચે યુદ્ધ થયું. કન્યાએ મુરદાનવનું મસ્તક ખડગ વડે કાપી નાંખ્યું. એટલે ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તે કન્યાને કહ્યું : 'તું વર માગ' ત્યારે તે કન્યાએ વર માગ્યો : 'હું આપની એકાદશ ઈન્દ્રિયોના તેજમાંથી પ્રકટ થઈ, માટે મારું નામ એકાદશી છે. હું તપસ્વિની છું, માટે મારા વ્રતને દિવસે મન આદિક અગિયાર ઈન્દ્રિયોનો પ્રાકૃતિક આહાર કોઈ કરે નહિ."[૬]

આ પૌરાણિક કથામાં ગૂઢ રહસ્ય સમાયેલું છે. કન્યાનું રૂપ જોઈ મોહ પામેલા મુરદાનવને કન્યાએ કહ્યું કે : 'મને યુદ્ધમાં જીતે તેને હું વઢં.' મુરદાનવ મોહાંધ થયો હતો. તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. તેને ભાન ન રહ્યું કે 'યુદ્ધમાં તો બેમાંથી એક જણને તો મરવાનું થશે જ. પછી વરવાનું કોને ?' માણસ મોહાંધ થાય છે

ત્યારે તે વિવેક ભ્રષ્ટ થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે– "સંમોહથી સ્મૃતિભ્રંશ થાય છે અને તેમાથી અંતે મૃત્યુ થાય છે."[૭] નિજ સ્વરૂપનું ભાન ભુલાય તે મોહ છે. કોઈથી પણ નાશ ન પામે તેવા મહાસમર્થો પણ મોહમાં મૃત્યુ પામ્યા છે. રાવણનું મૃત્યુ સીતાના મોહને કારણે જ થયું હતું. શિવજી મોહિની સ્વરૂપ ભગવાનમાં મોહ પામ્યાં.[૮]

એકાદશ ઈન્દ્રિયોના તેજમાં એવી તાકાત છે કે મુર જેવા– દાનવને પણ મારી શકે છે. આપણે આપણી પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો, પંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા મન એ અગિયારને નિયમમાં રાખી પરમાત્મા સન્મુખ રાખીએ તો તેમાંથી આવું તેજ પ્રગટે છે જ. જે આપણામાં રહેલા કામક્રોધાદિક મુરદાનવોનો નાશ કરી નાખે. સંયમમાંથી નીપજતી શક્તિના આર્વિભાવનો મહિમા આ કથા ઓળખાવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર જન્માંધ હતા. તેમની આંખની શક્તિનો સંચય થયેલો, તેથી લોખંડના ભીમને પણ કચરી નાંખ્યો.[૯] ગાંધારીએ આંખે પાટા બાંધી રાખીને આંખના સંયમ દ્વારા એવું તેજ પ્રાપ્ત કરેલું કે દુર્યોધન સામુ એકવાર જોયું તો તેને વજનો કરી દીધો.[૧૦] ઋષિઓ તપ દ્વારા ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરી આશીર્વાદ કે શાપ આપવાની સર્વમંગલ કે સર્વનાશ કરવાની શક્તિ મેળવતા હતા. સ્વામી રામતીર્થે ઈન્દ્રિયોના સંયમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિથી હિમાલયમાંથી ઘસતી હિમશિલાને 'થંભી જા' કહીને અટકાવી દીધી હતી.[૧૧] આ બધા સંયમિત શક્તિના રચનાત્મક આવિષ્કારો છે.

૮ : ૩ : ૨ ધાર્મિક માહાત્મ્ય

પૌરાણિક કથાનું રહસ્ય જોયા બાદ હવે ધર્મ–શાસ્ત્રની દષ્ટિએ મર્મ સમજીએ. ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં કહે છે કે– "એકાદશીનું વ્રત કરવું. તે દિવસે કામ, ક્રોધ, લોભાદિક સંબંધી ભૂંડા ઘાટ મનમાં થવા દેવા નહિ અને દેહે કરીને ભૂંડું આચરણ કરવું નહિ. એકાદશીના દિવસે ઢોર લાંઘણ (અન્ય નિયમોને નહિ પાળીને કેવળ ઉપવાસ કરવો તે) કરવી નહિ અને એકાદશ ઈન્દ્રિયોને આહારનો ત્યાગ કરે ત્યારે તે એકાદશી સાચી ને તે વિના ઢોર લાંઘણ કહેવાય"[૧૨] વળી આગળ કહે છે,– "એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો તેનું શું લક્ષણ છે ? તો દશ ઈન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન તેમને પોત–પોતાના વિષયમાંથી કાઢીને ભગવાનમાં જોડવાં તેને એકાદશીનું વ્રત કર્યું કહેવાય અને એવું વ્રત તો ભગવાનના ભક્તએ નિરંતર કરવું."[૧૩] આમ, એકાદશી એટલે એકાદશ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિને ભગવાનમાં એકાગ્ર કરવી.

૮ : ૩ : ૩ વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય

આવી એકાદશી કાયમ કરવી પણ એકાદશીની તિથિએ વિશેષ નિરાહાર કે ફળાહાર રાખવાનું સૂચન છે. તેની પાછળ વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય રહેલું છે. અહીં ચોક્કસ તિથિનું પણ મહત્ત્વ છે. ચંદ્ર–સૂર્યના

આકર્ષણનું ઓછું–અધિકું બળ પૃથ્વીના જળાશયો પર ઓટ અને ભરતીના રૂપમાં જોઈ શકાય છે. ચંદ્રની વૃદ્ધિ મુજબ ભરતી–ઓટનો સમય બદલાતો રહે છે. પૂર્ણ ચંદ્ર ખીલે ત્યારે સાગર અધિક ઉછળે છે. આ ભરતીનો સમય સૌ કોઈ જાણે છે. "ભરતીના સમયે વૃક્ષ કાપે તો તેના અંગરસના જલીય તત્ત્વોમાં ઉત્કર્ષપણાને લીધે તેના લાકડામાં કીડા લાગવાનો વધુ સંભવ રહે છે. પરંતુ એ જ વૃક્ષ જો ઓટ વખતે કાપવામાં આવે તો તેમાં કીડા લાગતા નથી. આ બાબતનો અનુભવ સૂકા પ્રદેશો કરતા ભીના પ્રદેશોમાં વધુ થાય છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ચંદ્ર–સૂર્યના આકર્ષણનું પરિણામ વનસ્પતિવર્ગ અને પ્રાણીવર્ગના શરીરમાં રહેલા જલતત્ત્વ પર ચોક્કસપણે થાય છે.

વળી, ચંદ્ર મનનો દેવતા છે. મનનો નબળો માનવી વિશેષપણે ચંદ્રની ક્ષય–વૃદ્ધિ મુજબ પોતાની મનો–નબળાઈ વિશેષપણે દર્શાવે છે. વળી, મગજની વિકૃતિથી થયેલો ઉન્માદ(પાગલપણું) ચંદ્રની ક્ષય–વૃદ્ધિના અનુપાતથી ઘટે–વધે છે. આ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ચંદ્રનો સંબંધ મન સાથે કેટલો ઘનિષ્ઠ છે ! સૂર્ય–ચંદ્રના આકર્ષણથી શરીરની અંદર રહેલા જીવનરસની ગતિમાં વધઘટ અનુભવાય છે. જીવનરસની ઘટમાત્રા બારસથી ત્રીજ સુધી રોગીઓ માટે વધુ ક્ષીણ બને છે. જે નિરોગી છે તેના શરીરમાં પણ આ દિવસો દરમ્યાન અંદર પડેલા રોગના બીજને સ્વાભાવિક રીતે જ પુષ્ટ કરે છે. શુક્લપક્ષની અપેક્ષાએ કૃષ્ણપક્ષમાં આ વૃદ્ધિ વિશેષ પ્રમાણમાં દર્શાય છે. ચોથથી એકાદશી સુધીના સમયગાળા વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલ રોગ આટલો વિકટ હોતો નથી. થોડા ઉપાયે નાબૂદ કરી શકાય તેવો હોય છે. વળી ઔષધિઓનો પ્રભાવ પણ આ ગાળા દરમ્યાન ઉત્તમ લાભદાયક હોય છે. એકાદશીથી અમાસ સુધી સૂર્ય પર ચંદ્રનું સંક્રમણ રહે છે. આ સમય દરમ્યાન સૂર્યની જીવન શક્તિમાં ન્યૂનતા આવે છે. એટલે જ આ એકાદશી અમાસનો વચગાળો અશક્ત વ્યક્તિ અને રોગિષ્ઠો માટે ઘાતક બને છે. ચંદ્ર અમાસ પછી સૂર્યનું ક્ષેત્ર છોડતો દૂર જાય છે, ને વધુ દૂર જાય તેમ તેમ જીવન–ઉર્જા આપણને વધુ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જ અમાસ પછી ઘણું કરીને ત્રીજથી લઈ એકાદશી વચ્ચેનો સમય વિશેષ સ્વાસ્થ્યપ્રદ બને છે. આ પાક્ષિક અનિષ્ટના પરિણામોથી બચવા માટે જ એકાદશીનું વ્રત છે. જે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોક્ત અને વિજ્ઞાન પ્રામાણિક છે."[૧૪]

વળી, આરોગ્યની દષ્ટિએ પણ પંદર દિવસે ઉપવાસ શારીરિક દષ્ટિએ જરૂરી છે. આયુર્વેદમાં કહ્યું છે– c , WG 5ZDMQFWDc – ઉપવાસ શ્રેષ્ઠ દવા છે. સુદ અને વદ એકાદશીનું સંપૂર્ણ લંઘન (નિર્જલ ઉપવાસ) એ શરીરની અંદર રહેલા મળોને મૂળમાંથી બાળી નાંખે છે. મળો બળી જવાથી રોગનું બીજ નષ્ટ થાય છે. આ રીતે આંતરશુદ્ધિ થવાથી આગામી સપ્તાહમાં આવનારી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ટૂકાઈ જાય છે. પરિણામે શરીરનું નીરોગીપણું જળવાઈ રહે છે.

આમ, એકાદશી વ્રતની પાછળ પૌરાણિક, ધાર્મિક, વૈજ્ઞાનિક અને શારીરિક દષ્ટિકોણ રહેલો છે. જે આપણા શાસ્ત્રકારો ઋષિમુનિઓએ કરેલી આ વ્રત યોજના એમની તત્કાલીન બુદ્ધિપ્રતિભા, શરીરવિજ્ઞાન કૌશલ અને ભૂગોળ–ખગોળના તલ સ્પર્શી ગણિત–વિજ્ઞાનની પરિચાયિકા છે.

૮ : ૪ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એકાદશીનું માહાત્મ્ય

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એકાદશીનો ખૂબ જ મહિમા વર્ણવાયો છે. "અયોધ્યા આવ્યા પછી ઘનશ્યામ(ભગવાન સ્વામિનારાયણનું બાળપણનું નામ) નિત્યક્રમ પ્રમાણે હનુમાનગઢીએ દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં બાવા મોહનદાસ રામાયણની કથા વાંચતા હતા. કથાના અધ્યાયમાં એકાદશી વ્રતનો મહિમા આવ્યો. 'સો રાજસૂય યજ્ઞ કરે કે હજાર અશ્વમેઘ યજ્ઞ, પણ તેનું પુણ્ય એકાદશી વ્રતના સોળમાં ભાગ જેટલું પણ ન થાય.' આ સાંભળી ઘનશ્યામ ઘણાં રાજી થયા અને બાવા મોહનદાસને તેમણે પ્રશ્ન પૂછયો : 'એકાદશી વ્રતનો આટલો મહિમા શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે તો પણ ઘણા લોકો તે વ્રત કેમ કરતા નથી ?' બાવા મોહનદાસ ઘનશ્યામના પ્રશ્નથી ગુસ્સે થઈ કટાક્ષમાં ઉત્તર આપ્યો : 'અરે ઘનશ્યામ તું શું જાણે ? આ મનુષ્ય દેહ પ્રભુએ આપ્યો છે તે કાંઈ ભૂખ્યા રહીને દુઃખ ભોગવવા આપ્યો છે ? અંદર આત્મારૂપી ભગવાન છે. તેને જે આવી રીતે ભૂખ્યા રહીને દુઃખ આપે છે તે તો પાપી છે. આ મનુષ્ય દેહે તો ખાવું, પીવું, વિષય ભોગવવા. એ રીતે મહામોંઘો મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તે સાર્થક કરી લેવો. જેને ખાવા અન્ન ન મળે તેને તો સદા એકાદશી છે જ ને ? એટલું કહીને પોતાના કથનની સત્યતા માટે શ્રોતા તરફ જોઈને તેણે હસીને કહ્યું : 'જુઓને આ છોકરું ! તેને છે કાંઈ ખબર ? એકાદશીને તો જગન્નાથપુરીમાં ઊંચે બાંધી દીધી છે.' બાવા મોહનદાસના આવા ઉતરથી ઘનશ્યામ ઉદાસ થઈ ત્યાંથી નીકળી ગયા અને વિચારવા લાગ્યા કે આવા વિષયી અને લંપટ ગુઢ પોતાના શિષ્યોનું કેટલું અધઃપતન કરે છે તે વિચારથી તે ખિન્ન થઈ ગયા. પંચવિષયના પ્રહારોથી જીવ ઘાયલ થઈ જાય છે. આ ઘા યમના દંડ જેવા છે. પરંતુ જીવને તેની ગમ પડતી નથી. ઘનશ્યામને લાગ્યું કે બાવાજી યમનો માર ખાઈ રહ્યા છે. થોડીવારમાં જ બાવા મોહનદાસને અંતર્દષ્ટિ થઈ અને ઘનશ્યામની માફી માંગી."[૧૫] આમ, ઘનશ્યામે બાવા મોહનદાસને એકાદશી વ્રતનો મહિમા સમજાવ્યો. આવી રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણને બાળપણથી જ વ્રત–ઉપવાસ પ્રિયા હતા.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ એકાદશીનું વ્રત પોતે તો કરતા જ. પરંતુ પોતાના આશ્રિતોને આ વ્રત કરવા માટે આજ્ઞા આપતા કહે છે કે– "એકાદશીનું વ્રત કરવું ત્યારે તો અગિયાર ઈન્દ્રિયોને આહાર કરવા દેવા નહિ, એવું વ્રત પંદર દિવસમાં એકવાર આવે તે ખબરદાર થઈને કરવું, તો તેની ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે."[૧૬] આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ એકાદશી વ્રત–ઉપવાસના અત્યંત આગ્રહી છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણના નંદ સંતોએ પણ એકાદશીનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.–

"કોડે કોડે એકાદશી કીજીએ રે, એવું વ્રત જાવા નવ દીજીએ રે,

વ્રત કરે તે ધન્ય માનવી રે, તે તો ન્હાયો કોટિકવાર જાહ્નવી રે,

....એનો મહિમા મુનિવર ગાય છે રે, અવિનાશી મળ્યાનો ઉપાય છે રે."[૧૭]

જે એકાદશી વ્રત કરે તે માનવી ધન્ય છે, કેમકે આ વ્રતથી કરોડવાર ગંગામાં નાવાથી જે પુણ્ય મળે છે તે એક એકાદશી વ્રત કરવાથી મળે છે. વળી, મોટા મોટા ઋષિમુનિઓએ પણ એકાદશી વ્રતનો મહિમા ગાયો છે. તેમજ ભગવાનને મેળવવાનો સરળ ઉપાય પણ એકાદશી વ્રત જ છે.

નંદ સંતો ઉપરાંત ભગવાન સ્વામિનારાયણના અનુગામી ગુણાતીત પરંપરાના સંતોમાં પણ એકાદશી વ્રતનો મહિમા જોવા મળે છે.

"ડુંગર ભક્ત (યજ્ઞપુઢષદાસ ઉર્ફે શાસ્ત્રીજી મહારાજનું બાળપણનું નામ) જ્યારે છ વર્ષના હતા ત્યારે કુટુંબમાં લગ્ન પ્રસંગે મોટાભાઈ સાથે કરમસદ ગયા. જાનના માણસોને મંદિરમાં ઉતારો આપ્યો હતો. ડુંગર ભક્તને તો આ ફાવી ગયું. ડુંગર ભક્ત તો મંદિરમાં સેવામાં લાગી ગયા. લગ્નને દિવસે એકાદશી હતી એટલે પોતે ઉપવાસ કર્યો. મોટાભાઈને ખબર પડી એટલે તેમણે ઉપવાસ છોડી દેવા ઘણું સમજાવ્યું. પરંતુ પોતે તેમને કહ્યું, 'મેં શાસ્ત્રમાંથી સાંભળ્યુ છે કે એકાદશીને દિવસે અન્ન ખાવું તે માંસ અને મદિરાના આહાર બરાબર છે માટે હું તો નહિ જમુ.' પરંતુ મોટાભાઈએ પોતાના આગ્રહ ન છોડ્યો. તદુપરાંત લગ્ન પ્રસંગે ભેગા થયેલા લગભગ ૪૦૦ કુટુંબીઓ એક પછી એક તેમને સમજાવવા આવ્યા. પરંતુ તેમણે તો એક જ રઢ લીધી. 'એકાદશીને દિવસે અનાજ ન ખવાય.' છેવટે એ બાળક તરફના અતિશય પ્રેમને લઈને સૌએ હઠાગ્રહ છોડી દીધો. પછી આણંદથી બરફી, પેંડા મંગાવી ફરાળ કરાવ્યું."[૧૮]

આમ, શાસ્ત્રીજી મહારાજ બાળપણથી જ એકાદશી વ્રત કરનારા આગ્રહી પોતે તો હતા જ, તદુપરાંત તેમણે વર્ષ દરમ્યાન અષાઢ સુદ–૧૧ (દેવપોઢી), ભાદરવા સુદ–૧૧ (પરિવર્તની, જલઝીલણી), કાર્તિક સુદ–૧૧ (દેવ ઉઠી) તથા શ્રી હરિ જયંતી–રામનવમી અને કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી આ પાંચેય વ્રતના નિર્જળા ઉપવાસ કરવાની હરિભક્તોને આજ્ઞા આપી છે.

યોગીજી મહારાજને તો ઉપવાસ ખૂબ જ પ્રિય. તેઓ એકાદશીને દિવાળીનો દિવસ કહેતા.

"એક વખત શાંતિલાલ (પ્રમુખસ્વામી મહારાજનું બાળપણનું નામ) ૮–૧૦ વર્ષની ઉંમરે વડોદરા પાસે રાજનગર ગામે ગયેલા. રાજનગર ગામમાં ભાદરણના છોટાભાઈ રહેતા હતા. તે દિવસે એકાદશી

હતી. તેથી છોટાભાઈએ સંકલ્પ કર્યો કે, આજે છોકરાઓને સારી રસોઈ બનાવીને જમાડવા. છોટાભાઈને શાંતિલાલ ઉપર ઘણું હેત હતું. તેમણે શાંતિલાલને જમવા બોલાવ્યા. શાંતિલાલે કહ્યું : 'છોટાકાકા, આજે મારે એકાદશી છે. હું નહિ જમું.' છોટાભાઈએ આગ્રહ કરતાં કહ્યું : 'હવે ચાલશે. છોકરાને શું ? એકવાર ખાઈ લઈએ તો ચાલશે. બધાની સાથે જમવા બેસી જા. શાંતિલાલ એકાદશીને દિવસે ફરાળ જ લેતા. છોટાભાઈએ જમવા માટે ખૂબ આગ્રહ કર્યો. બાળભક્ત રડી પડ્યા. છોટાભાઈએ તેમની તપપ્રધાન રુચિ જોઈને તેમને માટે ફરાળ મંગાવ્યું."[૧૯] આમ, પ્રમુખસ્વામી મહારાજ પણ બાળપણથી એકાદશી વ્રત કરતાં. તદુપરાંત "તેઓ જ્યારે હૃદયરોગના હુમલા પછી વડોદરા આરામ કરતા હતાં, ત્યારે પણ તેમણે તા : ૩૧/૪/૮૩ના ચૈત્રસુદ–૯, શ્રીહરિજયંતી–રામનવમી ઉત્સવનો નિર્જળા ઉપવાસ કર્યો."[૨૦]

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે, તેમના નંદ સંતોએ અને તેમના અનુગામી સંતોએ સંપ્રદાયમાં એકાદશી આદિક વ્રત–ઉપવાસનો ખૂબ જ મહિમા પ્રવર્તાવ્યો છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણ આ જ શ્લોકમાં જન્માષ્ટમી વગેરે જન્મ દિવસોના વ્રત તથા શિવરાત્રિનું વ્રત એટલાં વ્રતો તો ઉત્સવો સહિત આદરપૂર્વક કરવાનું કહ્યું છે. તે પ્રમાણે આજે સંપ્રદાયમાં ઉત્સવો ઉજવાય છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણે ઉપાસના દિવસે શું ન કરવું ? તે જણાવે છે.

૮ : ૫ વ્રત-ઉત્સવમાં દિવા–નિદ્રા ત્યાજ્ય

"વળી ઉપવાસના દિવસે દિવસની નિદ્રાનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો. કારણ કે મૈથુનને લીધે જેમ મનુષ્યના ઉપવાસનો નાશ થાય છે તે જ પ્રમાણે દિવસની નિદ્રાને લીધે પણ ઉપવાસનો નાશ થાય છે."[૨૧]

ઉપવાસના દિવસે અર્થાત્ એકાદશી વગેરેના વ્રતનિમિત્તના ઉપવાસનો પ્રસંગ હોય, અથવા પ્રાયશ્ચિત નિમિત્તનો ઉપવાસ કર્યો હોય તે દિવસે, દિવસની નિદ્રાનો પ્રયત્નપૂર્વક સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવો; "કારણ કે જેમ મૈથુનથી ઉપવાસનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે દિવસની નિદ્રાથી પણ ઉપવાસનો નાશ થાય છે; કેમકે દિવસની નિદ્રાથી પ્રમાદ વૃદ્ધિ પામતાં, સ્વપ્નદોષને વિશેષ અવકાશ મળે છે અને તેથી વ્રતભંગ થવાનો સંભવ રહે છે. આ ઉપરાંત નાટક સીનેમા જોવાં, ગંજીફા–ચોપાટ રમવાં; જે તે વિષયની ચોપડીઓ વાચવી; ગપ્પા મારવાં; કે બીજે ગમે તે સ્થળે રખડીને સમય ગાળવો; પેટ ભરીને ફળાહાર કરવો; ફળાહારમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વાદ લેવા, પાન સોપારી ખાવાં, બીડી, તમાકુ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો; વગેરે બાબતો ઉપવાસના વ્રતની વિરુદ્ધ છે."[૨૨] માટે દશ ઈન્દ્રિયોને અગિયારમું મન એ અગિયારેયને પોત–પોતાના વિષયના આહાર ન આપતા તેમને ભગવાન સંબંધી વિષયમાં પરોવવાં જોઈએ તે જ સાચો ઉપવાસ છે. આમ, આ પ્રમાણે વ્રતો કરવાં અને આ વ્રતનું ફળ મેળવવા તેનું ઉદ્યાપન કરવું. તેના તેના સંદર્ભમાં આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે–

૮ : ૬ વ્રતનું ઉદ્યાપન

"તેમણે એકાદશી વગેરે વ્રતોનું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને શાસ્ત્ર–વિધિપૂર્વક ઉદ્યાપન કરવું. કારણ કે એવું ઉદ્યાપન મનવાંછિત ફળને આપનારું છે."[૨૩]

એકાદશી આદિક વ્રત નિમિત્તે લીધેલા નિયમોનું પરિપાલન કર્યા બાદ તેની સમાપ્તિનો વિધિ એટલે ઉજવણું કરવું. જ્યાં સુધી એવાં વ્રતો કે નિયમોને આચરણની યથાશક્તિ વિધિપૂર્વક પૂર્ણતા ન થાય, ત્યાં સુધી તે ફળદાયક થતાં નથી; શતાનંદમુનિ પણ અર્થદીપિકા ટીકામાં કહે છે,– "વ્રતનું ઉદ્યાપન આદિમાં, મધ્યમાં અથવા અંતે કરવું; ઉદ્યાપન વિના તો તે વ્રત ફળ આપનારું થતું નથી.'[૨૪] માટે આચરેલાં વ્રતોનો વિધિપૂર્વક ઉત્સવ પોતાની સંપત્તિને અનુસારે કરવો. તે સમાપન વિધિમાં હોમ–હવન, દાન, બ્રહ્મભોજન, ઈષ્ટદેવની મહાપૂજા વગેરેમાંથી ઘટતો વિધિ દેશકાળાદિકના પ્રમાણમાં કરવો. આવું ઉદ્યાપન મનની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારું ગણાય છે.

આવા વ્રતો અને ઉત્સવો સંપ્રદાયમાં કાયમી ધોરણે થતા રહે તે માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે આજ્ઞા આપી છે,– "ધનવાન ગૃહસ્થોએ ભગવાનના મંદિરોમાં મોટા ઉત્સવો કરાવવાં."[૨૫] વળી મંદિરમાં ઉત્સવના દિવસોએ ભીડ વધારે હોય અને આનંદ ઉલ્લાસ પણ વધારે હોય એટલે ઉત્સાહના આવેગમાં ધક્કા ધક્કી થવાનો અને સ્ત્રી–પુરુષો ભેગાં થઈ જવાનો સંભવ વધારે રહે છે. માટે ઉત્સવોએ એક મેળાવડા જેવા ન બની જાય. તે માટે ઉત્સવની પવિત્રતા જાળવવા ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રીમાં જ આજ્ઞા આપે છે,– "ઉત્સવના દિવસોએ મંદિરમાં આવેલા પુરુષોએ સ્ત્રીઓનો અને સ્ત્રીઓએ પુરુષોનો સ્પર્શ ન કરવો."[૨૬]

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ વૃતોત્સવના નિર્ણયની બાબતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રી વલ્લભાચાર્યના સુપુત્ર વિઠ્ઠલાનાથજી એ કરેલા નિર્ણયને જ અનુસર્યા છે. છતાં પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના વ્રત–ઉત્સવોમાં વિશિષ્ટતા જોવા મળે છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૮ :

વ્રતોત્સવના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) ;JJQ6JZFHzLJ<,EFRFIGgNGo P
zL lJõ,Xo STJFG I JTlt;JlG6ID ×
SFIF:TDG;tlJ ;J /J JTlt;JFo P@@@@@×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮૧, ૮૨

(૨) /SFNXLGF ;JF;F S¿jI JTDFNZFT P
SQ6HgDlNGFGF R lXJZF+ü ;lt;JD ×
@@@@@P JFIN+;lCT SFI SQ6SLTGDt;J ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૯, ૬૪

(૩) પદ્મપુરાણ : બ્રહ્મખંડ–૧૫/૨–૪

(૪) ગઢડપુરાણ : પૂર્વાધ–૧૨૭/૧૨

(૫) બ્રહ્માનંદ સ્વામી; 'બ્રહ્માનંદ કાવ્ય', ભાગ–૧, પૃ. ૪૮

(૬) સાધુ વિવેક સાગરદાસ, 'આપણો પ્રેરક પર્વોત્સવોમાંથી ઉદ્‌ધૃત', પૃ. ૧૫–૧૬

(૭) શ્રીમદ્‌ ભગવદ્‌ગીતા : ૨/૬૩

(૮) ભાગવત : ૮/૮

(૯) મહાભારત : સ્ત્રીપર્વ : ૧૨/૧૭

(૧૦) 'મહાભારત' (રાગરાગણીમાં) કડવું–૧/૩૮ થી ૪૧

(૧૧) 'ભવરણના ભોમિયા' સં. ચંદુલાલ પ્રજાપતિ, પ્રકા : પુનિત સેવા ટ્રસ્ટ–અમદાવાદ, આવૃત્તિ– મે–૧૯૮૬, પૃ. ૨૪૩

(૧૨) વચનામૃત : ગ. મ. ૮

(૧૩) એજન, ગ. પ્ર. ૩૮

(૧૪) લેખક : સાધુ અક્ષરજીવનદાસ, લેખક : 'એકાદશી વ્રતનું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય', સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ, વર્ષ–૫૫, અંક–૭, જુલાઈ–૧૯૯૩, પૃ. ૩૭–૩૮

(૧૫) હર્ષદરાય ત્રિ., દવે, 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ' ભાગ–૧, પૃ. ૮૨–૮૩

(૧૬) વચનામૃત : ગ. મ. ૮

(૧૭) બ્રહ્માનંદસ્વામી, 'બ્રહ્માનંદ કાવ્ય', ભાગ–૧, પૃ. ૫૦

(૧૮) હર્ષદરાય ત્રિ., દવે, 'બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ', ભાગ–૧, પૃ. ૧૭–૧૮

(૧૯) શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી, 'પ્રેરણામૂર્તિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ', પૃ. ૩

(૨૦) પાક્ષિક સામયિક, 'સ્વામિનારાયણ સત્સંગ પત્રિકા',
વર્ષ–૨૭, અંક–૯, ૨મે–૧૯૮૩, પૃ. ૩

(૨૧) p5JF;lNG tIF¾IF INJFIGãF 5|ItGTo P
p5JF;:TIF GxIgDYGGJ IgG6FD| ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮૦

(૨૨) વ્યાસ ત્રિભુવન, 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન', પૃ. ૧૩૯

(૨૩) /SFNXLDBFGF R J|TFGF IGHXIÉTTo P
pnF5G IYFXF:+ STjI IRIgTTFYND| ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪૮

(૨૪) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૫૧૯

(૨૫) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૬

(૨૬) એજન, શ્લોક–૪૦

: પ્રકરણ–૯ :

શિક્ષાપત્રી માન્ય સત્શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૯ :

શિક્ષાપત્રી માન્ય સત્શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૯ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૯ : ૨ ઈષ્ટ અષ્ટ શાસ્ત્ર

૯ : ૩ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન–અધ્યાપન

૯ : ૪ ધર્મશાસ્ત્ર

૯ : ૫ ભક્તિ–યોગશાસ્ત્ર

૯ : ૬ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર

: પ્રકરણ–૯ :
શિક્ષાપત્રી માન્ય સત્શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૯ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

જગતમાં શાસ્ત્રો ઘણાં છે, પણ આત્યંતિક શ્રેય માટે જીવનનું ધોરણ પ્રામાણિક રીતે બતાવનાર સત્ત્વપ્રધાન શાસ્ત્ર જેમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ અને ભક્તિ વગેરેનું યથાર્થ પ્રતિપાદન હોય તેને જ 'સત્શાસ્ત્ર' કહેવાય છે. આવા સત્શાસ્ત્રોમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રીમાં આઠ સત્શાસ્ત્રો ગણાવે છે. જે તેમને ઈષ્ટ અને માન્ય છે. તે શાસ્ત્રો આ પ્રમાણે છે.

૯ : ૨ ઈષ્ટ અષ્ટ શાસ્ત્ર

"ચાર વેદ, વ્યાસસૂત્રો, શ્રીમદ્ ભાગવત નામનું પુરાણ, મહાભારતમાં આપેલું વિષ્ણુના સહસ્રનામનું સ્તોત્ર, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તથા વિદુરજીએ કહેલું નીતિશાસ્ત્ર, સ્કંદપુરાણના વૈષ્ણવખંડમાં આપેલું શ્રી વાસુદેવ માહાત્મ્ય તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં સમાયેલી યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની સ્મૃતિ, એટલા આઠ સત્શાસ્ત્રો તે અમને ઈષ્ટ છે."[૧]

વેદ અર્થાત્ જાણવું. ઈ✓રતત્ત્વ જ જાણવા જેવું હોવાથી આ શાસ્ત્રને વેદ કહેવામાં આવે છે. વેદ શ્રુતિ, આગમ, નિગમ, આમ્નાય વગેરે નામોથી પણ ઓળખાય છે. વેદ અપૌઢ ષેય છે. શિષ્ય પરંપરામાં સાંભળીને ચાલ્યા આવ્યા હોવાથી 'શ્રુતિ' કહેવાય છે. જુદા જુદા ઋષિઓએ પોતાના હૃદયાકાશમાં વેદના મંત્રને જોયા, તેનું સંપાદન થઈ 'વેદ' નામે એક ગ્રંથ રચાયો. આ દરેક મંત્રના દર્શનકાર અમુક ઋષિ છે. અમુક દેવતાને ઉદ્દેશીને કહેવાયું છે અને અમુક છંદમાં ગોઠવેલ છે. તેની વિગત દરેક મંત્રની આગળ આવે છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત આ ત્રણ સ્વરોમાં ગવાતા વેદ આદિકાળથી જે રીતે ગવાતા તે રીતે હાલ ગવાઈ રહ્યા છે. આવું એનું અદ્વિતીય બંધારણ છે. વેદ પહેલા એક જ હતો. વ્યાસજીએ વેદના વિષયાનુસાર ચાર વિભાગ કર્યા.

ઋગ્વેદ ઋચાબદ્ધ છે તે વિશેષ પ્રમાણભૂત છે. વિશેષતઃ યજ્ઞની વાત આ વેદમાં કહેલી છે. વૈદિક ઉદાત્તભાવના, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવન વ્યવહાર, કૌટુંબિક ભાવના, માનવ માત્રને મિત્રરૂપે જોવાની ભાવના, વિ✓ શાંતિનો સંદેશ વગેરે પણ આ વેદમા છે. ઋગ્વેદની ઋચાને સંગીતમય સ્વરૂપ આપ્યું તે સામવેદ, સા, રે, ગા, મ, પધ, ની, સા, આ સાત સ્વરો વેદમાંથી ઉદ્ભવ્યા. આ સ્વરોમાં ઋચાઓને ગાવા માટે આ વેદમાં શીખવ્યું છે. સામનો અર્થ ગાન થાય છે. "શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં સામવેદને પોતાની

વિભૂતિ કહી છે."[2] ભગવાન સ્વામિનારાયણ પણ સામવેદી બ્રાહ્મણ હતા. યજુર્વેદ ગદ્યમાં છે. યજ્ઞમાં ઉપયોગ થતા મંત્રોને યજુસ્ કહે છે. આવા મંત્રોનો સંગ્રહ તે યજુર્વેદ છે. આ વેદમાં તે વખતના સમાજનું તથા ધાર્મિક ભાવનાનું વર્ણન છે. અથર્વવેદમાં વ્યાવહારિક વિષયો વિશેષતઃ વણાયા છે. કેટલાક આને વેદ કહેતા નથી. માટે 'વેદત્રયી' એમ કહેવાય છે; પણ પુરાણો તથા મુંડકોપનિષદ્માં આનો વેદ તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. દરેક વેદનું નામ તેના વિષયના આધારે છે. જ્યારે આ વેદ તેના મંત્રદષ્ટા ઋષિના નામે ઓળખાય છે. અથર્વા અને અંગીરા નામના ઋષિઓએ આ વેદના મોટા ભાગના મંત્રોનું દર્શન કર્યું હતું. તેથી અથર્વવેદ કહેવાય છે. મનુષ્યને સુખ, શાંતિ, રક્ષણનો ઉપાય, મારણ, વશીકરણ વિદ્યા, આયુર્વેદ તથા વૈજ્ઞાનિક તથ્યો પણ આ વેદમાંથી મળે છે. વળી, "શતાનંદમુનિએ અર્થદીપિકા ટીકામાં 'વેદ' શબ્દથી અંગ સાથેના વેદ જાણવા એમ કહ્યું છે."[3] વેદના છ અંગો છે : (૧) છંદ – જેમાં અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદ છે. છંદને વેદના પગ કહેવામાં આવે છે. (૨) કલ્પ– વેદના મંત્રોનો ઉપયોગ તથા વ્યવસ્થાને જણાવતું શાસ્ત્ર કલ્પ છે. તે વેદનો હાથ કહેવાય છે. (૩) જ્યોતિષ– ગ્રહવિજ્ઞાન–ખગોળવિજ્ઞાન તે જ્યોતિષશાસ્ત્ર. જે વેદની આંખ કહેવાય છે. (૪) નિરુક્ત– શબ્દની વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન આપતો ગ્રંથ છે. જે વેદના કાન છે. (૫) શિક્ષા– વેદના ગાનને શીખવતું શાસ્ત્ર છે, જે વેદનું નાક છે. (૬) વ્યાકરણ– ભાષાને સુદઢ, વ્યવસ્થિત કરતું શાસ્ત્ર તે વ્યાકરણ છે. જે વેદનું મુખ છે. આમ, વેદ સાથે વેદાંગને પણ જાણવું અર્થાત્ આગળ શિક્ષાપત્રી શ્લોક નં. ૯૬ની આજ્ઞા પ્રમાણે તેનો અભ્યાસ પણ કરવો.

વેદોના મંત્રોના અર્થને સુસ્પષ્ટ કરવા તથા તેમાં જણાતા વિરોધાભાસમાં એક વાક્યતા લાવવા વ્યાસમુનિએ જે સૂત્રોની રચના કરી તેને વ્યાસ સૂત્રો કહે છે. એ ગ્રંથને બ્રહ્મસૂત્ર પણ કહે છે.

c5ZF GJ EJITc[4] v જૂના હોવા છતાં નવા લાગે તે પુરાણ, અઢારપુરાણ મુખ્ય છે. આ અઢારપુરાણમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણને ભાગવત પુરાણ વિશેષ પ્રિય છે. કારણ કે વ્યાસજીએ વેદના વિભાગ કર્યા, બ્રહ્મસૂત્ર રચ્યું, મહાભારત જેવો ઈતિહાસ ગ્રંથ રચ્યો છતાં પણ તેમને શાંતિ ન થઈ. નારદજીના કહેવાથી વાસુદેવ ભગવાનના પ્રગટ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો યથાર્થ મહિમા ભાગવત ગ્રંથમાં લખવાથી વ્યાસજીને શાંતિ થઈ. વ્યાસજીની શ્રેષ્ઠ કૃતિ ભાગવત પુરાણ છે. જે આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક તથા સાહિત્યિક સર્વ રીતે ઉત્તમ છે. ૧૮૦૦૦ શ્લોકોનો, ૧૨ સ્કંધમાં રચાયેલ આ ગ્રંથની સ્મૃતિ ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં ઘણીવાર કરી છે.

કૌરવો અને પાંડવોની મુખ્ય કથા વર્ણવતું શાસ્ત્ર તે મહાભારત. મહાભારત ઈતિહાસ ગ્રંથ છે. અઢારપર્વમાં એક લાખ જેટલા શ્લોક દ્વારા વ્યાસજીએ ઘણાં વિષયો આવરી લીધા છે. તેથી ભારતીય

સંસ્કૃતિનો વિ✓કોષ કહેવાય છે, clgG EFZT TgG EFZTc v જે મહાભારતમાં નથી તે ભારતમાં નથી. આ ઉક્તિસાર્થક થાય છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમાંથી ત્રણ ગ્રંથો પસંદ કર્યા છે. (૧) વિષ્ણુ–સહસ્રનામ– મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં વિષ્ણુસહસ્રનામ ગુંથાયેલ છે. યુધિષ્ઠિર બાણશય્યા પર સૂતેલા ભીષ્મપિતાને પ્રશ્ન પૂછે છે, 'ક્યાં એક નામથી સંસારના બંધનથી છૂટાય ?' ભીષ્મપિતા તેને ભગવાનના હજાર નામો જણાવે છે અને કહે છે કે આ બધા નામોથી સંસારના બંધનથી છૂટાય છે. કારણ કે આ બધા નામ અનાદિ ભગવાન વિષ્ણુના છે. ભગવાનના જે કંઈ ગુણો ઋષિઓએ વર્ણવેલા છે. તે સઘળાં આમાં આવી જાય છે. વળી વિષ્ણુસહસ્રનામનો મહિમા દરેક સંપ્રદાયમાં ખૂબ જ છે, કારણ કે ભગવાનના મહિમાની સઘળી વાતો આપીને ભારતીયતાની વિશાળ ભાવનાનું દર્શન અહીં થાય છે. (૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા– ભીષ્મપર્વના ૨૫માં અધ્યાયથી ભગવદ્ગીતાની શરૂઆત થાય છે. ૧૮ અધ્યાયમાં ૭૦૦ શ્લોક દ્વારા કૃષ્ણ અર્જુનનો સંવાદ મુખ્યત્વે આપેલ છે. હતાશ અર્જુનને ઉત્સાહ આપવા કહેવાયેલી ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કર્મ કરવાની યૌગિક દષ્ટિ આપી છે. આત્મા પરમાત્માનું જ્ઞાન, દેહનું નાશવંતપણું, સ્થિતપ્રજ્ઞ પુઢષનાં લક્ષણ, ભગવાનની વિભૂતિ, ભગવાનનો મહિમા વગેરે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન યથાર્થ રીતે ગીતામાં નિરૂપાયુ છે. ભારતમાં તથા વિદેશમાં અનેકને માટે ગીતા પથદર્શક થઈ છે. (૩) વિદુરનીતિ– ઉદ્યોગપર્વનાં ૩૩ અધ્યાયથી ૪૦ અધ્યાય સુધી આઠ અધ્યાયોમાં વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્રને આપેલ જ્ઞાન તે વિદુરનીતિ. પાંડવો સાથે આદરેલા યુદ્ધમાં પાંડવો સ્વેચ્છાથી ખસી જાય તેવું ઈચ્છતા ધૃતરાષ્ટ્રને સંદેશો મળે છે કે પાંડવો લડવા ઉત્સુક છે. તેથી તે ભારે બેચેન થઈ જાય છે. નાનાભાઈ વિદુરને બોલાવે છે અને સુખ થાય તેવી વાતો કરવાનું જણાવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર મોહનિદ્રામાં સૂતેલો છે. તેને જગાડવાનું કામ વિદુર કરે છે. વિદુરનીતિમાં વિશેષતઃ વ્યાવહારિક વાતો જ થઈ છે.

સ્કંદપુરાણના વિષ્ણુખંડમાં ૩૨ અધ્યાયમાં વાસુદેવ માહાત્મ્ય છે. સાવર્ણિ અને કાર્તિકના સંવાદે કરીને વાસુદેવની ઉપાસના કરવાનું સૂચન છે. નરનારાયણ વગેરે અવતારો અનાદિ ભગવાનની ઉપાસના કરે છે. અહિંસક યજ્ઞ જ વેદમાં કહ્યા છે, કળિયુગમાં ભગવાન ધર્મ–ભક્તિના ઘરે અવતાર લેશે, એકાંતિક ધર્મનું નિરૂપણ તથા શિક્ષાપત્રી જેવી નિયમાવલિ વાસુદેવ માહાત્મ્યમાં વણાયેલી છે.

c:DIT .IT :DITc v જેનાથી સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિ. ધર્મનું સ્મરણ કરાવતા ઋષિઓએ જે નિયમાવલિને સંકલિત કરીને આપી તે સ્મૃતિગ્રંથ. યાજ્ઞવલ્કયઋષિએ રચેલ સ્મૃતિમાં ત્રણ ભાગ છે : (૧) આચાર– વ્યક્તિએ પોતાને પાળવાના નિયમો, (૨) વ્યવહાર– અન્ય વ્યક્તિ સાથેના સંબંધમાં પાળવાના નિયમો– જેવા કે દેવું કરવું, પૈસા આપવા વગેરે. (૩) પ્રાયશ્ચિત– નિયમ પાળવામાં ફેર પડે તો તે અંગેના પાળવાના નિયમો.

આમ, આ આઠ સત્શાસ્ત્રોમાં તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન નિરૂપાયેલું છે. તેથી જ ભગવાન સ્વામિ–નારાયણે આ શાસ્ત્રોને ઈષ્ટ અને માન્ય ગણેલાં છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ આ શાસ્ત્રોને ભણવા અને સાંભળવાની આજ્ઞા આપે છે.

૯ : ૩ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન–અધ્યાપન

"પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા એવા અમારા સર્વે શિષ્યોએ એ આઠ સત્શાસ્ત્ર સાંભળવાં અને જે બ્રાહ્મણ હોય તેમણે તો એ ભણવાં તથા ભણાવવાં તેમજ તેની કથા કહેવી."[૫]

જે સત્શાસ્ત્રોને પ્રિય અને માન્ય ગણ્યાં છે, તે તેમાં રહેલું રહસ્ય જાણવા માટે ગણેલા છે. તે રહસ્ય કયું ? તો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્ય સહિત ભગવાનની ભક્તિ તથા પ્રગટ ભગવાનના લીલા ચરિત્રોને ઉપાસના સંબંધી જ્ઞાન. જેને જીવનમાં ઉતારવાથી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થાય એવા જ્ઞાનનું નિરૂપણ એ આઠ સત્શાસ્ત્રમાં કરેલું છે. તેથી જેને પોતાનું કલ્યાણ કરવું હોય તો એ આઠ સત્શાસ્ત્ર સાંભળવા એમ કહ્યું છે. વળી વેદ ભણવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણનો હોવાથી તેમણે એ શાસ્ત્રો ભણવા, ભણાવવા અને કથા કરવી એમ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ આઠ સત્શાસ્ત્રોના પ્રતિપાદન પાછળનો હેતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં કહે છે,– "ધર્મમાં રહેવું તથા ભગવાનના સ્વરૂપની ઉપાસના કરવી તથા ભગવાનના અવતાર ચરિત્રનું શ્રવણ–કીર્તન કરવું તથા ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરવું......એ ચાર વાતની દૃઢતા થાય તેને અર્થે અમે શ્રીમદ્ ભાગવત આદિક આઠ ગ્રંથનું અતિશય પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે એ ગ્રંથને સાંભળવાને ભણવાને એ ચાર વાનાંની જ વાર્તા કરવી."[૬] વળી તેઓ આગળ જણાવે છે કે– "સંપ્રદાયની પુષ્ટિ પોતાના ઈષ્ટદેવના ચરિત્રના ગ્રંથથી જ થાય છે પણ બીજા અન્ય ગ્રંથથી થતી નથી."[૭] આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિની મિતાક્ષરા નામની ટીકાનો આધાર લેવા જણાવે છે.

૯ : ૪ ધર્મશાસ્ત્ર

"તે આઠ શાસ્ત્રોમાં પણ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિતના નિર્ણય માટે તો મિતાક્ષરા ટીકાએ યુક્ત એવી યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની સ્મૃતિનો આધાર લેવો."[૮]

માનવીના જીવનમાં ત્રણ પાસાં છે : આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત. આચાર એટલે માણસનું અંગત જીવન વિશુદ્ધ રાખવા માટેના નીતિ–નિયમો, વ્યવહાર એટલે સમાજ સાથેનો સંબંધ વિશુદ્ધ રાખવાના નીતિ–નિયમો, જેવા કે લેણ–દેણ વગેરે અને ધર્મવિરુદ્ધનું આચરણ થઈ જાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત કેવું અને કેટલું કરવું ? તેના નિર્ણય માટે ઋષિમુનિઓએ સ્મૃતિઓ આપેલી છે. પરંતુ તે બધી દેશ–

કાળાદિકના ભેદે સર્વત્ર એક સરખી લાગુ પડતી નથી. પરંતુ કળિયુગના દેશકાળને વિશેષ અનુરૂપ યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની સ્મૃતિ છે. તેથી ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેને પ્રમાણભૂત ગણેલી છે. વળી તેની ઉપર લખાયેલ ટીકાઓમાં પણ 'મિતાક્ષરા' નામની ટીકા જે વિજ્ઞાને✓ર પંડિતે કરેલી છે તેને જ માન્ય ગણી છે. આગળ ભાગવત પુરાણના બે સ્કંધની વિશેષતા જણાવે છે.

૯ : ૫ ભક્તિ–યોગશાસ્ત્ર

"એ (આઠ સત્શાસ્ત્રો)માં પણ શ્રીમદ્ ભાગવતનો દશમો અને પાંચમો એ બે સ્કન્ધ તો શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય જાણવાની દષ્ટિએ સર્વથી અધિક છે એમ જાણવું."[૯]

પંચમ સ્કંધમાં મુખ્યત્વે ઋષભદેવ ભગવાન તથા ભરતજીનું આખ્યાન છે. ઋષભદેવ ભગવાને પોતાના ૧૦૦ પુત્રોને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. તેમાંથી ૯૦ કર્મકાંડી ઋષિ થયા, ૯ યોગે✓ર થયા, ભરતજી રાજા થયા. ઋષભદેવ ભગવાન ગૃહ ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહીપણે દેહની સંભાળ પણ ન રાખીને વિચર્યા. યોગી હોવા છતાં સિદ્ધિઓને ન ગ્રહણ કરી. વડવાનળમાં બળીને દેહનો ત્યાગ કર્યો. તેમના પુત્ર ભરતજીને વૈરાગ્ય થયો. પુલહાશ્રમમાં તપ કરતા મૃગલીના બચ્ચામાં હેત થતાં બીજો અવતાર મૃગનો આવ્યો. ત્રીજા અવતારે બ્રાહ્મણના પુત્ર થયા. માયાના બંધનનો ખ્યાલ આવતાં ગાંડાની જેમ વર્ત્યા તેથી જડભરત કહેવાયા. તેમણે રહુગણ રાજાને ઉપદેશ આપ્યો. અધ્યાય ૧ થી ૧૫ સુધીમાં આ આખ્યાનો છે. ૧૬ થી ૨૬ સુધી બ્રહ્માંડ તથા ગ્રહ તારાદિકની વિગતો છે. દશમસ્કંધ તે સંપૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના લીલાચરિત્રનો છે. ભક્તિની દઢતા માટે જે માહાત્મ્ય સમજવાનું છે, તે અનેક લીલા ચરિત્રો દ્વારા દશમસ્કંધમાં જણાવેલું છે. આ બંને સ્કંધને ભગવાન સ્વામિનારાયણે વિશેષ કહ્યા છે. તેનું રહસ્ય તેઓ વચનામૃતમાં જણાવે છે કે– "પંચમસ્કંધમાં ભગવાન ખંડ ખંડ પ્રત્યે રહ્યા છે તે જણાવે છે. તથા ભગવાનની મર્યાદાને લોપે તો ગમે તેવો હોય પણ સિદ્ધિમાંથી પડે. જ્યારે દશમસ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો મહિમા જણાવતા કહે છે કે ભગવાનના જે દિવ્ય સ્વરૂપની વાત શાસ્ત્રમાં છે તે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં સમજ્યો."[૧૦] આમ, આ પ્રમાણે આ બંને સ્કંધનું વિશેષ રહસ્ય બતાવેલું છે.

"વળી દશમો અને પાંચમો સ્કંધ તથા યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની સ્મૃતિ એ ત્રણ તો અનુક્રમે અમારા માનેલાં ભક્તિશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર છે એમ જાણવું.[૧૧]

શ્રીમદ્ ભાગવતનાં દશમા સ્કંધમાં ભક્તિભાવનું ઉત્કૃષ્ટરૂપે પ્રતિપાદન થયેલું છે. ગોપીઓ–ઉદ્ધવ અને પાંડવો આદિક પરમ પ્રેમથી ભજનારાં ભક્તોના એમાં ચરિત્રો વર્ણવેલાં છે; અને એ દ્વારા ભક્તોના અતિ ઊંચા આદર્શો તેમાં મૂકેલા છે. ભગવાનને વિશે માહાત્મ્ય અને જ્ઞાને સહિત અતિશય પ્રેમ એ

ભક્તિનું લક્ષણ છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી દશમ સ્કંધ ભરેલો છે માટે તેને 'ભક્તિશાસ્ત્ર' કહે છે. પંચમ સ્કંધમાં ભગવાનના જુદા જુદા અવતારોની ઉપાસનાનું વર્ણન આવે છે, માટે તેને 'યોગશાસ્ત્ર' કહે છે. યોગનું મુખ્ય લક્ષણ આવૃત્તિનો નિરોધ છે. ચિત્તવૃતિનો નિરોધ બે પ્રકારે થઈ શકે. ઈન્દ્રિયોને એમના વિષયોમાંથી બળાત્કારે પાછી વાળીને, એમનું દમન કરીને, એમને અંતર્મુખ કરીને પણ એ થઈ શકે. આ પ્રકારને હઠયોગ કહે છે. બીજો માર્ગ ભગવાનની ભક્તિ દ્વારા, એમનું ધ્યાન, સ્મરણ, ભજન, કીર્તન વડે ઈન્દ્રિયોને ભગવાન પ્રત્યે વાળીને થઈ શકે. આ પ્રકારને રાજયોગ કહે છે. હઠયોગનો માર્ગ કઠણ અને કષ્ટદાયક છે. રાજયોગનો માર્ગ સુગમ અને સુખદાયક છે અને છેવટે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિને ધર્મશાસ્ત્ર ગણ્યું છે. કેમ કે એમાં માનવ જીવનને ધર્મનાં માર્ગે વાળવા માટેનાં નીતિ—નિયમો આપેલા છે. આમ, યોગ અને ભક્તિ સાથે ધર્મ પણ રાખવો તેમ સૂચવ્યું છે. આગળ અધ્યાત્મ—શાસ્ત્ર વિશે જણાવે છે.

૯ : ૬ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર

"શ્રી રામાનુજાચાર્યે લખેલું વ્યાસસૂત્રોનું તથા શ્રી ભગવદ્‌ગીતાનું ભાષ્ય એ અમારું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે એમ જાણવું."[૧૨]

આત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાન જેમાંથી મળે તે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહેવાય. શારીરક એ બ્રહ્મસૂત્રનું બીજું નામ છે. રામાનુજાચાર્યે બે ગ્રંથો પર ભાષ્ય રચ્યાં છે. (૧) બ્રહ્મસૂત્ર પર અને (૨) ગીતા પર. બ્રહ્મસૂત્રોને સમજાવવા માટે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમધ્વાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્ય વગેરે મહાન આચાર્યોએ ભાષ્યો લખ્યાં છે. શ્રી રામાનુજાચાર્યે પણ 'શ્રીભાષ્ય' નામનું ભાષ્ય લખ્યું છે એ સર્વોત્તમ મનાય છે. એમાં એમણે વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. રામાનુજાચાર્યે શ્રીભાષ્યમાં એક જ પરમાત્માને સદા સાકાર છતાં જડ—ચેતન તત્ત્વોમાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપે નિયામક અને સ્વતંત્ર રહેલા વર્ણવ્યા છે માટે તેને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે માન્ય ગણ્યું છે. એ જ રીતે ગીતા પર શ્રીરામાનુજાચાર્યે વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતને અનુસરીને ભાષ્ય કરેલું છે. માટે તેને પણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર તરીકે જાણવું.

આમ, આ આઠ સત્શાસ્ત્રોમાં ધર્મ, ભગવાનના સ્વરૂપની ઉપાસના, ભગવાનના અવતાર ચરિત્રનું શ્રવણ—કીર્તન અને ભગવાનનું નામ સ્મરણ એને પ્રધાનપણે જાણવા એવો ભગવાન સ્વામિનારાયણનો અભિપ્રાય છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૯ :

શિક્ષાપત્રી માન્ય સત્શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) JNFü jIF; ;+FI6 zLDáFUJTFIEWD P

5ZF6 EFZT T zLIJQ6IIGFD;C;|SD ×

TYF zL EUJNULTF GLIT ü IJNZIINTF P

zLJF;NJDFCFtdI :SFgNJQ6JB^0UD ×

WDXF:+FgTUTF R IF7J<ÉIkQFo :DITo P

/TFgIQ8 DDQ8FIG ;rKF:+FI6 EJIgTIC ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૯૩ થી ૯૫

(૨) શ્રીમદ્ ભાગવત્ ગીતા : ૧૦/૨૨

(૩) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા' ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૩૬૧

(૪) આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય, "પુરાણ–વિમર્શ", ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી તૃતીય આવૃત્તિ : ૧૯૮૭, પૃ. ૩

(૫) :JICTrKIEZTFIG DIrKQIo ;S,ZI5 P

zIITjIFgIY 5F9IFIG SYGLIFIG R IäHo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૯૬

(૬) વચનામૃત : ગ. મ. ૩૫

(૭) એજન, ગ. મ. ૫૮

(૮) T+FRFZjIJìITIGQSTFGF R IG6I P

UFæII IDTF1FZII5TF IF7J<ÉI:I T :DITo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૯૭

(૯) zLDáFUJT:IQF :SgWF NXD5£RDII P

;JFIWSTIF 7III SQ6DFCFtdIAâI ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૯૮

(૧૦) વચનામૃત : ગ. મ. ૩૯

(૧૧) NXDo 5£RDo :SgWII IF7J<SI:I R :DITo P

EIÉTXF:+ IIIUXF:+ WDXF:+ ÊD6 D ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૯૯

(૧૨) XFZLZSF6F EUJNULTFIF ü FJUdITFD P

ZFDFGHFRFIST EFQIDFwIFltDS DD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૦

: પ્રકરણ–૧૦ :

સમન્વયતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૦ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૧૦ : ૨ સર્વધર્મ સમાદર

૧૦ : ૩ પરધર્મ સહિષ્ણુતા

૧૦ : ૪ ઉદારતા

: પ્રકરણ-૧૦ :

સમન્વયતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૦ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

પરધર્મસહિષ્ણુતા અને સર્વધર્મનો સમન્વય સાધવાની વિવેક દષ્ટિ–શિક્ષાપત્રીમાં ખાસ જોવા મળે છે. પરધર્મસહિષ્ણુતા એટલે બીજાના ધર્મને સહી લેવો તે. બીજાના ધર્મને સહી લેવામાં કેટલીક વખત સ્વાર્થ, ભય, લાલચ કે નિર્બળતા પણ કારણ ભૂત હોય છે; કેટલીક વખત સસ્તી લોકપ્રિયતા મેળવવાનો અથવા એ રીતે લોકોને આકર્ષવાનો પણ હેતુ હોય છે. પણ પોતાનો ધર્મ કોઈ પણ જાતની ઉણપ સિવાયનો અને પરિપૂર્ણ હોય છતાં બીજાના ધર્મને સહી લેવામાં આવે એમાં જ પરધર્મસહિષ્ણુતાની ખરી કસોટી રહેલી છે. શિક્ષાપત્રીમાં આપેલા પરધર્મસહિષ્ણુતાના આદેશો આ કસોટીમાંથી પાર ઉતારે તેવા છે. જો એમ કહીએ કે એ પ્રકારના આદેશો જગતના કોઈપણ ધર્મ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં જોવા મળતા નથી. તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ કરી લેખાશે. આ આદેશો, જગતના ધર્મોને ભવ્ય આદર્શ દાખવે છે અને તેથી આત્મોન્નતિના માર્ગે ચાલી રહેલા માણસે તેને યર્થાથ રીતે સમજી વિચારીને, જીવનમાં આચરવા જેવા છે. શરૂઆતમાં સર્વધર્મસમાદરની ભાવના વ્યક્ત કરતા કહે છે.

૧૦ : ૨ સર્વધર્મ સમાદર

"માર્ગે ચાલતા શિવાલય વગેરે દેવમંદિરો આવે તે જોઈને તે દેવોને પ્રણામ કરવા અને આદરપૂર્વક તેમના દર્શન કરવાં."[૧]

અહીં આદરપૂર્વક દર્શન કરવા કહ્યું છે. કારણ કે આ દેવોને બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય માટે ભગવાને જ નિયુક્ત કર્યા છે. તેમજ તેમાં ભગવાનનો અનુપ્રવેશ છે એવી ભાવનાથી આદર રાખીને નમસ્કાર કરવો. તેમનામાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવા, પ્રેરણા લેવી પરંતુ આદરથી નમન પણ કરવું જોઈએ, અહીં શિવાલયનો ઉલ્લેખ શા માટે કર્યો છે ? તો દરેક નાના ગામમાં પણ શિવાલય તો હોય જ. તેથી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી "ભગવાન સ્વામિનારાયણ નાની ઉંમરે શિવાલયમાં જતો."[૨] તેમજ વનવિચરણમાં બધા દેવોના સ્થાનમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ ગયા હતાં, આમ ભગવાન સ્વામિનારાયણને સર્વ દેવો પ્રત્યે આદર હતો, તેવો જ આદર તેમના અનુગામી સંત એવા પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજમાં પણ જોવા મળે છે. "તેમણે કેશોદમાં અક્ષયનાથના મંદિરમાં શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તાજપુરમાં પણ શિવલિંગની સ્થાપના પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજના કરકમળો વડે થઈ હતી. તેમજ પરનાળા ગામમાં

ચતુર્ભૂજ નારાયણની તથા ચચાણા અને ભાદરામાં શ્રીરામચંદ્ર ભગવાનની મૂર્તિ પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજના હસ્તે પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે."[૩] આમ, આ પ્રકારે ભગવાન સ્વામિનારાયણમાં અને તેમના અનુગામી સંતમાં પણ સર્વધર્મ સમાદર જોવા મળે છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ આજ ભાવનાને વિકસાવતા કહે છે.

"અમારા આશ્રિતોએ વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, પાર્વતી અને સૂર્યનારાયણ એટલા પાંચ દેવોને પૂજ્યપણે કરીને માનવાં."[૪]

ભારતના સર્વધર્મો અને સંપ્રદાયોનાં મૂળ વેદોમાં છે. આપણા ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનું મૂળ પણ વેદોમાંથી જ નીકળ્યુ છે. વેદોમાં મુખ્યત્વે પાંચ દેવોની ઉપાસના કહેલી છે. એ પાંચ દેવો ઉપર શ્લોકમાં જણાવ્યા છે તે છે. એને દેવપંચાયતન કહે છે. સનાતનધર્મી સૌ હિન્દુને આ પાંચદેવ માન્ય છે. તેમાં વિષ્ણુ જેમને પદ્મનાભ અથવા નારાયણ કહે છે તે શ્રી પુરુષોત્તમના આદ્ય અવતાર હોવાથી પૂજ્ય છે. વિષ્ણુ તો સર્વ વૈષ્ણવોના રાજા તથા વૈષ્ણવધર્મના પ્રવર્તક હોવાથી પૂજ્ય છે. શિવને ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં યાદ કરતા કહે છે,– "શિવજી તો ત્યાગી છે ને યોગી છે ને ભગવાનના મોટા ભક્ત છે માટે શિવને માનીએ છીએ..."[૫] તથા "શિવ, બ્રહ્મા જેવા કોઈ સમર્થ કહેવાય નહિ, એ તો નારદ જેવાના પણ ગુરુ છે અને એ જેવા બ્રહ્મસ્વરૂપે વર્તે છે તેવું તો બીજાને વર્તવું કઠણ છે."[૬] વળી શિવજીએ ભગવાન સ્વામિનારાયણને વન વિચરણ વખતે દક્ષિણના વનમાં 'સાથવો ને લવણ' જમાડ્યા હતા. ગણપતિ તો મંગલમૂર્તિ–વિઘ્નના નાશ કરનારા છે. સર્વે દેવોમાં પ્રથમ પૂજ્ય તરીકે સ્થાપેલા હોવાથી પૂજ્ય છે. પાર્વતી ભગવાનના ભક્ત છે, તથા "કોટિ જન્મલગ રગડ હમારી, વરું શંભુ કે રહું કુમારી."[૭] એવા પ્રતિવ્રતા–પણામાં અડગ એવા શંકરના અર્ધાંગના હોવાથી પૂજ્ય છે. સૂર્યનારાયણ તો દ્વિજાતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર ગાયત્રી મંત્રના અધિષ્ઠાતા હોવાથી પૂજ્ય છે.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ પાંચ દેવતાને પૂજ્યપણે માન્યા છે અને લગભગ દરેક મંદિરમાં તેમની મૂર્તિઓ પણ પધરાવી છે. વિષ્ણુના જુદા જુદા સ્વરૂપ જેવા કે નરનારાયણ દેવ–અમદાવાદ મંદિરમાં,[૮] લક્ષ્મીનારાયણદેવ–વડતાલ મંદિરમાં,[૯] ગોપીનાથદેવ–ગઢડા મંદિરમાં[૧૦] એમ બધા જ મંદિરોમાં પધરાવ્યા છે. શંકર પાર્વતીની મૂર્તિ જૂનાગઢમાં ત્રીજા ખંડમાં પધરાવી છે. સૂર્યનારાયણ દેવને ગઢડા મંદિરમાં પહેલા ખંડમાં પધરાવ્યા છે અને ગણપતિને દરેક મંદિરની શરૂઆતમાં આગલા દેરામાં પધરાવ્યા છે.

આ ઉપરાંત જન્માષ્ટમી, મહાશિવરાત્રી,[૧૧] ગણેશ ચતુર્થી, હનુમાન જયંતી[૧૨] વગેરે દિવસોએ જે

તે દેવની જન્મ જયંતિ નિમિત્તે વ્રત કરવું, અને તે દેવનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરવું[13] અને પ્રેમથી તેમના જન્મેત્સવો ઉજવવા.[14] તથા દ્વારકાદિ તીર્થોની યાત્રા સૌ કોઈએ યથાશક્તિ યથાવિધિ કરવી.[15] આ સર્વે શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞામાં સર્વધર્મસમાદર જોવા મળે છે. આગળ પરધર્મસહિષ્ણુતા બતાવે છે.

૧૦ : ૩ પરધર્મ સહિષ્ણુતા

"દેવો, તીર્થો અને બ્રાહ્મણોની તથા સાધ્વી સ્ત્રીઓની તથા સત્પુઢષોની તથા વેદોની નિંદા ક્યારેય કરવી નહિ ને સાંભળવી પણ નહિ."[16]

આ બધા ભગવાનના સંબંધને પામેલાં છે, પવિત્ર છે. સમાજને આદર્શ પૂરો પાડનારાં છે. સંસ્કૃતિના રક્ષક છે માટે તેમની કોઈ પણ પ્રકારે નિંદા ન કરવી. માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે,– "હે પ્રિય પુત્ર ! દેવ, વેદ, દ્વિજ, સાધુ, તીર્થ, મહાન સત્પુઢષ, ગુઢ, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ અને યજ્ઞ કરનારા તથા તપસ્વી એમની નિંદા હાસ્ય–વિનોદમાં પણ ન કરવી; તેમજ કોઈ અવિનયવાળા પુઢષો એમની નિંદા કરતા હોય તો તે નિંદા ક્યારેય સાંભળવી પણ નહિ."[17] તેમજ સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે,– "વેદ, બ્રાહ્મણ, દેવો, રાજા, સાધુ, તપસ્વીઓ તથા પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની નિંદા ક્યારેય ન કરવી."[18] આમ, આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં દેવ, તીર્થ, બ્રાહ્મણ, વેદ વગેરેની નિંદાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ શા માટે નિષેધ કરેલો છે ? તો તેનું કારણ પણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે,– "કુબુદ્ધિવાળા તથા વર્ણશંકર એવા જે મનુષ્યો, તીર્થોની તથા દેવપ્રતિમાની નિંદા કરે છે તેમના વંશનો નિશ્ચય ઉચ્છેદ થાય છે."[19] વળી "જેઓ ગુઢની તથા વેદની નિંદા કરે, તથા મિત્રનો વધ કરે તેને બ્રહ્મહત્યા સરખું પાપ લાગે છે."[20] આ પ્રમાણે નિંદા કરવામાં આવા દોષ રહેલા છે. પરંતુ સાંભળવામાં શું દોષ રહેલો છે ? તો 'કુમારસંભવ' મહાકાવ્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે,– "મોટાની નિંદા કરનારો જ દોષિત નથી પણ જે સાંભળે છે તે પણ પાપનો ભાગીદાર થાય છે."[21] આમ, કોઈની પણ નિંદા કરવી તે સારું નથી. વળી સત્સંગીઓ આવા પાપના ભાગીદાર ન થાય, તેનું સતત જાણપણું રાખવા માટે નિત્ય સંધ્યા આરતી પછી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. તેમાં "નિન્દત નહીં કોઈ દેવકું"[22] તેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે.

"વિષ્ણુ અને શિવ એ બે એક જ છે એમ જાણવું કારણ કે બ્રહ્મસ્વરૂપે એ એક જ છે એમ વેદોમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે."[23]

શિક્ષાપત્રીના આ શ્લોકમાં શૈવ અને વૈષ્ણવની એકતાનું પ્રતિપાદન જોવા મળે છે. વિષ્ણુ અને શંકરને એકાત્મભાવ છે, કારણ કે વિરાટ નારાયણના લલાટમાંથી શંકર થયા, હૃદયમાંથી વિષ્ણુ અને નાભિમાંથી બ્રહ્મા થયા છે. સૌનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ છે. વળી ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે,–" સર્વભૂત–

પ્રાણીમાત્રના આત્મા એવા એ ત્રણેના એકપણામાં જે ભેદ નથી જોતો તે શાંતિ પામે છે."[૨૪] આમ, વિષ્ણુ અને શિવ તો એક જ છે. પરંતુ વૈષ્ણવો અને શૈવો વચ્ચે બહુ વિરોધ હતો. વૈષ્ણવો તો 'શિવ' શબ્દ બોલતા પણ અચકાતા. જેમકે કપડુ સિવવાના બદલે કપડું સાધી આપ તેમ બોલતા. ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ વિરોધની દીવાલ તોડીને વિષ્ણુ અને શિવની બંનેની મૂર્તિ જૂનાગઢ મંદિરમાં પધરાવી. આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે વૈષ્ણવો અને શૈવો વચ્ચેના પરસ્પરના વિરોધને દૂર કર્યો, તેમાં જ તેમની પરધર્મસહિષ્ણુતા અને સર્વધર્મસમાદારની ભાવના રહેલી છે.

૧૦ : ૪ ઉદારતા

વળી ત્રિપુંડ અને રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવાનો રિવાજ, જેના કૂળમાં પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો હોય એવા મુમુક્ષુને આશ્રિત થયા પછી પણ તે ધારણ કરવાની છૂટ[૨૫] તથા શુદ્ધાદ્વૈત મત પ્રવર્તક શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યને સર્વ વૈષ્ણવોમાં રાજા તરીકે ઓળખવાની અને તેમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ કહેલી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવા રીતનું ગ્રહણ કરવાની ઉદારતા[૨૬] શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેમને સાક્ષાત્ દર્શન દઈને સમજાવેલા મંત્રો તથા જ્ઞાનોપદેશનો જ પ્રચાર કરી તેમણે 'તત્ત્વતઃ' નવીન નિર્ભય સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.'[૨૭] છતા શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યે વ્યાસસૂત્ર અને ગીતા ઉપર કરેલા ભાષ્યનો ઈષ્ટ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર કરવાની ઉદાર દૃષ્ટિ[૨૮] એક માત્ર શિક્ષાપત્રી જેવા મહાગ્રંથમાં જ જોવા મળે છે.

આમ, કોઈ સંપ્રદાય કે કોઈ શાસ્ત્રમાં ન દાખવી હોય એવી સર્વધર્મસમાદાર, પરધર્મસહિષ્ણુતા અને ઉદારતાનો સમન્વય અદ્વિતીય આચારગ્રંથ એવી શિક્ષાપત્રીમાં જોવા મળે છે.

: પ્રકરણ–૧૦ :

સમન્વયતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૧૦ :

સમન્વયતાના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) NQ8JF lXJF, lFNLlG NJFUFZFl6 JtDlG P
5|6dl TFlG TÛJNXG SFlDFNZFT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૩

(૨) વચનામૃત : ગ. અં. ૧૪

(૩) પાક્ષિક સામયિક, 'શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગપત્રિકા'

૧. વર્ષ–૨૯, અંક–૮, તા. : ૧૫/૪/૮૫, પૃ. ૩

૨. વર્ષ–૩૧, અંક–૧૪, તા. : ૧૩/૭/૮૭, પૃ. ૧

૩. વર્ષ–૩૩, અંક–૧૨, તા. : ૧૨/૬/૮૯, પૃ. ૨

૪. વર્ષ–૩૪, અંક–૧, તા. : ૧/૧/૯૦, પૃ. ૩

(૪) lJQ6o lXJM U65lTo 5FJTL R lNJFSZo P
/TFo 5¾lTlF DFglF NJTFo 5£R DFDSo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૮૪

(૫) વચનામૃત : લો. ૧

(૬) એજન, ગ. મ. ૫૧

(૭) એજન, લો. ૧૧

(૮) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., "ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ", ભાગ–૪, પૃ. ૩૮૫–૩૮૬

(૯) એજન, ભાગ–૫, પૃ. ૧૬–૧૭

(૧૦) એજન, ભાગ–૫, પૃ. ૩૩૬

(૧૧) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૭૯

(૧૨) એજન, શ્લોક–૧૨૭

(૧૩) એજન, શ્લોક–૧૪૯

(૧૪) એજન, શ્લોક–૧૫૬

(૧૫) એજન, શ્લોક–૮૩

(૧૬) NJTFTLYlJ5F6F ;FwJLGF R ;TFDl5 P
JNFGF R G STjlF lGgNF zjlF G R ÉJlRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૧

(૧૭) @@@@P NJJNIäHFITGF ;FWTLYDCFtDGFD ×
UZIIo 5ITJTFGF R TYF II£RT5I:JGFD P
5IZJFN G SJLT 5IZCF;èI5 5+S ×
SJTFDIJGLTFGF G zIITjIo SYRG P@@@@×

– માર્કંડેયપુરાણ : અ. ૩૪/૮૩ થી ૮૫

(૧૮) zITENJNJFGF G5;FWT5I:JGFD P
5ITJTFGF GFZL6F IGgNF SIFþ SICIRT ×

– સ્કંદપુરાણ : કાશીખંડ–૩૮/૯૧

(૧૯) TLYFIG NJ5ITDF IGgNII SAâIo P
TQFF T HFZHFTFGF JXIIrKNII EJN WJD ×

– વાસુદેવ માહાત્મ્ય : ૨૦/૪૯

(૨૦) U~6FDwIFIW1F5II JNIGgNF ;ìäWo P
AïCtIF;D 7IDWLT:I R GFXGD ×

– યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ : ૩/૨૨૮

(૨૧) G SJ, III DCTIIè5EFQFT
z6IIIT T:DFNI5 I ; 5F5EFS P

– કુમારસંભવમ્ : ૫/૮૩

(૨૨) 'કીર્તન મુક્તાવલિ' સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, દશમી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૯૮, પૃ. ૮૧

(૨૩) /SFtdIDJ IJ7I GFZFI6DCXIIIo P
pEIIIAï~56 JNQF 5IT5FNGFT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૪૭

(૨૪) +IF6FDSEFJFGF III G 5xIIT JIENFD P
;JETFtDGF AïG ; XFIgTDIWUrKIT ×

– ભાગવત : ૪/૭/૫૪

(૨૫) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૪૬

(૨૬) એજન, શ્લોક–૮૧, ૮૨

(૨૭) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ૧/૧૫/૨૨

(૨૮) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૦

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૧૧ :

સ્ત્રી ઉન્નતિના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૧૧ :

સ્ત્રી ઉન્નતિના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૧ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૧૧ : ૨ સ્ત્રી દાનનો નિષેધ

૧૧ : ૩ દૂધ પીતી કરવાનો નિષેધ

૧૧ : ૪ સતીપ્રથાનો નિષેધ

૧૧ : ૫ સ્ત્રી–પુરુષ મર્યાદા

૧૧ : ૬ સ્ત્રી ચારિત્ર્યની ખેવના

૧૧ : ૭ વિધવા જીવનનો આદર

: પ્રકરણ–૧૧ :

સ્ત્રી ઉન્નતિના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૧ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

"અઢારમી–ઓગણીસમી સદીની ભારતની પ્રજા અનેક જૂનવાણી રીત–રિવાજોના ભરડામાં પીલાઈ રહી હતી. જેવા કે બાળલગ્ન, દૂધપીતી, પતિ પાછળ સતી થવાની, ન થાય તો પરાણે પતિની ચિતામા બળજબરીથી પત્નીને બાળી મૂકવાની અમાનુષીપ્રથા, કન્યા કેળવણીનો સદંતર અભાવ, સ્ત્રીઓને પશુકક્ષાની ગણી 'તાડનને પાત્ર' ગણવાની અધમવૃત્તિ, વિધવા સાથે કુટુંબીજનોનો અમાનવીય વ્યવહાર તથા શાકતપંથ અને એના ફાટા સમા વામમાર્ગ, કૌલમાર્ગ, માર્ગીપંથ, ચોળિયોપંથ વગેરે વ્યભિચારને મોક્ષનું સાધન માનતા અને મનાવતા."[૧]

"માર્ગીપંથની અતિથિસત્કારમાં અતિથિની તમામ માંગણી સંતોષવાનો જરૂર પડે સ્ત્રીએ પોતાનો અને પતિએ પત્નીનો દેહ સુદ્ધા અર્પણ કરવાનો આદેશ છે. આ પંથમાં આજેય પણ અતિથિ સાધુ જો જાતીયવૃત્તિના સંતોષ માટે સ્ત્રીની માંગણી કરે તો એની ઈચ્છા પૂરી પાડવામાં આવે છે. વીરપુરના ભક્ત જલારામે આંગણે આવેલ અતિથિને પોતાની અર્ધાંગના વીરબાઈને સોંપી દીધા'તા."[૨]

ભગવાન સ્વામિનારાયણે નીલકંઠે વર્ણીવેષે સમગ્ર ભારતનું તીર્થાટન કિશોરવયમાં જ કરેલું. તીર્થાટનના આ દીર્ઘકાળ દરમ્યાન આ કિશોરના માનસપટ પર કટુ અનુભવોની ઘેરી છાપ અંકિત થઈ ચૂકી હતી. અઘટિત અને અજુગતા બનાવો તેમણે મૂક સાક્ષીભાવે જોયા હતાં. ત્યારથી તેમના ચિત્તમાં સ્ત્રી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને અનુકંપા જન્મી ચૂકયા હતાં. સાથે સાથે તીર્થધામો અને સન્યસ્ત માર્ગમાં પેઠેલા પાખંડ અને પાપાચારને દૂર કરવા તેઓ મનોમન કૃત નિશ્ચયી થયા હતા, અને તેમણે આ અનિષ્ટોને દૂર કરવા શિક્ષાપત્રીમાં આદેશો આપ્યા.

૧૧ : ૨ સ્ત્રી દાનનો નિષેધ

કિશોરલાલ મશરૂવાળા 'સ્ત્રી–પુઢ ષ મર્યાદા'માં લખે છે કે– "સાંભળ્યું છે કે કાશીમાં અમુક તીર્થમાં પોતાની સ્ત્રીનું દાન કરવાનો રિવાજ છે. જો સ્ત્રીનું દાન ન કરે તો યાત્રાનું પુણ્ય ન મળે એવું ભોળા જાત્રાળુઓને સમજાવવામાં આવે છે. પંડ્યાએ દાન સ્વીકારે છે અને પછી ઠરાવેલી કિંમત લઈ સ્ત્રીને તેના ધણીને પાછી વેચાતી આપે છે આ રિવાજ પાપી અને અધમ છે."[૩]

આ ધર્મસ્થાનમાં પેઠેલા સડાને દૂર કરવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્ત્રીદાનનો સદંતર નિષેધ શિક્ષાપત્રીમાં ફક્ત એક જ ચરણમાં કરી દીધો છે.

"પોતાની સ્ત્રીનું કોઈને દાન ન કરવું."[૪]

વિશેષ વિવરણ માટે આ જ પ્રકરણના સંદર્ભ નં. ૨૭ના શ્લોક નં. ૧૩૬ જુઓ.

૧૧ : ૩ દૂધ પીતી કરવાનો નિષેધ

"પુત્રી જન્મ્યાના સમાચાર હિન્દુ સંસારમાં મળતાં, કુટુંબીજનો મ્હોં કટાણું કરે છે. એ મનોદશાનું મુખ્ય કારણ આપણા સંસારમાં એક વહુનું સ્થાન વિચારો; શી સ્થિતિ જુઓ છો ? તેને વ્યક્તિત્વ હોય છે ખરુ ? ઘરમાં કજીઆ કંકાશનો દોષ કોને માથે આરોપાય છે ? દીકરી – વહુમાં ભેદભાવ નજરે પડે છે ખરો ? સૌની ટીકા, ઠપકો, આક્ષેપનું કેન્દ્ર કોઈ બન્યું હોય તો તે નવી આવેલી વહુ જ હોય છે. સાસુના મહેણાં સાંભળવાના હોય જ, નણંદ પણ ભોજાઈને પજવવામાં બાકી રાખે નહિ. જીવતા સુખનું ઠેકાણું નહિ તો પછી મરે તેને કોણ સંભારે ? એ તો જાણે વહુ મુઈને ઊંદરડી મુઈ તે પૂરી મરી ન હોય ત્યાર પહેલા ધણીનું ફરી વેવિશાળ નક્કી થઈ જાય એ કેવી માણસાઈ ? વહુ એકલીને સંતાપવામાં આવતી એટલું જ નહિ પણ સંગાથે તેના મા–બાપ પણ ભંડાતા; તેમની કનડગતનો પાર રહેતો નહોતો; પુત્રી પરણાવી એટલે તેના મા–બાપનું જીવન ઓશિયાળું થઈ પડ્યું. કેટલીક નાતોમાં છોકરીની સર્વ જરૂરિયાતો અને ઘરવખરી તેના પિયેરિયાએ પૂરી પાડવી પડે છે. એટલેથી ✓સુરપક્ષ સંતોષવાળીને બેસે તોય સારું, પણ નહિ. કંઈક વચકું પડતાં એક સ્ત્રી પર બીજી સ્ત્રી લાવવાની ધમકી તે આપે છે. આમ, આપણા હિન્દુ સંસારમાં આ પ્રમાણે એક પુત્રીનું જીવન, વહુ તરીકે કલેશમય અને દુ:ખી થઈ પડે છે અને તેના મા–બાપને પણ તે નિમિત્તે ઓશિયાળા રહીને ઘણું શોષાવું પડે છે. સાસુ–વહુની લડાઈઓ, નણંદ–ભોજાઈના કજીયા, દેરાણી–જેઠાણીના કલહો, જમાઈના રિસામણાં–મનામણાં થતા. આમ, એક શાપરૂપ લાગે, એ સમજી શકાય એવી બીના છે અને ખાસ કરીને સ્વમાન ધરાવતા ગુજરાતના કાઠિયાવાડના જાડેજા રાજાઓમાં મોટા દહેજને કારણે તથા લાયક પાત્ર મળવાની મુશ્કેલીને કારણે દીકરી જન્મે કે તુરત જ દૂધપીતી કરવામાં આવતી."[૫]

આ સમયે ગુજરાતની કેટલીક જાતિઓમાં દીકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો ચાલ પ્રચલિત હતો. આ ચાલ બંધ કરવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના અનુયાયી બનનાર દરેક રજપૂત રાજાઓને દીકરીઓની હત્યા ન કરવા જણાવ્યું હતું. "ગોંડલના દરબાર હઠીસિંહને આ ચાલ બંધ કરવા કહ્યું હતું."[૬] આ પછી તો ઘણા ક્ષત્રિય રાજાઓ, ઠાકોરો, ભાયાતો વગેરે તેમના અનુયાયી બન્યા હતા. આ ચાલ બંધ

કરવા સમજાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહેલું કે, 'તેને કારણે સ્ત્રી હત્યા અને બાળ હત્યા એમ બેવડી હત્યા થાય છે.' ત્યારે તેઓ બધાએ જણાવ્યું કે દીકરીના લગ્નમાં ખર્ચ બહુ થાય છે. તેના જવાબમાં સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, 'અમે સત્સંગમાંથી ઉઘરાવી દઈશું પણ દીકરીઓને મારશો નહીં. આમ, આ વાચિક આજ્ઞાથી દીકરીઓની હત્યા કરતા બંધ થયા હશે. આ ચાલ સદંતર બંધ કરવા ભગવાન સ્વામિનારાયણે લેખિત આજ્ઞા શિક્ષાપત્રીમાં આપી છે. તેમાં આ દૂધપીતી પ્રથાના નિષેધનું બીજ રહેલું છે.

"અમારા જે સત્સંગી તેમણે કોઈ જીવ પ્રાણીમાત્રની પણ હિંસા ન કરવી."[૭]

આમ, આ શ્લોકમાં કોઈ જીવ પ્રાણી માત્રની પણ હિંસા ન કરવા આજ્ઞા આપી છે તો પછી બાળકીને દૂધપીતી તો કેમ કરી શકાય ? આ રીતે તેમણે દૂધપીતીનો ચાલ સદંતર બંધ કરાવ્યો હશે.

૧૧ : ૪ સતીપ્રથાનો નિષેધ

"ભારતમાં બંગાળ, રાજસ્થાન, ગુજરાત આદિ ઘણા પ્રદેશોમાં સતીપ્રથા હતી. સતી માતાની જય બોલાતી, યુદ્ધોમાં શત્રુ પત્ની પર બળાત્કાર કરતો અને તેને પરાણે પરણવું પડતું. પતિ મરે ત્યારે પત્નીએ સતી થવાનું, 'તું પતિ પાછળ બળી મરીશ તો તને સ્વર્ગ મળશે.' એવા ક્ષેપક વચનો શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ્યા. સતીપ્રથા એ સામાજિક ગૌરવ ગણાતું. સતીમાતાની દેરીઓ પૂજાવા લાગી. 'જે સ્ત્રી પતિને બેવફા નીવડશે તે નરકમાં જશે, શિયાળના ગર્ભમાં સ્થાન પામશે, આવા સતીના ધર્મો થયા. વળી વિધવાને અમંગળ ગણતા. વિધવાને 'રાંડ' નામના કુત્સિત શબ્દથી સંબોધતા. બાળ–લગ્નોની પ્રથાને લઈને બાળ વિધવાઓ પણ થતી. બંગાળમાં આવી વિધવાઓની કફોડી સ્થિતિ હતી. આમ ખાસ કરીને વિધવાઓની અવદશા અને સતી થવાથી મળતી પ્રતિષ્ઠાને કારણે આ સતીપ્રથાનો રિવાજ ચાલુ હશે તેમ અનુમાન થઈ શકે."[૮]

પતિ મૃત્યુ પામ્યા પછી તેની પાછળ સતી થવા માટે સ્ત્રીઓની ભાવના કેટલી તીવ્ર અને મક્કમ હોય છે તેનો એક દાખલો મેજર જનરલ સ્લીમેને નોંધ્યો છે. તે લખે છે કે– "૨૯મી નવેમ્બર સન્–૧૮૨૯. એક ઘરડી બાઈ, આશરે ૬૫ વર્ષની તેના ધણીને મૃત્યુ પામ્યાને ચાર દિવસ થઈ ગયા હતાં. તેની રાખ ભેગી પોતાની જાતને ભસ્મીભૂત કરવા નર્મદાના તટમાં કોઈ પણ આધારની વસ્તુ લીધા વિના તે સ્ત્રી દિવસે સૂર્યના તાપમાં અને રાત્રે સખ્ત ઠંડીમાં, માત્ર તેના ખભા પર એક લાલ લુગડાનો કટકો, ચોખા, ફુલની રકાબી અને હાથમાં નાળિયેર એ સ્થિતિમાં બેઠી હતી. તેણે દઢતાથી મને કહ્યું, 'મારા ધણીની રાખમાં બળી મરવાનો મારો અડગ નિશ્ચય છે અને આપ સાહેબની સંમતિની હું રાહ જોઉં છું.' પછી

સૂર્યનારાયણ પ્રતિ નજર ઠેરવીને શાંતિપૂર્વક જણાવ્યું, 'એ મારો આત્મા મારા પતિની પાસે સૂર્યનારાયણ સમીપ છેલ્લા પાંચ દિવસ થયા ગયેલો છે. માત્ર મારી કાયા અત્રે પડી રહેલી છે અને તે હું જાણું છું કે વખત આવે, પેલી દૂરની ચિતામાં મારા પતિની રાખમા બળવા દેશો અને હું હવે મારા ધણી ઉમેદસિંગ ઉપાધ્યાયની ચિતાની રાખમાં મારી રાખ ત્રણ વાર ભળેલી છે, તેની સેવામાં જાઉં છું.' એને બચાવવાના સર્વ ઉપાય નિષ્ફળ ગયા ત્યારે તે ડોશીને બળી મરવાની સંમતિ આપી તેથી તે બહુ પ્રસન્ન થઈ હતી. ચિતામા પ્રવેશ કરતા પહેલા એકવાર તેણે ઉંચે નજર નાંખીને બોલી, હે પતિ ! તમે શા વાસ્તે તમારી પાસેથી પાંચ દિવસનો વિયોગ કરાવ્યો ?"[૯] આવી તીવ્ર અને મક્કમ ભાવના સ્ત્રીઓમાં સતીપ્રથા વિશે દઢ થયેલી હતી.

સતીપ્રથાના નિષેધનું બીજ ભગવાન સ્વામિનારાયણના શિક્ષાપત્રીના આ શ્લોકમાં રહેલું છે.

"આત્મઘાત તો તીર્થને વિષે પણ ન કરવો ને ક્રોધે કરીન ન કરવો અને કયારેક કોઈ અયોગ્ય આચરણ થઈ જાય તે થકી મૂંઝાઈને પણ આત્મઘાત ન કરવો અને ઝેર ખાઈને તથા ગળે ટૂંપો ખાઈને ઈત્યાદિક કોઈ રીતે આત્મઘાત ન કરવો."[૧૦]

આમ, આ શ્લોક દ્વારા ભગવાન સ્વામિનારાયણે પતિ પાછળ પતિવ્રતા ધર્મની ભાવનાથી બળી જઈ સતી થવાથી થતી આત્મહત્યા બંધ કરાવી. તેમણે સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ ધાર્મિક જીવન જીવવાનો આદર્શ તેમણે રજૂ કર્યો. આ આદર્શ મુકતાનંદ સ્વામી દ્વારા સતી ગીતામાં લખાવ્યો છે.

'સમજીને ધર્મને પાળવા, વળી મોક્ષની ઈચ્છાવાન;

તે વનિતાએ ન બળવું, એમ બોલ્યા શ્રી ભગવાન."[૧૧]

"અલ્પમતિ જે નારીઓ, તેને બળ્યાનો અધિકાર;

મુક્તાનંદ તે સ્વર્ગથી પડી, ધરે બહુ અવતાર."[૧૨]

આમ, આ આદર્શ દ્વારા સતી થવાનો નિષેધ કરી તેની સાથે વિધવાઓનું જીવન ધર્મમય તથા સામાજિક–આર્થિક રીતે સલામતીપૂર્ણ બને તે માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં વ્યવહારું આદેશો આપ્યા છે. આગળ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સ્ત્રી–પુઢ ષ મર્યાદા જણાવે છે.

૧૧ : ૫ સ્ત્રી–પુઢ ષ મર્યાદા

આ નિયમો સ્ત્રીઓ અને પુઢ ષો બંને એ પાળવાનાં છે.

"અમારા આશ્રિત એવા પુઢ ષો અને સ્ત્રીઓએ વ્યભિચાર ન કરવો."[૧૩]

આ શ્લોકનું વિવરણ આગળ પ્રકરણ–૫ના પેટા વિભાગ નં. ૫ : ૨માં કરવામાં આવ્યું છે). આગળ પુઢષોએ સ્ત્રીના મુખ થકી જ્ઞાનવાર્તા પણ ન સાંભળવા કહે છે.

"પુઢષોએ સ્ત્રીના મુખ થકી જ્ઞાનવાર્તાનું શ્રવણ ન કરવું."[૧૪]

આત્મા–પરમાત્મા તથા ભગવાન સંબંધી વાર્તાને જ્ઞાનવાર્તા કહેવાય. પુઢષોએ સ્ત્રીના મુખથી આવી જ્ઞાનવાર્તા સાંભળવી નહિ, કારણ કે સ્ત્રીઓની કથા સાંભળતા તેની કથાવાર્તા કરતા તેની સુંદરતા અને કંઠની મીઠાશ તરફ વધારે ખેંચાણ થાય છે. (એટલે જ આજે સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ જાહેરાતમાં વધારે થાય છે) અને સાત્ત્વિકભાવ રહેતો નથી. ભાગવતમાં કપિલદેવે માતા દેવહૂતિને કહ્યું છે,– "પુઢષને સ્ત્રીઓના સંગથી અને તેના સંગીના સંગથી જેવા મોહ અને બંધન થાય છે, તેવા અન્ય કોઈ પ્રસંગથી થતાં નથી."[૧૫] તથા "બ્રહ્માએ સર્જેલા મરીચ્યાદિક, તેમણે સર્જેલા કશ્યપાદિક, તેમણે સર્જેલા દેવમનુષ્યાદિક તે સર્વને મધ્યે નારાણયઋષિ વિના કયો એવો પુઢષ છે, જેના મનનું સ્ત્રીરૂપી મારી માયાથી આકર્ષણ ન થાય."[૧૬] તેમજ ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ કહ્યું છે,– "ગમે તેવો સમાધિનિષ્ઠ હોય અથવા વિચારવાન હોય ને તે પણ જો સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં રહેવા માંડે તો એનો ધર્મ કોઈ રીતે રહે જ નહિ."[૧૭] તથા "જેવું બંધનકારી સુવર્ણ છે તેવું જ બંધનકારી રૂપ છે. કેમકે, જ્યારે રૂપવાન સ્ત્રી હોય ને તે સભામાં આવે ત્યારે ગમે તેવો ધીરજવાન હોય તેની પણ દષ્ટિ તેના રૂપને વિષે તણાયા વિના રહે નહિ."[૧૮] આમ, કોઈ પણ રીતે સ્ત્રીને પુઢષના ને પુઢષને સ્ત્રીના પ્રસંગમાં રહેવું હિતાવહ નથી. તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે હરબાઈ, વાલબાઈને કાલવાણીમાં કહ્યું–

"જેવો પુઢષને નારીનો સંગ, એવો પ્રમદાને પુઢષપ્રસંગ;
એ તો છે ઘૃત અગ્નિ સમાન, એમાં કરવું નહીં અભિમાન,
લીધી હોય જો ઈન્દ્રિયો જીતી, તોય સૌને શિખવવા સુરીતી;
મોટા મુક્ત રહે સ્ત્રીથી દૂર, એવી રીત ચલાવવી જરૂર."[૧૯]

આમ, સ્ત્રી–પુઢષના પરસ્પરના પ્રસંગથી અનર્થ થવાની સંભાવના છે જ. માટે પુઢષે જ્ઞાનવાર્તા સાંભળવા પણ સ્ત્રીનો પ્રસંગ ન કરવો. આગળ વસ્ત્ર પરિધાન વિવેક અંગે જણાવે છે.

"વળી જે વસ્ત્ર પહેર્યા છતાં પણ પોતાનાં અંગો નજરે પડે એવું હોય તેવું ભૂંડું વસ્ત્ર અમારા આશ્રિતોએ કદી ન પહેરવું."[૨૦]

શરીરનો મોટામાં મોટો શણગાર લજ્જા છે. તેને જાળવવા શિક્ષાપત્રી આ વાત કરે છે. શિક્ષાપત્રીના

કર્તાની આ નિયમ પાછળની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રહેલી છે. જે આપણને ફેશનનો નિષેધ અને સંયમનો ખ્યાલ આપે છે. વસ્ત્રો કેવા પહેરવા તે માટે સદાચાર દીપમાં કહ્યું છે– "અતિઝીણાં વસ્ત્ર, શરીરના અવયવ દેખાય તેવાં, ફાટેલાં જાળી જેવાં અને મેલાં વસ્ત્રો પહેરવાં નહી, પણ શુદ્ધ અને ઘાટાં વસ્ત્રો પહેરવાં."[૨૧] વળી વસ્ત્રો શરીરને ઢાકવાને ટાઢ, તડકો અને વરસાદથી રક્ષણ કરવા માટે છે. જ્યારે ઝીણા વસ્ત્રો પહેરવાથી રક્ષણ તો નથી જ મળતું પણ એમાંથી અંગો દેખાઈ તે નિર્લજ્જતાની નિશાની છે. વળી શરીરના અંગો સાથે ચોટીં જાય એવાં ચુસ્ત વસ્ત્રો પણ ન પહેરવા, કારણ કે એનાથી અંગો ઢંકાય તો ખરાં પણ અંગોની રૂપરેખા સ્પષ્ટ વરતાઈ આવે. એ પણ નિર્લજ્જ લાગે, વરવાં લાગે એ પણ અસભ્યતાની નિશાની છે. પણ આજે તો જે અંગો ઢાંકવાના હોય એનું જ અર્ધખુલ્લું પ્રદર્શન થાય એવા વસ્ત્રો પહેરવાની ફેશન થઈ પડી છે. સ્ત્રીઓમાં તો ખાસ આવી વૃત્તિ જણાઈ આવે છે આ ઈચ્છનીય નથી. પુઢષની નજર સ્ત્રીનાં અર્ધખુલ્લા અંગો તરફ જ ખેંચાય અને કામોત્તેજના પ્રેરે અને એમાંથી અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો નીપજે. વસ્ત્રો તો હંમેશાં અંગો પૂરા ઢંકાય, મર્યાદા જળવાય એવાં પહેરવાં એમાં જ આપણી શોભા છે. એમાં જ સંસ્કારિતા છે. આ ફેશન પરેડનો પ્રશ્ન મોટે ભાગે પૈસાદાર માટે છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણવલ્લભાચાર્યે કીરણાવલિમાં આ શ્લોકમાં (જે સંદર્ભ નં. ૨૦ના શ્લોક નં. ૩૮માં, પ્રયોજેલ cDNFlzTocનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે,– "DNFlzTo v DN:l UJ:l s,1DlFo UJ:l JF ZF¾l:l UJ:lf VFlzTocc[૨૨] વળી આ ફેશન પરેડના અતિરેક સામે આજે અમુક દેશોમાં જાગૃતિ આવી છે અને તેમણે ટૂંકા વસ્ત્ર પહેરવા સામે કાયદો કર્યો છે. જેમકે, "મલાવી દેશના પ્રમુખ ડૉ. બાન્ડાએ પોતાના દેશમાં પુઢષો માટે લાંબા વાળ અને સ્ત્રીઓ માટે ટૂંકા વસ્ત્રો અને બોલ ડાન્સનો નિષેધ કર્યો છે. પરદેશથી કોઈ ટૂંકા વસ્ત્ર પહેરીને આવે તો તેને દેશની મર્યાદાવાળા વસ્ત્ર પહેરવાનું કહેવાય છે. તેની પાસે ન હોય તો એરપોર્ટ પરથી વ્યવસ્થા કરે છે પણ તે વિના દેશ પ્રવેશ નહિ જ."[૨૩]

આમ, વસ્ત્ર પરિધાન મર્યાદા બાબતે દરેક દેશે કે સમાજે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જાગૃત થવું જ પડશે. નહિતર આજનો સમાજ અને એમાંય યુવાધન ક્યાં જઈને અટકશે ? તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. આગળ શિક્ષાપત્રી ઉત્સવ–સમૈયામાં મર્યાદા જાળવવા માટે જણાવે છે.

"ઉત્સવના દિવસોએ તથા દરરોજ શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં આવેલા પુઢષોએ સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો તથા સ્ત્રીઓએ પુઢષોનો સ્પર્શ ન કરવો."[૨૪]

દરરોજ ભગવાનના મંદિરમાં દર્શન માટે આવીએ ત્યારે સ્ત્રી પુઢષોએ એકબીજાનો સ્પર્શ ન કરવો તથા પતિ–પત્નીએ પણ એકબીજાનો સ્પર્શ ન કરવો. વળી મંદિરમાં ઉત્સવના દિવસોએ ભીડ

વધારે હોય અને આનંદ ઉલ્લાસ પણ વધારે હોય એટલે ઉત્સાહના આવેગમાં ધક્કા–ધક્કી થવાનો અને સ્ત્રી–પુરુષો ભેગાં થઈ જવાનો સંભવ વધારે રહે છે. માટે ઉત્સવના દિવસોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરીને સ્પર્શ ન કરવાનું કહ્યું છે. વળી સ્ત્રી–પુરુષોને પરસ્પર સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોય જ છે અને એકબીજા પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થાય અને એમાંથી આચાર વિચારમાં શિથિલતા આવે. આ તો લપસણી ભૂમિ છે. એમાંથી પતનની ખીણમાં સરી જવાય એમાં શકાંને સ્થાન નથી. એટલા માટે જ શિક્ષાપત્રી સ્ત્રી–પુરુષોની આ બધી મર્યાદાઓ જણાવે છે.

"અમારા આશ્રિત એવા જે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષો હોય તેમણે પોતાના નિકટના સંબંધ વિનાની વિધવા સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો."[૨૫]

શિક્ષાપત્રીના આ શ્લોકથી ગૃહસ્થોના ધર્મો આપવામાં આવ્યા છે. ગૃહસ્થોના ધર્મોની શરૂઆત શિક્ષાપત્રી સ્ત્રી–પુરુષની મર્યાદાના પાલનથી કરે છે. અહીં સૌ પ્રથમ ગૃહસ્થોને વિધવાનો સ્પર્શ ન કરવા કહ્યું છે. કારણ કે વિધવાના શીલ રક્ષણની વિશેષ જરૂરિયાત છે. (૧) પતિ ન હોય તેથી તેનો ભોગ પહેલો લેવાય, (૨) પતિ ન હોવાથી વિધવા સ્ત્રીને વાસના ઉદય થાય અને પરપુરુષનો પ્રસંગ કરવા લલચાય. વળી "આજના યુગમાં આધુનિક વેશકેશને લીધે વિધવા સધવાનો ભેદ જાણવો મુશ્કેલ છે. માટે પરસ્ત્રી સંગ સર્વથા ત્યાગવો તે જ હિતકારી છે."[૨૬] ગૃહસ્થોને આ સંસારમાં લગ્ન વિવાહ જેવા ઘણા સામાજિક પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ થઈ જવાનો પૂરો સંભવ છે. એટલે અહીં ખાસ વિધવાનો સ્પર્શ ન કરવો એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે. આગળ શિક્ષાપત્રીમા મા, બહેન કે પુત્રી સાથે એકાંતમાં ન રહેવા જણાવે છે.

"એમણે (ગૃહસ્થો) પોતાની ઉંમર લાયક એવી માતા, બહેન કે પુત્રીની સાથે આપત્તિ સિવાય એકાંતમાં ન રહેવું તથા પોતાની સ્ત્રીનું દાન ન કરવું."[૨૭]

પુરુષે ઉંમર લાયક એવી માતા, બહેન કે પુત્રીની સાથે આપત્તિ સિવાય એકાંતમાં ન રહેવું, કારણ કે કામ ઉત્તેજના માટે વય અને એકાંત બંને મુખ્ય પરિબળો છે. શ્રીમદ્ ભાગવદ્‌માં કહ્યું છે,– "ખરેખર ! સ્ત્રી તો અગ્નિ જેવી છે અને પુરુષ ઘીના ઘડા સરખો છે. પુત્રીની સાથે પણ એકાંતમાં ન રહેવું, અને કદાચ એકાંતની જરૂર પડે તો પણ તે પ્રયોજન પૂરતું જ રહેવું."[૨૮] "તથા માતા, બહેન અને પુત્રીની સાથે એક આસનમાં ન બેસવું, કેમકે ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ એવો બળવાન છે કે વિદ્વાનને પણ પરાભવ પમાડે છે."[૨૯] પૂર્વે જૈમિનિ મુનિએ વ્યાસજીના આ પ્રકારના વિધાનમાં શંકા કરેલી ત્યારે વ્યાસજીએ જૈમિનિ મુનિની બહેનનું રૂપ લીધું અને એકાંતમાં જૈમિનિનું કામુક મન સગી બહેનને ભેટવા વિહ્‌વળ

થઈ ગયું તે પ્રસંગ જાણીતો છે.[30] "સૃષ્ટિના સર્જક બ્રહ્મા પોતાની જ પુત્રી સરસ્વતીને જોઈ મોહીત થયા, તેને ભોગવવા તેની પાછળ દોડ્યા. આ જોઈ તેમના જ પુત્રો મરીચી વગેરે ઋષિઓએ નિંદા કરી, તેથી તે દેહનો ત્યાગ કરી બીજો દેહ લીધો."[31] તેવો જ બીજો પ્રસંગ દેવોના ગુઢ નો છે. "દેવોના ગુઢ બૃહસ્પતિએ પોતાના નાનાભાઈની પત્ની મમતા સાથે વ્યભિચાર કરેલો."[32] આમ, પૂર્વે આવા પ્રસંગો થયેલા જોવા મળે છે. આજે પણ આવા પ્રસંગો બને છે. જે મેગેઝીનો અને વર્તમાન પત્રમાં જોવા મળે છે. "ઈંગ્લેન્ડમાં એક ભાઈ પરણ્યા, તેમને ત્યાં પુત્રીનો જન્મ પણ થયો. પત્ની સાથે પ્રશ્ન થતા છૂટાછેડા લીધા. વર્ષો પછી પિતા અને પુત્રી મળ્યા. તે વખતે પુત્રીએ લગ્ન પણ કરી લીધેલા, છતાં પણ પિતા સાથે પ્રેમ થયો અને પિતા પુત્રી પરણ્યા અને તેમને ત્યાં પુત્રનો જન્મ પણ થયો. આમ, સગા બાપ–દીકરી પરણ્યા."[33] તાજેતરનો જ એક પ્રસંગ જોઈએ, "વડોદરા શહેરના નિઝામપુરા ખાતે પાંત્રીસેક વર્ષની ક્રિશ્ચીયન યુવતી સંગીતા ચૌહાણ ઉપર નોકરીમાં નિવૃત્ત થયેલ સગા બાપ રાજવીલીયમ ચૌહાણે પોતાની પત્નીના અવસાન બાદ પોતાની પુત્રી સંગીતાનો એકલતાનો લાભ અવાર–નવાર ઉઠાવતો હતો. આથી તંગ આવી ગયેલ સંગીતા વડોદરા શહેર છોડીને અમદાવાદ માસીને ત્યાં રહેવા ચાલી આવેલી. આમ, છતાંયે બાપે ધાક–ધમકી વગેરે અજમાવીને સંગીતાને ફરીથી વડોદરા લઈ જવાના પ્રયાસોથી તંગ આવી ગયેલી સંગીતાએ પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર શ્રી એમ. આઈ. પાવા સમક્ષ પોતાની કરુણ કહાની રજૂ કરી હતી."[34] આવા તો કેટલાય પ્રસંગો બનતા હોય છે. તેથી જ "ગુજરાત સમાચારના 'કભીકભી' વિભાગમાં આ વાત લખી લેખક દેવેન્દ્ર પટેલે અંતે જણાવ્યું કે અહીં શિક્ષાપત્રી યાદ આવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે યુવાન ભાઈ–બહેનને પણ કદિ એકાન્તમાં ન રહેવું."[35] તેમજ કિશોરલાલ મશરૂવાલાના પિતાશ્રી શિક્ષાપત્રીની સર્વે આજ્ઞા દઢતાપૂર્વક પાળતા. બ્રહ્મચર્યાના આ નિયમોની બાબતમાં તેઓ ચુસ્ત હતા. તેને લીધે કિશોરલાલ ભાઈમાં તે સંસ્કાર ઉતર્યા. 'સ્ત્રી–પુઢષ મર્યાદા' પુસ્તકમાં તેઓ નોંધે છે કે– "ઈ√રની કૃપાથી અને ઉપલા સ્થૂળ નિયમોના પાલનથી જ હું બચેલો રહ્યો છું એમ માનું છું અને તેથી જ બચેલો રહેવા ઉમેદ રાખું છું."[36] આમ, ઉપર જોયું તે પ્રમાણે પહેલેથી જ સ્ત્રી–પુઢષના એકાંતથી થતા અનર્થો બનતા આવ્યા છે અને હજુ બન્યા જ કરે છે. માટે યુવાવસ્થાએ યુક્ત એવી પોતાની મા, બહેન કે પુત્રીની સાથે પણ એકાંતમાં ન રહેવું.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ અને ચોક્કસ સ્થાન આપ્યું છે. તે યુગમાં સ્ત્રી એ તાડનની અધિકારી મનાતી. ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્ત્રીને ઘરની શોભા ગણાવી છે. તે ઘરનું અવિભાજ્ય અંગ છે. તેને મિલ્કતની જેમ ભોગનું સાધન ન ગણાય, તે રીતે વેચાય પણ નહીં અને દાનમાં પણ ન અપાય. વળી અમુક પંથમાં દાનના અતિ મહિમાથી સ્ત્રી પણ દાનમાં અપાતી. દા. ત., તોરલ

જેસલને દાનમાં મળેલી.[૩૭] શિક્ષાપત્રી આનો નિષેધ કરે છે. પાંડવોએ જુગારમાં મિલ્કતની જેમ દ્રૌપદીને મૂક્યાં. અંતે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું.[૩૮] આજે શ્રીમંતોની નાઈટ ક્લબમાં ટેબલ પર પોત–પોતાના મોટરની ચાવી મૂકી બત્તી બંધ કરે અને જેના હાથમાં જેની ચાવી આવી તે તેની પત્ની સાથે વ્યભિચાર કરે. આ અરસ–પરસ સમજણથી થયેલું આ પણ એક પ્રકારનું દાન છે. આમ, કોઈ પણ પ્રકારે સ્ત્રીઓની મહત્તા ઘટે તેવી આ મલિન પ્રથાનો શિક્ષાપત્રીએ નિષેધ કર્યો છે.

આમ, શિક્ષાપત્રીના નિયમો સ્ત્રીઓ અને પુઢષો બંને એ પાળવાના નિયમો ઉપર જણાવ્યા છે. હવે આગળ સધવા સ્ત્રીઓએ પાળવાના નિયમો જણાવે છે.

૧૧ : ૬ સ્ત્રી ચારિત્ર્યની ખેવના

જેનો પતિ હયાત છે એવી સ્ત્રીને 'સધવા' સ્ત્રી કહેવામાં આવે છે. તેણે પાળવાના નિયમો શિક્ષાપત્રીમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે.

"સધવા સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિની ઈ✓રની માફક સેવા કરવી તથા એ અંધ હોય, રોગી હોય અથવા દરિદ્ર કે નપુંસક હોય તો પણ તેને કડવું વેણ બોલવું નહિ.[૩૯]

સધવા સ્ત્રીએ પોતાનો પતિ એ જ ઈ✓ર છે એમ માનીને એની સેવા કરવી જોઈએ. મહાદેવજીનું એક નામ 'ઈશ' છે. મહાદેવ અને પાર્વતીનું જોડું આદર્શ દંપતિ ગણાય છે. સધવા સ્ત્રીએ પણ પોતાનું જોડું ઈશ અને પાર્વતી જેવું આદર્શ બને એવી જ ભાવના રાખવી અને પતિ પરાયણ થઈને રહેવું. પતિને પરમે✓ર માનવો એટલે પોતાના જીવનનું સર્વસ્વ પતિના સુખમાં જ સમાયેલું છે. એવી બુદ્ધિ રાખીને પતિને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરવો. પતિ પ્રત્યે સ્નેહ રાખવો, પતિનાં સગાંને પોતાના સગાં ગણી લેવાં, ઘરની સઘળી જવાબદારી ઉપાડી લેવી. એમ અનેક પ્રકારે પતિને સુખ અને સંતોષ આપવાં. વળી અંધ સુકન્યાએ જેમ ચ્યવનની સેવા કરી,[૪૦] કુંતીએ પાંડુની સેવા કરી, સીતાએ વનમાં રામની સેવા કરી, દ્રૌપદીએ વનમાં પાંડવોની સેવા કરી, તેમ લગ્ન થયાં પછી ગરીબાઈ આવી પડે, રોગ આવી પડે, અકસ્માતમાં પતિ અંધ, અપંગ કે નિવીર્ય બની જાય તો પણ સુકન્યા, કુંતી, દ્રૌપદી અને સીતાની જેમ પતિની સેવા કરવી અને કઠોર વચનો તો કદી પણ ન કહેવા. આમ, આ ઉચ્ચ આદર્શ છે. શિક્ષાપત્રી આ કક્ષાએ પહોંચવાનું સ્ત્રીઓને જણાવે છે. આગળ રૂપ, યૌવન અને ગુણવાન પુઢષનો સહજભાવે પણ પ્રસંગ ન કરવા જણાવે છે.

"તેમણે રૂપ અને યૌવનવાળા તથા ગુણવાળા એવા અન્ય પુઢષોનો તો સહજ ભાવે પણ પ્રસંગ કદીયે ન કરવો."[૪૧]

પરપુઢ ષ પ્રસંગ સ્ત્રીઓ માટે ક્યારેય લાભકારક થતો નથી. વળી મન બહુ ચંચળ છે. ગીતામાં પણ અર્જુન ફરિયાદ કરે છે કે;– "હે કૃષ્ણ ! આ મન બહુ ચંચળ છે. માનવીને એ વિહ્વળ કરી નાખે છે."[૪૨] એ ક્યારે ડગી જાય એ કહેવાય નહિ. ભગવાન પણ ઉત્તર આપતા કહે છે,– "ખરેખર મન ચંચળ છે એને વશ કરવું મુશ્કેલ છે."[૪૩] સ્ત્રીનો સ્વભાવ જ ચંચળ છે. રૂપ, યુવાની, છટાદાર વાણી, બુદ્ધિમતા કે ધન દોલત જોઈને એને સ્વભાવિક આકર્ષણ થાય છે. તેવા પ્રસંગો પૂર્વે થયેલા જોવા મળે છે. જેમકે, દેવયાની બ્રહ્મવાદિની હતી છતાં કચમાં મોહ પામી.[૪૪] આમ, શાણી અને સદ્‌ગુણી સ્ત્રીઓ પણ આવા મોહમાં ફસાઈ ગયેલી જોવા મળે છે. સ્ત્રી–પુઢ ષના આવા પ્રસંગોમાં સ્ત્રીને જ પસ્તાવોનો વખત આવે છે. એનો સંસાર ધૂળધાણી થઈ જાય છે. શાણી–સદ્‌ગુણી સ્ત્રીઓને આવો પસ્તાવાનો પ્રસંગ ન આવે એટલા ખાતર અગમચેતીરૂપે આ આજ્ઞા કરી છે. આગળના શ્લોકમાં પોતાનું મન બીજામાં ન ખેંચાય તે જણાવ્યું છે અને હવે આગળના શ્લોકમાં પોતાનામાં બીજાનું મન ન ખેંચાય તે માટે ચેતવે છે.

"શીલવતી સ્ત્રીએ અન્ય પુઢ ષ જોઈ શકે એવી રીતે પોતાની નાભિ, સાથળ કે સ્તન ખુલ્લાં રાખવાં નહિ, તથા ઓઢવાનું વસ્ત્ર પહેર્યા વિના ન રહેવું. તથા ભાંડ–ભવાઈ જોવાં નહિ તથા નિર્લજ્જ વગેરે સ્ત્રીઓનો સંગ ન કરવો."[૪૫]

ભારતીય સંસ્કૃતિ લજ્જા પ્રધાન છે. ભારતના દરેક રાજ્યોના પહેરવેશ એવા જ છે કે સ્ત્રીઓનાં અંગ ઢંકાયેલા રહે. આજે તો અંગો ઉઘાડા દેખાય એવા પહેરવેશની ફેશન વધતી જાય છે. આવું દેહનું પ્રદર્શન કુલીન સ્ત્રીઓને ન શોભે. સ્વાભાવિક રીતે જ પુઢ ષની દૃષ્ટિ સ્ત્રીનાં ઉઘાડાં અંગો તરફ જ ખેંચાય છે અને એની દૃષ્ટિમાં વિકાર પ્રેરે છે, માટે જ સ્ત્રીએ પોતાના પેટ, છાતી સાથળ જેવા અંગો પૂરતાં ઢાંકવા. ભવાઈમાં બિભત્સ વિનોદ હોય છે તેથી તેનો નિષેધ કરેલ છે. આધુનિક યુગમાં નાટક, સીનેમા એ ભવાઈનું બીજું સ્વરૂપ છે. ઘરમાં આવા કાર્યક્રમો ટી. વી. દ્વારા જોવાથી ખૂબ જ હાનિ થઈ રહી છે. માટે તે પણ જોવા ન જોઈએ. વળી કુળવાન સ્ત્રીએ નિર્લજ્જ સ્ત્રીની સોબત ન કરવી. નિર્લજ્જ એટલે લાજ વગરની, રખડુ, ગણિકા, વ્યભિચારિણી, ધુતારી વગેરે ચારિત્ર્ય વગરની સ્ત્રીઓ. એમની સોબત કુળ વાન સ્ત્રીને પણ રંગ લાગે તો એનું પણ પતન થાય. હવે આગળ જેનો પતિ પરદેશ ગયો છે તે સ્ત્રીએ પાળવાની મર્યાદા જણાવે છે.

"પોતાનો પતિ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે કુળવાન સ્ત્રીઓએ આભૂષણો તથા સુંદર કિંમતી વસ્ત્રો ધારણ કરવાનું તથા પારકે ઘેર બેસવા જવાનું તથા હાસ્યવિનોદ વગેરે તજી દેવું."[૪૬]

સ્ત્રીનું માનસિક તથા શારીરિક બંધારણ એવું છે કે તેને પોતાની રક્ષા માટે બીજાની જરૂર પડે જ

છે. તેથી જ મનુસ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે– "કુમારી અવસ્થામાં સ્ત્રીનું પિતા રક્ષણ કરે, યૌવનાવસ્થામાં પતિ રક્ષણ કરે, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો રક્ષણ કરે, સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી."[૪૭] તેમ કહેવા પાછળ આ જ ભાવ છે. તેને એકલી છોડી ન દેવી, તેનું સદાય રક્ષણ કરવું. પણ પતિ પરદેશ જાય ત્યારે શું કરવું ? તે વાત શિક્ષાપત્રી જણાવે છે કે સ્ત્રીએ તે સમયે પોતાના ચારિત્ર્યથી પોતાનું રક્ષણ કરવું. તે માટે ત્રણ વાતનો ખ્યાલ રાખવો : (૧) બીજાનું મન પોતાનામાં ખેંચાય તેવા વસ્ત્રાભૂષણ ન ધારવાં, (૨) એવું સ્થળ પસંદ ન કરવું જેથી એવો પ્રસંગ ઊભો થવાની તક મળે– પડોશીના ઘરે બેસવું વગેરે, (૩) પોતે એવું વર્તન ન કરવુ જેથી બીજા પોતાનામાં આકર્ષાય– હાસ્ય, વિનોદ, મશ્કરી વગેરે.

આમ, આ ઉપરોક્ત ચારેય શ્લોકમાં સધવા એ પોતાના ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરવા જેટલી કાળજી રાખવી તે કહેવામાં આવ્યું છે અને હવે આગળ વિધવાએ પોતાના શીલનું રક્ષણ કરવા મર્યાદા જણાવે છે.

આ નિયમો સધવા અને વિધવા સ્ત્રીઓએ તથા માસિક ધર્મમાં આવેલી એવી કુવારી સ્ત્રીઓએ પણ પાળવાનો છે.

"સધવા અને વિધવા સ્ત્રીઓએ વસ્ત્ર પહેર્યા વિના સ્નાન ન કરવું. તથા પોતાનું રજસ્વલાપણું કોઈ પણ પ્રકારે છાનું ન રાખવું અને એવી રજસ્વલા સ્ત્રીએ ત્રણ દિવસ સુધી ક્યારેય કોઈ મનુષ્યને કે વસ્ત્રો વગેરેને બિલકુલ અડવું નહિ. પરંતુ ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને પછી તે એમને અડી શક છે."[૪૮]

સ્ત્રીઓએ વસ્ત્ર પહેર્યા વિના સ્નાન ન કરવું, કારણ કે વસ્ત્રાહરણની લીલા બાદ વસ્ત્ર આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને કહ્યું હતું કે, "તમે વ્રતધારી છો છતાં વસ્ત્ર રહિત થઈ જળમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેથી જળમાં રહેલા વરુણાદિ દેવોનો અપરાધ કર્યો છે."[૪૯] તે જ ન્યાય પુઢષને પણ લાગુ પડે છે, માટે પુઢષોએ પણ નગ્ન થઈને સ્નાન ન કરવું. નગ્ન થઈને સ્નાન કરવાનો સ્મૃતિ શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલો છે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત પણ કરવાનું કહ્યું છે. તેના સંદર્ભમાં શંખ સ્મૃતિ જણાવે છે,– "દિવસે મૈથુન કરે તો તથા જળમાં નગ્ન થઈને સ્નાન કરે તો અને પરસ્ત્રીને નાગી દેખે તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો."[૫૦] "ઈન્દ્રે ગુઢ બૃહસ્પતિની વિદાય બાદ વિ✓રૂપને ગુઢ કર્યો. વિ✓રૂપને ત્રણ મસ્તકો હતાં. ત્રણ મસ્તકે ત્રણ પ્રકારના સોમરસપાન, મદિરા અને અન્નનો આહાર કરતો અને તેનું મોસાળ દૈત્ય પક્ષમાં હતું, તેથી યજમાન એવો તે માતાના સ્નેહને આધીન થઈને છાની રીતે દૈત્યોને ભાગ આપતો હતો. આ પ્રમાણે તેનું ધર્મકાર્યમાં કપટ તથા દેવતાઓનું અપમાન જોઈને ઈન્દ્રે તેના મસ્તક કાપી મારી નાંખ્યો. આથી ઈન્દ્રને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગ્યું. આ બ્રહ્મહત્યાને ચાર પ્રકારે પૃથ્વી, પાણી, વૃક્ષ તથા સ્ત્રીઓને વહેંચી આપી. ચારેયે વિશિષ્ટ વરદાન મેળવી પાપ લીધું. પૃથ્વીએ મારામાં જે ખાડા પડે તે પોતાની મેળે જ પૂરાઈ જાય.

આ પાપના ભાગરૂપે ક્ષારભૂમિ અમુક સ્થળે થઈ. ક્ષાર એ પાપનો વિકાર છે. વૃક્ષોએ અમને કાપે છતાં ફરી ઉગીએ. તેમાં પાપના વિકાર ગુંદરરૂપે દેખાય છે. પાણીએ અમોને કૂવા વિગેરેમાંથી ઉલેચ્યા છતાં પણ અમે તેટલાં જ રહીએ પાપના વિકારરૂપે પાણીમાં પરપોટા તથા ફીણ થાય છે. સ્ત્રીઓએ જણવા સુધી મૈથુન થાય તો પણ ગર્ભને હાનિ પહોંચે નહીં. તેના પાપના વિકારરૂપે રજોદર્શન થાય છે.[૫૧] આમ, સ્ત્રીઓને થતું આ રજોદર્શન એ બ્રહ્મહત્યાના પાપના વિકારરૂપે થાય છે. 'સતીગીતા'માં મુક્તાનંદ સ્વામીએ રજસ્વલા ધર્મ પાલનની સુંદર વ્યવહારુ સલાહ આપી છે,–

પરપુઢ ષની ગર્ભશંકા, સગાને થાય જરૂર;

તે માટે સૌ યોષિતાને, કરવું રજપ્રકાશ."[૫૨]

આમ, રજોદર્શનથી ગર્ભાધાન થયું છે કે નહિ તેની પણ ખબર પડે છે. માટે પોતાના ચારિત્ર્યની સલામતી ખાતર પણ સ્ત્રીએ રજોદર્શન છાનું ન રાખવું.

રજસ્વલા સ્ત્રીએ ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ મનુષ્યને કે વસ્ત્રને કે માટીના વાસણ વગેરેને અડવું નહીં. એણે પૂજાની રૂમ, રસોડું, દેવના મંદિરમાં તો પ્રવેશવું પણ નહિ. જોકે પશુ કે બાળકને અડવામાં બાધ નથી. પણ બાળકના વસ્ત્ર અળગા રાખીને તેને પોતાની પાસે જ રાખવું જોઈએ. આજે નોકરી કરતી, શાળા–પાઠશાળામાં ભણતી કે સામાજિક કાર્યો કરનારી સ્ત્રીઓ આવા નિયમો પાળતી નથી. એ ધર્મશાસ્ત્રની દષ્ટિએ ખોટું તો છે જ. પરંતુ એના પોતાના અને અન્યના આરોગ્યની દષ્ટિએ પણ નુકશાન કર્તા છે. વિજ્ઞાન પણ આ વાતને સ્વીકારે છે. શિકાગો યુનવર્સિટીના વૈજ્ઞાનિક ડૉ. એબ્રહેમે આ બાબતમાં ઊંડું સંશોધન કર્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે– "મીનોટોકસીસ નામનું વિષ રજસ્વલા સ્ત્રીના શરીરમાં આ દિવસ દરમ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે. જે સજીવ સૃષ્ટિ પર વિકૃત અસર કરે છે અને મનુષ્યના શરીર પર તેની વધુ અસર થાય છે. તેનું પાચનતંત્ર બગડે છે. હૃદય નબળું પડે છે ને શરીરના બીજા અગત્યના અવયવો પર માઠી અસર થાય છે."[૫૩] વળી ઈસવીશન પહેલી સદીના રોમ લેખક પ્લીની લખે છે, "રજસ્વલાના સ્પર્શથી દૂધ, અનાજ, અથાણાં વગેરે બગડી જાય છે."[૫૪] તથા અમેરિકાના પ્રો. શીક લખે છે,– "રજસ્વલાના શરીરમાં પ્રબળ વિષ હોય છે તે હરિયાળી ઉપર ચાલે તો આજુબાજુના ફૂલ પાંદડાં સૂકાઈ જાય છે, ફળ સડી જાય છે."[૫૫] આમ, ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક બંને રીતે રજસ્વલા સ્ત્રીના સ્પર્શનો નિષેધ છે. એટલા માટે સ્જસ્વલા સ્ત્રીએ ત્રણ દિવસ ન અડવું અને ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને પછી દરેક ક્રિયા કરવી.

આમ, શિક્ષાપત્રીના ઉપરોક્ત નિયમોથી સ્ત્રીઓને નવું જીવન મળ્યું છે. તેમનો વિકાસ થયો છે

અને પુઢ ષ સમોવડી બની છે અને તેનાથીયે વિશેષએ છે કે આવા નિયમો તેમના શીલની રક્ષા કરે છે. આ વાત શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ તેમના પુસ્તક 'સ્ત્રી–પુઢ ષ મર્યાદા'માં નોંધી છે. આ રીતે સ્ત્રીઓના રક્ષણ માટે અલગ નિયમો આપી તેમની સંભાળ જો કોઈ ગ્રંથમાં જોવા મળતી હોય તો તે માત્ર એક શિક્ષાપત્રી જેવા મહાન ગ્રંથમાં જ જોવા મળે છે. આગળ શિક્ષાપત્રી વિધવાએ પોતાના શીલનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? તે જણાવે છે.

૧૧ : ૭ વિધવા જીવનનો આદર

ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં વિધવાને સતી કરવામાં આવતી. સમગ્ર ભારતમાં આ રિવાજ પ્રચલિત હતો. ઈ. સ. ૧૮૨૯માં રાજા રામમોહનરાયે ગવર્નર જનરલ વીલ્યમ બેન્ટીક પાસે સતી પ્રથાને નાબુદ કરતો કાયદો પસાર કરાવ્યો.[૫૬] તે પહેલા ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ કાર્ય ગુજરાતમાં શરૂ કરેલું. ભગવાન સ્વામિનારાયણે સૌ બાઈ હરિભક્તોને પોતાના સ્વજન સમાન ગણ્યાં હતાં, તેથી તેમનું દુઃખ ભગવાન સ્વામિનારાયણ જાણતા, અનુભવતા અને તેને નિવારવા આવી આજ્ઞા કરતા. જે શિક્ષાપત્રીમાં આ પ્રમાણે આપી છે.

"વિધવા સ્ત્રીઓએ તો પતિબુદ્ધિથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી તથા પિતાપુત્ર વગેરેની આજ્ઞામાં રહીને વર્તવું પણ સ્વતંત્રપણે કદી ન વર્તવું."[૫૭]

ભગવાન સ્વામિનારાયણે કેવળ વિધવાઓને જીવન જ આપ્યું એટલું જ નહીં પણ ભગવાનને પતિભાવે ભજવાનો આદેશ આપવાથી ભક્તિ ભાવના તેમનામાં ઉદય થઈ. આને લીધે સમાજ તેમને પૂજ્યભાવે જોતો થયો. જેમને લોકો 'રાંડ' કહેતા તેમને 'સાંખ્યયોગી' એવું સુંદર બિરૂદ મળ્યું. જેમના દર્શન અશુભ ગણાતા તેમના આશીર્વાદ લેવા સામેથી લોકો આવતા થયા. અહીં સ્વતંત્રપણે ન વર્તવાનું જણાવવામાં સ્વછંદપણાનો ભાવ છે. સ્વચ્છંદ રીતે ન વર્તવું તે સ્ત્રીઓ માટે હિતાવહ છે. વળી સતીનો અર્થ આ રીતે કરી શકાય : " ;T µ પરમાત્મા, .IT µ ગતિ." અર્થાત્ પરમાત્મા તરફ ભક્તિથી જેનું મન ગતિ કરે અથવા જે ગતિ કરે તે સતી. વિધવાઓને પરાણે ભગવાન જ ભજવા તેવો ભગવાન સ્વામિનારાયણનો હેતુ નથી. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણનો વિશેષ રાજીપો આ રીતે વર્તવામાં જરૂર છે. પણ વિધવા વિવાહનો નિષેધ કરેલ નથી. આ વિધાનને પુષ્ટી આપતા હરિચરિત્રામૃત સાગર જણાવે છે,– "જે સ્ત્રી વિધવા થાય તેને પુઢ ષ કરવાની ઈચ્છા હોય તો કરવો પણ કલંકથી ડરવું."[૫૮] આમ, શ્લોકમાં વિધવા એ પતિ પાછળ સતી ન થતા ભગવાનની પતિભાવે સેવા કરવી અને જેમને પુઢ ષ કરવાની ઈચ્છા હોય તો પતિ કરવા પણ જણાવે છે. આગળ વિધવાએ નિકટના સંબંધ વિનાના પુઢ ષો સાથે રાખવાની મર્યાદા જણાવે છે.

"વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાના નિકટના સંબંધ વિના પુઢષોના ક્યારેય સ્પર્શ ન કરવો તથા પોતાની યુવાન અવસ્થામાં તેવા યુવાન પુઢષોની સાથે આવશ્યકતા વિના બોલવું પણ નહિ. પરંતુ ધાવણા બાળકનો સ્પર્શ કરવામાં પશુના સ્પર્શની માફક દોષ નથી. તથા જરૂર પડે વૃદ્ધ પુઢષનો સ્પર્શ કરવામાં કે તેની સાથે બોલવામાં દોષ નથી."[૫૯]

નિકટના સંબંધી એટલે કે પિતા, પુત્ર કે ભાઈ જેવા અંગત સગાં હોય એવા પુઢષોનો જરૂર પડે સ્પર્શ કરવામાં બાધ નથી. પણ જરૂર વગર તો વિધવા સ્ત્રીએ કોઈપણ પુઢષનો સ્પર્શ ન કરવો. વળી પોતાની યુવાન અવસ્થા હોય ત્યારે યુવાન પુઢષો સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ ન પાડવો. કારણ કે યુવાની દીવાની છે. યુવાનીમાં હળવા મળવાના, વાર્તાવિનોદના પ્રસંગોમાંથી વૃત્તિઓ ચંચળ બને છે. વિદ્વાનો અને મુનિઓ પણ લપસી પડયાના દષ્ટાંતો ઘણાં જોવા મળે છે. માટે વિધવાએ ચારિત્ર્યરૂપી પવિત્ર જીવનના ગૌરવને રક્ષવા માટે જ કોઈ પણ પુઢષ સાથે આવશ્યક કામ સિવાય સ્પર્શ ન કરવો, બોલવું પણ નહિ.

બાળકના સ્પર્શથી કામવિકાર થતો નથી અને વિધવા પાસે બીજા સ્ત્રી ભક્તો આવે તે ધાવણા બાળકને સાથે લઈને જ આવે તેથી ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રેકટીકલ થઈ આ રીતે બાળકના સ્પર્શનો નિષેધ કર્યો નથી. વૃદ્ધના સ્પર્શમાં ક્યારેક વિકાર થવાનો સંભવ ખરો, ત્યાં આવશ્યક હોય તો જ સ્પર્શ કરવા જણાવ્યું છે. આગળ પર પુઢષ પાસેથી વિદ્યા ન ભણવા અને દેહનું દમન કરવા જણાવે છે.

"તે વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાના નિકટના સંબંધ વિનાના પુઢષ પાસેથી કોઈ પણ વિદ્યા ભણવી નહિ, તથા વારંવાર વ્રતો અને ઉપવાસો કરીને દેહનું દમન કરવું."[૬૦]

ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ શ્લોક દ્વારા સ્ત્રીઓને ભણવાનો આદેશ આપ્યો જ છે. વળી વ્યવસ્થા પણ એવી જ કરી જેથી સ્ત્રીઓને ભણવાની જરૂર પડે. સ્ત્રીઓના મંદિરો અલગ થયા તેમાં કથાવાર્તા સ્ત્રીઓ જ કરે. આ પ્રણાલિથી સ્ત્રીઓને શાસ્ત્ર વાંચનની જરૂર પડી અને સ્ત્રી શિક્ષણ શરૂ થયું. ઈ✓ર ચંદ્ર વિદ્યાસાગરે બંગાળમાં સ્ત્રી શિક્ષણની શરૂઆત કરાવી.[૬૧] તેઓ સ્ત્રી શિક્ષણના પ્રણેતા કહેવાય છે. પણ તેમના પહેલા સ્ત્રી મર્યાદા જળવાય તે રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્ત્રી શિક્ષણની શરૂઆત ગુજરાતમાં કરી હતી. "જ્યારે ગુજરાતમાં કન્યાશાળા શરૂ થઈ ત્યારે પ્રથમ શિક્ષિકાઓ સ્વામિનારાયણીય બહેનો જ હતી. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પ્રવર્તાવેલ સ્ત્રી શિક્ષણનું આ ફળ છે."[૬૨] વિધવા સ્ત્રીએ નજીકના સંબંધ વિનાના પુઢષ પાસે ભણવા ન બેસવું. ભણવા બેસીએ એટલે પ્રશ્નોત્તર કરવા પડે, ચર્ચા કરવી પડે, પુઢષનું ચિત્ત તો વિદ્યા કરતાં સ્ત્રીના રૂપમાં વધુ ખેંચાય અને રોજનો સહવાસ મળે તો અનિષ્ટ

પરિણામ આવતા વાર ન લાગે. માટે વિધવાએ નજીકના સગા પાસે જ વિદ્યા ભણવી. વિધવા સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હોય છે તે માટે ઈન્દ્રિય સંયમ અને તપ કરવું જરૂરી છે. માટે તેમણે વારંવાર વ્રતો અને ઉપવાસો કરીને દેહનું દમન કરવું. આગળ વિધવાને ધર્મકાર્ય માટે ધન સંબંધી આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે પોતાની પાસે પોતાના નિર્વાહ પૂરતું જ ધન હોય તો તે ધન ધર્મના કાર્યમાં પણ ન વાપરવું. પણ વધારે હોય તો જ ધર્મકાર્યમાં વાપરવું.[૬૩]

વિધવાએ પોતાની પાસે પોતાના નિર્વાહ પૂરતું જ ધન હોય તો તેણે દાન–ધર્માદો ન કરવો. કારણ કે જીવન નિર્વાહ પૂરતું જ ધન હોય અને તેનું જો તે દાન કરે તો તેને પોતાના નિર્વાહ માટે બીજાઓની સેવા વગેરે કરવું પડે અને તેથી સ્વધર્મનો નાશ અવશ્ય થવાનો સંભવ છે. વળી જો ધન પોતાની પાસે હોય તો પુત્રાદિક સેવા કરે અને દુર્જનો નિરાધારતાનો લાભ ન ઉઠાવે. આગળ વિધવાએ બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે શું કરવું ? તે જણાવે છે.

"તેમણે દિવસમાં એક જ વાર ભોજન કરવું અને જમીન ઉપર જ સૂવું તથા કામક્રીડામાં આસક્ત થયેલાં પ્રાણીઓને ક્યારેય જોવાં નહિ."[૬૪]

બ્રહ્મચર્યના પાલન માટે ઉપરોક્ત નિયમ જરૂરી છે. આહાર અને ઊંઘ કાબુમાં રાખવા તો જ યોગસિદ્ધ થાય. તેના અનુસંધાનમાં ગીતામાં જણાવ્યું છે કે– "યોગ્ય આહાર વિહાર વાળાને, કર્મોમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને તથા યોગ્ય ઊંઘનાર અને જાગનારને દુઃખનો નાશ કરનાર યોગ સિદ્ધ થાય છે."[૬૫] માટે એકવાર ભોજન કરવાથી શરીરને પોષણ ઓછું મળે અને ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખી શકાય. વળી સુંવાળી શય્યા રજોગુણને પોષે છે તેથી દેહદમન માટે જમીન ઉપર જ સાદી પથારી કરીને સૂવું. આમ, વિધવા એ ત્યાગીની જેમ સાદાઈ અને સંયમ ભર્યું જીવન ગાળવું. કામક્રીડા કરતાં પ્રાણીઓ ઉપર દષ્ટિ પડી જાય તો પણ ચિત્તમાં ક્ષોભ થાય અને એમના તપમાં વિક્ષેપ પડે માટે એમણે એવાં પ્રાણી તરફ તો નજર જ ન કરવી અને કદાચ અજાણમાં નજર પડી જાય તો પણ તે તરત જ હઠાવી લેવી. આગળ વિધવાએ કેવો વેશ ન પહેરવો ? તે જણાવે છે.

"તેમણે સોહાગણ સ્ત્રીના જેવો વેષ ધારણ ન કરવો તથા સંન્યાસિની કે વેરાગણ જેવો તથા અન્ય કોઈ વિચિત્ર વેષ ધારણ ન કરવો."[૬૬]

સન્યાસીના જેવા ભગવાં કપડાં ધારણ કરનારી સ્ત્રીને સંન્યાસિની કહે છે. વીતરાગી પુઢષોની જેવો (વસ્ત્ર પર cZLZFD ZLZFDc લખેલ હોય તેવા વસ્ત્રોનો) વેશ વીતરાગા સ્ત્રી ધારે છે. વિકૃત એટલે

કાપડીના જેવો વેશ. આ બધી સ્ત્રીઓ મનસ્વી વર્તે છે. તેથી તેના જેવો વેશ ન પહેરવો. સુવાસિનીના જેવો વેશ ધારે તો લોકાપવાદ થાય માટે તેવો પણ ન ધારવો. આમ, વિધવાના તપોમય જીવનને અનુરૂપ એવો સાદો અને સૌમ્ય પહેરવેશ પહેરવો. આગળ બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે જણાવે છે.

"તેમણે ગર્ભપાત કરનારી સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો તથા તેનો સ્પર્શ પણ ન કરવો તથા પુઢષો સંબંધી શૃંગારની વાર્તા કદી ન કરવી તથા ક્યારેય સાંભળવી પણ નહીં."[૬૭]

ગર્ભપાતિની સ્ત્રીના સંગથી પોતે પણ દુરાચારી થાય તે માટે નિષેધ કરેલ છે. ઈશ્વરે જે જીવનું નિર્માણ કર્યું હોય એને જન્મ લેતાં પહેલા જ મારી નાખવો એના જેવું બીજું ક્યું પાપ હોઈ શકે ? ભૃણ હત્યાને તો શાસ્ત્રમાં પંચ મહાપાપમાંનું એક પાપ ગણ્યું છે. વળી પુઢષો સંબંધી શૃંગારની પ્રેમ ચેષ્ટાની વાર્તા પણ વિધવાએ ન કરવી, ન સાંભળવી. કેમકે તેવી વાત કરવાથી અગર સાંભળવાથી પણ મનનો ક્ષોભ થાય છે અને તેથી બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવાનો સંભવ રહે છે. આગળ વિધવાએ પોતાના સંબંધી યુવાન પુઢષ સાથે પણ આપત્કાળ વિના એકાંતમાં ન રહેવા આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે પોતાની યુવાન અવસ્થામાં પોતાના સંબંધી હોય તો પણ એવા યુવાન પુઢષોની સાથે આપત્કાળ સિવાય એકાંતમાં ન રહેવું.[૬૮]

વિધવાઓનું બ્રહ્મચર્યવ્રત અખંડિત રીતે જળવાય એ માટે સંભવિત એવા વિઘ્નોથી બચવાના માર્ગોનું દર્શન અહીં કરાવ્યું છે. શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં જણાવે છે– "યુવા અવસ્થામાં વાયુથી ફૂકાયેલા અગ્નિનાં જેવો, સાધનોથી પણ નિવારણ ન થઈ શકે તેવો કામદેવ તત્કાળ જગત જીતવાને સમર્થ થાય છે. આથી એકાંતમાં યુવાન સ્ત્રી સાથે યુવાન પુઢષે ન રહેવું, માતા અને પુત્રે પણ ન રહેવું."[૬૯] સ્ત્રી પુઢષના એકાંતમાં જ્ઞાની, ધ્યાની, પંડિત, ભક્ત અને તપસ્વી વગેરેની પણ ધીરજ છૂટી જાય છે. આ વાતની સાક્ષી પ્રાચીનકાળથી આજ સુધીનો ઈતિહાસ પૂરે છે. આગળ વિધવાએ ચિત્તને ઉત્તેજિત કરે એવી કોઈ પણ વૃત્તિ ન કરવા જણાવે છે.

"તેમણે હોળીના ખેલ ન ખેલવા તથા આભૂષણો વગેરે ધારણ ન કરવાં તથા સોનું કે ચાંદીના તાર સાથે વણેલાં ઝીણાં વસ્ત્રો પણ ક્યારેય ધારણ કરવા નહિ."[૭૦]

સુવાસિનીના જેવો વેશ ધારણ ન કરવો તેમ આગળ સંદર્ભ–૬૬ના શ્લોક ૧૬૯માં કહ્યું છે છતાં અહીં સોના–ચાંદીના તાર સાથે વણેલાં ઝીણાં વસ્ત્રો ન ધારણ કરવાની વાત કરી છે તે પુનઢક્તિ આગળ જણાવેલ નિયમને દઢ કરાવે છે, તથા સ્પષ્ટ કરે છે. વળી ઘણા સ્થળોએ ભોજાઈ અને દીયર હોળી રમતા હોય છે તેમાં મર્યાદાનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે. માટે વિધવાએ કદી ન હોળી ન ખેલવી.

આમ, આ પ્રકરણમાં નિરૂપાયેલા પ્રત્યેક શ્લોકના નિયમમાં સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્યની ખેવના અને સ્વતંત્રતા એક માત્ર અદ્વિતીય આચાર ગ્રંથ એવા શિક્ષાપત્રીમાં જોવા મળે છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૧૧ :

સ્ત્રી ઉન્નતિના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) વાઘેલા બી. જી., 'ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન', પૃ. ૧૪–૧૫

(૨) રમણલાલ સોની, "સંતસાગર", પ્રકા : શ્રીમતિ રસિકબાળા રમણલાલ સોની – અમદાવાદ, ડિસેમ્બર–૧૯૮૫, પૃ. ૪૧૧–૪૧૨ તથા વાઘેલા બી. જી., 'ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન', પૃ. ૧૬૮, ૧૬૯

(૩) મશરૂવાળા કિશોરલાલ ઘ., "સ્ત્રી–પુઢષ મર્યાદા", પૃ. ૨૭

(૪) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૩૬

(૫) પારેખ હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ, "અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૫, પૃ. ૧૭૨–૧૭૩

(૬) આધારાનંદમુનિ, "શ્રી હરિચરિત્રામૃતસાગર", ભાગ–૧, પુર–૩, તરંગ–૪૭

(૭) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૧

(૮) – (સંકલિત) "સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય", સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમ., પ્રથમ આવૃત્તિ, નવે. ૧૯૯૨, પૃ. ૮–૯

(૯) પારેખ હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૫, પૃ. ૧૮૦–૧૮૩નો સંક્ષેપ

(૧૦) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૪

(૧૧) મુક્તાનંદ સ્વામી 'સતીગીતા' કડવું–૩૧/૫

(૧૨) એજન – કડવું ૩૦/૮

(૧૩) jllERFZM G STjlo 5ldEo :+LlE ü DF lzTo P@@@@×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮

(૧૪) 7FGJFTFzlTGFlF DBFtSFlF G 5-QFo P@@@@@@×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૪

(૧૫) G TYF:l EJgDMCM AgWF ü Fgl5|;ùTo P
lMlQFt;ùFnYF 5;F lYF Tt;lù;ùTo ×

– ભાગવત : ૩/૩૧/૩૫

(૧૬) Tt;Q8;Q8;Q8QF SM gJBl^OTWLo 5DFG P
k®QF GFZFl6DT lMlQFgDilC DFllF ×

– ભાગવત : ૩/૩૧/૩૭

(૧૭) વચનામૃત : ગ. મ. ૩૫

(૧૮) એજન, ગ. મ. ૩૦

(૧૯) આચાર્ય વિહારી લાલજી મહારાજ, 'શ્રી હરિલીલામૃતમ્', ભાગ–૨, કળશ–૫, વિશ્રામ–૧૨

(૨૦) II:Dg5IZICTèI5 :INxIFgIùFIG RFtDGo P

TNNQI J;G GJ 5IZWFI DNFIzTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૩૮

(૨૧) સદાચાર દીપ, (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા' ટીકામાંથી ઉદ્‌ધૃત, પૃ. ૧૭૪)

(૨૨) શાસ્ત્રી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય, 'શિક્ષાપત્રી–કિરણાવલી સહિતા', પૃ. ૪૫

(૨૩) 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય' (સંકલિત), સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમ., પ્રથમ આવૃત્તિ–નવે. ૧૯૯૨, પૃ. ૫૦

(૨૪) pt;JFCQF IGtI R SQ6DIgNZDFUTo P

5IdEo :5xIF G JIGTF:T+ TFIEü 5-QFFo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૪૦

(૨૫) UCFbIFzID6M I :Io 5-QFF DN5FIzTFo P

:JF;gG;dAgWCLGF G :5xIF IJWJFü To ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૩૫

(૨૬) વ્યાસ ત્રિભુવન ગ., 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન', પૃ. ૨૮૩

(૨૭) DF+F :J;F NIC+F JF IJHG T JIo :YIF P

VGF5IN G To :YI SFI NFG G IMIQFTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૩૬

(૨૮) GgJIuGo 5DNF GFD WTSdE;Do 5DFG P

;TFDI5 ZCM HCJFNgINF IFJNYST ×

– ભાગવત : ૭/૧૨/૯

(૨૯) DF+F :J;F NIC+F JF GFIJIJÉTF;GM EJT P

A,JFIGIgãIUFDM IJäF;DI5 SQFIT ×

– ભાગવત : ૯/૧૯/૧૭

(૩૦) ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, "ચંદ્રકાન્ત" ભાગ–૨, પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, તેરમી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૮૩, પૃ. ૨૪૧ થી ૨૫૫

(૩૧) ભાગવત : ૩/૧૨

(૩૨) ભાગવત : ૯/૨૦

(૩૩) માસિક સામાયિક, 'ગરવી ગુજરાત', (લંડનથી પ્રસિદ્ધ થતું માસિક), અંક–જાન્યુ.– ફેબ્રુ–૧૯૮૯

(૩૪) વર્તમાનપત્ર, 'ગુજરાત સમાચાર', બુધવાર, તા : ૩૧ મે, ૨૦૦૦, પાના નં. ૨

(૩૫) વર્તમાનપત્ર, 'ગુજરાત સમાચાર', સોમવાર, તા. : ૫ માર્ચ, ૧૯૯૦

(૩૬) મશરૂવાળા કિશોરલાલ ઘ., 'સ્ત્રી–પુરુષ મર્યાદા', તૃતીય આવૃત્તિ, એપ્રિલ–૧૯૯૧, પૃ. ૩૩

(૩૭) ઝવેરચંદ મેઘાણી, "જેસલ જગનો ચોરટો" પ્રકા. : નીરજ મેઘાણી – ભાવનગર, ઈ. સ. ૧૯૯, પૃ. ૮ થી ૧૦

(૩૮) મહાભારત : સભાપર્વ : ૬૫/૩૩ થી ૪૫

(૩૯) ;ETSFlEGFZLlEo ;jlo :J5lTZLXJT P

VgWM ZMUL NlZãM JF QF^-M JFrl G NJRo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૫૯

(૪૦) ભાગવત : ૯/૩

(૪૧) ~5lFJGlÉT:l Ul6GMègGZ:l T P

5|;ùM GJ STjl:TFlEo ;FClHSMèl5 R ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૦

(૪૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૬/૪

(૪૩) એજન : ૬/૩૫

(૪૪) મત્સ્યપુરાણ : અ. ૨૬

(૪૫) GZ1lGFel~SRFèG¿ZLlF R GM EJT P

;FwJL :+L G R E^O1FF G lG,¾HFlN;lùGL ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૧

(૪૬) EQFF;NXSWlTo 5ZUCM5JXGD P

tlF¾l CF:lFlN R :+LlEo 5tlF NXFgTZUT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૨

(૪૭) મનુસ્મૃતિ : ૯/૩

(૪૮) ;WJFlJWJFlE ü G :GFtJl lGZdAZD P

:JZHMNXG :+LlEUM5GLl G ;JYF ×

DGQl RFXSFNL®G GFZL ÉJFl5 ZH:J,F P

lNG+l :5XþJ :GFtJF TlèlCG ;F :5XT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૩, ૧૭૪

(૪૯) ભાગવત : ૧૦/૨૨/૧૯

(૫૦) lNJF T DYG StJF GuGo :GFtJF TYFdEl; P

GuGF 5lZl:+l ¹Qäf lNGDSDEMHGD ×

– શંખસ્મૃતિ : ૧૭/૫૪

(૫૧) ભાગવત : ૬/૯

(૫૨) મુક્તાનંદ સ્વામી, 'સતીગીતા' કડવું–૮૩/૬

(૫૩) લેખ : 'રજસ્વલા ધર્મ શા માટે ?', "પ્રેમવતી", (મહિલા મંડળનું ત્રૈમાસિક), વર્ષ–૧૫, અંક–૩, જુલાઈ–૧૯૮૭, પૃ. ૧૨

(૫૪) 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય', (સંકલિત) સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમ., પ્રથમ આવૃત્તિ, નવે. ૧૯૯૨, પૃ. ૨૯

(૫૫) અમેરિકન જર્નલ ઓફ ક્લિનીકલ મેડીસીન, મે. ૧૯૨૧

(૫૬) નીરા દેસાઈ, "ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીજીવન" પ્રકા. : આર. આર. શેઠની કંપની – અમદાવાદ. ઓગસ્ટ – ૧૯૭૪, પૃ. ૭૧

(૫૭) lJWJFlE:T lMQFFlEo ;jlo 5lTlWlF ClZo P

VF7FlF l5T5+FNJtl :JFTgœlTM G T ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૩

(૫૮) આધારનંદમુનિ, 'હરિચરિત્રામૃત સાગર', ભાગ–૪, પુર–૧૭, તરંગ–૧૪

(૫૯) :JF;þ;dAgWCLGF GZFo :5xlF G SlClRT P

T-6:Tü TF-^l EFQl GFJxlS lJGF ×

:TGWl:l Go :5X G NMQFMèl:T 5XMIZJ P

VFJxlS R Jâ:l :5X TG R EFQF6 ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૪, ૧૬૫

(૬૦) lJnFèGF;þ;dAgWF¿FlEo 5F9lF G SFèl5 Go P

JTM5JF;o STjlM DCNCND:TYF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૬

(૬૧) ધીરુ પરીખ, "કાળમાં કોર્યાંનામ", કુમકુમ પ્રકાશન – અમદાવાદ, ૧૯૭૭, પૃ. ૧૧૪

(૬૨) 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય', (સંકલિત) સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમ., પ્રથમ આવૃત્તિ, નવે. ૧૯૯૨, પૃ. ૧૪

(૬૩) WG R WDSFlèl5 :JlGJFCM5lMU lT P

Nl TFlEG TtÉJFl5 Nl RNlWS TNF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૭

(૬૪) SFlü ;SNFCFZ:TFlEo :JF5:T ET, P

DYGF;ÉTlMJL1FF ÉJFl5 SFlF G NlCGMo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૮

(૬૫) શ્રીમદ્ ભાગવદ્ગીતા : ૬/૧૭

(૬૬) JQFM G WFI:TFIEü ;JFI;gIFo I:+IF:TYF P
gIFI;gIF JLTZFUFIF IJSTü G SIClRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૬૯

(૬૭) ;ùM G UE5FITgIFo :5X SFI ü IMIQFTo P
zùFZJFTF G G6F SFIFo zjIF G J ÉJIRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૦

(૬૮) IGH;dAIgWIEZI5 TF-^I T-6GZo P
;FS ZCI; G :YI TFIEZF5NDgTZF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૧

(૬૯) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા' ટીકા ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૫૭૧

(૭૦) G CM,FB,G SFI G EQFFNü WFZ6D P
G WFT;+IÉT;1DJ:+FNZI5 SIClRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૨

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૧૨ :

આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીઓના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અદ્યયન

: પ્રકરણ–૧૨ :

આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીઓના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૨ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૧૨ : ૨ આચાર્યના વિશેષ ધર્મો

૧૨ : ૩ આચાર્ય પત્નીઓના વિશેષ ધર્મો

: પ્રકરણ–૧૨ :
આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીઓના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૨ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

આચાર્ય એ ત્યાગી, ગૃહી સૌના ગુઢ છે. વિશેષ જાણપણું ગુઢ એ, નેતાએ રાખવાનું હોય છે. તેથી તેમના વિશેષ ધર્મ પ્રથમ કહ્યા છે. સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ જોતાં લાગે છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણની પોતાની ઈચ્છા આચાર્ય પરંપરા સ્થાપવી જ તેમ નહોતી, જ્યારે અમદાવાદનું મંદિર પહેલા થયું તેના વહીવટમાં રામાનંદ સ્વામીના ગુઢ આત્માનંદ સ્વામીના દીકરા ગોપી ભટ્ટને રાખ્યા. તેણે ગોટાળો કર્યો, વળી ઠાકોરજીની મર્યાદા ન રાખે એટલે તેને છુટા કર્યા. ત્યાર પછી આનંદસ્વામીને વહીવટ સોંપ્યો. ત્યાગી હોવાથી બહુ ફાવ્યું નહીં. અંતે મોટેરા સંતોની ઈચ્છાથી ધર્મકુળ બોલાવી તેને મોટેરા કર્યા. વહીવટી વડા બનાવ્યા. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજને કહેલું કે– "ખજાનાની કૂંચી તમારી પાસે છે તે તમે કેશવ પ્રસાદને સોંપી છે તેમ મોક્ષની કૂંચી અમારી પાસે છે."[૧] આમ વહીવટી વડા અને મોક્ષમાર્ગના વડા બંનેમાં તફાવત છે. વળી હરિચરિત્રામૃતસાગરમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે– "અમે રહીએ કે ન રહીએ તો પણ અમારી ગાદી ઉપર સૌ જગત જાણે તેવો ત્યાગી હોય. એવી અમારી ઈચ્છા છે."[૨]

વ્યવહારના કાર્યમાં ગૃહસ્થની જરૂર પડી તથા જ્ઞાતિ પ્રશ્ને પણ લોકોને દ્વેષીઓ ભરમાવે નહીં, તેથી આચાર્ય પરંપરાનો પ્રારંભ થયો. સંવતં ૧૮૮૨માં કાર્તિકસુદ એકાદશીએ વડતાલમાં બે આચાર્યોની નિમણૂંક કરવામાં આવી. રામપ્રતાપભાઈના પુત્ર અયોધ્યાપ્રસાદજીને અમદાવાદ ગાદીના તથા ઈચ્છારામભાઈના પુત્ર રઘુવીરજી મહારાજને વડતાલ ગાદીના આચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા. આચાર્ય પરંપરા ભલે વિશેષતઃ વ્યવહારને પુષ્ટ કરતી હોય તો પણ તેમાં સદ્‌ગુણોને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. "મોટા પુત્રને નહીં પણ ગુણવાન પુત્રને ગાદી આપવાનું, પોતાનો પુત્રો તેવો ન હોય તો બીજા કોઈ ધર્મકુળનો ગુણવાન પુત્ર હોય તેને દત્તક લઈને સ્થાપવો એમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વયં કહ્યું છે."[૩]

૧૨ : ૨ આચાર્યના વિશેષ ધર્મો

ભગવાન સ્વામિનરાયણની નિષ્કામધર્મ પર વિશેષ રુચિ છે. એટલે આચાર્ય, આચાર્યની પત્ની, ગૃહસ્થબાઈ–ભાઈ, સાંખ્યયોગીબાઈઓ કે સાધુ–બ્રહ્મચારી સૌના નિયયમાં પહેલો નિયમ નિષ્કામ વર્તમાન અંગેનો છે.

"અમારા મોટા તથા નાના એ બે ભાઈના બે પુત્રો તેમણે પોતાના નિકટ સંબંધ વિનાની સ્ત્રીઓને ક્યારેય ઉપદેશ ન આપવો અને તેમણે આવી સ્ત્રીઓનો ક્યારેય સ્પર્શ ન કરવો તથા તેમની સાથે બોલવું નહીં. વળી તેમણે કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે ક્રૂરતાથી વર્તવું નહિ અને કોઈની પણ થાપણ રાખવી નહિ."[૪]

ગીતામાં કહ્યું છે– "કામ, ક્રોધ તથા લોભએ ત્રણ પ્રકારના, આત્માનો નાશ કરનારાં નરકના દ્વાર છે; માટે એ ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો."[૫] આ ત્રણે નરકના દ્વારથી શિક્ષાપત્રીની આ આજ્ઞાએ આચાર્યને ઉગારી લીધા છે. જેમ કે કામથી– સ્ત્રીનો પ્રસંગ ન રાખવો. ક્રોધથી– ક્રૂરતા ન આચરવી. લોભથી– થાપણ ન રાખવી. પૂર્વે આ પ્રસંગથી ઘણો અનર્થ થયો છે. અધિકાર આવતા સહેજે ક્રોધ થાય અને ક્રૂરતા પણ આચરે. ધનના પ્રસંગમાં સૌ પ્રથમ થાપણની વાત કરી. આચાર્ય ધર્મગુઢ હોવાથી સૌના વિ✓ાસપાત્ર બને. સૌ તેમને થાપણ આપવા આવે તે સહજ છે. થાપણના લેવડ–દેવડથી ધનનો પ્રસંગ આવે. તેમાં ધર્મનું કામ ચૂકી જવાયને વ્યવહાર પ્રધાન થઈ જાય, તેથી થાપણ રાખવાની ના પાડી છે. આગળ આચાર્યના બીજા નિયમો જણાવતા કહે છે.

"આચાર્યે વ્યવહારનાં કાર્યોમાં કોઈની પણ જામીનગીરી ન લેવી. તથા આપતિનો સમય ભિક્ષા માંગીને પસાર કરવો પણ દેવું તો કયારેય ન કરવું."[૬]

આચાર્યની મુખ્ય જવાબદારી ધર્મના રક્ષણની છે અને તેઓ જામીનગીરી જેવા વ્યવહારના પ્રપંચમાં પડવા જાય, તો અનેક શિષ્યોના બહોળા સમૂહમાં તેમને એવા પ્રસંગો અનેક ઉપસ્થિત થાય; પછી કોના જામીન થવું અને કોના ન થવું ? તે મોટી પંચાત ઊભી થાય. વળી તેમાંથી દાવાદૂવી થાય અને કોર્ટ કચેરીમાં જવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય તો તેમાં આચાર્યપદની મહત્તા ન સચવાય. આવા વ્યવહારથી શિષ્યોમાં પણ તેમની મર્યાદાનો લોપ થવાનો સંભવ રહે, માટે આચાર્યોએ કોઈના પણ જામીન થવું નહીં. તેવી જ રીતે દેવું પણ કયારેય ન કરવું. કેમ કે લેણદારે દેણદાર પાસે કાયમ દબાવવું પડે છે. દબાયેલી વ્યક્તિ સ્પષ્ટ રીતે ધર્મની વાત ન કરી શકે, દા.ત., દ્રૌણાચાર્ય કૌરવના ઋણ–ભારથી દબાયેલા હતા તો સ્પષ્ટ ન કહી શકયા. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે– "લેણદાર ગૃહસ્થ પણ સુખી થતો નથી."[૭] અને મહાભારતમાં તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે– "આપત્કાળમાં ભાજી ખાઈને જીવવું સારું પણ દેવું ન કરવું."[૮] આમ, દેવું તો કયારેય પણ કરવું નહીં. જો આચાર્ય દેવું કરે, તો જ તે દિવસે કદાચ તેમના વહીવટમાં સોંપાયેલા દેવમંદિરો ઉપર પણ આપત્તિ આવવાનો સંભવ રહે. વળી આચાર્યને આવકનું બીજું કોઈ સાધન નથી અને તેથી કરજ કરવાનો પ્રસંગ આવે નહિ તે માટે સંપ્રદાયમાં દાન–ધર્માદાની પ્રથા છે. આગળ આચાર્યને અન્ન સંબંધી આજ્ઞા આપે છે.

"પોતાના શિષ્યોએ જે ધાન્ય આપ્યું હોય તેનું વેચાણ ન કરવું, પરંતુ એવું જૂનું ધાન્ય કોઈકને આપીને તેના બદલામાં નવું ધાન્ય લેવું. આમ જૂનાને બદલે નવું ધાન્ય લેવું તે વેંચાણ ન ગણાય."[૯]

આચાર્યએ ગૃહસ્થાશ્રમી છે અને સંપ્રદાયના અધિષ્ઠાતા છે. તેથી તેમને ત્યાં સાધુ, સત્સંગી, અભ્યાગત, ભિક્ષુક વગેરે આવે તે બધાનું ગૃહસ્થધર્મની રીતે અન્નાદિકથી સન્માન કરવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે. માટે શિષ્યો તરફથી ધર્મનિમિતે મળેલું ધાન્ય વેચવું નહીં. કારણ કે વેચવાની વૃત્તિ થાય તો લોભ આવે. જેથી દાનનું મૂલ્ય ઘટી પૈસા સામી દષ્ટિ થાય. આગળ આચાર્યને દેવ પ્રત્યે આદરભાવ રાખવાનું શિક્ષાપત્રી જણાવે છે.

"ભાદરવાસુદ ચતુર્થીના દિવસે ગણપતિનું પૂજન કરવું તથા આસો વદ ચતુર્દશીના દિવસે હનુમાનજીનું પૂજન કરવું."[૧૦]

ગણપતિ તથા હનુમાનજી પ્રત્યે ભગવાન સ્વામિનારાયણને આદરભાવ છે તે આ શ્લોક પરથી જોવા મળે છે. કારણ કે "શિક્ષાપત્રીમાં તેમણે પંચાયતન દેવમાં ગણપતિને પણ પૂજ્યપણે માનવા એમ કહ્યું છે."[૧૧] અને અહીં તેમની પૂજા કરવાનું કહ્યું છે. તેવી જ રીતે "ભૂત પ્રેતાદિકનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે હનુમાનજીના મંત્રનો જપ કરવા કહ્યું છે"[૧૨] અને અહીં તેમની પૂજા કરવા કહ્યું છે. વળી આચાર્ય સર્વદેવ પ્રત્યે આદરભાવ કેળવે તો બીજા આશ્રિતો પણ કેળવે તેથી તેમને ખાસ આજ્ઞા કરી છે અને આજે આ આજ્ઞા પ્રમાણે સંપ્રદાયમાં ગણપતિ અને હનુમાનજીનું પૂજન યર્થાથ રીતે કરવામાં આવે છે. આગળ આચાર્યને ધર્મનું રક્ષણ કરવા આજ્ઞા આપે છે.

"અમારા સર્વે આશ્રિતોના ધર્મનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી અમે ગુઢ તરીકે સ્થાપેલા તે બે આચાર્યોએ મુમુક્ષુજનોને દીક્ષા આપવી."[૧૩]

આચાર્યે વહીવટ એ રીતે કરવો કે જેથી સૌના ધર્મનું રક્ષણ થાય. એટલે પ્રથમ આચાર્યની ફરજ ધર્મરક્ષણ કરવાની છે. જ્યારે આચાર્યની ધર્મરક્ષણમાં ભૂલ થઈ હોય ત્યારે મોટેરા સંતોએ તેમને વાકેફ કર્યા છે. જેમ કે નડિયાદમાં પધરામણીમાં સ્ત્રીઓની મર્યાદા જળવાય તેમ બેઠક ન્હોતી તેથી ભાયાત્માનંદસ્વામી બોલ્યા– "તમારા બાપે ધુમટા કઢાવ્યા અને તમે સામે ખુરશી નંખાવો છો."[૧૪] તેમજ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને રઘુવીરજી મહારાજે પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'તમને અમારા પર કેવું હેત ?' ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે "મને ખબર મળે કે તમારા સીગરામમાં દોઢ માસની બાળકી બેઠી છે તો જૂનાગઢ મંદિરના દરવાજા તમારા માટે બંધ થાય, ધર્મનું હેત છે."[૧૫] વળી મુમુક્ષુજનને આચાર્યે દીક્ષા આપવી એમ કહ્યું છે. અહીં દીક્ષા બે પ્રકારની છે– (૧) વર્તમાન દીક્ષા અને (૨) ભાગવતી દીક્ષા. અહીં મુમુક્ષુજનને દીક્ષા

આપવી એટલે એ વર્તમાન દીક્ષા આપવાની વાત છે. જો આચાર્ય દીક્ષા આપી શકે તો સંત પણ અપી શકે. કારણ કે આચાર્યને વર્તમાન ધરાવનાર સંત જ હતા. જેમ કે–

"મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી,

જેણે આપ્યાં વર્તમાન..."[૧૬]

વળી વ્યવહારમાં પણ આચાર્યને મોટેરા સંતોની સલાહ લેવા જણાવ્યું છે. 'ગોપાળાનંદ સ્વામીને બે દેશના મોટેરા કરેલા.'[૧૭] તેમની આજ્ઞામાં આદિ આચાર્યો પણ રહેતા. વળી ધર્મવંશ ભગવાનનું કૂળ છે. તેથી માાન્ય ગણીએ તો વચનામૃત પ્રમાણે, "એવા જે દૃઢ સત્સંગી વૈષ્ણવ છે તે જ અમારે તો સગાવહાલાં છે ને તે જ અમારી નાત છે."[૧૮] આ રીતે સાચા સંતો પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું કૂળ થયું. આમ, સંત પણ મુમુક્ષુજનને દીક્ષા આપે તો તેમા કશો દોષ નથી. આગળ આચાર્યની જવાબદારી કહે છે.

"પોતાના આશ્રિતોને અધિકાર પ્રમાણે પોત પોતાના ધર્મમાં વ્યવસ્થિત રાખવા અને સાધુને આદરથકી માનવા તથા સચ્છાસ્ત્રનો અભ્યાસ આદર થકી કરવો."[૧૯]

અહીં ધર્મ એટલે વર્ણાશ્રમ ધર્મ સમજવાનો છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણના આશ્રિત સત્સંગી શિષ્યો હોય તે અધિકાર પ્રમાણે એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, ત્યાગી વગેરે સૌ સૌના સામાન્ય કે વિશેષ ધર્મો દર્શાવ્યા છે તે રીતે વર્તવું. તેમજ શિષ્યોના ધર્મમાં શિથિલતા ન આવી જાય એ આચાર્યની જવાબદારી છે. તે માટે આચાર્યે સંતોનું માર્ગદર્શન અને સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ અતિ અગત્યના છે. એટલા માટે જ તેમને પૂજ્યપણે માનવા એમ કહ્યું છે. આચાર્ય પણ આ આજ્ઞા પાળતા એવું જોવા મળે છે. "આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ તીર્થવાસી થઈને મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો જૂનાગઢમાં સમાગમ કરેલો."[૨૦] વળી આ આજ્ઞા કેવળ આચાર્ય માટે છે તેવું નથી. સૌ હરિભક્તોએ સંતસમાગમ અને શાસ્ત્રનો નિયમિત અભ્યાસ કરવો એ તેમનું પણ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આગળ આચાર્યને સોંપાયેલ મંદિરમાં ભગવાનના સ્વરૂપની યર્થાથ સેવા કરવા જણાવે છે.

"મોટાં મોટાં મંદિરોમાં અમે સ્થાપન કરેલાં લક્ષ્મીનારાયણ વગેરે સ્વરૂપોની તેમણે વિધિપૂર્વક સેવા કરવી."[૨૧]

ભગવાન સ્વામિનરાયણે સ્વહસ્તે મોટા શિખરબદ્ધ મંદિરોમાં લક્ષ્મીનારાયણ, નરનારાયણ, ગોપીનાથ વગેરે ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તે ભગવાનના સ્વરૂપની સેવા આચાર્યે જાતે કરવી અને જો તે શક્ય ન હોય તો પોતાના માર્ગદર્શન નીચે કરાવવી. અહીં શિક્ષાપત્રીમાં લક્ષ્મીનારાયણ દેવનો જ નિર્દેશ કેમ કર્યો ? તો આ શિક્ષાપત્રીનું લેખનકાર્ય વડતાલમાં થયું છે તેથી ત્યાંના દેવનો નિર્દેશ

કરેલ છે. વળી વિધિપૂર્વક સેવા કરવી એમ કહ્યું છે. એટલે "શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ વૈષ્ણવ રીત પ્રમાણે જે પ્રણાલિકા ચાલી આવે છે તે મુજબ સેવા કરવી."[૨૨] તથા "તેમાં વિશષ વિધિ માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સત્સંગિજીવનમાં જણાવેલ સ્વામિનરાયણીય વિધિ પ્રમાણે સેવા કરવી યા કરાવવી."[૨૩] આગળ આચાર્યને અતિથિનો સત્કાર કરવા આજ્ઞા આપે છે.

અન્નની ઈચ્છાવાળો જે કોઈ પણ માનવી ભગવાનના મંદિરમાં આવી ચઢે તેની તો તેમણે શક્તિ પ્રમાણે અન્નના દાન વડે આદરપૂર્વક સંભાવના કરવી."[૨૪]

"અતિથિનો સત્કાર કરવો એ તો આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે."[૨૫] વળી "અન્નથી પણ પ્રાણ ટકે છે તેથી અન્નદાન તે પ્રાણદાન સમાન છે."[૨૬] ભગવાન સ્વામિનારાયણની પ્રથમથી જ આ ઢચિ છે. રામાનંદ સ્વામી ધામમાં ગયા બાદ રામાનંદસ્વામીના સમયથી અન્નક્ષેત્રો ચાલતા હતા તે ચાલુ રખાવ્યા અને બીજા નવા અન્નક્ષેત્રો શરૂ કરાવ્યા. અન્નક્ષેત્રોમાં બાવાઓ ખૂબ જ ઉપાધિ કરતા છતાં પણ ચાલુ રખાવ્યા. પરંતુ જ્યારે રામકીઓને મોકલી નિષ્કામ વર્તમાનનો ભંગ કરાવવા લાગ્યા ત્યારે અન્નક્ષેત્રો બંધ કરાવ્યાં. શાસ્ત્રોમાં પણ અન્નદાનનો મહિમા ખૂબ ગવાયો છે. કોઈ પણ પરિચિત હોય કે અપરિચિત હોય તેને આદરથી, પ્રેમથી જમાડવો. એટલું જ નહીં, અહીં સંભાવના કરવી એમ કહ્યું છે, તેથી તેનું સ્વાગત પણ કરવું. શક્તિ પ્રમાણે અન્દાન કરવું. શક્તિ ન હોય તો સાદુ ભોજન આપવામાં વાંધો નથી. પણ શક્તિ હોય તો મિષ્ટાન્ન વગેરે આપવું. પરંતુ 'મંજરી ફંજરી લોક લુંટાવે, માવા મિસરી આપ હી ખાવે' તેમ ન કરવું અને જો તેમ કરવામાં આવે તો તેનું શું પરિણામ આવે ? તેનું વર્ણન હરિલીલામૃતમાં કરેલું છે. "નૃસિંહાનંદ સ્વામી વૃંદાવન આગળ એક વડનીચે સૂતા હતા. અડધી રાત્રે સાધુનો રસાલો આવ્યો. ભાત–ભાતના પકવાન્ન જમવા લાગ્યા. તેમને પણ આપ્યું. એક સાધુએ તેમને ચેતવ્યા. 'ન ખાશો, અમે ભૂત છીએ આ ભોજન માંસ, વિષ્ટા વગેરે છે !' નૃસિંહાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, 'કેમ ભૂત થયા ?' તેમણે કહ્યું, 'કોઈ કોઠારી, કોઈ ભંડારી, કોઈ પૂજારી હતા પણ ધર્મનિયમ છોડી બંધુ ભોગવતા હતા. તેથી અમારી આ દશા થઈ છે.'[૨૭] ટૂંકમાં આચાર્યે મંદિરમાં આવેલ કોઈ પણ અતિથિનો શક્તિ પ્રમાણે અન્ન વગેરેથી સત્કાર કરવો. આગળ આચાર્યે સદ્‌વિદ્યાનું પ્રવર્તન કરવા આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે એક પાઠશાળાની સ્થાપના કરીને તેના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને રાખીને આ પૃથ્વી ઉપર સદ્‌વિદ્યાનો પ્રચાર કરવો, કારણ કે સદ્‌વિદ્યાનો પ્રચાર એ તો મહાન પુણ્યનું કાર્ય છે."[૨૮]

વિદ્યા વિના મનુષ્ય આંધળો છે. માટે વિદ્યાદાન ચક્ષુદાન સમાન છે. વળી અન્દાન કરતાં

જ્ઞાનદાનનું મહાન પુણ્ય છે. અન્નથી માત્ર દેહ ટકે છે અને ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય છે, પણ જ્ઞાનથી તો જીવનું અજ્ઞાન ટળતાં જન્મમરણના બંધનરૂપ મહાકષ્ટ મટી જાય છે. માટે જ શિક્ષાપત્રીના આ એક જ શ્લોકમાં સદ્‌વિદ્યાના પ્રવર્તન જેટલું બીજું કોઈ મોટું સુકૃત નથી. એમ પુણ્ય પણ અધિક જણાવ્યું છે. વિદ્યાદાનનો મહિમા પુરાણમાં આ પ્રમાણે જોવા મળે છે. "પંડિતને આજીવિકા બાંધી આપીને જેઓ બ્રાહ્મણોને ભણાવરાવે છે. તેઓએ ધર્મ, અર્થ અને કામ માટે કયું દાન આપ્યું નથી ? વિદ્યાર્થીઓને ભોજન, તેલ, વસ્ત્ર અથવા ભિક્ષા આપવાથી, પુઢષો સર્વે મનોરથોને પામે છે તેમાં સંશય નથી."[૨૯] વળી વિદ્યાદાનનું ફળ અગ્નિપુરાણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે– "હે રાજન્! જેઓ વિદ્યાર્થીઓને દીવો, પાગરણ તથા ભોજનથી દરરોજની વૃત્તિ બાંધી આપે છે તેઓ યજ્ઞના જેટલું ફળ પામે છે."[૩૦] ભગવાન સ્વામિનારાયણે 'મોક્ષ કરાવે તે વિદ્યા'ને જ સદ્‌વિદ્યી કહી છે. આમ, લૌકિક વિદ્યાને મોક્ષ કરાવનારી વિદ્યા એ બંને સદ્‌વિદ્યાનું પ્રવર્તન આજે આચાર્ય પરંપરા તથા ભગવાન સ્વામિનારાયણની અનુગામી સંત પરંપરા પણ ગુઢકુળો અને છાત્રાલયો દ્વારા કરાવી રહ્યાં છે.

આમ, શિક્ષાપત્રીના આ દશ શ્લોકમાં આચાર્ય અને તેમની ગાદીની ખેવના જોવા મળે છે. જો આચાર્યો આ પ્રમાણે વર્તે તો કયારેય, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રશ્નો કે કલેશ ઊભા થાય જ નહીં. હવે આગળ તેમની પત્નીઓના વિશેષ ધર્મો કહે છે.

૧૨ : ૩ આચાર્ય પત્નીઓના વિશેષ ધર્મો

આચાર્ય પત્નીઓના આ નિયમોમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રી કેળવણી જોવા મળે છે.

"હવે એ બે આચાર્યોની પત્નીઓએ તો પોતાના પતિની આજ્ઞામાં રહીને માત્ર સ્ત્રીઓને જ શ્રી કૃષ્ણના મંત્રનો ઉપદેશ આપવો અને તેમણે પોતાના નિકટના સંબંધ વિનાના પુઢષોનો કયારેય સ્પર્શન કરવો તથા તેમની સાથે બોલવું નહિ તથા તેમને પોતાનું મુખ પણ ન દેખાડવું."[૩૧]

કોઈપણ સંપ્રદાયમાં સ્ત્રી કે પુઢષ શિષ્યવર્ગને મંત્રોપદેશ કે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનાર ગુઢ પુઢષવર્ગના જ હોય છે. એવી પ્રણાલિકા ચાલી આવે છે. આ પ્રણાલિકામાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે સહેજ સુધારો–ઉમેરો કર્યો. તેમણે પુઢષ શિષ્યવર્ગને આચાર્ય મંત્રદીક્ષા આપે અને સ્ત્રી શિષ્ય વર્ગને આચાર્ય પત્ની મંત્રદીક્ષા આપે. આ બે વિભાગ પાડવાનું કારણ એ હતું કે ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં કે તેથી આગળના ઈતિહાસમાં સ્ત્રી વર્ગનો ધર્મના ઓઠા નીચે વ્યભિચાર જ કરવામાં આવતો હતો. તેમનું અનેક પ્રકારે શોષણ જ કરવામાં આવતું હતું અને સ્ત્રીને ગુલામ બનાવવામાં આવી હતી. આવું–આવું ભગવાન સ્વામિનારાયણે તીર્થાટન વખતે પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ નિહાળ્યું હતું. આમ, આવી

રીતે કચડાઈ રહેલા સ્ત્રી વર્ગનો વિકાસ કરવા અને તેમને સ્વતંત્રતા આપવા આ આજ્ઞા કરી છે. તંદુપરાંત સ્ત્રી કેળવણી માટે તેમણે સ્ત્રીઓ માટે અલગ મંદિરોની વ્યવસ્થા કરી છે. તે મંદિરમાં સ્ત્રીઓએ જ ધૂન, ભજન, કથાવાર્તા, કીર્તન, ઉપદેશ, વ્રત–ઉત્સવો કરવાના હોય છે. જેના પરિણામે સત્સંગી સ્ત્રીઓમાં કેળવણી, સ્ત્રી સહજ ભીઢ તા, પતિવ્રતાપણું, મર્યાદા, ગૌરવ, ગાંભીર્ય, નીડર, સમજુ, શ્રદ્ધાવાન, વ્યવહાર કુશળ વગેરે જેવા આદર્શ ગુણોનો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. વળી બીજી આજ્ઞા એ આપી છે કે તેમણે નિકટના સંબંધ વિનાના પુઢ ષોનો કયારેય સ્પર્શ ન કરવો, બોલવું નહીં અને તેમને મુખ પણ ન દેખાડવું. આ આજ્ઞાનું કારણ વચનામૃતમાં જણાવે છે કે– 'મન હોય ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા' એ વાર્તા ખોટી છે. ગમે તેવી ધર્મવાળી સ્ત્રી હોયને તેને જો પુઢ ષનો સહવાસ થાય તો એનો પણ ધર્મ રહે જ નહિ અને એવી રીતે સ્ત્રી–પુઢ ષનો પરસ્પર સહવાસ થાયને એનો ધર્મ રહે એવી તો આશા રાખવી નહિ. તે આ વાર્તા તે એમ જ છે પણ એમાં કોઈ સંશય રાખવો નહિ."[૩૨] વળી સંપ્રદાયના ઈતિહાસમાં પણ જોવા મળે છે કે હરબાઈ અને વાલબાઈ સિદ્ધદશાને પામેલા હતા, પરંતુ તેઓ પરપુઢ ષનો સહવાસ રાખતા હતા જેના કારણે સંપ્રદાયમાં ભવિષ્યમાં બગાડ ન થાય તે માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમને વિમુખ કર્યા હતા.[૩૩]

આમ, આચાર્ય પત્નીઓને ધર્મરક્ષા અને ધર્મકુળનો પવિત્ર પ્રજાતંતુ ઉચ્છેદાય નહિ એ હેતુથી ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાંય વિશેષ ધર્મો ત્યાગીના આશ્રમ સમાન જ પાળવાના બતાવ્યાં છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૧૨ :

આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીઓના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) 'દવે હર્ષદરાય ત્રિ., શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી' વિસ્તૃત જીવન અને કાર્ય, સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, અગિયારમી આવૃત્તિ, જુલાઈ–૧૯૯૭, ભાગ–૧, પૃ. ૪૩૫–૪૩૬.

(૨) આધારાનંદ સ્વામી, 'શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર', ભાગ–૫, પુર–૨૩, તરંગ–૮૩

(૩) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ૪/૪૦/૫૦ થી ૫૩ના આધારે

(૪) D¾¾I Q9JZHEFT ;TFeIF T SNFRG P

:JF;gG ;dAgWCLGF GI5NxIF IC IIQFTo ×

G :5Q8jIFü TFo ÉJFI5 EFQF5LIFü TF GIC P

ÊFI SFI G SI:DIüggIF;I Z1II G S:IIRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક – ૧૨૩, ૧૨૪

(૫) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૧૬/૨૧

(૬) 5ITEtJ G S:IFI5 SFI R jIFJCFIZS P

IE1FIFèè5NITÊdIF G T SFID6 ÉJIRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૧૨૫

(૭) વિદુરનીતિ : ૧/૯૪

(૮) મહાભારત : વનપર્વ – ૩૧૩/૧૧૫

(૯) :JIXQIFI5TWFgI:I STjII IJÊII G R P

HL6 NtJF GJLG T UFæ TgGQF IJÊIo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૧૨૬

(૧૦) EFãXÉ,RTyIF R SFI IJ¼GX5HGD P

.QFSQ6RTNxIF SFIFèRF R CGDTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૧૨૭

(૧૧) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૮૪

(૧૨) એજન : શ્લોક ૮૫

(૧૩) DNFIzTFGF ;JQFF WDZ1F6CTJ P

U-tJ :YFI5TFeIF R TFeIF NL1IF D1FzJo ×

– શિક્ષાપાત્રી : શ્લોક ૧૨૮

(૧૪) 'દવે હર્ષદરાય ત્રિ., "શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી" વિસ્તૃત જીવન અને કાર્ય, સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, અગિયારમી આવૃત્તિ, જુલાઈ–૧૯૯૭, ભાગ–૨, પૃ. ૧૨

(૧૫) એજન, ભાગ–૨, પૃ. ૭

(૧૬) આચાર્ય વિહારી લાલજીમહારાજ, 'કીર્તન કૌસ્તુભમાળા', પૃ. ૧૩

(૧૭) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભા.–૫, પૃ. ૧૬૯

(૧૮) વચનામૃત : ગ. મ. ૧૧

(૧૯) IYFIWSFZ ;:YF%IFo :J :J WD IGHFIzTFo P
DFgIFo ;gTü STjIo ;rKF:+FeIF; VFNZFT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૧૨૯

(૨૦) 'દવે હર્ષદરાય ત્રિ., શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી' વિસ્તૃત જીવન અને કાર્ય, સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, અગિયારમી આવૃત્તિ, જુલાઈ–૧૯૯૭, ભાગ–૨, પૃ. ૯૦–૯૧

(૨૧) DIF 5lTQ9FI5TFGF DIgNZQF DCt; R P
,1DLGFZFI6FNLGF ;JF SFIF IYFIJIW ×

– શિક્ષાપાત્રી : શ્લોક ૧૩૦

(૨૨) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૮૨

(૨૩) શતાનંદમુનિ, 'સત્સંગિજીવન', ૪/૫૫ થી ૬૧

(૨૪) EUJgDIgNZ 5F%TM IMègGFYL SMèI5 DFGJo P
VFNZFt; T ;dEFjIM NFGGFgG:I XIÉTo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૧૩૧

(૨૫) 'તૈત્તિરીયોપનિષદ' : ૧/૧૧/૧–૩

(૨૬) આદિત્પપુરાણ : ૧૦/૩૩

(૨૭) આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજી મહારાજ, 'શ્રી હરિલીલામૃતમ્', ભાગ–૧, કળશ–૬, વિશ્રામ–૪.

(૨૮) ;:YF%I IJ5 IJäF; 5F9XF,F IJnF%I R P
5JTGLIF ;läWF EIJ It;ST DCT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક ૧૩૨

(૨૯) p5FwIFI:I IM Jl¿ NtJFèwIF5IIT läHFG P
®S G N¿ EJ¿G WDSFDFYNIXTD ×
KF+F6F EMHG T, J:+ IE1FFDYFI5 JF P
NÀJF 5F%GMIT 5-QFo ;JSFDFgG ;XIo ×

– ભવિષ્ય પુરાણઃ ઉત્તરાર્ધ–૧૭૪/૧૭ અર્થદીપિકા
ટીકામાંથી ઉદ્‌ધૃત– પૃ. ૪૮૭–૪૮૮

(૩૦) IM Jl¿ 59DFGFGF SZMtIGlNG G5o P

; I7O, DF%GMIT NL5FrKFNGEMHGo ×

— અગ્નિપુરાણઃ અર્થદીપિકા ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત, પૃ. ૪૮૮

(૩૧) VYTIM:T EFIFeIFDF7IF 5t5ZFtDGo P

SQ6Dg+M5NXü STjIo :+LeI /J lC ×

:JFgG; dAgWCLGF GZF:TFeIF T SlClRT P

G :5Q8jIF G EFQIFü TeIM NxI DB G R ×

— શિક્ષાપત્રી : શ્લોક – ૧૩૩, ૧૩૪

(૩૨) વચનામૃત : ગ. મ. ૩૭

(૩૩) આચાર્ય વિહારીલાલજી મહારાજ, "શ્રી હરિલીલામૃતમ્", ભાગ–૨, કળશ–૫, વિશ્રામ–૧૨

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૧૩ :

ઉન્નત ત્યાગાશ્રમના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૧૩ :

ઉન્નત ત્યાગાશ્રમના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૩ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

૧૩ : ૨ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓના નિયમો

૧૩ : ૩ સાધુઓના વિશેષ ધર્મો

૧૩ : ૪ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા સાધુના વિશેષ ધર્મો

: પ્રકરણ–૧૩ :

ઉન્નત ત્યાગાશ્રમના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૩ : ૧ પૂર્વભૂમિકા

ભારતવર્ષની વૈદિક પ્રણાલિકામાં માનવના જીવનકાળને ચાર આશ્રમમાં વિભાજીત કરેલો છે. પ્રથમ પચ્ચીસ વર્ષ ગુઢ કૂળમાં વિદ્યાભ્યાસ દરમ્યાનનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, પછી પરિણીત જીવનવાળો પચ્ચીસ વર્ષનો ગૃહસ્થાશ્રમ. પછીના પચ્ચીસ વર્ષ વાનપ્રસ્થાશ્રમ, એટલે કે સંસારી કાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ લઈ પ્રભુસ્મરણ કરવું અને છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષ ભગવું ઓઢી લઈ સન્યસ્તાશ્રમમાં જ પ્રભુભક્તિમાં લીન થઈ જીવન પુઢં કરવું. રાજાઓ પણ આ પ્રણાલીને અનુસરતા કવિ કાલિદાસે પણ રઘુવંશમાં કહે છે કે– "બાળપણમાં રાજાઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. યુવાનીમાં ગૃહસ્થાશ્રમી રહેતા, વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિઓની જેમ જંગલમાં રહી તપશ્ચર્યા કરતા અને અંતે યોગ દ્વારા દેહ છોડતા હતા."[૧]

દેહ પડે ત્યારે શરીર ઉપર સંન્યાસનું ભગવું વસ્ત્ર જ હોય તેવી પ્રત્યેક ભારતવાસીની મનોકામના રહેતી. જેને સદ્ગુઢ ના વચને કે પૂર્વના સંસ્કારના યોગે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી જ સીધો સન્યસ્તાશ્રમમાં જઈ શકતા. જેમ કે– "આદિ શંકરાચાર્યજીએ ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો જ ન હોતો."[૨] વળી વિ✓ના અન્ય ધર્મોમાં પણ કોઈક અપવાદ સિવાય સાધુ સંસ્થા હોય છે જ.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે વેદકાળથી ચાલી આવતી આશ્રમ વ્યવસ્થામાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ ત્રણ પ્રકારની વ્યવસ્થા સ્વીકારેલી છે. તેમણે વાનપ્રસ્થાશ્રમને બદલે સાંખ્યયોગાશ્રમ સ્વીકારેલો છે. તેમણે ત્યાગાશ્રમમાં ત્યાગી થતાં અગાઉ જે બ્રાહ્મણ હોય તે ત્યાગી થાય ત્યારે બ્રહ્મચારી અને બ્રાહ્મણેતર હોય તે સાધુ ગણાય એવા બે વિભાગ રાખેલ છે. આમ, આ બ્રહ્મચારી અને સાધુના નિયમો પણ શિક્ષાપત્રીમાં આપવામાં આવ્યા છે, તે નિયમોને ક્રમશઃ જોઈએ.

૧૩ : ૨ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓના નિયમો

નૈષ્ઠિક એટલે આજીવનપર્યંત વ્રતની નિષ્ઠા જેમણે ધારણ કરી હોય તે અને વર્ણી એટલે જેમનાં અંગમાં બ્રહ્મચર્યનું તેજ હોય છે તેવા બ્રહ્મચારી. આવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના બ્રહ્મચર્યવ્રતની અખંડિતતા માટે શિક્ષાપત્રીમાં નિયમો આપ્યા છે.

"અમારા આશ્રિત એવા જે નૈષ્ઠિક વ્રતવાળા બ્રહ્મચારીઓ છે તેમણે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો તથા તેમની સાથે બોલવું નહિ અને એમની સામે બુદ્ધિપૂર્વક જોવું નહિ."[૩]

શિક્ષાપત્રીમાં અંતે ત્યાગીના નિયમો આવે છે. હરિભક્તો, આચાર્ય, બાઈ–ભાઈ બધામાં ત્યાગી સાધુ શિરમોડ જેવા છે, તેથી તેમને અંતે યાદ કર્યા.

નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ જીવન પર્યંત બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાનું હોય છે. બ્રહ્મચર્યમાં આઠ પ્રકારે મૈથુનનો ત્યાગ કરવાનો છે. તેને અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય કહે છે. અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્યની વ્યાખ્યા અગ્નિપુરાણમાં આ રીતે આપવામાં આવી છે, "સ્ત્રીની વાત સાંભળવી, ગુણગાન, એની સાથે ક્રીડા કરવી, એની સામું કામુક દષ્ટિથી જોવું, એકાંતમાં વાર્તાલાપ, મૈથુન માટે સંકલ્પ કરવો, તેના માટે પ્રયત્ન કરવો અને સાક્ષાત્ સંભોગ. આ સાઠ અંગોને મૈથુન અને તેથી વિઢ દ્ધ આઠ અંગોને બુદ્ધિશાળીઓ બ્રહ્મચર્ય કહે છે."[૪] વળી વસિષ્ઠ સંહિતા પણ જણાવે છે કે– "સર્વકાળે, સર્વત્ર અને સર્વ અવસ્થાઓમાં મન, કર્મ અને વચને મૈથુનનો ત્યાગ તેને બ્રહ્મચર્ય કહે છે."[૫] આ રીતે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ બ્રહ્મચર્યની વાતને શિક્ષાપત્રી પુષ્ટિ આપે છે.

અહીં બ્રહ્મચર્યના પાલન માટે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો, બોલવું નહિ અને એમની સામે બુદ્ધિપૂર્વક જોવું નહિ એમ શા માટે કહ્યું ? તેનું કારણ ભાગવતકાર આપતા જણાવે છે કે– "બ્રહ્માએ સર્જેલા મરીચ્યાદિક, તેમણે સર્જેલા કશ્યપાદિક, તેમણે સર્જેલા દેવ મનુષ્યાદિક તે સર્વેને મધ્યે આ લોકમાં કયો પુઢ ષ એક નારાયણ ઋષિ વિના સ્ત્રીરૂપી મારી માયાથી હણાયો નથી ?"[૬] ભાગવતના આ વિધાનની ઈતિહાસ પણ સાખ પૂરે છે. જેમ કે– "ભગવાન શિવ મોહિની સ્વરૂપમાં મોહ પામ્યા"[૭] તેમજ "ચ્યવન ઋષિ તો રાફડો થઈ ગયેલા પણ માંધાતા રાજાની કુંવરી સુકન્યાને જોઈ રાફડો ખંખેરી સંસાર માંડ્યો."[૮] આમ, મોટા મોટાને પણ પોતાના માર્ગમાં સ્ત્રીઓ સાથેના કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધથી વિઘ્ન આવ્યા છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી સંગનો નિષેધ કરેલ છે. વળી યાજ્ઞવલ્કયોપનિષત્‌માં લખ્યું છે કે– "કામ નામના પારધીથી ઘેરાયેલી મુગ્ધ ચિત્તવાળી નારી નરરૂપી પંખીના બંધન માટેની જાળ જેવી છે."[૯] સંસ્કૃત વાઙ્‌મયના આ ભાવોને સંત કવિઓએ પોતાની વાણીમાં ગૂંથ્યા છે.

કબીરદાસ પણ કહે છે–

"જહાં જલાઈ સુંદરી, તું મત જાય કબીર;

ભસ્મી હો કર લાગસી, સોનાં સમાં શરીર."[૧૦]

અર્થાત્– ઓ કબીરા ! જ્યાં સુંદરી (સ્ત્રી) હોય ત્યાં તું કદિ જતો ના યાને સ્ત્રીના છંદમાં તું પડતો ના, કારણ કે તેનું શરીર સોના જેવું તને દેખાય તો પણ તે અગ્નિની માફક (બાળીને) રાખ કરી નાંખશે.

આ ઉપરાંત ભગવાન સ્વામિનારાયણના નંદ સંતોએ પણ પોતાના કીર્તનોમાં ગાયું છે કે જેમ કે–

"લાલચ લોભ હરામ હૈ ગ્રહે ન ગાંઠે દામ

નારી નાગણી સમ તજે, રટે નિરંતર રામ

તનકી ઉપાધિ તજે સોહિ સાધુ"[११]

આમ, આ બધાં પ્રમાણોથી ફલિત થાય છે કે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ બ્રહ્મ ચર્યવ્રત પાલન માટે સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો, તેમની સાથે બોલવું નહિ અને એમની સામે બુદ્ધિપૂર્વક જોવું પણ નહિ. આ ઉપરાંત બ્રહ્મચર્ય પાલન માટેના નિયમો આગળ જણાવે છે.

"તેમણે સ્ત્રીઓ સંબંધી વાર્તા ક્યારેય ન કરવી તથા સાંભળવી પણ નહિ તથા જ્યાં સ્ત્રીઓની અવર–જવર હોય એવાં સ્થળોએ સ્નાન વગેરે ક્રિયાઓ કરવી નહિ."[१२]

આગળના શ્લોકમાં સ્ત્રીના પ્રત્યક્ષ સંબંધના ત્યાગની વાત કરી છે. અહીં પરોક્ષ સંબંધનો પણ નિષેધ કરે છે. સ્ત્રીઓ વાત કરે તે તો ન સાંભળવી, પરંતુ સ્ત્રી સંબંધીવાત બીજા કરે તે પણ ન સાંભળવી. સ્ત્રીના મુખથી સાંભળવાથી પણ ત્યાગાશ્રમમાં વિઘ્ન આવે છે એવો એક પ્રસંગ નોંધાયેલો છે– "એક રૂપાળા સાધુએ પધરામણી વખતે દૂર બેઠેલી સ્ત્રીના મુખે સાંભળ્યું : 'આ સાધુ તો આપણામાં શોભે એવો છે.' આ શબ્દો સાંભળી સાધુની સુષુપ્ત વાસના સળવળી અને તેને પણ લાગ્યું કે હું આ ભગવામાં અમથો ભળી ગયો છું અને તેણે ત્યાગાશ્રમનો ત્યાગ કરી દીધો."[१३] ભાગવતમાં નારદે પણ કહ્યું છે કે– "ગૃહસ્થ ન હોય એવા અને બ્રહ્મચર્ય વ્રતવાળાએ સ્ત્રી સંબંધી વાર્તાનો ત્યાગ કરવો કેમ કે– "ઇન્દ્રિયો બહુ જ મદોન્મત્ત હોય છે, તે યતિના મનને પણ હરી લે છે."[१४] ભાગવતના આ વિધાનને ભગવાન સ્વામિનારાયણના નંદ સંત એવા પ્રેમાનંદ સ્વામીનો પ્રસંગ સમર્થન આપે છે. "એક વખત સહજાનંદજી મહારાજ પોતાના શિષ્યમંડળ સહ સુરત પધાર્યા હતા, ત્યારે અરદેશર કોટવાલને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી સંધ્યા સમયે પાછા ફરતા સાધુઓ સંગે મીરઝાના ચકલામાંથી પસાર થતા હતા. તે સમયે મીરઝાનાં ચકલામાં ગાનકળામાં કુશળ અનેક નર્તકીઓ રહેતી હતી અને જ્યારે આ સર્વ મંડળો સાથે સવારી ત્યાંથી ચાલી જતી હતી ત્યારે આ કંચનીઓનો ધીમો અને સાંભળનારને મોહિત કરનારો સૂર ત્યાં પ્રસરી રહ્યો હતો. આ સ્વર કર્ણપ્રદેશોમાં ઘૂસી જતાં ગાનના અભ્યાસી શ્રવણ કરનારને સ્તંભાવવાને પૂરતો હતો. આ સવારીમાં પ્રેમસખી પણ સાથે હતા અને ચાલતાં–ચાલતાં જ તેઓ સાંભળવામાં એટલા લીન થતા ગયા કે સ્વાભાવિકપણે તેના પગલાં ધીમા પડવા લાગ્યાં અને સર્વ સાધુને મોખરે ચાલનાર તે ધીરે–ધીરે છેક પાછલી હારમાં આવી ગયા. તેની પણ તેને સ્મૃતિ રહી નહીં. પણ તેના ગુઢ જીની નજર બાહેર આ વાત નહોતી ગઈ અને તેમણે આત્મોન્નતિના તેમના સતત પ્રયત્નોમાં આ ગાનપ્રેમ વિક્ષેપરૂપ જાણી, તે બદલ

તેમને ચાંદ્રાયણ વ્રત કરાવી પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યું હતું."[૧૫] આ પ્રકારે સ્ત્રીનો અવાજ સાંભળવામાં પણ વિઘ્નો રહેલા છે તેથી તેની વાત કરવા અને સાંભળવાનો નિષેધ કરેલ છે.

જ્યાં સ્ત્રીની અવર જવર હોય ત્યાં સ્નાન વગેરે ક્રિયાઓ કરવી નહિ. કારણ કે એવા સ્થળોમાં ક્રિયા કરવાથી સ્ત્રી સાથે પ્રસંગ થવાની સંભાવના છે. તેનાથી પણ વિઘ્ન આવેલા એવા પણ પ્રસંગો પૂર્વે બનેલા છે. જેમ કે– "ઋષ્યશૃંગને સ્ત્રી શું તેવું ભાન નહોતું, પરંતુ સ્ત્રીનો આશ્રમમાં પગ પડ્યો અને તેમાં તેમને મોહ થયોને તેનું પતનથયું.[૧૬] આમ, કોઈ પણ પ્રકારે સ્ત્રીનો પ્રસંગ પરોક્ષપણે પણ કરવો નહીં. આગળ દેવતા સિવાયની સ્ત્રીની પ્રતિમાનો સ્પર્શ અને જોવાનો પણ નિષેધ કરે છે.

"દેવતાની પ્રતિમા સિવાયની બીજી કોઈ ચીતરેલી કે કાષ્ઠ વગેરેની ઘડેલી સ્ત્રીની પ્રતિમાનો સ્પર્શ ન કરવો. તેને બુદ્ધિપૂર્વક જોવી પણ નહિ.[૧૭]

શિક્ષાપાત્રીનો આ નિયમ ભગવાન સ્વામિનારાયણના નંદ સંત એવા વ્યાપકાનંદ સ્વામીને વધારે પડતો લાગ્યો. તેમણે કહ્યું : 'કાષ્ઠકી પૂતલી કયા કરને વાલી હૈ ?' પછી તેઓ વિચરણ કરતાં કરતાં એકવાર થાન ગામે આવ્યા. ત્યાં વાસૂકીનારાયણના મંદિરમાં ઊતર્યા. ત્યાં ઘૂમટ નીચે સૂતા. ઘૂમટમાં રૂપ પૂતળીઓ કંડારેલી હતી. તેઓ સહજ સ્વભાવે તેની સામું જોવા લાગ્યાં. ત્યાં તો તે પૂતળીઓ જાણે જીવંત થઈને નાચતી હોય તેમ તેમને લાગ્યું. તેઓ બહાવરા બની ગયા. જાણપણું આવ્યું એટલે મહારાજને પ્રાર્થના કરવા મંડી પડ્યા પછી માંડ–માંડ આ નાચ શમ્યો. ત્યારે તેમને આ નિયમની સાર્થકતા સમજાઈ."[૧૮] આમ, કાષ્ઠની સ્ત્રી પ્રતિમાઓ પણ મનને ક્ષોભ પમાડી બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં વિઘ્નરૂપ હોવાથી તેના સ્પર્શનો અને જોવાનો નિષેધ કરેલ છે. આગળ બ્રહ્મચર્યવ્રતની અખંડિતતા માટે જણાવે છે.

"તેમણે સ્ત્રીની પ્રતિમા બનાવવી નહિ તથા સ્ત્રીના વસ્ત્રોનો સ્પર્શ ન કરવો તથા કામક્રીડામાં મગ્ન એવા કોઈ પણ પ્રાણીને બુદ્ધિપૂર્વક જોવાં નહિ.[૧૯]

સ્ત્રીનો સાક્ષાત્ સંબંધ ન થાય પણ તેના સંપર્કમાં આવેલ માધ્યમથી પણ વિકાર થાય છે. મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાણીતાનંદ સ્વામી કહે છે કે– "ત્યાગી હોયને બે મહિના સ્ત્રીના હાથના ઘડેલા રોટલા ખાય તો તેની સ્મૃતિ કરાવી દ્યે."[૨૦] તેવી જ રીતે "અજામિલ પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતો પણ વેશ્યાના અંબોડામાંથી રસ્તામાં પડી ગયેલું ફૂલ લઈ લીધું અને સૂંઘ્યું. તેમાંથી વાસના ઉદય થઈ.'[૨૧] વળી બીજી આજ્ઞા મૈથુનાસક્ત પશુ–પક્ષ્યાદિકને જોવા નહીં કારણ કે– "સૌભરિ ઋષિએ માછલા–માછલીનું મૈથુન જોયું અને દામ્પત્યજીવનની તીવ્ર ઝંખના જાગી. સાઠ હજાર વર્ષનું પાણીમાં કરેલું તપ છેવટે પાણીમાં જ ગયું.[૨૨] વળી સ્ત્રીની પ્રતિમા કાગળ કે પટ પર ચીતરવી નહિ કે કાષ્ઠ કે ધાતુ કે પાષણમાંથી પણ ઘડવી નહિ.

કારણ કે સ્ત્રીની પ્રતિમા ચીતરવા કે ઘડવા માટે સ્ત્રીનાં અંગ–ઉપાંગોનું મનમાં ચિંતન કરવું પડે તેથી મનમાં વિકાર જન્મે અને બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં વિઘ્ન આવે. આમ, કોઈ પ્રકારે નૈષ્ઠિક વ્રતમાં વિઘ્ન આવે તેવી ક્રિયા કરવી અને જાણીને જોવી પણ નહીં. આગળ આના જ સંદર્ભમાં જણાવે છે કે–

"સ્ત્રીના જેવો વેષ ધારણ કરેલા પુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો, તથા તેના તરફ જોવું નહિ, તથા સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન કે કથાવાર્તા પણ કરવાં નહિ."[૨૩]

બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીના સંસર્ગમાત્રથી દૂર રહેવાનું છે. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીના જેવો વેષ ધારણ કરેલા પુરુષના પણ સંસર્ગથી દૂર રહેવું જોઈએ. નાટક કે ભવાઈમાં કેટલીકવાર પુરુષો સ્ત્રીપાત્ર ભજવે છે ત્યારે સ્ત્રીના વસ્ત્રો પહેરે છે અને સ્ત્રીના જેવો અભિનય કરે છે. આવા પુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો અને તેમના તરફ જોવું પણ નહિ. વળી ત્યાગીઓએ સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કથાકીર્તન કરવા નહિ. કારણ કે તેમાં ઉદ્દેશ જ બદલાઈ જાય છે. ઘણા કથાકાર ત્યાગીઓ સ્ત્રી શૂન્ય સભામાં 'નર્વસ' બની જાય છે. તેમનો કથા કરવાનો મુડ જ ઊતરી જાય છે. કેવળ સ્ત્રીઓની કે સ્ત્રી–પુરુષની મિશ્ર સભામાં તેઓ ઓર ખીલતા હોય છે. દેવાનંદ સ્વામી તેમને ચાબખો મારતાં કહે છે કે–

"કામનિયુમાં ફરતો ડોલે, વિષય ભરેલી વાતું;
પાપ કરીને પૂઠં બાંધ્યું, ભવ સાગરનું ભાતું"[૨૪]

આવા કથાકારો જગમાં હોય છે. તે કોઈ દિવસ કોઈનું કલ્યાણ કરી શકતા નથી. પરંતુ તેઓ સ્ત્રીઓને કરેલી વિષયોરૂપી વાતોનું પાપ જ ભવસાગરના ભાતામાં બાંધતા હોય છે. માટે કથાકારને ઓળખવા અને પછી જ તેમની કથાવાર્તા સાંભળવી. તેથી જ નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ચોસઠપદીમાં કહ્યું છે–

"એવા વિકારી જનની વાત, દેનારી છે દુઃખની;
જેના અંતરમાં દિનરાત, ઈચ્છા વિષય સુખની.
એને અર્થે કરે ઉપાય, શોધી સારાં ગામને;
પોતે પોતાનું માહાત્મ્ય ગાય, ચ્હાય દામ વામને.
કરે કથા કીર્તન કાવ્ય, અર્થ એ સારવા;
ભલો દેખાડે ભક્તિભાવ, પર ઘર મારવા.

એથી કદિ ન થાય કલ્યાણ, જીજ્ઞાસુને જાણવું;

કહે નિષ્કુળાનંદ નિરવાણ, પેખી પરમાણવું."[૨૫]

આમ, શિક્ષાપત્રીની આ આજ્ઞામાં બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને ભગવાનના ગુણકીર્તન કે કથાવાર્તા ન કરવાં, પરંતુ શ્રોતાઓએ પણ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને કથાવાર્તા કરતા હોય તેવા ત્યાગી કે કથાકારની વાતો ન સાંભળવી એવો ગલિતાર્થ પણ આ આજ્ઞામાં રહેલો છે.

આમ, મધ્યકાલીન યુગમાં હિન્દુધર્મની ત્યાગાશ્રમની ફૂલવાડીના ફૂલ ક્યારાઓની ભાંગેલી પાળોને શિક્ષાપત્રીએ સમારી છે.

"નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓએ પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ત્યાગ કરવો પડે એવું તો પોતાના ગુઢ નું પણ વચન ન માનવું તથા હંમેશાં ધૈર્યવાળા, સંતોષી અને નિર્માની થઈને રહેવું."[૨૬]

બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ત્યાગ થાય એવું પોતાના ગુઢ નું પણ વચન ન માનવું. આ વિધાનમાં શિક્ષાપત્રી ગુઢ ની આજ્ઞા કરતાં બ્રહ્મચર્યનો વિશેષ મહિમા બતાવે છે. શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યનો મહિમા વર્ણવાયો છે. જેમ કે– "એ જ તે બ્રહ્મલોકને બ્રહ્મચર્યથી જાણે છે જે યજ્ઞ તે બ્રહ્મચર્ય છે..... બ્રહ્મચર્યથી જ યજ્ઞ કરીને આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે."[૨૭] તથા જે આ બ્રહ્મનું રૂપ છે તે જ બ્રહ્મચર્ય કહેલું છે. તે સર્વ ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી જ પરમગતિને પામે છે."[૨૮] ગીતામાં પણ કહ્યું છે– "અક્ષરપદને ઈચ્છનારા બ્રહ્મચર્યને પાળે છે."[૨૯] આ ઉપરાંત વિ✓ના દરેક ધર્મો બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાદન કરે છે.

બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક ભગવાન બુદ્ધને તેમના અગ્રશિષ્ય આનંદે પૂછ્યું– "ભગવાન સ્ત્રીઓ સાથે અમારે કઈ રીતે વર્તવું ? બુદ્ધ– 'તેમની સામે ન જોવું'. આનંદ– 'પરંતુ જો અમારી દષ્ટિ તેમના ઉપર પડી જાય તો અમારે શું કરવું ?,' બુદ્ધ– 'તો મૌન ધરવું.' આનંદ– 'પરંતુ જો તે અમારી સાથે વાત કરવા આવે તો અમારે શું કરવું ?', બુદ્ધ– 'સજાગ થઈ જવું."[૩૦] આમ, બૌદ્ધધર્મ પણ બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે સ્ત્રી સંગ ત્યજવાની વાત કરે છે.

તેવી જ રીતે જૈન ધર્મમાં પણ બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે નવ વાડ બાંધી છે– "(૧) વસતિ– વસતિમાં ન રહેવું, (૨) કથા– સ્ત્રીઓને કથા ન કરવી, (૩) આસન– એક આસને સ્ત્રી સાથે ન બેસવું, (૪) ઈન્દ્રિય નિરીક્ષણ– સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ ન જોવા, (૫) કુડયાન્તર– મૈથુન થતા હોય તેવા સ્થાનમાં ભીંત, કંતાન વગેરેની આડશ હોય તો પણ ન રહેવું, (૬) પૂર્વક્રીડા– પોતે પૂર્વે વિષય ક્રીડા કરી હોય, તે યાદ ન કરવી, (૭) પ્રણીત– ઘી–દૂધ વગેરે ચિકાશવાળા પદાર્થોનો બહુધા આહાર ન કરવો (૮) અતિમાત્રાહાર– અતિશય ન ખાવું (૯) વિભૂષણ– સ્થાન, વિલેપન વગેરે ન કરવા."[૩૧]

ભગવાન સ્વામિનારાયણને પણ બ્રહ્મચર્ય પાલનની ખૂબ જ ઢ ચિ હતી. તેઓ વચનામૃતમાં જણાવે છે– "જે નિષ્કામી વર્તમાન રાખે તે જ અમને વહાલો છે અને તેને ને અમારે આ લોક પરલોકમાં દઢ મેળાપ રહે છે."[૩૨] તથા "ધર્મ સંબંધી સાધનમાં તો એક નિષ્કામપણું હોય તો સર્વે સાધન આવે."[૩૩] આમ, નિષ્કામી ભક્ત વહાલો, આલોક–પરલોકમાં તેની સાથે દઢ મેળાપ તથા સર્વ સાધન પણ નિષ્કામપણાથી પામે. તો આ કામ એ શું છે ? તેના વિશે વચનામૃતમાં કહ્યું છે– "કામનું રૂપ શું છે ? વીર્ય એ જ કામનું રૂપ છે..... વીર્ય સ્થૂળ દેહની જેમ સૂક્ષ્મદેહમાં પણ રહ્યું છે."[૩૪] આ વીર્ય માનવ શરીરમાં રહેલા સાત ધાતુમાં સર્વના સારભૂત છે. તેને શુક્ર પણ કહેવામાં આવે છે. ભોજનમાંથી પાંચ દિવસે રસ બને છે. તેમાંથી લોહી પાંચ દિવસે થાય, લોહીમાંથી પાંચ દિવસે માંસ, માંસમાંથી પાંચ દિવસે મેદ આમ ક્રમશઃ પાંચ–પાંચ દિવસે મેદમાંથી અસ્થિ, અસ્થિમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી શુક્ર બને છે. આમ, ભોજન પાંત્રીસ દિવસે વીર્યના રૂપમાં પરિણમે છે.

અડધા શેર લોહીમાંથી એક ટીપું વીર્ય ઉપજે છે ! આ વીર્ય વહી ન જાય અને શરીરમાં ચુસાઈ જાય તો શુદ્ધ અને શક્તિશાળી લોહી મગજને મળે છે. તેનાથી આયુષ્ય, તેજ,બળ, પ્રજ્ઞા, લક્ષ્મી, વિશાળ યશ, પુણ્ય તથા ભગવાનની કૃપા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. વીર્યના ઉર્ધ્વગમનથી ઓજસ શક્તિ પ્રગટતા અનેક સિદ્ધિઓ હાથ આવે છે. તેથી તેને સાચવવા પર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કારણ કે તે સારભૂત અંતિમ તત્ત્વ છે. માટે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ત્યાગ થાય તેવી આજ્ઞા ગુઢ ની પણ ન માનવી એમ કહ્યું છે. વળી આવા પ્રસંગો પણ નોંધાયેલ છે. જેમ કે– "બ્રહ્માએ સનકાદિકોને કહ્યું– 'પ્રજોત્પત્તિ કરો', બ્રહ્મચર્યની ઢ ચિથી સનકાદિકોંએ બ્રહ્માને પ્રજોત્પતિ કરવાની ના કહી. આથી બ્રહ્મા ગુસ્સે થયા છતાં પણ તેમની આજ્ઞા સનકાદિકોએ ન માની."[૩૫] એવો જ બીજો પ્રસંગ જોઈએ– ભગવાન સ્વામિનારાયણે નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને કહ્યું– "અહીં બેસોને અમારા દર્શન કરો.' નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ કહ્યું– સામાં સ્ત્રિયુંના દર્શન થાય છે માટે ત્યાં નહિ બેસું.' ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યું– 'માઢં વચન નથી માનતા તો જાવ વિમુખ.' નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ કહ્યું– 'મહારાજ ! સ્ત્રીઓનાં દર્શન કરીને ખુવાર થઈને વિમુખ થવું તે કરતાં હમણાં જ તમારો કર્યો વિમુખ થાઉં તો ઠીક."[૩૬] આમ, બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે નિષ્કુળાનંદસ્વામી ખુદ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું વચન પણ ન માન્યા. જ્યારે આવો પ્રસંગ થાય ત્યારે ધીરજવાળા થવું, પરંતુ આવી આજ્ઞામાં ઉતાવળા ન થવું, પણ સંતોષી થવું. અર્થાત્ ઊભા રહેવું. બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ત્યાગ થતો હોય ત્યાં ભોગવવા ન મંડવું અને નિર્માની થવું, આજ્ઞા ન પાળે અને ગુઢ ગુસ્સે થાય તો નિર્માનીપણે સહન કરવું. આમ, કોઈ પણ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ થવા ન દેવો. આગળ આપત્કાળમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત કેવી રીતે પાળવું ? તે જણાવે છે.

"જો કોઈ સ્ત્રી સહસા પોતાની અત્યંત નજીક ધસી આવતી હોય તેને તો બોલીને અથવા જરૂર પડે તો તેનો તિરસ્કાર કરીને પણ તેમણે પોતાની પાસે આવતી સત્ત્વરે નિવારવી."[૩૭]

આ આપદ્ ધર્મ છે જે સ્ત્રીને પોતાના વિષે અનુરાગ થયો હોય અથવા ન થયો હોય અને તે બળાત્કારથી પોતાની અતિશય પાસે આવે તેને 'દૂરજા' એવી રીતે બોલીને અથવા જો તેમ છતાં દૂર ન જાય તો તેનો તિરસ્કાર કરીને પણ કઠોર ભાષણ કરીને તુરત દૂર કાઢવી. પણ તેનો સ્પર્શ તો ન કરવો. કારણ કે સ્પર્શ કરવો તે આઠમાં બ્રહ્મચર્યનો નાશ થવાના કારણરૂપ છે. આમ, સ્ત્રીનો સંગ ન જ થવા દેવો તે આ શ્લોકનો મુખ્ય ભાવાર્થ છે. આ શ્લોકમાં જે તિરસ્કારની વાત કરી છે તે બ્રહ્મચર્યના પાલન માટે છે. પરંતુ તે સ્ત્રી પ્રત્યે તિરસ્કારની ભાવના નથી. તે હવે આગળના શ્લોકમાં જણાવે છે.

"કયારેક કોઈ સ્ત્રીના કે પોતાના પ્રાણની આપત્તિ આવી પડે ત્યારે તેનો સ્પર્શ કરીને પણ અથવા તેની સાથે બોલીને પણ તેના અથવા પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવું.[૩૮]

કોઈ સમયે દેશકાળાદિકને યોગે આગ, પાણીનું પૂર, કોઈ ભયંકર અકસ્માત, ભૂકંપ, લડાઈ, રોગચાળો, વહાણ ડૂબવું વગેરે કારણે પોતાના પ્રાણની કે સ્ત્રીના પ્રાણની હાનિ થતી હોય તો તે સમયે બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરનારે પણ સ્ત્રી સાથે બોલીને કે તેનો સ્પર્શ કરીને પણ પ્રાણનું રક્ષણ કરવું. કેમ કે શાસ્ત્રોએ અને સત્પુઢષોએ મનુષ્ય જીવનને દુર્લભ માન્યું છે. અગ્નિપુરાણમાં કહ્યું છે– "એક તરફ સારી દક્ષિણા આપીને સમાપ્ત કર્યા હોય એવા યજ્ઞો અને બીજી તરફ ભયવાળા પ્રાણીનું પ્રાણ રક્ષણ એ સમાન છે.[૩૯] પ્રાણ રક્ષાના ફળની બાબતમાં મહાભારતમાં કહ્યું છે– "મોટા યજ્ઞોનું ફળ કાળે કરીને નાશ પામે છે પણ ભયવાળા માણસને અભયદાન આપવાના ફળનો નાશ થતો નથી."[૪૦]

આમ, સર્વ પ્રકારના કલ્યાણનાં સાધનો મનુષ્ય દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી જ થઈ શકે છે. અહીં નિયમોમાં જડતા નથી. આપત્તિકાળમાં તેમાં છૂટછાટ મૂકી છે તેજ શિક્ષાપત્રીની સૌથી મોટી વિશેષતા છે. આગળ બ્રહ્મચારીએ વિચિત્ર વેશ ન ધરવો, ઈન્દ્રિયોને જીતવા આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે શરીરે તેલનું મદર્ન ન કરવું તથા હથિયાર ધારણ ન કરવાં તથા વિચિત્ર વેષ ધારણ ન કરવો તથા સ્વાદેન્દ્રિયને વશમાં રાખવી.[૪૧]

બ્રહ્મચારીએ પોતાના બ્રહ્મચર્યની રક્ષા કરવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. માટે જે વસ્તુઓ કે વ્યવહાર બ્રહ્મચર્યના માર્ગમાં વિઘ્નકર્તા જણાય તેનો ત્યાગ કરવો. માટે જ શરીરે તેલનું મર્દન કરવું એ રાજસી પ્રકૃતિનું અને ઈન્દ્રિયોને ઉત્તેજિત કરનારું કાર્ય છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. હથિયાર ધારણ કરવાથી હિંસકવૃત્તિ જાગે. સૌમ્યપ્રકૃતિના બ્રહ્મચારીને માટે એ શોભારૂપ નથી. વળી વિચિત્ર વેષ ધારણ કરવાથી

તેનામાં રજ–તમનો પ્રવેશ થાય જેને લીધે બ્રહ્મચર્યની સ્થિરતા ટકે નહિ. માટે એવો ભૂંડો વેષ ધારણ કરવો નહિ. વળી બ્રહ્મચારીએ સ્વાદની ઇન્દ્રિય–જીભને વશમાં રાખવી. આમ, આ રીતે બ્રહ્મચારીએ અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું. આગળ બ્રહ્મચારીને વિદ્યા ભણવા માટે આજ્ઞા કરે છે.

"તેમણે વેદો અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો તથા પોતાની ગુરુની સેવા કરવી તથા સ્ત્રીઓની જેમ જ સ્ત્રીનાં લક્ષણવાળાં પુરુષોનો સદા સંગ ત્યજવો."[૪૨]

બ્રહ્મચર્યાદિક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરીને જેમણે મનુષ્ય જીવનમાં પ્રેય અને શ્રેયના માર્ગની સ્થાપના કરી છે તે વેદો, વેદાંગો અને તેને અનુસરતાં શ્રીમદ્ ભાગવત આદિક સત્ શાસત્રોનું અધ્યયન કરવું એ બ્રહ્મચારીનું કર્તવ્ય છે; કેમ કે તેમણે ધારેલા ધર્મોની વૃદ્ધિ અને રક્ષા સત્ શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો દ્વારા જ થાય છે. વળી જેને પામવા માટે ધર્મ પાળે છે તે પરમાત્માના સ્વરૂપને પૂર્ણપણે સમજવા સારુ ચાર શાસ્ત્રો ! સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત અને પંચરાત્ર તેને અવશ્ય ભણવા કોઈ પણ સંપ્રદાયની પુષ્ટિ સંપ્રદાયના શાસ્ત્રો અને વિદ્વાન સાધુ થકી થાય છે. માટે સંપ્રદાયના શાસ્ત્રો જેવા કે, વચનામૃત, શિક્ષાપત્રી, સત્સંગિજીવન, હરિલીલામૃત વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. સેવા દ્વારા જ ગુરુની પ્રસન્નતા મેળવી શકાય છે અને ગુરુ પ્રસન્ન હોય તો જ એમની શિખવેલી વિદ્યા સફળ થાય છે. વળી બ્રહ્મચારીએ જેમ સ્ત્રીનો સંગ ત્યજવાનો છે તેમ જે પુરુષ સ્ત્રીઓનાં કે સ્ત્રી સંબંધી વિષયોમાં આસક્ત બની વર્તતો હોય એટલે કે તેની જ લોલુપતા ધરાવતો હોય, તેવા પુરુષનો પણ સંગ ત્યજી દેવા. કેમ કે એવા પુરુષના હૃદયમાં રહેલી સ્ત્રી સંબંધી કુત્સિત વાસના તેના પ્રત્યેક આચરણમાં સ્ફૂર્યા કરે છે. તેનું બોલવું, ચાલવું, વિચારવું, હાવભાવ વગેરે સ્ત્રીઓ સંબંધી વિષયથી રંગાયેલ હોય છે; એટલે તેની અસર તેનો સંગ કરનારને અવશ્ય થાય છે. આવી અસર બ્રહ્મચારીને તો પોતાના વ્રતથી પાડી જ નાખે; માટે તેના સંગનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો. આગળ બ્રહ્મચારીએ કેવા પદાર્થનું ભક્ષણ ન કરવું તે જણાવે છે.

"જાતિએ કરીને જે બ્રાહ્મણ હોય એવા કોઈએ પણ ચામડાના પાત્રમાં ભરેલું પાણી કદી ન પીવું તથા તેમણે ડુંગળી, લસણ વગેરે કોઈ પ્રકારે ન ખાવા."[૪૩]

ચામડાના કોશથી કૂવામાંથી પાણી બહાર આવે તેનું નામ ચર્મવારિ. વન વિચરણ દરમ્યાન નીલકંઠવર્ણીએ પણ આવું પાણી ન પીધું. કારણ કે આવા પાણી પીવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. તથા ડુંગળી, લસણ વગેરે કોઈ પ્રકારે ન ખાવા કારણ કે તે અભક્ષ્ય છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે,[૪૪] તેથી તેનો ખાવામાં નિષેધ કરેલ છે જેમ કે મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે– "લસણ, ગાજર, ડુંગળી, બિલાડીના ટોપ તેમજ અપવિત્ર રીતે પાકતી વસ્તુઓ, એ દ્વિજવર્ણો માટે અભક્ષ્ય છે."[૪૫] આમ, શાસ્ત્રમાં તેનું ભક્ષણ વર્જ્ય છે.

આ ઉપરાંત ડુંગળી, લસણ એ તામસી આહાર છે. માટે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના માણસોએ ન ખાવું. લસણ, ડુંગળીને અભક્ષ્ય શા માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. તો લસણની ઉત્પત્તિ વિશે આયુર્વેદના શાસ્ત્રો જણાવે છે કે– ભગવાને સમુદ્ર મંથન પછી જ્યારે દેવોને અમૃતપાન કરાવ્યું, ત્યારે દેવોના વેશમાં આવેલ રાહુ નામના દૈત્યે પણ અમૃતપાન કર્યું. ત્યારે સૂર્ય–ચંદ્રે ભગવાનને આ રાહુ દૈત્ય અમૃતપાન કરે છે તેવો સંકેત કર્યો, ત્યારે ભગવાને સુદર્શન ચક્ર દ્વાર તેનું માથું કાપી નાખ્યું. "રાહુના ગળામાંથી જે અમૃતબિંદુઓ પડ્યા તેમાંથી જ લસણ ઉત્પન્ન થયું છે."[૪૬] માટે તેને અભક્ષ્ય ગણવામાં આવે છે. આમ, રાક્ષસના મુખમાંથી લસણની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાથી બ્રાહ્મણ તથા ધર્મચુસ્ત માણસો તેનો આહારમાં ઉપયોગ કરતા નથી. આ શ્લોકની આજ્ઞા કેવળ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી માટે જ નથી. પરંતુ સૌએ આ આજ્ઞા પાળવાની છે. કેમ કે શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે– "આ ધર્મનો જે વિસ્તાર તે તો અમારા સંપ્રદાયના ગ્રંથ થકી જાણવો."[૪૭] સંપ્રદાયના ગ્રંથ એવા સત્સંગિજીવનમાં કહ્યું છે– "ગૃહસ્થોએ પણ મદ્ય, માંસ, માદક વસ્તુઓ તથા ડુંગળી–લસણનો સારી રીતે ત્યાગ કરવો."[૪૮] આમ, આ શ્લોકાનુસાર બ્રાહ્મણોએ તથા કોઈ પણ આશ્રમમાં રહેલાઓએ પણ તેનો ત્યાગ કરવો. આગળ બ્રહ્મચારીનું નિત્યકર્મ કરવા જણાવે છે.

"તેમણે સ્નાન, સંધ્યા, ગાયત્રીમંત્રનો જપ, શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની પૂજા તથા વૈ✓દેવ એટલાં વાનાં કર્યા વિના કદી ભોજન ન કરવું."[૪૯]

ઉપરોકત બાર શ્લોકોમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલનના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ એવી તમામ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરી છે અને હવે બ્રહ્મચારીએ કરવાનું નિત્યકર્મ બતાવે છે. સૌ પ્રથમ સ્નાનની વિધિ બતાવી છે. સ્નાન માટે સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે કે– "પ્રાતઃકાળે અરૂણોદય સ્નાન કરવામાં આવે તો ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, સૌભાગ્ય, રૂપ અને સંપત્તિ વધે છે. તથા તે મનની પ્રસન્નતા કરનારું છે ને ઉત્તમ ગણાય છે."[૫૦] સ્નાન પછી સંધ્યા કરવી. દિવસ અને રાત્રિના બે સંધિકાળ આવે છે– સવાર અને સાંજ. એ સંધિકાળમાં કરવાના પૂજન વિધિને સંધ્યા કહે છે. આ પૂજન વિધિમાં હાથમાં જળ લઈ ગાયત્રીમંત્ર બોલતાં સૂર્યને અર્ઘ્ય આપવાનું હોય છે. પ્રાતઃ મધ્યાન અને સાય એમ ત્રણ વખત સંધ્યા કરવાની હોય છે. તેને ત્રિકાલ સંધ્યા પણ કહે છે. સંધ્યા પછી ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો. ગાયત્રીમંત્રએ મુખ્યત્વે સૂર્યમાં રહેલી પરમાત્માની શક્તિનો મંત્ર છે. બ્રાહ્મણને યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી તેનો જાણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવાનો ઉત્તમ સમય સૂર્યોદયનો સમય છે. વિષ્ણુ ભગવાનની સર્વવ્યાપી શક્તિનું પૂજન કરવાના પ્રતીક તરીકે શાસ્ત્રકારોએ શાલીગ્રામની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે. એટલે શાલીગ્રામ એ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે. તેમનું પૂજન ષોડશોપચારથી દરરોજ ભોજન

લેતા પહેલા કરવું. વળી બ્રહ્મચારીએ ભોજન કરતાં પહેલા વૈ✓દેવ કરવા. એટલે કે ભોજન લેતાં પહેલા બ્રાહ્મણો પતરાળાની આસપાસ પાણી છાંટીને પાંચ કોળિયા બહાર મૂકે છે. એ પાંચ ગ્રાસ વૈ✓દેવના પાંચ યજ્ઞોના પ્રતીક રૂપે છે. એ પાંચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે. (૧) ભૂતયજ્ઞ– પ્રાણીમાત્રની સેવા, (૨) દેવયજ્ઞ– દેવોને અર્પણ, (૩) પિતૃયજ્ઞ– પિતૃઓને તર્પણ, (૪) બ્રહ્મયજ્ઞ– વિદ્યા ભણવી અને ભણાવવી, (૫) નરયજ્ઞ– અતિથિસત્કાર. એ પાંચ યજ્ઞો રૂપે પાંચ પ્રકારનાં નિષ્કામ કર્મો નિયમિતપણે યથાશક્તિ દરરોજ ન થાય ત્યાં સુધી ભોજન ન કરવું. આમ, આ શ્લોકમાં અહીં બ્રાહ્મણોની પ્રણાલિકા સૂચવી છે.

આમ, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભંગ થવાના જે જે દ્વાર હતાં, તે તમામ દ્વારના બારણાં શિક્ષાપત્રીએ ઉપરોકત નિયમ દ્વારા બંધ કરી દીધા છે. તંદુપરાંત બ્રહ્મચારીના ઈન્દ્રિયુ અને અંતઃકરણને ભગવાનની સેવા–ભક્તિરૂપ નિત્યકર્મમાં તથા શાસ્ત્ર અધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપીને શિક્ષાપત્રીએ તેમના બ્રહ્મચર્યવ્રતની સુરક્ષા કરી છે. હવે આગળ સાધુના ધર્મો જણાવે છે.

૧૩ : ૩ સાધુઓના વિશેષ ધર્મો

"હવે જે સાધુઓ છે તે સર્વેએ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓની માફક જ સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણવાળા પુઢ ષોનો સંગ વગેરેનો ત્યાગ કરવો, તથા અન્તરના શત્રુઓને જીતવાં."[૬૧]

નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓની માફક જ સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણવાળાં પુઢ ષોનો સંગ વગેરે ત્યજવાની બાબતમાં જે જે આજ્ઞાઓ ઉપર કરવામાં આવી છે તે સઘળી સાધુઓને પણ લાગુ પડે છે. જેમકે, સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો, સ્ત્રીઓ સાથે બોલવું નહિ, સ્ત્રીની પ્રતિમા ન કરવી વગેરે વગેરે. આ બધી જ આજ્ઞાઓ સાધુઓએ પાળવાની છે. વળી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માન, મત્સર વગેરે દોષોને શાસ્ત્રમાં મનુષ્યનાં અંતઃશત્રુઓ કહ્યાં છે : કેમકે, બહારના શત્રુઓ જેમ બુઢં કરે છે, તેમ મનુષ્યની અંદર રહેલા કામ ક્રોધાદિક વિકારો બુદ્ધિને વ્યગ્ર અને ભ્રષ્ટ કરી અવળે માર્ગે ચઢાવી દે છે; અને તેથી ઘણું અનિષ્ટ થાય છે. જો એ વિકારોને દૂર કર્યા હોય, તો વૃત્તિ નિર્મળ, શાંત અને એકાગ્ર બની કલ્યાણના માર્ગમાં સ્થિર થાય છે. વળી સાધુઓએ તો પોતાના અને જગતના કલ્યાણના હેતુથી જ પરમ હંસ–દીક્ષા સ્વીકારી હોય છે; એટલે તેમણે તો અંતઃશત્રુઓ ઉપર જય મેળવવો એ તેમનું મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. આગળ રસના ઈન્દ્રિયને જીતવા તથા ધનનો ત્યાગ કરવા આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે સર્વે ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી અને તેમાંય સ્વાદની ઈન્દ્રિયને તો ખાસ કરીને વશમાં રાખવી. તથા તેમણે દ્રવ્યનો સંગ્રહ જાતે ન કરવો તથા કોઈની પાસે પણ કરાવવો નહી."[૫૨]

માણસ ઈન્દ્રિયો દ્વારા જગતનું જ્ઞાન મેળવી અને વિષયોના સુખ ભોગવે છે. જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો

કાબુમાં ન હોય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયમાં આસક્તિ ટળતી નથી અને આસક્તિ ન ટળે તો સાધુતાના ભૂષણરૂપ ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ટકતા નથી. માટે જ ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ જે તપ એ જ સાધુઓનો ધર્મ છે. તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં કહ્યું છે કે– "પંચ ઈન્દ્રિયોના આહાર છે તેને અતિશય શુદ્ધપણે કરીને રાખજ્યો, એ વચન અમારું જરૂરા જરૂર માનજ્યો."[૫૩] તથા ઈન્દ્રિયોને ક્યારે જીતી શકાય ? તો વચનામૃતમાં કહ્યું છે,– "ઈન્દ્રિયોને પરમે✓ર બાંધેલા નિયમમાં રાખીએ તો જીતાય છે."[૫૪] વળી અહીં રસના ઈન્દ્રિયને તો ખાસ જીતવા કહ્યું છે. કારણ કે ભાગવત પણ કહે છે કે– "જ્યાં સુધી રસના(જીહ્‌વા)ને જીતી નથી, ત્યાં સુધી બીજી ઈન્દ્રિયો જીતી હોય તો પણ તે માણસ જીતેન્દ્રિય ન કહેવાય. એક રસનાને જીતે તો બધી ઈન્દ્રિયો જીતાય છે."[૫૫] આમ, રસના ઈન્દ્રિય જીતવાથી બધી ઈન્દ્રિયો જીતાય છે. કારણ કે જીભ દ્વારા બધી ઈન્દ્રિયોને પોષણ મળે છે. માટે તેને વિશેષ જીતવાની કહી છે. આ આજ્ઞા સાધુના ધર્મમાં કહી છે, તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે સાધુને મિષ્ટાન્ન વગેરે ભોજનનો વિશેષ યોગ થવાનો સંભવ છે. માટે આ આજ્ઞા સાધુને ખાસ કહી છે. સાધુઓએ દ્રવ્યનો સંગ્રહ ન કરવો, કારણ કે દ્રવ્ય જ સર્વે અનર્થોનું મૂળ છે. દ્રવ્ય દ્વારા બીજા વાંછિત વિષયો મેળવી શકાય છે; એટલું જ નહિં પણ તેમાંથી તો અનેક પ્રકારની આસક્તિઓ, ભોગો, કલેશો અને હિંસાના પ્રસંગોની પરંપરા જન્મે છે અને તે કલ્યાણના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડે છે. વળી દ્રવ્ય તો સુખરૂપ નથી જ. તેના સંદર્ભમાં વચનામૃતમાં કહ્યું છે કે– "જેને દ્રવ્યાદિકને વિષે આસક્તિ હોય... તેને કોઈ દિવસ જીવતે ને મરીને પણ સુખ તો ક્યારેય થાય જ નહિ."[૫૬] દ્રવ્યની આસક્તિ વગર તેનો સંગ્રહ થઈ શકતો નથી. તેથી તેને આ લોક અને પરલોકમાં સુખ મળતું નથી. આમ, સંગ્રહમાં સુખ તો નથી જ પરંતુ સંગ્રહ કરવો કે કરાવવા પાછળ પાપ પણ રહેલું છે. સત્સંગિજીવનમાં કહ્યું છે,– "યતિ જો કોડી માત્રનો પણ સંગ્રહ કરે તો દિન દિન પ્રત્યે હજાર ગાયોનો વધ કરતા જે પાપ થાય તે તેને થાય એમ સનાતન શ્રુતિ કહે છે."[૫૭] આમ, ધનનો સાધુ જો સંગ્રહ કરે તો તેને સુખ નહીં, પરંતુ ગૌહત્યાનું પાપ જરૂર લાગે છે માટે તેમણે ધનનો સંગ્રહ કરવો નહીં અને કરાવવો પણ નહીં. આગળ સાધુને થાપણ ન રાખવા અને સંતનિવાસમાં સ્ત્રી પ્રવેશ ન આપવા આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે કોઈની પણ થાપણ રાખવી નહિ તથા ક્યારેય ધૈર્યનો ત્યાગ ન કરવો તથા પોતાનાં નિવાસ સ્થાનમાં કોઈ સ્ત્રીનો ક્યારેય પ્રવેશ થવા દેવો નહીં."[૫૮]

કોઈની થાપણ રાખવી કે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો એ બે સરખાં જ અનિષ્ટ છે. થાપણ નાશ પામે તો ભરપાઈ કરી આપવી પડે એટલે અનિચ્છાએ પણ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો પડે એ સાધુતાના નિયમ વિઢ દ્ધનું કર્મ ગણાય. તથા થાપણ વગેરે રાખવાના વ્યવહારથી નિઃસ્પૃહિપણું ન રહે. માટે સાધુઓએ કોઈની પણ

થાપણ ન રાખવી. વળી સાધુએ કદિ ધીરજ છોડવી નહિ. શરીરના પ્રારબ્ધ યોગે રોગાદિક કષ્ટ આવે; કદાચ ભિક્ષા મળે ન મળે તો ભૂખનું દુઃખ આવી પડે; કે વિષમ દેશકાળને લીધે બીજું કોઈ પ્રકારનું શારીરિક કે માનસિક સંકટ ઊભું થાય; તો પણ સાધુ જને પોતાનું ધૈર્ય ત્યજી વિહ્વળ બનીને અકળાઈ જવું નહીં. જગતમાં સંકટનાં પ્રસંગો દેહાદિકને યોગે આવવાનો સંભવ હોય છે; પરંતુ દેહ અને દૈહિક સંબંધો નાશવંત જ છે. એમ સમજી જેણે આત્મનિષ્ઠાપૂર્વક પરમે✓રનું અનન્ય શરણ ગ્રહણ કરીને પ્રભુ ઈચ્છા એ જ પોતાનું પ્રારબ્ધ છે એમ માનવું અને ગમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં પણ ધીરજતાનો ત્યાગ ન કરવો.

સાધુઓએ પણ બ્રહ્મચારીની જેમ અષ્ટપ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હોય છે. તેથી તેમણે પોતાના નિવાસ સ્થાનમાં કોઈ પણ સ્ત્રીનો પ્રવેશ થવા દેવો નહીં. લીંપવા, વાળવા વગેરે માટે પણ ન થવા દેવો, ઉડતા પંખીનો જ્યાં પડછાયો ન પડ્યો હોય તેને શાસ્ત્રમાં 'કુંવારિકાભૂમિ' કહી છે. એમ શો વર્ષમાં સ્ત્રી જાતિનું પગલુંય પડ્યું નથી તે 'બ્રહ્મચારિભૂમિ' કહેવાય. સંતોના આશ્રમો અને સભામંડપો એ બ્રહ્મચારિણીભૂમિ છે. આના સંદર્ભમાં કવિ ન્હાનાલાલ લખે છે,– "સાધુજનને અષ્ટધા નારી વર્જી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો આદેશ આપ્યો. દેશમાં ડંકો વાગ્યો કે, 'સ્વામિનારાયણ તો સદ્ધર્મ સ્થાપવાને આવ્યા છે.' પરિણામે સ્વામિનારાયણને મંદિરે–મંદિરે આજ બ્રહ્મચારિણીભૂમિ છે. જ્યાં છેલ્લાં સો વર્ષ ભરમાં સ્ત્રીનો પડછાયોય પડતો નથી."[૫૯] શિક્ષાપત્રીની આ આજ્ઞાએ પણ સાધુના બ્રહ્મચર્યવ્રતની રક્ષા કરી છે અને પૂર્વે જેમણે પોતાના આશ્રમમાં સ્ત્રીનો પ્રવેશ થવા દીધો છે, તેમનું પતન થયું છે આજે પણ આવા પ્રસંગો બનવા જોવા મળે છે. આગળ સાધુએ એકલા બહાર ન વિચરવા આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે રાત્રિના સમયે આપત્તિ વિના સંઘ સિવાય બહાર જવું નહિ. તથા આપત્તિ વિના ક્યારેય એકલા બહાર જવું નહિ."[૬૦]

સાધુઓએ આપત્તિ સિવાયના સમય વિના રાત્રિના સમયે ક્યારેય પ્રયાણ અર્થે એક ગામથી બીજે ગામ જવામાં સંઘ એટલે માણસોના સંગાથ વગર ચાલવું નહીં. આ નિયમ શરીર તંદુરસ્ત હોય તેને માટે છે; પણ સખ્ત માંદગી કે બીજા કોઈ પ્રકારના સંકટની કટોકટી આવી પડી કે જેમાં ન નીકળાય તો શારીરિક કે ધાર્મિક હાનિ થવા સંભવ હોય તો તેવા સમયે સંગાથ વિના એકલા ચાલ્યા જવામાં દોષ નથી. આ આજ્ઞામાં ત્રણ કારણો રહેલા છે : (૧) એકલાથી ધર્મ ભ્રષ્ટ થવાય છે કારણ કે એકાંતમાં મન વધુ ચંચળ થાય છે. (૨) એકલા વિચરતા હોય તો ચોર આદિકનો ભય રહેલો છે. (૩) તકલીફમાં એકલા હોય તો મદદ કોણ કરે ? તેથી ભગવાન સ્વામિનારાયણે સત્સંગમાં સાધુના ધર્મની રક્ષા માટે તેમજ

પરસ્પર એકબીજાને સહાયરૂપ થવાય તે માટે સાધુઓની જોડ બાંધી છે. તેથી સાધુઓએ એકલા ન વિચરતા જોડમાં જ વિચરણ કરવું. આગળ સાધુએ કેવા વસ્ત્ર ધારણ ન કરવા તે જણાવે છે.

"તેમણે અતિ મૂલ્યવાન અને ભાતીગળ તથા કસુમ્બી વગેરે વડે રંગેલું હોય તેવું વસ્ત્ર તથા શાલદુશાલા જેવું કિંમતી વસ્ત્ર અન્યની ઈચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય તો પણ તે ધારણ ન કરવું."[૬૧]

મૂલ્યવાન અને ભાતીગળ વસ્ત્રો રાજસી પ્રકૃતિનાં સૂચક છે અને રાજસી પ્રકૃતિથી કામક્રોધાદિક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે સાધુઓની શોભા તો તપશ્ચર્યામૂલક સાત્વિક વેશમાં રહેલી છે. માટે કદાચ કોઈ શ્રીમંત ગૃહસ્થ પોતાની ખુશીથી એવું કિંમતી વસ્ત્ર ઓઢાડે તો તાત્કાલિક એની પ્રસન્નતાને અર્થે સ્વીકારીને તરત જ એ ભગવાનનાં મંદિરમાં આપી દેવું પણ પોતે કદી ધારણ ન કરવું. આગળ સાધુને ભિક્ષા અને સભા પ્રસંગ વિના ગૃહસ્થને ઘેર ન જવા આજ્ઞા આપે છે.

"તેમણે ભિક્ષા માટે કે સભાના પ્રસંગ સિવાય ગૃહસ્થને ઘેર કદી ન જવું તથા ભગવાનની ભક્તિ વિના વ્યર્થ સમય ગાળવો નહિ."[૬૨]

ભિક્ષા એ ઉદર પોષણ માટે આવશ્યક છે. ભિક્ષાથી માંગેલું અન્ન ત્યાગી પુઢષો માટે અતિ પવિત્ર ગણાય છે. માધુકરી ભિક્ષા પાપ માત્રને ધોઈ નાંખે છે. ભિક્ષાનું અન્ન ત્યાગીને હક્કનું ગણાય છે. ભિક્ષાહારને નિરાહાર કહે છે. માટે સાધુએ જ્યારે ભિક્ષા માગવા જવું ત્યારે હરિભક્તના ઘરની બહાર 'નારાયણ હરે, સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ' એમ મોટેથી બોલવું અને સ્ત્રીના હાથની ભિક્ષા વચ્ચે પુઢષના માધ્યમ વિના ન લેવી. વળી અહીં સભાનો અર્થ સામાજિક પુઢષો ધાર્મિક પ્રસંગે એકત્ર થતા હોય તે સભા એવો લેવાનો છે. આ પ્રકારની સભા હોય અને આમંત્રણ આવે તો જ ગૃહસ્થને ઘેર જવું; પણ વગર આમંત્રણે તેમજ અન્ય પ્રસંગે ન જવું. વળી સભામાં જવું ત્યાં પણ ન્યાય, નીતિ અને ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને યથાયોગ્ય બોલવું પણ મૂંગા ન બેસવું. મૂંગા રહેવાથી સભામાં જે કંઈ યોગ્ય કે અયોગ્ય ચર્ચા થતી હોય, તેમાં આપણી સંમતિ છે એમ મનાય છે. માટે મૌન બેસી ન રહેવું તેમજ ન્યાયની વાત થતી હોય તેમાં વિપરીત ન બોલવું. જે બોલવું તે પ્રમાણ આપીને નિઃસ્વાર્થપણે કહેવું. તેમજ સભાસદોના દોષોનું સ્મરણ કરવા કે તેની ચર્ચામાં ઊતરવા ન જવું. વળી સાધુ પુઢષોએ પોતાનો સઘળો સમય ભગવાનની નવધા ભક્તિમાં જ ગાળવો. એક ક્ષણ પણ સાંસારિક સંબંધમાં ન ગાળવી કારણ કે સાધુએ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ માટે જ ત્યાગની દીક્ષા લઈ પોતાનું સર્વ કાંઈ ભગવાન અર્થે અર્પણ કર્યું હોય છે એટલે જીવનની દરેક પળ ભગવાન અર્થે જ નવધા ભક્તિમાં વિતાવવી. અહીં સાધુએ ભિક્ષા કે સભા વગર ગૃહસ્થના ઘરે જવું નહીં. કારણ કે આ બે પ્રસંગ વિના વારંવાર ગૃહસ્થના ઘરે આવવા જવાથી ઘરમાં રહેલી સ્ત્રીઓ સાથે બોલવા,

સ્પર્શ વગેરે થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીઓ સાથેના આવા વ્યવહારથી સાધુના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો પણ ભંગ અવશ્ય થાય છે. માટે ભિક્ષા કે સભા સિવાય ગૃહસ્થના ઘરે જવું નહીં. આગળ સાધુએ સ્ત્રીઓનો સંબંધ થતો હોય ત્યાં ભોજન માટે પણ ન જવા આજ્ઞા આપે છે.

"જે ઘરમાં માત્ર પુઢષ જ રસોઈ પીરસનારો હોય તથા જે ઘરમાં કોઈ પણ પ્રકારે સ્ત્રીઓનાં દર્શન વગેરે થાય તેમ ન હોય તેવા ગૃહસ્થના ઘરમાં તે અમારા સાધુઓએ ભોજન માટે જવું, પરંતુ તેમ ન હોય તો કાચું ધાન માગી લાવીને જાતે જ રસોઈ બનાવી લેવી."[૬૩]

અહીં બે શ્લોકમાં ભિક્ષાનો વિશેષ પ્રકાર આહાર શુદ્ધિનો બતાવ્યો છે. કેમ કે આહારની શુદ્ધિથી સત્ત્વ(અંતઃકરણ)ની શુદ્ધિ થાય છે. સત્ત્વશુદ્ધિથી બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મિકા થાય છે. નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિથી સર્વગ્રંથીઓ નાશ પામે છે. તેમજ ત્યાગી પુઢષોએ જમવા નિમિતે પણ પોતાના બ્રહ્મચર્યના અષ્ટ પ્રકારના નિયમોમાંથી એક પણ નિયમ ન ત્યજાય, એ નિયમોને આપત્કાળના પ્રાણ હાનિ જેવા પ્રસંગ સિવાય શિથિલ કરવાનો કોઈ અપવાદ જ નથી. માટે જ્યાં ગૃહસ્થને ઘેર પુઢષ જ માત્ર રાંધેલું અન્ન પીરસનાર હોય; સ્ત્રીને જોવા–સાંભળવા આદિના પ્રસંગ કોઈ રીતે ન જ બને તેવી પરિસ્થિતિ હોય ત્યાં જ સાધુએ જમવા જવું. એ પ્રમાણ ન હોય તો કાચું અન્ન માગી લાવીને પોતાના હાથે રસોઈ કરી લેવી. આગળ સાધુનું નિઃસ્પૃહી વર્તમાન જણાવે છે.

"તે પરમહંસ જેવા સાધુઓએ પહેલાંના સમયમાં ઋષભદેવના પુત્ર ભરતજી જડ બ્રાહ્મણ બનીને આ પૃથ્વી ઉપર જે પ્રકારે વર્તતા હતા તે જ પ્રકારે વર્તવું."[૬૪]

વાસુદેવ મહાત્મ્યમાં ચાર પ્રકારના સંન્યાસી જણાવ્યા છે : "(૧) કટિચક– સંન્યાસ આશ્રમને યોગ્ય એવા કમોર્મા પ્રધાનપણે વર્તતો હોય તે. (આવા સંન્યાસી જનોઈ, કમડંલ વગેરે ધારણ કરે છે. તે સંબંધી કે પોતાના ઘરેથી પણ ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે), (૨) બહૂદક– પોતાના આશ્રમને ઉચિત એવા કર્મોનું ગૌણપણું કરીને આત્મા પરમાત્માના જ્ઞાનને મુખ્યપણે જે સંન્યાસી અનુસરે તે. (ત્રિદંડ, કૌપીન, કમડંલ વગેરે ધારણ કરે છે. સાત જ ઘરેથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. એકાહારી રહે છે.) (૩) હંસ– જે કેવળ આત્મા–પરમાત્માના જ્ઞાનાભ્યાસ પરાયણ વર્તે છે તે. (૪) પરમહંસ– જે આત્મા–પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે તે. વિષ્ણુ વિના અન્ય સર્વે જેને ગૌણ છે. પરમહંસના બે પ્રકાર છે : (i) અલિંગ– દિગંબર અવસ્થામાં પરમાત્મામાં રાખીને ફરતા તે શુકદેવજી જેવા, (ii) અવધૂત પરમહંસ– આસક્તિ વગર નિઃસ્પૃહી બની જગતના સુખ દુઃખોની પરવા ત્યજીને વલ્કલના ઝીણાં કપડા અથવા ગોદડી વગેરે જેવાં તેવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે તે. જડભરત જેવા."[૬૫] ભાગવતમાં જડભરતનું આખ્યાન આપ્યું છે.

"જડભરત પાગલ, જડ, આંધળા અને બહેરા હોય તેમ વર્તતા હતા. વરસાદમાં બળદની પેઠે ખુલ્લા શરીરે રહેતા અને પૃથ્વી પર સૂઈ જતા. ચોળીને ન્હાતા નહીં. ફાટેલું વસ્ત્ર વીંટતા. જનોઈ વસ્ત્ર મેલા રાખતાં. ચોખાંની કણકી, તલનો ખોળ, ધાન્યના ફોતરાં, સડેલા અડદ, તપેલીમાં નીચે દાઝેલા અન્નને અમૃત તુલ્ય માની ખાઈ જતા અને આત્મામાં મસ્ત રહેતા. આવી રીતે જડભરત પૂર્વજન્મની સ્મૃતિથી પોતાના જ્ઞાનનો લોપ ન થાય અને ચિત્ત ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ સ્થળે આસક્ત ન થાય; તેમ સાવધાનપણે જડપણું રાખીને વર્ત્યા હતા."[૬૬] તે પ્રમાણે સાધુઓએ પણ જ્ઞાની છતાં સાવધાનપણે જગતના મિથ્યા પ્રપંચોમાં આસક્તિ ન થઈ જાય અને પોતાની સ્થિતિમાં ટકી રહેવાય, તે માટે જડભરતની જેમ દેહનો અનાદર તથા આત્મજ્ઞાન પામવા જણાવે છે. હવે આગળ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા સાધુ એ બંનેએ પાળવાના વિશેષ ધર્મો જણાવે છે.

૧૩ : ૪ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા સાધુના વિશેષ ધર્મો

"આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓએ તાંબૂલ, અફીણ કે તમાકુ વગેરે ખાવાનું વ્યસન પ્રયત્નપૂર્વક ત્યજી દેવું."[૬૭]

બ્રહ્મચારી તથા સાધુઓએ તાંબૂલ એટલે પાન, અફીણ, તમાકુ વગેરે શબ્દથી ગાંજો, ભાંગ, માજમ, ચરસનું પણ સેવન કરવું નહીં. કેમકે આ પદાર્થો કેફ કરનારાં છે અને આ પદાર્થમાં રહેલું કેફી તત્ત્વ મનુષ્યને વ્યસની કરી; પ્રકૃતિને તામસી અને શરીરને શિથિલ, રોગી, આળસું અને અપવિત્ર બનાવે છે. જગતમાં ત્યાગી થઈને ફરતા એવા વ્યસની લોકોએ ત્યાગના સાત્ત્વિક માર્ગને વિરૂપ બનાવીને વગોવ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ એવા વ્યસની ત્યાગીઓએ કલયાણને બદલે જગતનું અકલ્યાણ કર્યું છે. મોટાભાગે બાવાઓએ એવાં વ્યસનો પોતાના શિષ્ય વર્ગમાં ફેલાવ્યા છે. પરિણામે આજે બીડી, સીગારેટ, ગાંજો, સૂકો વગેરેના દુર્ગંધ મારતા ધુમાડાના ગોટા અનેકના મુખમાંથી નીકળતા દેખાય છે ! એવાં વ્યસનોએ હિંદની પ્રજાને પૈસે ટકે પારાવાર નુકશાની પહોંચાડવા ઉપરાંત શારીરિક અને માનસિક હાનિ ખૂબ કરી છે. જેથી સાત્ત્વિક પવિત્રતાનો હ્રાસ થયો છે. પરિણામે અનેક પ્રકારે જનતાનું નૈતિક અધઃપતન થતું જાય છે. માટે જનતાના સાચા કલ્યાણનો રાહ જેમણે સ્વીકારીને આ સંપ્રદાયની ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે; અને મોક્ષનું તેમજ જગતના વિશુદ્ધ વ્યવહારનું પણ ઊંચુ ધ્યેય જેમાં સ્વીકારાયું છે, તેવા નિર્મોહી ત્યાગાશ્રમના બ્રહ્મચારી તથા સાધુઓએ તો એવા વ્યસનના કેફી પદાર્થોનું સેવન ત્યજવું અને ત્યજાવવું એ એમનું કર્તવ્ય છે. "વળી ઠાકોરજીને પાન ધરાવાય છે પણ તે પ્રસાદી સાધુ લેતા નથી. બ્રહ્મચારી સાધુ અને વિધવા બ્રહ્મચર્યવ્રતને આશરે રહેલા છે માટે તેમને માટે પાન વર્જ્ય છે. તેનું કારણ ડૉ. હેન્ડરસન

બતાવે છે કે પાનમાં અને વિશેષે કરીને તેની અંદરની નસોમાં અને પાનની અણીમાં કામની વૃત્તિ રહેલી હોય છે. તેથી પાન ખાવાથી કામની 'Aphrodisiac' નામની વિચિત્ર વૃત્તિ પેદા થાય છે."[૬૮]

આજના આ આધુનિક જમાનામાં પાન–બીડાએ તો માઝા મૂકી છે. તે ગુટખાના સ્વરૂપમાં અનેક પ્રકારની વેરાયટીમાં બહાર પડેલ છે. જેનો ઉપયોગ સમાજના ઉપલા સ્તરથી માંડીને સાવ નીંચલા સ્તર સુધી થાય છે. આ ગુટખા તમાકુ મિશ્રિત હોય છે, જેના ખાવાથી કેન્સર જેવા મહાભયંકર રોગ થાય છે. એ આજનું વિજ્ઞાન પણ સ્વીકારે છે. આમ, પાન, અફીણ, તમાકુ વગેરેનું સેવન એ ત્યાગાશ્રમથી વિરુદ્ધ છે. તથા તે કામોત્તેજક હોવાથી બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં વિઘ્ન કર્તા છે. તેમજ તેના સેવનથી કેન્સર જેવા રોગો થવાથી શારીરિક રીતે પણ નુકશાન કર્તા છે. આગળ તેમણે કેવાં પ્રસંગમાં ભોજન ન લેવું તે જણાવે છે.

"તેમણે ગર્ભધાન વગેરે સંસ્કારોમાં ભોજન ન લેવું તથા સઘળાં પ્રેતશ્રાદ્ધોમાં તથા બારમા દિવસના શ્રાદ્ધમાં પણ ભોજન ન લેવું."[૬૯]

મનુષ્ય જીવનને સંસ્કારી બનાવવા માટે શાસ્ત્રમાં સોળ સંસ્કારો બતાવ્યા છે. જેવા કે ગર્ભધાન, સીમંત, નામકરણ, નિષ્ક્રમણ, અન્ન પ્રાશન વગેરે. આવા પ્રસંગોએ આપવામાં આવેલું ભોજન બ્રહ્મચારી તથા સાધુઓએ ન જમવું. કેમકે ગૃહસ્થોના સંસ્કાર નિમિત્તનું ભોજન ત્યાગી વર્ગ માટે શાસ્ત્રમાં નિષેદ્ધ ગણાવેલ છે અને પ્રેત એટલે ગયેલા આત્માને સંઘરે અથવા રક્ષણ આપે તે 'પ્રા' લોક અને 'પ્રા' લોકમાં ગયેલો તે પ્રેત. પ્રેતશ્રાદ્ધ એટલે મૃત્યુ પછી જે અગિયાર દિવસ સુધી જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તે. આવા શ્રાદ્ધ નિમિત્તનું ભોજન બ્રહ્મચારી સાધુએ ન ખાવું. "પરંતુ શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચનમાં ગૃહસ્થોને પણ આવા શ્રાદ્ધનું ભોજન ખાવાનો નિષેધ કરેલો છે."[૭૦] આવા પ્રેતશ્રાદ્ધના ભોજનનો શા માટે નિષેધ કરેલો છે ? તો આ શ્રાદ્ધ પ્રેતોને આપવામાં આવે છે. તેથી જે કોઈ માણસ આવાં શ્રાદ્ધનું ભોજન જમે તો તેનામાં એટલી શક્તિ હોવી જોઈએ કે મરનારનું કલ્યાણ કરી શકે. એ જીવ ક્યાં ગયો છે એ જાણીને તેને અક્ષરધામમાં મોકલી શકવાની તાકાત હોય તો પ્રેતશ્રાદ્ધ–બારમું જમવું. "ભગવાન સ્વામિનારાયણને પણ વન વિચરણ પછી લોજ પધારતા પહેલાં માંગરોળ પધારેલા. ત્યારે ગામની ભાગોળે ગોવર્ધનભાઈ શેઠના ફઈ પૂતળીબાઈના બારમાનું અન્ન ભૂલથી જમાઈ ગયેલું તો પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણને નરકમાં પડેલી પૂતળીબાઈનો ઉદ્ધાર કરવો પડેલો."[૭૧] નહીંતર આવા શ્રાદ્ધનું ભોજન પુણ્યનો નાશ કરે છે. આમ, બ્રહ્મચારી તથા સાધુઓએ ગર્ભાધાનાદિક સંસ્કારો તથા સઘળાં પ્રેતશ્રાદ્ધો એટલે કે માસિક, ત્રિમાસિક, છમાસિક વગેરે કોઈ શ્રાદ્ધ નિમિત્તે તેમજ બારમાં દિવસના નિમિત્તે પણ ભોજન ન લેવું. આગળ દિવસની નિદ્રાનો ત્યાગ કરવા જણાવે છે.

"તેમણે રોગ વગેરે આપત્તિ વિના દિવસની નિદ્રા લેવી નહિ. તથા ગામ ગપાટા ન મારવા તથા બુદ્ધિપૂર્વક સાંભળવા પણ નહિ."[૭૨]

દિવસની નિદ્રાનો દરેક મુનિઓ નિષેધ કરે છે. વશિષ્ઠ, ભીષ્મ, સનકાદિક વગેરે દિવા નિદ્રાને સ્વપ્ન દોષનું કારણ ગણાવે છે. શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં અત્રિઋષિનું વિધાન ટાંકતા કહે છે,– "દિવસની નિદ્રા, અધોગતિનું કારણ છે. યતિઓને પતનના કારણમાં એક કારણ દિવા નિદ્રા છે."[૭૩] વળી "દિવસની નિદ્રાનો ગૃહસ્થે પણ ત્યાગ કરવો એમ વ્યાસજીએ કહેલું છે."[૭૪] તથા નારદજીએ પણ કહ્યું છે,– "રાત્રે ભટકવું, દિવા નિદ્રા, આળસ, ચાડિયાપણું, માદક વસ્તુ, અતિયોગ આટલાનો શ્રેય ઈચ્છનારે ત્યાગ કરવો."[૭૫] વળી "આ દિવા નિદ્રા આયુષ્ય અને અભ્યુદયનો નાશ કરનારી છે એમ અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે."[૭૬] વળી શતાનંદમુનિ વૈદકશાસ્ત્રના પ્રમાણ આપીને દિવસની નિદ્રાને રોગનું કારણ ગણાવે છે."[૭૭] આમ, દિવસની નિદ્રા એ ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ હિતાવહ નથી. અહીં અપવાદ પણ મૂક્યો છે. cZMUFINc – રોગ આવે તથા 'આદિ'માં માર્ગે ચાલવાથી થાકેલાને તથા મંદિરની સેવામાં થાકેલાને દિવાનિદ્રાનો નિષેધ નથી. વળી સાધુ તથા બ્રહ્મચારીએ ગ્રામ્યવાર્તા એટલે ભગવાનના સંબંધ વિનાની વ્યવહારિક વાર્તા ન કરવી. તેનું કારણ શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં આપે છે,– "ગ્રામ્યવાર્તાથી બંધન અને અધોગતિ થાય છે."[૭૮] આમ, તેમણે ગ્રામ્યવાર્તામાં સમય ન વિતાવતા ભગવાનની નવધા ભક્તિમાં લીન રહેવું. આગળ તેમણે આપત્તિ સિવાય ખાટલા ઉપર સૂવું નહીં અને સાધુઓ આગળ નિષ્કપટ વર્તવા કહે છે.

"તેમણે રોગ વગેરે આપત્તિ વિના ખાટલા ઉપર સૂવું નહિ, અને સાધુ પુઢષોની આગળ હંમેશા કપટ રહિત થઈને વર્તવું."[૭૯]

ખાટલો, પલંગ કે સુવાળી શય્યા એ બધાં એશ આરામનાં પ્રતીક છે. એ રાજસી પ્રકૃતિના લક્ષણ છે. જે રજોગુણને પોષે તે સ્વાભાવિક છે. રજોગુણના વેગને કારણે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો ભંગ થવાનો સંભવ રહેલો છે. માટે સત્ત્વગુણવાળા ત્યાગીઓએ તો જમીન પર સાદી પથારી પથારીને જ સૂવું. વળી તેમણે સંતપુઢષોની પાસે કપટ ન રાખવું. કપટની બાબતમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં કહે છે,– "ક્રોધી, ઈર્ષ્યાવાળો, કપટી અને માની – એ ચાર સાથે અમારે બને નહિ."[૮૦] કપટની વ્યાખ્યા પણ તેમણે વચનામૃતમાં કહી છે,– "પંચવર્તમાન સંબંધી કાચ્યપ, કોઈનો અવગુણ આવ્યો હોય, ભગવાનના નિશ્ચયમાં અનિશ્ચયનો ઘાટ થયો હોય તે ન કહે તેને કપટી જાણવો."[૮૧] આવી કોઈ ભૂલ કે આવો કોઈ ઘાટ થયો હોય તો તે સંતપુઢષ આગળ છુપાવ્યા વગર કહેવું. સંતપુઢષ ઘણા છે તો કેવાં સંતપુઢષની આગળ

નિષ્કપટ થવું. તે પણ વચનામૃતમાં જણાવ્યું છે,– "જેના મનમાં કોઈ દિવસ જગતનો ભૂંડો ઘાટ ન થયો હોય અથવા ઘાટને ટાળી શકવા સમર્થ એવા સંત પાસે જ નિષ્કપટ થવું."[૮૨] આમ, "આ રીતે પરમે✓ર અને સંત સાથે કપટ ન રાખે તો કોઈ રીતે આસુરી બુદ્ધિ થતી નથી."[૮૩] અને સર્વે પોત પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહી શકે છે. હવે આગળ તેઓ સહનશીલ થવા જણાવે છે.

"કોઈ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોએ ગાળો આપી હોય અથવા પોતાને માર માર્યો હોય તે બધું સહન કરી લેવું અને સર્વે મનુષ્યોના હિતનું જ તેમણે ચિંતન કરવું."[૮૪]

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, c1FDFXL , Fo IC ; FWSc ખરેખર સાધુઓ સહનશીલ હોય છે. આ જગતમાં સત્પુઢષો પણ વસે છે અને દુર્જનો પણ વસે છે. સત્પુઢષો સાધુઓને દેખી રાજી થાય છે. જ્યારે દુર્જનો સાધુને દેખીને બળી જાય છે. એવા લોકો સાધુઓનો તિરસ્કાર કરે, ગાળો દે, મારે પણ ખરા, પરંતુ સાધુ કોને કહેવાય ? 'ઉપકારી પર જે સાધુતા રાખે તેની સાધુતામાં શી વિશેષતા છે ? અપકારી પર જે સાધુતા રાખે તેમને સજ્જનોએ સાધુ કહ્યા છે.' વળી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ભક્ત ચિંતામણિમાં કહ્યું છે કે, "ક્ષમા જેવું એકેય હથિયાર નથી."[૮૫] વળી વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે,– "કોઈ ગાળો દે ને કોઈ ધૂળ નાખે તે અપમાનને સહન કરવું, એ જ ત્યાગીને પરમ શોભારૂપ છે."[૮૬] ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં તેમના સાધુઓને પાખંડી અને દુષ્ટજનો ગાળો દેતા, તિરસ્કાર કરતા, કડવા વચન કહેતા અને મારતા પણ ખરાં, છતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણની આ આજ્ઞાથી તેઓ બધું સહન કરી લેતા અને તેમના કલ્યાણ માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા કે, 'હે પ્રભુ ! એમને સદ્‌બુદ્ધિ આપજો.' આગળ દૂતપણું, ચાડિયાપણું વગેરે ન કરવા જણાવે છે.

"તેમણે કોઈનું દૂતપણું, ચાડિયાપણું તથા જાસૂસી ન કરવી, તથા પોતાના દેહને વિષે 'હું પણું' ન રાખવું, તથા પોતાના સ્વજનો વગેરેને વિષે 'મારાપણું' ન રાખવું."[૮૭]

બ્રહ્મચારી તથા સાધુઓએ દૂતપણું એટલે કોઈના સંદેશા લાવવા લઈ જવાનું કામ(કરનાર) કરવું તે. ચાડિયાપણું એટલે ખટપટ. એકની ગુપ્ત વાત બીજાને કરવી. તથા જાસૂસીપણું. તેમાં છળકપટ કરવાં પડે અને વેષ પલટો પણ કરવો પડે. આવા કામ તે જમાનામાં સાધુ કરતા અથવા બીજા સાધુના વેશે કરતા. દા. ત., કિરાતાર્જુનીયમ્‌માં વનેચર આવું કર્મ કરતો.[૮૮] આવા કર્મ બ્રહ્મચારીને સાધુઓએ ન કરવા. કેમકે આવા કામમાં ખટપટમાં પડવું પડે, શસ્ત્ર રાખવા પડે, વેશપલટો પણ કરવો પડે. જે ત્યાગીને ભગવદ્ ભજનમાં વિઘ્નરૂપ છે. વળી માયાને કારણે જીવને આ દેહને વિષે જે 'હું પણું' અને આ દેહના સંબંધીઓને વિષે જે 'મારાપણું' મનાયું છે તેનો સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓએ ત્યાગ કરવો. આના

સંદર્ભમાં વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે,– "જ્યાં સુધી દેહને પોતાનું રૂપ માને છે ત્યાં સુધી એની સર્વે સમજણ વૃથા છે અને જ્યાં સુધી વર્ણનું કે આશ્રમનું માન લઈને ફરે છે ત્યાં સુધી એને વિષ સાધુપણું આવતું નથી; માટે દેહને દેહના સંબંધીને વિષે અહંમમત્વનો ત્યાગ કરીને ને પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપ માનીને ને સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કરીને સ્વધર્મમાં રહ્યો થકો જે ભગવાનને ભજે છે તે સાધુ કહેવાય છે અને જેને એવું સાધુપણું આવ્યું તેને ને પુઢષોત્તમ ભગવાનને કોઈ છેટું રહેતું નથી."[૯૯]

શિક્ષાપત્રીની શરૂઆત કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી એટલે કે માણસાઈના પાઠ શીખવવાથી થઈ છે અને અંત આત્મારૂપે વર્તવાની વાતથી થયો છે. આમ, શિક્ષાપત્રી ક્રમે ક્રમે માણસને માણસ બનાવી તેમાંથી સજ્જન, ભક્ત, સંત અને બ્રહ્મરૂપ કરે છે.

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૧૩ :

ઉન્નત ત્યાગાશ્રમના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) કવિ કાલિદાસ, 'રઘુવંશ : ૧/૮

(૨) પટેલ વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ, 'શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય', સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, સંવત–૨૦૦૭, પૃ. ૪૨

(૩) GlQ9SJTJgTM I Jl6GM DN5Fz IFo P

To :5x IF G I:+IM EFQIF G R JL1IFü TF IWIF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૫

(૪) zJ6 SLTG SI,o 51F6 UæEFQF6D P

;S<5MèwIJ;FI ü lÊIFIGJl¿ZJ R ×

/TgDYGDQ8Fù 5JNIgT DGLlQF6o P

lJ5ZLT AÏRID¿NJFQ8,1F6D ×

– અગ્નિપુરાણ : ૩૭૨/૯

(૫) SD6F DG;F JFRF ;JFJ:YF; ;JNF P

;J+ DYGtIFU AÏRI 5R1FT ×

– વસિષ્ઠ સંહિતા : ૧/૨૬/૩

(૬) ભાગવત : ૩/૩૧/૩૭

(૭) એજન, ૮/૧૨

(૮) એજન, ૯/૩

(૯) SFDGFdGF lSZFTG lJSL6F DuWRT;o P

GFIM GZIJC¢UFGFD¢UAgWGJFUZFo ×

– યાજ્ઞવલ્કયોપનિષત્ : ૧૧/૧૩

(૧૦) માદન બેહેરામજી પીરોજશાહ, 'કબીરવાણી', આવૃત્તિ–૧૯૧૭, પૃ. ૩૦૮

(૧૧) 'કીર્તનમુક્તાવલિ', સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, અગિયારમી આવૃત્તિ, માર્ચ–૨૦૦૦, પૃ. ૨૭૩

(૧૨) TF;F JFTF G STjIF G zjIFü SNFRG P

Tt5FNRFZ:YFGQF G R :GFGFINSFo lÊIFo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૬

(૧૩) 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય'(સંકલિત), સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, નવે.–૧૯૯૨, પૃ. ૧૧૮–૧૧૯

(૧૪) ભાગવત : ૭/૧૨/૭

(૧૫) મશરૂવાળા ઈ✓રદાસ ઈચ્છારામ, 'પ્રેમાનંદ કાવ્ય', ભાગ–૨ (પ્રેમાનંદ સ્વામીના જીવન ચરિત્રની ઝાંખી), પૃ. ૭–૮ તથા દવે હર્ષદરાય ત્રિ. 'શ્રી ભગવાન સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૨, પૃ. ૭–૮.

(૧૬) "વાલ્મીકિ રામાયણ" (ભાગ–૧, ૨) બાલકાંડ : સર્ગ–૧૦

(૧૭) NJTF5lTDF lCtJF ,bIF SFQ9FINHFèI5 JF P

G IMIQFt5lTDF :5xIF G JL1IF AIâ5JSD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૭

(૧૮) લેખક– કિશોર મ. દવે, લેખ– cIX1FF5+L VgTI:TIDZ CFIZI6c4 સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ, જાન્યુ.–૧૯૬૬, વર્ષ–૨૮, અંક–૪, પૃ. ૨૨

(૧૯) G :+L5lTSITo SFIF G :5xI IMIQFTM¢XSD P

G JL1I DYG5Z 5FI6DF+ R TIWIF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૮

(૨૦) 'શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો', વાત : ૫/૩૮૩

(૨૧) ભાગવત : ૬/૧/૨૧

(૨૨) ભાગવત : ૯/૬/૩૯–૪૦

(૨૩) G :5xIM G1F6LI ü GFZLJQFWZo 5DFG P

G SFI :+Lo ;DIÛxI EUJNU6SLTGD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૭૯

(૨૪) દેવનંદ સ્વામી, 'શ્રી દેવાનંદ કાવ્ય', પ્રકા. : શાસ્ત્રી નારાયણ સેવાદાસજી, મૂળી, સંવત–૨૦૨૫, પૃ. ૪૮

(૨૫) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ચોસઠપદી', (સંપા. બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષર પુરુષોત્તમ સંસ્થા), પૃ. ૭

(૨૬) AïRIJTtIFU5Z JFÉI UZMZI5 P

TG DFgI ;NF :YI WLZ:TQ8ZDFIGIEo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૦

(૨૭) Tn /JT Aï ,MS AïJFI6FGIJgNIgT@@@@P

VY In7 .tIFR1FT@@@@AïRIDJ TT

AïRI6 æJQ8JFèètDFGDG IJgNT P

– છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ : અ–૮, ખં–૪/૩, ખં–૫/૧

(૨૮) મહાભારત : શાંતિપર્વ–૨૧૪/૭

(૨૯) શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા : ૮/૧૧

(૩૦) અનુ. ગોપાલભાઈ જીવાભાઈ પટેલ, "ગૌતમબુદ્ધ" પ્રકા. : મગનભાઈ પ્રભુભાઈ દેસાઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ – અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ–૧૯૪૬, પૃ. ૨૦–૨૧

(૩૧) ભગવતસિંહજી, "ભગવદ્ગોમંડલ" (ભાગ–૭), પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર–રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૪૮, પૃ. ૬૫૦૮

(૩૨) વચનામૃત : ગ. મ. ૩૩

(૩૩) એજન, લો. ૬

(૩૪) એજન, ગ. પ્ર. ૭૩

(૩૫) ભાગવત : ૩/૧૨/૫

(૩૬) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ભક્તચિંતામણિ', પ્રસ્તાવના – પૃ. ૯

(૩૭) :JFlTGS%IDFIFgTL 5|;E JlGTF T IF P
IGJFZ6LIF ;FèèEFQI lTZ:StIFl5 JF ãTD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૧

(૩૮) 5F6F5n55þFIF :+L6F :JQFF R JF ÉJlRT P
TNF :5Q8JFl5 Tã1FF SFIF ;EFQI TFü JF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૨

(૩૯) /STo ÊTJo ;J ;DF%TJZ NI1F6Fo P
/STM EIELT:I 5Fl6Go 5F6Z1F6D ×

– અગ્નિપુરાણ ઈતિ. સમુ. (શતાનંદમુનિ, શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૫૯૬)

(૪૦) DCTFDl5 I7FGF SF,G 1FLIT O,D P
ELTFEI 5NFG:I 1FI /J G lJWT ×

– મહાભારત, ઈતિ. સમુ. (શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', પૃ. ૫૯૫)

(૪૧) T,FeIùM G STjIM G WFI RFIW TYF P
JQFM G lJSTM WFIM HTjIF Z;GF R To ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૩

(૪૨) VeIF;M JNXF:+F6F SFI ü U-;JGD P
J¾Io :+L6FlDJ :+65;F ;ùüTo ;NF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૪

(૪૩) RDJFIZ G J 5I HFtIF IJ5|6 SGIRT P

5,F^0,XGFn R TG E1I G ;JYF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૬

(૪૪) મનુસ્મૃતિ : ૫/૫

(૪૫) એજન, ૫/૧૯

(૪૬) વૈદ્ય બાપાલાલ ગ., 'નિઘંટુ આદર્શ' (ઉત્તરાર્ધ) પૃ. ૧૦૭

(૪૭) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૩

(૪૮) UC:YZI5 ;tIF¾Io ;;UM DnDF;IMo P

5,F^0,XGFNü TYF DFNSJ:TGo ×

– સત્સંગિજીવન : ૩/૬૨/૩

(૪૯) :GFG ;gwIF R UFI+LH5 zLIJQ65HGD P

VStJF J•NJ R STjI GJ EMHGD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૭

(૫૦) સ્કંદપુરાણ : કાશીખંડ–૩૫/૯૨

(૫૧) ;FWJM IèY To ;JGIQ9SAïRFIZJT P

:+L:+6;ùFIN J¾I HTjIFüFgTZFZIo ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૮

(૫૨) ;JIgãIFI6 HIFIG Z;GF T IJXQFTo P

G ãjI;¢UCo SFIo SFZ6LIM G SGIRT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૮૯

(૫૩) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૧૮

(૫૪) એજન, ગ. મ. ૧૬

(૫૫) ભાગવત : ૧૧/૮/૨૧

(૫૬) વચનામૃત : ગ. અં. ૩૮

(૫૭) IJZF8 Sèl5 IITGF ;ùCLT ING ING P

UM;C:+JW 5F5 zITZQFF ;GFTGL ×

– સત્સંગિજીવન : ૫/૪૧/૧૩

(૫૮) gIF;M Z1IM G S:IFI5 WI tIF¾I G SICIRT P

G 5|JXIITjIF R :JFJF; :+L SNFRG ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૦

(૫૯) કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ, 'કવી✓ર દલપતરામ', ભાગ પહેલો, પૃ. ૧૦૯

(૬૦) G R ;ù lJGF ZF+F Rl,TjlDGF5lN P
/SFlSlEG UgTjl TYF ÉJFl5 lJGF5ND ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૧

(૬૧) VGwl lRl+T JF;o S;dEF3• ZI£HTD P
G WFl R DCFJ:+ 5F%TDgIrKlFèl5 TT ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૨

(૬૨) lE1FF ;EF lJGF GJ UgTjl UlC6M UCD P
jlYo SF,M G GTjlM ElÉT EUJTM lJGF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૩

(૬૩) 5DFGJ EJn+ 5ÉJFþ5lZJQF6o P
>1F6FlN EJþJ l+ :+L6F R ;JYFo ×
T+ UlCUC EMÉT UgTjl ;FWlEDD P
VglYFèèDgGDlYtJF 5FSo SFlo :Jl R To ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૪–૧૯૫

(૬૪) VFQFEM EZTo 5J HOlJ5M lYF ElJ P
VJTTF+ 5ZDC;JÀl TYJ To ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૬

(૬૫) વાસુદેવ માહાત્મ્ય : ૨૩/૩૦

(૬૬) શ્રીમદ્ ભાગવત : ૫/૯/૧૦–૧૧

(૬૭) Jl6lEo ;FWlEü TJHGLl 5ltGTo P
TFdA,:lFlCOG:l TDF,FNü E1F6D ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૭

(૬૮) 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય', (સંકલિત) સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમ., પ્રથમ આવૃત્તિ, નવે. ૧૯૯૨, પૃ. ૧૦૬

(૬૯) ;:SFZQF G EMÉTjl UDFWFGDBQF To P
5TzFâQF ;JQF zFâ R äFNXFlCS ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૮

(૭૦) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, 'શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન', પૃ. ૪૫૬

(૭૧) દવે હર્ષદરાય ત્રિ., 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ', ભાગ–૧, પૃ. ૩૬૮–૩૬૯

(૭૨) INJF:JF5W G STjIM ZMUFnF5NDgTZF P

UFdIJFTF G SFIF R G zjIF AIâ5JSD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૯૯

(૭૩) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૬૪૪–૬૪૫

(૭૪) મહાભારત : શાંતિપર્વ–૨૪૩/૬

(૭૫) એજન, શાંતિપર્વ–૨૮૭/૨૪

(૭૬) એજન, અનુશાસનપર્વ–૧૦૪/૧૩૮

(૭૭) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા', ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૬૪૬

(૭૮) એજન, પૃ. ૬૪૭

(૭૯) :J%I G Tü B8JFIF IJGF ZMUFINDF5ND P

IGxKÍ JITTjI R ;FWGFDUTo ;NF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૦

(૮૦) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૭૬

(૮૧) એજન, લો. ૫

(૮૨) એજન, ગ. પ્ર. ૩૮

(૮૩) એજન, ગ. પ્ર. ૩૫

(૮૪) UFI,NFG TFOG R ST SDITIEHGo P

1FgTjIDJ ;JQFF IRgTGLI ICT R To ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૧

(૮૫) નિષ્કુળાનંદમુનિ, 'ભક્ત ચિંતામણિ', પ્રકરણ–૫૧/૩૭

(૮૬) વચનામૃત : ગ. મ. ૫૨

(૮૭) NTSD G STjI 5XG RFZSD R P

NCèCgTF R DDTF G SFIF :JHGFINQF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૨

(૮૮) મહાકવિ ભારવી, "કિરાતાર્જુનીયમ્" સર્ગ : ૧ : ૧

(૮૯) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૪૫

: પ્રકરણ–૧૪ :

તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

: પ્રકરણ–૧૪ :

તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

૧૪ : ૧ એકાંતિક ધર્મ

- ૧૪ : ૧ : ૧ ધર્મ
- ૧૪ : ૧ : ૨ જ્ઞાન
- ૧૪ : ૧ : ૩ વૈરાગ્ય
- ૧૪ : ૧ : ૪ ભક્તિ

૧૪ : ૨ તત્ત્વપંચક

૧૪ : ૩ નવ્ય વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ

૧૪ : ૪ જીવ

- ૧૪ : ૪ : ૧ જીવનું સ્વરૂપ
- ૧૪ : ૪ : ૨ જીવ : જ્ઞાન સ્વરૂપ અને જ્ઞાનવાન્
- ૧૪ : ૪ : ૩ જીવ : અનાદિ માયાવેષ્ટિત
- ૧૪ : ૪ : ૪ જીવનું અન્વય વ્યતિરેકપણું
- ૧૪ : ૪ : ૫ જીવની મુક્તિ

૧૪ : ૫ ઈ✓ર

- ૧૪ : ૫ : ૧ ઈ✓રનું સ્વરૂપ
- ૧૪ : ૫ : ૨ ઈ✓રનું અન્વય વ્યતિરેકપણું
- ૧૪ : ૫ : ૩ જીવો અને ઈ✓રો વચ્ચેનો ભેદ

૧૪ : ૬ માયા–પ્રકૃતિ

૧૪ : ૬ : ૧ માયા–પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ

૧૪ : ૬ : ૨ ત્રિગુણાત્મિકા–અનાદિ સનાતની

૧૪ : ૬ : ૩ ભગવાનની શક્તિ

૧૪ : ૬ : ૪ તમોરૂપા

૧૪ : ૬ : ૫ માયા તરવાનો ઉપાય

૧૪ : ૭ બ્રહ્મ–અક્ષરબ્રહ્મ

૧૪ : ૭ : ૧ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ

૧૪ : ૭ : ૨ એક જ અક્ષરબ્રહ્મ બે સ્વરૂપે

૧૪ : ૭ : ૩ અક્ષરબ્રહ્મ : એક અને અદ્વિતીય

૧૪ : ૭ : ૪ અક્ષરબ્રહ્મનું અન્વય–વ્યતિરેકપણું

૧૪ : ૭ : ૫ અક્ષરબ્રહ્મનું સગુણપણું અને નિર્ગુણપણું

૧૪ : ૭ : ૬ અક્ષરબ્રહ્મ : પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ સત્પુરુષરૂપે

૧૪ : ૮ મુક્તિ

૧૪ : ૮ : ૧ મુક્તિનું સ્વરૂપ

૧૪ : ૮ : ૨ જીવનમુક્તિ

૧૪ : ૮ : ૩ વિદેહમુક્તિ

૧૪ : ૮ : ૪ અક્ષરધામ અને અક્ષરમુક્તો

૧૪ : ૮ : ૫ અક્ષરમુક્તો અને પુરુષોત્તમ વચ્ચે સંબંધ અને ભેદ

૧૪ : ૮ : ૬ અક્ષરમુક્તો અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ

१४ : ९   પરબ્રહ્મ

१४ : ९ : १   પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ

१४ : ९ : २   પરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય

१४ : ९ : ३   પરબ્રહ્મ : સર્વાત્મા—સર્વશરીરી સર્વાધાર

१४ : ९ : ४   પરબ્રહ્મનું મૂળ સ્વરૂપ

१४ : ९ : ५   પરબ્રહ્મનું અન્વયપણું – વ્યતિરેકપણું

१४ : ९ : ६   પરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ

१४ : १० ઉપાસના

: પ્રકરણ-૧૪ :

તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પૂર્વભૂમિકા

ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતાના આશ્રિત જનોનાં માત્ર આચાર–વિચાર જ શુદ્ધ કરવા નહોતા માગતા. પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ બની શકે તેટલા લોકોનું આત્યંતિક કલ્યાણ અર્થાત્ મોક્ષ કે મુક્તિ કરવાનો હતો. આખરે તો ધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય હોય છે– 'આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ'. સામાન્ય જન પણ આ ઉત્કર્ષ સાધી શકે તે માટે તેમણે પરા વિદ્યાની લહાણ આ લોકમાં પધારી મુમુક્ષુઓને કરાવી. તેમણે ચાર વેદો, શ્રીમદ્ ભાગવત, વિષ્ણુસહસ્ત્રનામ, ભગવદ્ગીતા, વિદુરનીતિ, વિષ્ણુખંડમાં કહેલું વાસુદેવમાહાત્મ્ય, મિતાક્ષરા ટીકા સાથે યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ અને શ્રી રામાનુજનું વ્યાસસૂત્ર પરનું શ્રી ભાષ્ય વિશેષ પ્રમાણ ગણ્યાં છે. તેમ છતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમૂલક તેમના શ્રીમુખનાં વચનો વિદ્વાનો તેમજ અનુભવી આપ્તજનોને પરમ શ્રદ્ધેયતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમના શબ્દો છે :

"આ વાતને અમે કરીએ છીએ તે કાંઈ બુદ્ધિની કલ્પનાએ નથી કરતા તથા સિદ્ધાઈ જણાવવા સારું નથી કરતા, આ તો અમારી અજમાવેલ વાત છે ને જેમ અમે વર્તીએ છીએ તેમ વાત કરીએ છીએ."[૧]

લૌકિક દષ્ટિએ પણ તેમનો શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય, અન્વેષણ, તારણ, મનન–ચિંતન અને નિર્ણય પણ અસાધારણ હોવાથી તે દ્વારા વ્યક્ત થતી તેમની પરમ–શ્રોત્રિયતા પણ અછતી રહેતી નથી. તેઓ જણાવે છે : "આ વાર્તા જે અમે કરી છે તે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, આદિક જે જે કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિષે શબ્દ માત્ર છે. તે સર્વેનું અમે શ્રવણ કરીને તેનો સાર કાઢીને કરી છે. તે પરમ રહસ્ય છે ને સારનું પણ સાર છે અને પૂર્વે જે જે મોક્ષને પામી ગયા છે ને હવે જે જે પામશે અને હમણાં જે જે મોક્ષને માર્ગે ચાલ્યા છે તે સર્વેને આ વાર્તા છે તે જીવન દોરી રૂપ છે."[૨] "આ જે વાત છે તે મારી દીઠેલ છે ને મારા અનુભવે કરીને મેં સિદ્ધ કરી છે અને સર્વ શાસ્ત્રમાં પણ મળતી આવે છે. આ જે અમે તમને વાત કહી છે તે સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે ને અનુભવમાં પણ એમ જ દઢ છે અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈને તમને આ વાત કહી છે અને જો પ્રત્યક્ષ જોઈને ન કહી હોય તો અમને સર્વે પરમહંસના સમ છે."[૩]

આમ, તેમણે શબ્દપ્રમાણ અને સ્વાનુભવ એ બંને નક્કર ભૂમિકા પર આધારિત મૌલિક તત્ત્વદર્શન આપ્યું છે.

૧૪ : ૧ એકાંતિક ધર્મ

ભગવાન સ્વામિનારાયણ એકાંતિક ધર્મનું નિરૂપણ કરતાં વચનામૃતમાં કહે છે કે– "પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનો જે ધર્મ તેને વિષે અચળ નિષ્ઠા તથા આત્મનિષ્ઠાની અતિશય દઢતા તથા એક ભગવાન વિના બીજા સર્વ પદાર્થને વિષે અઢચિ તથા ભગવાનને વિષે માહાત્મ્યે સહિત એવી નિષ્કામ ભક્તિએ ચાર સાધને કરીને ભગવાનની અતિશય પ્રસન્નતા થાય છે અને એ જે ચાર સાધન તેને એકાંતિક ધર્મ કહીએ."[૪] આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ આ ચાર સાધનોને એકાંતિક ધર્મ કહ્યો છે. આ એકાંતિક ધર્મનું નિરૂપણ શિક્ષાપત્રીમાં જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

૧૪ : ૧ : ૧ ધર્મ

ધર્મની વ્યાખ્યા આપતા ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રીમાં કહે છે કે– "શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે એવો સદાચાર એ જ ધર્મ છે એમ જાણવું."[૫] વળી શિક્ષાપત્રીમાં આપેલા ધર્મોનો વિસ્તાર અમારા સંપ્રદાયના શાસ્ત્ર થકી જાણવો[૬] એમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. સંપ્રદાયના શાસ્ત્ર એવા વચનામૃતના અધ્યયનથી જાણી શકાય છે કે સત્શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત ધર્મ બે પ્રકારનો છે : (૧) નિત્યધર્મ અને (૨) નૈમિત્તિક ધર્મ.

(૧) નિત્ય ધર્મ : નિત્યધર્મના બે પ્રકાર છે : (i) સાધારણ ધર્મ અને (ii) વિશેષધર્મ. (i) સાધારણધર્મ– ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમ માટે સમાન રૂપ છે. (ii) વિશેષધર્મ– જે તે વર્ણ–જાતિ પ્રમાણે, આશ્રમ પ્રમાણે છે.[૭]

(૨) નૈમિત્તિક ધર્મ : દેશ, કાળ, ઉંમર, સંપત્તિ, જાતિ, શક્તિ પ્રમાણે પરમ એકાંતિક સત્પુઢષની આજ્ઞાથી કરવામાં આવતા વિધિ–નિષેધરૂપ નિયમ–ધર્મને નૈમિત્તિક ધર્મ કહે છે.[૮] ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તની આજ્ઞાથી જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે મોક્ષનો ઉપાય બને છે. નિત્ય–નૈમિત્તિક બંને ધર્મા–ધિકારીઓ ઉપર ભગવાનની અતિ પ્રસન્નતા હોય છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ સ્વયં કહે છે કે– "આ બે પ્રકારનો ધર્મ પણ ભગવાનના સંબંધે સહિત પણ છે ને ભગવાનના સંબંધે રહિત પણ છે, તેમાં ભગવાનના સંબંધે સહિત જે ધર્મ છે તેને જ ભાગવત ધર્મ કહે છે તથા એકાંતિક ધર્મ કહે છે... તે ધર્મ સ્થાપનને અર્થે જ ભગવાનના અવતાર થાય છે અને જે કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મ છે તે તો ભાગવત ધર્મ થકી અતિશય ગૌણ છે અને ભાગવત ધર્મે કરીને તો જીવ જે તે ભગવાનની માયાને તરીને પુઢષોત્તમના ધામને પામે છે અને જે કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મ તે તો તે થકી અતિશય દૂબળા છે ને તેનું ફળ નાશંવત છે."[૯] વળી વચનામૃતોમાં શાસ્ત્રની આજ્ઞારૂપ વિધિ–નિષેધરૂપ

ધર્મનું ભાગવત ધર્મની અપેક્ષાએ ગૌણરૂપે અવશ્ય વર્ણવેલું હોય તો પણ સમાજની સ્થિતિને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેનું પરિપાલન અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. એટલા માટે જ આચાર સંહિતારૂપ શિક્ષાપત્રી લખવામાં આવી છે. વિધિ–નિષેધાત્મક નિયમધર્મ નહીં પાળનાર પ્રત્યે કહેવામાં આવ્યું છે કે– "વર્ણાશ્રમધર્મનો ત્યાગ કરનારને અસુર જાણવો."[૧૦] વિધિ–નિષેધાત્મક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર કોઈ પણ સુખી થતો નથી."[૧૧] "વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાને અનુસરીને જ પ્રસાદ ગ્રહણ કરવો.[૧૨]

કોઈએ કહ્યું છે કે– "જો મન શુદ્ધ હોય તો દોષ નથી. જેમ શિશુનું મન શુદ્ધ હોવાથી તેના આચરણમાં દોષ હોતો નથી. આ વાક્યને ગ્રાહ્ય રખાય નહીં આમા અનેક દોષની સંભાવના રહેલી છે." યથેષ્ટ આચરણથી મુક્તો પણ અધોગતિને પામે છે."[૧૩] વર્ણાશ્રમધર્મ એ ખરેખર સમાજ ધર્મ છે આ ધર્મ શાસ્ત્રમાન્ય જ સ્વીકારાય એમ શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે,– "શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે એવો સદાચાર એ જ ધર્મ છે."[૧૪] એટલે જ નિયમોમાં સ્વચ્છંદતા આવતી નથી. સમાજની સ્થિરતાને લીધે 'ધર્મ પ્રજાને ધારણ કરે છે'– એ મહાન ઉક્તિ ચરિતાર્થ થાય છે. સામાજિક ધર્મ જ્ઞાની–અજ્ઞાની 'સર્વે જીવોનું કલ્યાણ કરનારો છે'[૧૫] એમ કહ્યું છે. તેથી અહીં જડતા નથી કેમ કે, "દેશ, કાળ, ઉંમર, સંપત્તિ અનુસાર નૈમિત્તિક ધર્મમાં ભગવાનની આજ્ઞાથી પરિવર્તન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે."[૧૬] ધર્મનું મહત્ત્વ સવિશેષ ભક્તિ તુલ્ય કહ્યું છે. "ધર્મથી રહિત એવી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ તો કદી ન કરવી."[૧૭] એમ સ્પષ્ટ વર્ણવેલું છે. પરંતુ ધનના લોભથી અથવા કીર્તિના લોભથી મનુષ્ય ધર્મકાર્ય કરે છે તેને પણ નિષેધ ગણેલ છે. "કોઈ પણ કર્મ અતિફળને આપનારું હોય તો પણ જો તે ધર્મથી વિરુદ્ધ હોય તો તે કર્મ કદી ન આચરવું કારણ કે ધર્મ જ સકળ સિદ્ધિને આપનારો છે."[૧૮] વળી આ વસ્તુ ધર્મના ઉપયોગ માટે કે ભક્તિના ઉપયોગ માટે છે એમ માનીને તે પદાર્થની ચોરી ન કરવી એમ સ્પષ્ટ નિષેદ્ધ કરેલ છે.[૧૯]

વર્ણધર્મ : બ્રાહ્મણ–ક્ષત્રિય–વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણ જન્મથી સ્વીકારાય છે. બ્રાહ્મણોએ અન્ય વર્ણ કરતા શ્રેષ્ઠતા શાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે સ્વીકારેલી છે. પરંતુ જે તે વર્ણના અભિમાનને લઈને પોતાના કરતા નિમ્ન સમજીને તેમનો તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી. તેથી જ કહ્યું છે કે– "જેને પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છવું તેને કોઈ પ્રકારનું માન રાખવું નહિ જે, 'હું ઉચ્ચકુળમાં જન્મ પામ્યો છું'....[૨૦] જ્યાં સુધી વર્ણનું કે આશ્રમનું માન લઈને ફરે છે ત્યાં સુધી એને વિષે સાધુપણું આવતું નથી."[૨૧]

ભગવાન સ્વામિનારાયણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ જ છે. તેમની દષ્ટિમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્રાદિ છે જ નહીં. તે ખરેખર બધાને આત્મદષ્ટિથી જ જુએ છે, તો પણ વર્ણાશ્રમધર્મનું અભિમાન લઈને ફરનારા, સમાજના કલંકીઓ માટે તેમના હૃદયમાં સ્થાન નથી. આથી જ મોક્ષ માટે અમુક વર્ણનો જ અધિકાર છે

એવી ચર્ચા નથી. બધા વર્ણો મોક્ષના અધિકારી છે. ચારેય વર્ણોના ધર્મોનું સ્મૃતિ અનુસાર શિક્ષાપત્રીમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આશ્રમધર્મ : બ્રહ્મચર્યાશ્રમ–ગૃહસ્થાશ્રમ–વાનપ્રસ્થાશ્રમ–ત્યાગાશ્રમ(સન્યાસાશ્રમ) આ ચાર આશ્રમ સ્વીકારેલા છે. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં ઋષિપરંપરા અનુસાર ગુઢકુલ આદિમાં અધ્યયનની વ્યવસ્થા ન હતી. એટલે બ્રહ્મચર્ય પાલનમાં વિશેષ ધ્યાન આપતા, તો પણ સ્મૃતિઓ અનુસાર બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું નિરૂપણ બ્રહ્મચારિઓનું ભિક્ષાચરણ, નીચે સૂવું, વાળ વધારવા, તેલમર્દન આદિનો નિષેધ, ઉદય–અસ્ત સમયના સૂર્યદર્શન આદિ નિયમોનું નિરૂપણ કર્યું નથી. આ રીતે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ વનના અભાવથી ૬૦ વર્ષ સુધી સરકારી નોકરી કરવાની હોવાથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધર્મનું પણ મુખ્યરૂપે નિરૂપણ કરેલ નથી. વળી બંનેનો નિષેધ પણ કરેલ નથી.

ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમયમાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, સંન્યાસી શબ્દને સ્થાને ત્યાગશ્રમીઓનું સ્થાન યથાવત હતું. એટલું જ પર્યાપ્ત નહોતું. પરંતુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ બંને એક થઈ ગયા હતા. તેવી જ રીતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમ એક થઈ ગયા હતા. આ બંને સમાન આશ્રમ છે. તો પણ ત્યાગી સાધુ સમાજમાં પૂજ્ય, ગૃહસ્થાશ્રમીઓના માર્ગદર્શક ગુઢ હતા. તો પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણે ત્યાગીઓ માટે મોક્ષને સરળ કહ્યો છે અને ગૃહસ્થો માટે સરળ નથી એમ કહ્યું નથી. તેઓ કહે છે કે– "બધા ભક્તોમાં જ્ઞાની સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થી તેની કોઈ વિશેષતા નથી."[૨૨] કોઈક "મંદ વૈરાગ્યવાળા ત્યાગી કરતાં થોડી વાસનાવાળો ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ છે."[૨૩] એવું વર્ણન પણ કરેલું છે. એ પ્રમાણે વિચારતા લાગે છે કે, તત્કાલીન સમાજમાં ધર્મભ્રષ્ટ દિગમ્બર સંન્યાસી સાધુઓનો ખૂબ જ ત્રાસ હતો તે ઓછો કરાયો છે. લોકો ગૃહસ્થાશ્રમી કરતા સંન્યાસી સાધુ શ્રેષ્ઠ છે એમ માનીને ધર્મભ્રષ્ટને પણ પાપના ભયથી અપમાન નથી કરતા, તેવા સાધુઓથી ડરે છે અને ત્યાગીઓ સ્વચ્છંદ સ્ત્રી વિષય લોલુપ સમાજમાં અધર્માચરણ કરતા હોવા છતાં તેમનાથી ડરનારા મનુષ્યોને પોતાનું મહાત્મ્ય દર્શાવીને અધિક ત્રાસ આપે છે. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણના પ્રવર્તાવેલા વિચારને લીધે તેમાં સમાનતા આવી અને સમાજ સુરક્ષિત થયો.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે બંને ધર્મો દઢતાપૂર્વક સ્થાપિત કરીને કોનો ક્યો ધર્મ દૂષણ યુક્ત છે તે સ્પષ્ટ પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે– "જે ગૃહસ્થાશ્રમી છે તેને ધન–દોલત, હાથી–ઘોડા, ગાય–ભેંસ, મેડી–હવેલી, સ્ત્રી–છોકરાં ભારે ભારે વસ્ત્ર–આભૂષણ એ સર્વે પદાર્થ શોભારૂપ છે અને એ જે જે સર્વે પદાર્થ તે જે ત્યાગી હોય તેને દોષરૂપ છે અને ત્યાગી છે તેને વનમાં રહેવું, વસ્ત્ર વિના ઉઘાડું

એક કૌપીનભર રહેવું, માથામાં ટોપી ઘાલવી, દાઢી મૂછ મુંડાવી નંખાવવી, ભગવા વસ્ત્ર રાખવાં અને કોઈ ગાળો દે ને કોઈ ધૂળ નાંખે તે અપમાનને સહન કરવું, એ જ ત્યાગીને પરમ શોભારૂપ છે અને એ ત્યાગીની શોભા તે જ ગૃહસ્થને પરમ દોષરૂપ છે."[૨૪] આ રીતે ગૃહસ્થી–ત્યાગીઓથી ભરેલી સભામાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્પષ્ટ કહેલું છે. જેથી ધર્મહીન ત્યાગીનો મહિમા ગૃહસ્થીના હૃદયમાં ક્યારેય ઉદય પામતો નથી અને ત્યાગીઓ પણ પોતાનો મહિમા ઓછો થવાના ભયથી ભ્રષ્ટ ન થાય આ રીતે સમાજનું રક્ષણ કરવું સહેલું બને. આ સર્વ નિયમોનું જ્ઞાન થાય માટે જ શિક્ષાપત્રી રચાયેલી છે.

૧૪ : ૧ : ૨ જ્ઞાન

શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ જ્ઞાન વિશે કહે છે કે– "જીવ, માયા તથા ઈ✓રનું સ્વરૂપ યથાયોગ્ય જાણવું તે જ્ઞાન છે એમ જાણવું."[૨૫] વળી સત્સંગિજીવનમાં જ્ઞાનનું લક્ષણ આપતા કહે છે કે– "જે વસ્તુ જેવી છે તેવા જ રૂપમાં પ્રમાણથી જાણ થાય તે જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.'[૨૬] જ્ઞાનમાં સમગ્ર તત્ત્વમીમાંસા આવે છે.

આત્મનિષ્ઠાનું મહત્ત્વ પણ વર્ણવેલું છે. જે આત્મનિષ્ઠા વિના કરવામાં આવેલી ભક્તિમાં અવશ્ય વિઘ્ન આવે છે. આત્મનિષ્ઠા વગરનો ભક્ત મલિન, અશુદ્ધ અને ભગવદ્ પૂજાનો અનધિકારી છે. આત્મનિષ્ઠા વિના જગતના પદાર્થમાં આશક્તિ થાય છે અને ભગવાનમાં પ્રીતિ ઓછી થાય છે માટે ભગવત ભક્તોએ અવશ્ય આત્મનિષ્ઠા દઢ કરવી જોઈએ.[૨૭] આત્મનિષ્ઠા વગર વૈરાગ્ય સ્થિર રહેતો નથી.[૨૮]

વળી ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે કે– "જેમ નદી તરવી હોય ત્યાં તો જેને તરતાં આવડતું હોય તે તરી જાય ને જેને તરતાં ન આવડતું હોય તે તો ઊભો થઈ રહે પણ જ્યારે સમુદ્ર તરવો હોય ત્યારે તો તે બેયને વહાણનું કામ પડે છે, તેમ ટાઢ–તડકો, ભૂખ–તરસ, માન–અપમાન, સુખ–દુઃખ તે રૂપી જે નદી તેને તો આત્મનિષ્ઠાવાળો હોય તે તરી જાય પણ મૃત્યુ સમય તો સમુદ્ર જેવો છે; માટે ત્યાં તો આત્મનિષ્ઠાવાળો હોય તથા વગર આત્મનિષ્ઠાવાળો હોય એ બેયને ભગવાનની ઉપાસનારૂપી વહાણનું કામ પડે છે. માટે અંતકાળે તો ભગવાનનો દઢ આશરો હોય તે જ કામમાં આવે છે"[૨૯] અને આત્મદર્શને કરીને કલ્યાણ કરવું, તે તો જેમ તુંબડાં બાંધીને સમુદ્ર તરવો એવો કઠણ માર્ગ છે. આથી પોતપોતાના ધર્મમાં રહીને સાક્ષાત્ ભગવાનની નવ પ્રકારની ભક્તિથી મુક્તિ તે નૌકાથી સમુદ્ર તરવા સમાન સરળ છે.[૩૦] ભક્તિ વગર આત્મનિષ્ઠા મીઠા વિનાના ભોજન સમાન છે.[૩૧] ભક્તિમાં વિઘ્નરૂપ હોય તો આત્મજ્ઞાન વગેરે તે પણ છોડી દેવું.[૩૨] આ રીતે આત્મનિષ્ઠા જ મોક્ષરૂપ પરમસ્થિતિ છે એમ માનવું નહીં. પરંતુ

ભગવાનની ઉપાસનારૂપી ભક્તિ મુખ્ય છે એમ સ્પષ્ટ મત છે. તો પણ આત્મનિષ્ઠા અત્યંત ઉપયોગી છે એ પણ બતાવ્યું છે.

૧૪ : ૧ : ૩ વૈરાગ્ય

"પરમાત્મ તત્ત્વ છોડીને માયિક પદાર્થ માત્રમાં અરૂચી તે વૈરાગ્ય છે."[૩૩] તે વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારનો છે : ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ.

ઉત્તમ વૈરાગ્ય : સર્વોત્તમ અતિ સુંદર સ્ત્રીઓમાં, સુસ્વાદુ ભોજનમાં, કર્ણપ્રિય શબ્દમાં, મનગમતા વિષયોમાં, એકાંત સ્થળમાં પણ પ્રીતિનો અભાવ, વિષયોનો શત્રુસમાન ત્યાગ તે ઉત્તમ પ્રકારનો વૈરાગ્ય છે. જ્ઞાનનાં અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો વૈરાગ્ય છે. આત્મા–પરમાત્મા જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય સમજી જગતના અનિત્યત્વને, પરિવર્તન–શીલત્વથી પરિણમતા અને તાપ સંસ્કાર દુઃખથી સદા દુઃખપ્રદ છે એવું જાણીને ભગવાનના ચરણ કમળમાં દઢ અનુરાગ થવો એ ઉત્તમ વૈરાગ્યનું લક્ષણ છે.

મધ્યમ વૈરાગ્ય : ઉત્તમ પંચવિષયમાં અરૂચિ હોવા છતાં નિર્જન એકાંત સ્થળમાં સ્ત્રી આદિ વિષયની પ્રાપ્તિમાં ભગવાનને છોડીને આસક્તિ સંભવે આવા વૈરાગ્યને મધ્યમ વૈરાગ્ય કહે છે.

કનિષ્ઠ વૈરાગ્ય : મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વિષયની પ્રાપ્તિમાં આસક્તિનો અભાવ છતાં પણ ઉત્તમ વિષયોમાં નિયમ છોડીને તેમાં આસક્તિ તે કનિષ્ઠ વૈરાગ્ય.[૩૪]

મધ્યમ–કનિષ્ઠ વૈરાગ્ય અકાળે મરણને સમાન મોક્ષમાર્ગમાં અનુપયોગી છે. પરંતુ સમાજમાં સુખ–દુઃખ ધૈર્ય પ્રાપ્તિરૂપ યોગ હોઈ શકે. ઉત્તમ વૈરાગ્ય માટે પ્રથમ સોપાન રૂપથી પણ મધ્યમ કનિષ્ઠ ઉપયોગી થાય. ઉત્તમ તો જ્ઞાનાંશથી ઉત્પન્ન થયેલું વૈરાગ્ય દઢ મૂળ થયેલી વાસનાથી નિવૃત્તિ માટે દેશકાળ આદિના વિષતામાં પણ ભગવાનમાં સ્થિર બુદ્ધિ ભગવાનની મૂર્તિ વિના આકાર માત્ર પ્રત્યે અરૂચિ, જન્મ–મરણ નિવૃત્તિનાં ઉપયોગીરૂપે નિરૂપણ થયેલું છે.[૩૫] આ વૈરાગ્ય ઉત્તમ વૈરાગ્ય યુક્ત સાધુના સમાગમથી, ભગવન્નિષ્ઠાની દઢતાથી, આત્મા–પરમાત્મા અને જગતના સમ્યક જ્ઞાનથી, ભગવાનના ભક્તની સેવાથી, નિત્ય–નૈમિતિક, પ્રાકૃત–આત્યંતિક પ્રલય અવસ્થાના જ્ઞાનથી, સદ્ગ્રંથોના પઠનથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરમાત્માના અતિશય દર્શન સુખથી પણ ઉત્તમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં સાધુસમાગમ એ મુખ્ય ઉપાય છે.'[૩૬] કેવળ વૈરાગ્યથી આત્યંતિક મોક્ષ થઈ શકે નહિ. ભગવાનના આશરા વગર સાધકનો વૈરાગ્ય થોડા સમયમાં નાશ પામે છે. ભક્તિ વગરનો વૈરાગ્ય મીઠા વગરના ભોજન જેવો છે એવું વચનામૃતમાં નિરૂપણ મળે છે.[૩૭] ખરેખર વૈરાગ્ય ત્યાગીઓનો કે સંન્યાસીઓનો જ ધર્મ છે એવુ નથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યના વિષયમાં ભગવાને ગૃહસ્થીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા જનકનું દષ્ટાંત આપેલું

છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણના મતે મનમાં વિષયભોગના સંકલ્પનો અભાવ એ મુખ્ય છે. તેમના મતે ભગવદ્ ભક્તિ સાથેનો વિષય વાસના વિનાનો વૈરાગી ત્યાગી અથવા ગૃહસ્થી બંને શ્રેષ્ઠ છે.[૩૮] શુકદેવ અને જડરૂપે પ્રસિદ્ધ વિપ્રાત્મા ભરત બંને આદર્શ વૈરાગ્યવાન છે એવું વચનામૃતમાં આવે છે.[૩૯]

૧૪ : ૧ : ૪ ભક્તિ

ભગવાન સ્વામિનારાયણ શિક્ષાપત્રીમાં ભક્તિનું લક્ષણ બતાવે છે કે– "ભગવાનની અખંડ સ્મૃતિરૂપ ભગવાનના મહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત એમના પ્રત્યેનો અતિશય સ્નેહ એ જ ભક્તિનું મુખ્ય લક્ષણ છે."[૪૦] આ લક્ષણ જ આધારરૂપે સ્વીકારીને અન્ય લક્ષણો કહેલા છે. જેમ કે– "મનુષ્યાકાર ભગવાનના ચરિત્રમાં નિર્દોષ બુદ્ધિ એ જ ભક્તિ છે."[૪૧] "ભગવાનની આજ્ઞાથી ભક્તએ કરવામાં આવતું કર્મમાત્ર ભક્તિ છે.[૪૨] તે ભક્તિ બે પ્રકારની છે : (૧) પરાભક્તિ અને (૨) સાધનભક્તિ.

પરાભક્તિ : પરાભક્તિ તે છે જે– "પોતાના આત્માને માયાના ચોવીસ તત્ત્વથી, દેહની ત્રણ અવસ્થા, ત્રણ ગુણોથી વિલક્ષણ (અલગ) બ્રહ્મરૂપ માનીને ભગવાનના મહાત્મ્યજ્ઞાન સાથે ભગવાનની દાસભાવથી કરવામાં આવતી ભક્તિ."[૪૩] આ ભક્તિ શ્રવણ–કીર્તન વગેરે નવમાંથી હોય કે અખંડ સ્મૃતિરૂપ હોય ત્યાં તે નિર્ધારિત નથી. ભક્તિના સર્વ પ્રકાર પૂર્ણ છે. તે ભક્તિ એકાંતિક ધર્મના મુક્તોએ પણ કરવા યોગ્ય છે. એકાંતિક ધર્મના લક્ષ્યરૂપ પરમપદ રૂપા નિર્ગુણા ભક્તિ અતિદુર્લભ છે. આથી બ્રહ્મજ્ઞાની મુક્તાત્મા જીવતા મૃત્યુને તરવાનો અધિકાર છે. વાસના યુક્ત સંસારીઓને આવી ભક્તિનો અધિકાર નથી.[૪૪]

સાધનરૂપા ભક્તિ : સાધનરૂપ ભક્તિ નવ પ્રકારની છે : "શ્રવણ–કીર્તન–સ્મરણ–પાદસેવન–અર્ચન–વંદન–દાસ્ય–સખ્ય અને આત્મનિવેદન રૂપા."[૪૫] આ સાધનરૂપા ભક્તિ છે. એટલે પતિવ્રત ધર્મ સમાન અનન્યાશ્રયભાવથી કરવી જોઈએ.[૪૬] પાંચ ઈન્દ્રિયને યત્નપૂર્વક વશમા કરીને,[૪૭] નિષ્કામ બુદ્ધિથી કેવળ પોતાના કલ્યાણ માટે જ,[૪૮] નહીં કે કીર્તિ માટે અથવા ભોગ માટે કરવાની છે. સાવધાનથી કરવી પડે નહિ તો જેમ ઘરમાં ચોરો પ્રવેશે ત્યારે રક્ષકોના ઉપર રાજાની અરૂચિ થાય તેમ હૃદય કમળમાં રહેલા ભગવાન ધન–સ્ત્રી વગેરે વાસનાનો પ્રવેશ થાય ત્યારે ભક્ત ઉપર અપ્રસન્ન થાય અને ભક્તિ પણ જતી રહે.[૪૯] ઈચ્છા રહિત થઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈર્ષા રહીત થઈને ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ.[૫૦] નિર્ભય અને પૂર્ણકામ (સંતોષી)[૫૧] ભક્ત જ ભક્તિનો અધિકારી છે. ભક્તિ યુક્ત ભક્તોના મનમાં સતત થવું જોઈએ કે સ્વયં ભગવાન અથવા ભગવાનના પરમ એકાંતિક સત્પુઢ ષ જે કહેશે તે પ્રમાણે મારે નિત્ય કરવું જોઈએ. પરંતુ જે એટલું કરે કે ભ્રાન્તિથી પણ નહિ કરું એમ ન કહે તેવા ભક્ત ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.[૫૨] આ

સાધનરૂપા ભક્તિ ધર્મ–જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કરતા શ્રેષ્ઠ છે. આ ભક્તિમાં ધર્માદિ ઉપકારક છે સહાયક છે. ધર્મજ્ઞાન આદિ ભક્તિથી જ શોભે છે. તેમજ ધર્માદિના અભાવમાં આ ભક્તિ વિઘ્નથી બાધિત થાય.[૫૩] શુષ્કજ્ઞાનીઓના સંગથી દેશકાળના વિષમપણામાં ભક્તિમાં વિઘ્ન ન આવે તે માટે આત્મનિષ્ઠા, વૈરાગ્ય અને ધર્મ આવશ્યક છે.[૫૪] શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે ? આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રવણ ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવું પડે કેમકે,– "શ્રવણ ભક્તિ દ્વારા અન્ય ભક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે."[૫૫] અન્યત્ર જે ભક્તિમાં ભક્તનું મન સ્થિર થાય તેથી શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાયેલી છે.[૫૬]

ભક્તિની ઉત્પત્તિના કારણો : ભક્તિ સત્પુરુષોના સમાગમથી ઉદય પામે અથવા ભક્તિશાસ્ત્રથી નારદ પંચરાત્ર, નારદભક્તિ સૂત્ર, ભાગવત વગેરે સત્શાસ્ત્રનું સત્પુરુષોના મુખેથી શ્રવણ કરવાથી ભક્તિનો ઉદય થાય છે. એટલે શ્રવણ ભક્તિ દ્વાર રૂપ છે.[૫૭] પરાભક્તિ તો અનેક જન્મના અન્તે પણ સત્પુરુષોના સમાગમથી (સત્સંગથી) જ ઉત્પન્ન થાય છે આથી તે દુર્લભ છે.

ભક્તિનું ફળ અને મહિમા : ભગવાનની પ્રસન્નતા, ભગવાનમાં દૃઢ અનુરાગ, પૂર્ણકામત્વ, કાળ–કર્મ વગેરે પ્રાકૃતિક તત્ત્વના બંધનથી મુક્તિ, ભગવાનમાં દિવ્ય બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ, શમ–દમ વગેરે ષટ(છ) સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ, દૃઢ અધ્યાત્મબળનો લાભ, મન–બુદ્ધિ વગેરે દુર્જયના પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ અને સ્વયં ભગવાનની પ્રાપ્તિ પણ ભક્તિથી થાય છે.[૫૮] ભક્તિથી યુક્ત, નિષ્કામ ભક્તોની બધી લૌકિક ક્રિયાઓ પણ નિર્ગુણ થાય છે.[૫૯] જીવનમાં ભગવાનની ભક્તિ વગર ભગવાનને કેવળ નિર્ગુણ નિરાકાર માનીને મોક્ષ માર્ગમાં ક્લેશ જ પામે છે. ભગવાનની ઉપાસનાના નાશથી અંધ પરંપરાની પ્રાપ્તિ પણ થાય,[૬૦] તેથી ભક્તિ ધર્મ–જ્ઞાન–વૈરાગ્યથી ઉત્તમ છે. ભક્તિના આદર્શ દૃષ્ટાંત રૂપ નારદ, ઉદ્ધવ, રાધા, શુકદેવ, સનકાદિ ભક્તો પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનો ભગવાન સ્વામિનારાયણે નિર્દેશ કરેલો છે. આમ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિરૂપ ચારપાદ યુક્ત ધર્મ એકાંતિક ધર્મ છે. આત્યંતિક મોક્ષ માટે પર્યાપ્ત છે.

૧૪ : ૨ તત્ત્વપંચક

ભગવાન સ્વામિનારાયણે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા માટે પાંચ તત્ત્વો અનાદિ કહ્યાં છે : (૧) જીવ (૨) ઈશ્વર, (૩) માયા, (૪) બ્રહ્મ અને (૫) પરબ્રહ્મ.

"વેદ, પુરાણ, ઈતિહાસને સ્મૃતિઓ એ સર્વ શાસ્ત્રમાંથી અમે એ સિદ્ધાંત કર્યો છે જે જીવ, માયા, ઈશ્વર, બ્રહ્મ અને પરમેશ્વર (પરબ્રહ્મ) એ સર્વે અનાદિ છે."[૬૧]

"પુરુષોત્તમ ભગવાન, અક્ષરબ્રહ્મ, માયા, ઈશ્વર અને જીવ એ પાંચ ભેદ તે અનાદિ છે."[૬૨]

"કેટલાક એમ કહે છે જે જીવને માયા તો કલ્પિત છે. પણ હે પરમહંસો ! આપણે તો જીવ સત્ય, માયાસત્ય, ઈશ્વરસત્ય, બ્રહ્મસત્ય, પરબ્રહ્મસત્ય છે."[૬૩]

આ રીતે તેમણે દઢતાપૂર્વક પાંચ અનાદિ તત્ત્વો ઉપદેશ્યાં છે.

૧૪ : ૩ નવ્ય વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ

ભગવાન સ્વામિનારાયણે 'વિશિષ્ટાદ્વૈત' મતને પ્રિય ગણ્યો છે[૬૪] પરંતુ પોતાના મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં પાંચ તત્ત્વો નિત્ય કહી તેના ભેદ વિશદપણે અને ખૂબ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યા છે. આ રીતે તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનને એક નવું જ પરિમાણ આપ્યું છે.

જીવ, ઈશ્વર, માયા—પ્રકૃતિ, અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ આ પાંચે તત્ત્વો એકબીજાથી ભિન્ન છે, આ પાંચ તત્ત્વો શાશ્વત છે. 'ભેદ' એટલે 'ભિન્નત્વ' અથવા 'જુદાપણું'. 'ભેદ' એટલે કે જુદાપણું સ્વીકારીએ નહિ તો એક તત્ત્વને બીજા તત્ત્વથી જુદું પાડી શકાય નહીં. 'પાંચ તત્ત્વો' શબ્દ પ્રયોગ અર્થહીન થઈ જાય. દ્રષ્ટા અને દશ્ય એક થઈ જાય. કેવળ અભેદપણું કે અદ્વૈતપણું પ્રતિપાદિત થાય.

'ભેદ' સ્વીકારવાથી જ દરેક તત્ત્વનું બીજાં તત્ત્વોથી ભિન્નપણું કહી શકાય છે. દરેક તત્ત્વનાં સ્વરૂપ, કાર્ય ઈત્યાદિ જુદાં બતાવી સમજાવી શકાય છે. અહીં સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન થાય કે, 'શું ભગવાન સ્વામિનારાયણ દ્વૈતવાદી (ભેદવાદી) છે ?' પરંતુ એમ નથી. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન દ્વૈતવાદ જેવું નથી.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં 'શરીર—શરીરી' સંબંધનો સિદ્ધાંત[૬૫] સમજાવીને ભેદ હોવા છતાં અભેદ, અર્થાત્ 'ભેદ સહિષ્ણુ અભેદ' સૂચવ્યો છે.

પરબ્રહ્મ—પરમાત્મા એ જીવ, ઈશ્વર, માયા—પ્રકૃતિ અને અક્ષરના શરીરી છે. અર્થાત્ જીવ, ઈશ્વર, માયા—પ્રકૃતિ અને અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનું શરીર છે અને પરબ્રહ્મ—પુરુષોત્તમ તેમના શરીરી છે. પરબ્રહ્મ એ સર્વેના આધાર, નિયંતા, વ્યાપક અને સદા સર્વતંત્ર, સ્વતંત્ર છે. જ્યારે જીવ, ઈશ્વર, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ તેમના વ્યાપ્ય, આધીન, નિયામ્ય અને પરતંત્ર છે. પરબ્રહ્મ—પરમાત્મા સર્વાત્મા છે, સર્વાન્તર્યામી છે અને સ્વતંત્ર છે. તેમના સિવાય બધું જ પરતંત્ર છે અને તેમના પર અવલંબિત છે. આ રીતે પરમાત્માથી ભિન્ન રહીને બાકીનાં તત્ત્વોનું સ્વતંત્રપણે અસ્તિત્વ કલ્પવું અઘરું છે. પરમાત્મા સર્વશરીરી હોવાથી અભેદપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. અહીં 'અભેદ' એટલે બે કે બેથી વધુ તત્ત્વોનું એકત્વ—એકપણું (કેવળ નામરૂપ માત્ર જુદાપણું) એવો અર્થ નથી અને 'અભેદ' એટલે 'સમાનધર્મપણું' કે 'સજાતીયપણું' એવો પણ અર્થ કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે માયા સાથે પરમાત્માનું સમનધર્મપણું ઠરાવવાથી પરમાત્મા માયિક ઠરશે અને જીવેશ્વરો સાથે સમાનધર્મપણું જાતીયપણું આંશિક રીતે જ યોગ્ય ઠરશે. તેથી જ અહીં

જીવ, ઈ✓ર, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ સદા પરબ્રહ્મ દ્વારા વ્યાપ્ય અને પરબ્રહ્મના શરીરરૂપે હોવાથી તેમનો પરમાત્મા સાથે અભેદ છે તેમ કહી શકાય.

'અભેદ' શબ્દ સમવાય, અવિનાભાવ, અયુતસિદ્ધ સંબંધ કે એવા કોઈ પરસ્પરઅવિભાજ્યપણાના કે પરસ્પરાવલંબી અર્થમાં લેવાનો નથી. અહીં 'અભેદ' શબ્દ પરાવલંબન અર્થાત્ પરમાત્માધીનપણું શરીરપણું અથવા વ્યાપ્યપણું સૂચવે છે. પરમાત્મા સર્વેના આત્મારૂપે, અંતર્યામીરૂપે, શરીરીરૂપે, હોવાથી ભગવાન સ્વામિનારાયણને અભિપ્રેત વિશિષ્ટાદ્વૈતમાં 'ભેદ સહિષ્ણુ અભેદ' સમજાય છે.

પુઢષોત્તમ ભગવાનનું જીવ, ઈ✓ર, પ્રકૃતિ–પુઢષ આદિક સર્વને વિષે અન્વયપણું(અંતર્યામીપણું–વ્યાપકપણું) છે તેથી અભેદપણું છે. પરંતુ અદ્વૈતવાદીઓ એ માન્યું છે તેવું 'અભેદપણું' નથી. તેમ જ અદ્વૈતવાદનું ગ્રહણ કરવાથી ભગવાન અને પ્રકૃતિ પુઢષાદિક વચ્ચે આવી જતો 'અંશ–અંશીભાવ' આવી જાય અને 'અભેદ' સાચવવાં જતાં ભગવાનને વિષે ચ્યૂતભાવ આવી જાય તેમ પણ નથી. તેજ પ્રમાણે (/SIIèC AC:IF 5|HFII ના અર્થના અનુસંધાનમાં) સૃષ્ટિ પહેલાં એક ભગવાન જ હતા અને તે ચ્યવીને જીવ–ઈ✓ર જગતરૂપે થયા તેમ પણ નથી.[૬૬]

પરમાત્મા નાના પ્રકારની યોનિઓ (જે સૂક્ષ્મરૂપે હતી જ) તેમને વિષે કારણપણે અંતર્યામીરૂપે પ્રવેશ કરીને ન્યૂનાધિકભાવે, પાત્રની તારતમ્યતાએ પ્રકાશે છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ શરીરપણે કરીને સર્વનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદન કારણ હોવાથી અભેદપણું પણ રહે છે અને ભેદપણું પણ રહે છે.

મહાસૃષ્ટિના આરંભ પહેલાં અને આરંભથી અંત પર્યંત જીવ–ઈ✓ર–માયા–આદિક શરીરરૂપે સદા પરબ્રહ્મ સાથે (અવલંબન–આધીન–વ્યાપ્ય અને નિયામ્યપણે કરીને) જોડાયેલા રહે છે. મહાપ્રલય–આત્યંતિક પ્રલય થાય છે ત્યારે મૂળ પ્રકૃતિ તેનું કાર્ય માત્ર સંકેલીને જીવ ઈ✓રોએ સહિત અક્ષરબ્રહ્મના તેજમાં લીન થઈને પરબ્રહ્મના શરીરના એક દેશને વિષે અતિસૂક્ષ્મપણાને પામીને લીન રહે છે. આત્યંતિક પ્રલયને અંતે મુકતો, અક્ષર અને પુઢષોત્તમ એ ત્રણ જ રહે છે.[૬૭] પરંતુ મુકતો અને અક્ષર પણ પરબ્રહ્મનું શરીર હોવાથી 'અભેદ' પણ રહે છે[૬૮] અને પુઢષ(મુક્ત), અક્ષર પુઢષોત્તમ એ સર્વેનું તેજ પ્રકાશપણે સજાતીય હોવા છતાં તેમાં ભેદ અતિશય છે.[૬૯] વળી ગુણ, ઐ✓ર્ય, સામર્થી અને ઉત્તરોત્તર પરપણું વધુ અને વિલક્ષણ હોવાથી 'ભેદ' પણ એટલો જ સત્ય રહે છે. ટૂંકમાં 'શરીર–શરીરી' સંબંધને આગળ કરીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે 'ભેદ સહિષ્ણુ અભેદ'નો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વાપર 'ભેદ–સહિષ્ણુ અભેદ'નો વિચાર કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણને અભિપ્રેત વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતને આપણે 'નવ્યવિશિષ્ટાદ્વૈત' તરીકે ઓળખાવી શકીએ.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પ્રબોધેલા પાંચ અનાદિ તત્ત્વોમાં જીવ, માયા અને પરબ્રહ્મને સંક્ષેપમાં તથા ઈ✓ર અને બ્રહ્મ તત્ત્વ બીજરૂપે શિક્ષાપત્રીમાં નિરૂપાયેલા જોવા મળે છે. જેને ક્રમશઃ જોઈએ.

૧૪ : ૪ જીવ

૧૪ : ૪ : ૧ જીવનું સ્વરૂપ

જીવ વિશે ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે–

"જે જીવ છે તે હૃદયમાં રહેલો છે તથા અણું જેટલો સૂક્ષ્મ છે તથા ચૈતન્ય–સ્વરૂપ છે. તથા સઘળું જાણનારો છે તથા પોતાની જ્ઞાનરૂપી શક્તિ વડે સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો છે. તેને અછેદ્ય વગેરે લક્ષણો વડે ઓળખાવો."[૭૦]

અહીં ભગવાન સ્વામિનારાયણે જીવ વિશે સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. કારણ કે શિક્ષાપત્રી નિત્યપાઠરૂપે આપેલી છે. એટલે આ શિક્ષાપત્રીમાં લખેલા સંક્ષિપ્ત ધર્મો સંબંધી વિશેષ વિગત જાણવી હોય તો તે "સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો થકી જ જાણવી."[૭૧] એમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ જેવા કે સત્સંગિજીવન તથા શ્રીમુખની વાણીરૂપ વચનામૃતો જાણવા. આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોના આધારે ઉપરોક્ત અનાદિ પાંચ તત્ત્વોને જોઈએ.

ઉપરોક્ત શ્લોક ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં બુદ્ધિગમ્ય રીતે રજૂ કર્યો છે– "જેમ મંદિરને વિષે એક સ્થળમાં દીવો મૂક્યો હોય તે દીવાના અગ્નિની જ્યોતિ વિશેષે કરીને તો વાટને વિષે વ્યાપી રહી છે અને જેમ દેહને વિષે અન્નાદિક રસનો વિકાર વીર્ય છે તેમ પંચમહાભૂતના વિકારરૂપ એવું એક હૃદયને વિષે માંસનું ચક્ર છે તેને વિષે જીવ જે તે વિશેષ સત્તાએ કરીને વ્યાપીને રહ્યો છે અને સામાન્ય સત્તાએ કરીને બધા દેહને વિષે વ્યાપી રહ્યો છે. માટે જે જે ઠેકાણે દેહમાં દુઃખ થાય છે તે સર્વ દુઃખ(નો અનુભવ) જીવને જ છે પણ દેહનાં સુખ, દુઃખ થકી એ જીવ (ભોક્તા) જુદો ન કહેવાય અને જેમ તેલ, કોડિયુંને વાટ તેના સંબંધ વિના એકલો અગ્નિનો જ્યોતિ આકાશને વિષે અધરપધર રહેતો નથી અને જેમ કોડીયું, તેલ અને વાટ થકી અગ્નિ જુદો છે ને કોડિયાના ભાંગવે કરીને અગ્નિનો નાશ થતો નથી, તેમ પંચમહાભૂતના વિકારરૂપ એવું જે માંસનું ચક્ર તેના સંબંધ વિના એકલો જીવ રહેતો નથી તો પણ દેહને મરવે કરીને જીવ મરતો નથી."[૭૨]

પ્રતિજ્ઞા : આ પ્રકરણમાં આવતાં 'આત્મા, જીવાત્મા' તે 'જીવ'નાં જ પર્યાય સમજવા.

જીવની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન કરતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે– "(જીવ એ) બરછીની અણી જેવો તીખો જણાય છે અને અતિશય સૂક્ષ્મ જણાય છે."[૭૩]

જીવના સ્વરૂપને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં કહે છે–

"આત્મા છે તે બ્રાહ્મણ નથી, ક્ષત્રિય નથી, કણબી નથી, કોઈનો દીકરો નથી, કોઈનો બાપ નથી, એની કોઈ જાત નથી, નાત નથી એવો છે અને એ આત્મા તો સૂર્ય તથા અગ્નિ જેવો તેજસ્વી છે ને જાણપણે યુક્ત છે અને તે અગ્નિની જ્વાળા તથા સૂર્યનાં કિરણ તે તો જડ છે. કેમ જે તેને આંગળી અડાડીએ તો ખસે નહિ અને કીડી હોય ને તેને આંગળી અડાડીએ તો ખસીને અવળી ચાલે માટે આત્મા તે જાણપણે યુક્ત છે અને સૂર્ય અગ્નિ જેવો કહીએ છીએ તે તો એના આકાર(સ્વરૂપ) એવો તેજસ્વી છે તે માટે કહીએ છીએ અને એ આત્મા અનેક યોનિને પામ્યો છે અને એમ કહેવાય છે જે, જેટલું સમુદ્રનું પાણી છે એટલું એ જીવ પોતાની માતાનું દૂધ ધાવ્યો છે, અને ત્યાં ત્યાં અનેક પ્રકારે મરાણો છે તો પણ મર્યો નથી, જેવો છે તેવો ને તેવો જ છે, અને એ અજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાને દેહરૂપે માનતો હતો ત્યારે પણ ન મર્યો."[૭૪]

૧૪ : ૪ : ૨ જીવ : જ્ઞાન સ્વરૂપ અને જ્ઞાનવાન્

જીવ જ્ઞાતૃત્વ ધર્મયુક્ત ચેતનદ્રવ્ય છે. તેથી જ ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં જીવને 'ચૈતન્યવસ્તુ'[૭૫] તરીકે ઓળખાવે છે. જીવ પોતાના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશે કરીને સર્વ કાંઈ જાણે છે, ગ્રહણ કરે છે. જેમ ઓરડીના મધ્યભાગમાં રાખેલ ફાનસના દીવાની હાજરીથી ઓરડીમાં ચારે કોર ગોઠવેલ સર્વ પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે. દેખાય છે તથા દીવાનું તથા દીવાના પ્રકાશનું પણ જ્ઞાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે જીવ જ્ઞાતૃત્વશક્તિ દ્વારા સમગ્ર દેહમાં વ્યાપક હોવાથી જ્ઞાન પ્રક્રિયામાં જાણવા– અનુભવવાની પ્રક્રિયામાં જે જે પદાર્થને ઇન્દ્રિયો–અંતઃકરણ દ્વારે ગ્રહણ કરીએ છીએ તેનું જ્ઞાન થાય છે[૭૬] અને જીવને સ્વ–સ્વરૂપનું જ્ઞાન અહમર્થથી જ થાય છે.

સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો જીવ ચિદ્રૂપ (ચૈતન્યસ્વરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ) છે અને જ્ઞાતૃત્વ–શક્તિવાળો(જ્ઞાનવાન) પણ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનો આશ્રય છે.

"આત્મા માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ નહીં પરંતુ જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ પણ છે."[૭૭] એમ શતાનંદમુનિ અર્થદીપિકા ટીકામાં કહે છે.

જીવ જ્ઞાતા કેવી રીતે છે તે ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં સુપેરે સમજાવ્યું છે– "તે જીવ કેવો છે તો બુદ્ધિએ કર્યો જે નિશ્ચય તેને જાણે છે અને તે બુદ્ધિમાં નિશ્ચયની વિગતીનો કરનારો છે બ્રહ્મા તેને

પણ જાણે છે અને... એવી રીતે ચાર અંતઃકરણને દશ ઇન્દ્રિયો તેના જે વિષયને તે વિષયની વિગતીના કરનારા જે દેવતા એ સર્વેને એક કળાવછિન્ન જાણે છે."[૭૮]

૧૪ : ૪ : ૩ જીવ : અનાદિ માયાવેષ્ટિત

જીવ અનાદિકાળથી માયાવેષ્ટિત છે. અવિદ્યા–કર્મથી બદ્ધ છે. જીવને માયાનું બંધન અનાદિથી છે.

સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી ગીતાભાષ્યમાં લખે છે :

VGFINSF, TM HLJM DFIIF 5IZJIQ8To P

VGUCFN CZZJ DrIT GF+ ;XIo ×

– (અ. ૧૫, શ્લોક–૧૬)

અનાદિ કાળથી જીવને અવિદ્યા–કર્મરૂપ માયા વળગી છે અને તે જ જીવને જન્મ–મરણનું કારણ બને છે. તેથી તેને કારણ દેહ પણ કહે છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે કે– "કારણ શરીર છે, એ જીવની માયા છે તે જ કારણ શરીર તે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મરૂપે થાય છે. માટે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ જીવની માયા છે. તે જીવની કારણ શરીરરૂપ જે માયા તે વજ્જસાર જેવી છે તે કોઈ રીતે જીવથી જુદી પડતી નથી."[૭૯]

જીવનાં લક્ષણો ભગવાન સ્વામિનારાયણ સમજાવતાં કહે છે,– "જીવ અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ એવું જે કારણ તેણે યુક્ત છે અને જેમ ચમકપાણ હોય તે લોઢાને તાણીને લોઢા સાથે ચોંટી રહે છે તેમ એ જીવનો પણ ચોંટવાનો સ્વભાવ છે તે માયિક એવાં જે સ્થૂળને સૂક્ષ્મ એ બે શરીર તે સાથે ચોંટે છે અને એ જીવ અજ્ઞાને કરીને તે શરીરને વિષે પોતાપણું માને છે."[૮૦]

૧૪ : ૪ : ૪ જીવનું અન્વય–વ્યતિરેકપણું

જીવ, ઈ✓ર, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મને અન્વય–વ્યતિરેક સ્વરૂપોનું નિર્વચન કરતાં પહેલાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે તે વિષયની દુર્ગમતા સમજાવતાં કહ્યું છે કે, "શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં અધ્યાત્મવાર્તા આવે છે, તે કોઈને (મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ) સમજાતી નથી અને ભ્રમી જવાય છે."[૮૧] તે પૈકી જીવના અન્વય–વ્યતિરેક સ્વરૂપ સંબંધી ગહન વાત તેમના જ પ્રાસાદિક શબ્દોમાં જોઈએ :

"સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહને વિષે એકાત્મપણે જે વર્તવું તે જીવનું અન્વયપણું છે."[૮૨]

"દેહને વિષે સુખ–દુઃખનો યોગ થાય છે ત્યારે તે સુખ–દુઃખને જીવ પોતાને વિષે માને ત્યારે તે જીવ અન્વયપણે છે."[૮૩]

"જન્મ–મરણનું ભોક્તા એવું જે જીવનું સ્વરૂપ તે અન્વય જાણવું."[૯૪]

"ત્રણ દેહથી પૃથક્‌પણે સત્તામાત્ર જે કહેવો તે જીવનું વ્યતિરેકપણું છે."[૯૫] "જ્યારે ત્રણે દેહનાં સુખ–દુઃખથી પોતાને ન્યારો સમજે ત્યારે એ જીવ વ્યતિરેક છે.[૯૬] "અછેદ્ય, અભેદ્ય, અવિનાશી એવું જે જીવનું સ્વરૂપ તે વ્યતિરેક જાણવું."[૯૭]

૧૪ : ૪ : ૫ જીવની મુક્તિ

જીવ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હોવાથી તેનો આકાર પ્રત્યક્ષ–સિદ્ધ નથી તેથી સ્વરૂપ સ્વભાવે જીવને નિરવયવ કહ્યો છે. અક્ષરબ્રહ્મના સંગથી તથા સદા સાકાર પરબ્રહ્મ–પુઢષોત્તમ નારાયણની ઉપાસનાથી અને તેમના આશ્રયથી અને અનુગ્રહ કૃપાએ કરીને જીવ આત્યંતિકી મુક્તિને પામે છે તથા દિવ્ય ભાગવતી તનુ પામે છે.

"તે જીવ જ્યારે પરમે✓રને શરણે જાય, ત્યારે ભગવાનની માયાને તરે છે... બ્રહ્મરૂપ થઈ ભગવાનના ધામમાં જાય છે ને ભગવાનનો પાર્ષદ થાય છે."[૯૮]

૧૪ : ૫ ઈ✓ર

ભગવાન સ્વામિનારાયણના મત મુજબ જીવ, ઈ✓ર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ પાંચ ભેદ અનાદિ છે. તેમાં શિક્ષાપત્રીમાં જીવ, માયા અને પરબ્રહ્મનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ થયેલું છે. જ્યારે ઈ✓ર અને બ્રહ્મ તત્ત્વ બીજરૂપે શિક્ષાપત્રી રહેલા જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

@@@P 7Io :JTg+ >XMè;F ;JSDO,5No ×[૯૯]

અર્થાત્ "સર્વકર્મના ફળને આપનારા આ ઈ✓ર સ્વતંત્ર છે એમ જાણવા."

અહીં ઈ✓રને સ્વતંત્ર વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યા છે. વ્યાકરણની દષ્ટિએ વિશેષણ ક્યારે વપરાય ? તો જ્યારે સમૂહમાંથી કોઈને અલગ બતાવવાના હોય ત્યારે વિશેષણ વપરાય છે. જેમકે, ગાયનું ધણ. તેમાં 'કાળા ટપકા'વાળી ગાય એ મારી ગાય છે. અહીં 'કાળા ટપકા'વાળી એ વિશેષણથી ગાયને અલગ બતાવવામાં આવી છે. વળી કેવું વિશેષણ હોવું જોઈએ ? તો વિશેષણ 'સંભાવના' દર્શાવતું હોય તથા અન્ય જગ્યાએ વપરાયેલું હોવું જોઈએ. વળી વિશેષણ સાર્થક હોવું જોઈએ. દા. ત., કાળો કોલસો લાવો, તથા ઠંડો બરફ લાવો, અહીં 'કાળો અને 'ઠંડો' બંને વિશેષણ વપરાયેલા છે. પરંતુ નિરર્થક છે. કેમકે કોલસાનો ગુણધર્મ જ કાળો છે અને બરફનો ગુણધર્મ જ ઠંડો છે તેથી વપરાયેલ વિશેષણ નિરર્થક છે. આમ, વિશેષણનું પણ સ્થાન હોય છે અને અર્થને અનુસરતું હોય છે. ઉપરોક્ત શ્લોકમાં 'સ્વતંત્ર

ઈ✓ર' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ઈ✓રને 'સ્વતંત્ર' વિશેષણ લાગેલું છે. તેના સંદર્ભમાં શ્રીકૃષ્ણ વલ્લાભાચાર્ય કહે છે કે–

@@@@P >XI lJXIQFT üF+ :JTg+ .IT TG J ×

V:JTg+ • Z ü FgI jIFJ¿Iè^O • Zo ; IC P

lãTLI EN /JFèlDIH:TtJFtDSIèl:T J ×[૯૦]

અર્થાત્ અહીં ખરેખર સ્વતંત્ર એ (પ્રમાણે) વિશેષણથી વિશિષ્ટ ઈ✓રને કહેલા છે. તેથી અસ્વતંત્ર ઈ✓ર અન્ય છે. તે ખરેખર બ્રહ્માંડના ઈ✓ર જુદા છે. આ જ ખરેખર પ્રકાશરૂપાત્મક બીજો ભેદ છે.

વળી "સ્વતંત્ર ઈ✓ર તો પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તે ઈ✓ર છે."[૯૧] અર્થાત્ પરબ્રહ્મ છે. એમ શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહ્યું છે. તેથી અસ્વતંત્ર ઈ✓ર અન્ય છે, તે ખરેખર બ્રહ્માડના ઈ✓ર જુદા છે. તે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વીકારેલા પાંચ અનાદિ તત્ત્વ જીવ, ઈ✓ર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ છે. તેમાંનો બીજો ભેદ 'ઈ✓ર' તેનું બીજ આ શ્લોકમાં જોવા મળે છે.

૧૪ : ૫ : ૧ ઈ✓રનું સ્વરૂપ

બ્રહ્માંડ–બ્રહ્માંડ પ્રત્યે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય આદિક પ્રવૃત્તિના કારણભૂત, સાપેક્ષપણે સર્વજ્ઞ અને મહામાયાના સંબંધવાળાં ચૈતન્યો ઈ✓રાત્મા કહેવાય છે. અર્થાત્ પ્રધાનપતિ પુઢષ(મહાવિષ્ણુ, સગુણ બ્રહ્મ, માયાશબલિત બ્રહ્મ) તથા અનિઢદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ (ત્રણ વ્યૂહો સગુણમૂર્તિઓ) તથા તત્ત્વોના અભિમાની દેવતાઓ તથા વૈરાજપુઢષ(વિરાટનારાયણ) તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ (ત્રિમૂર્તિ) એ સર્વે ઈ✓રો (ઈ✓રાત્મા) કહેવાય છે.[૯૨]

"મૂળ પુઢષથી આરંભીને (મૂળ પુઢષ સિવાય) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ સુધી બધાને ઈ✓રો કહ્યા છે."[૯૩]

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની કોટિઓ, વૈરાજપુઢષની કોટિઓ, તત્ત્વાભિમાની દેવતાઓની કોટિઓ, અનિઢદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણની કોટિઓ તથા પ્રધાનપુઢષની કોટિઓ ઈ✓રસંજ્ઞાથી જાણવી.

બ્રહ્માથી લઈને પ્રધાનપતિ પુઢષાદિ પર્યંત જે ઈ✓ર સંજ્ઞિત ચૈતન્યો છે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ ગુણ, શક્તિ, ઐ✓ર્ય અને સર્વજ્ઞપણું ધરાવે છે. તેઓ મહામાયાથી બદ્ધ છે.

જીવની જેમ જ તેઓ પણ નિત્ય, અજ, અવિનાશી, અવિકારી, ચૈતન્ય–સ્વરૂપ તત્ત્વ છે. તેઓ અસંખ્યાત છે. એકબીજાથી ભિન્ન છે. જીવ અને ઈ✓ર વચ્ચે ખદ્યાત–તારા જેટલો ભેદ છે. ઈ✓રની

સત્તા, સામર્થી, દેહ–આવરદા અને જ્ઞાન જીવની અપેક્ષાએ ઘણાં વિશેષ છે. તેઓ જીવથી ભિન્ન, સ્વતંત્ર અને પર છે. તેઓ મહામાયાથી વેષ્ટિત(બદ્ધ) છે. તેઓ પોતાના પ્રશાસન હેઠળના બ્રહ્માંડમાં જેવો દેહ ધારણ કરવો હોય તેવો દેહ ધારણ કરી, પ્રકટ થઈ શકવાનું ઐ✓ર્ય, સામર્થી ધરાવે છે.[૯૪]

બ્રહ્માંડ જેનું શરીર છે તેવા વૈરાજપુઢ ષ ઈ✓રનું સ્વરૂપ સમજાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે : "વૈરાજપુઢ ષના વિરાટ, સૂત્રાત્મા, અવ્યાકૃત એ ત્રણ દેહ છે ને તે અષ્ટ આવરણે યુક્ત છે... ઈ✓ર જે વૈરાજપુઢ ષ ને આ જીવ એ સર્વેના પ્રકાશક તો પુઢ ષરૂપે (મૂળપુઢ ષ–અક્ષર બ્રહ્માત્મક પુઢ ષરૂપે) કરીને પુઢ ષોત્તમ એવા વાસુદેવ (પરબ્રહ્મ પુઢ ષોત્તમ) છે અને એ વૈરાજપુઢ ષ પણ જીવની પેઠે બદ્ધ છે તે દ્વિપરાર્ધ સુધી પોતાની આવરદા ભોગવે છે ત્યાં સુધી બદ્ધ છે... અને વૈરાજપુઢ ષને માયાનો સંબંધ રહ્યો છે માટે પ્રલયને અંતે પાછો માયામાંથી ઉપજે છે."[૯૫]

"વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અવ્યાકૃત એ ઈ✓રની માયા છે."[૯૬] અધ્યાત્મ જે વિરાટ પુઢ ષનાં ઈન્દ્રિયો અને અધિભૂત જે તેનાં પંચમહાભૂત અને અધિદેવ જે વિરાટના ઈન્દ્રિયોના દેવતાએ સર્વે...[૯૭] ઈત્યાદિ શબ્દો દ્વારા વૈરાજપુઢ ષરૂપ ઈ✓રનું વર્ણન છે.

"એ વિરાટપુઢ ષ પણ સંકર્ષણ, અનિઢ દ્ધ, પ્રદ્યુમ્નની ઉપાસના કરે છે. તેમાં પ્રલયરૂપ અવસ્થાને વિષે સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે અને સ્થિતિરૂપ અવસ્થાને વિષે પ્રદ્યુમ્નની ઉપાસના કરે છે ને ઉત્પત્તિરૂપ અવસ્થાને વિષે અનિઢ દ્ધ ઉપાસના કરે છે...ને તેની ઉપાસનાના બળે કરીને એ વૈરાજપુઢ ષ જે તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને પ્રલયરૂપ ક્રિયાને વિષે સામર્થ્યને પામે છે અને જ્યાં સુધી એ ત્રણની ઉપાસના કરે ત્યાં સુધી તેને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને પ્રલયરૂપ જે માયાનો સંબંધ તે ટળતો નથી અને જ્યારે એ નિર્ગુણ એવા જે વાસુદેવ ભગવાન(પરબ્રહ્મ) તેની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ વૈરાજપુઢ ષ માયાનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે.'[૯૮]

વાસુદેવ માહાત્મ્યમાં પણ વૈરાજપુઢ ષને ઈ✓ર સંજ્ઞાથી કહેવામાં આવ્યા છે : "હે નારદ ! ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં જે વૈરાજપુઢ ષ કહ્યા તે ઈ✓ર નામથી કહ્યા છે, તે આ પુઢ ષે પોતે સર્જેલા બ્રહ્માંડની અંદર રહેલાં સર્વભૂતોને યથાકર્મ સર્જવાની યુક્તિને જાણનારા હોવાથી સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. વળી JxIDFI0 અર્થાત્ સ્વતંત્ર પણ કહ્યા છે."[૯૯]

વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશરૂપ ત્રિમૂર્તિ આ જ વૈરાજપુઢ ષનાં રૂપો હોવાથી ઈ✓ર સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે :– "રજ આદિક ગુણોએ યુક્ત અને પોતાનાં સત્ત્વ, રજ અને તમ ગુણોને અનુસારે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, સંહારરૂપ ક્રિયાઓ જેમની છે એવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ આ ત્રણ દેવો આ વૈરાજનાં જ સ્વરૂપો(આર્વિભાવો) કહેવાય છે."[૧૦૦]

૧૪ : ૫ : ૨ ઈ✓રનું અન્વય વ્યતિરેકપણું

"વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ શરીરે સહિત જે ઈ✓રને કહેવા તે ઈ✓રનું અન્વયપણું છે."[૧૦૧] "વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ શરીરમાં એકરસપણે વર્તેએ ઈ✓રનું અન્વય સ્વરૂપ જાણવું."[૧૦૨]

"એ ત્રણ શરીરથી પૃથક્‌ને સત્તામાત્રપણે કહેવા તે ઈ✓રનું વ્યતિરેકપણું છે"[૧૦૩] અને પિંડ બ્રહ્માંડથી પર સચ્ચિદાનંદપણે કરીને જે નિરૂપણ કર્યું છે તે ઈ✓રનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ જાણવું."[૧૦૪]

૧૪ : ૫ : ૩ જીવો અને ઈ✓રો વચ્ચેનો ભેદ

ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃત સાર. ૬માં જે રીતે નિરૂપ્યો છે તેને ટૂંકમાં આ રીતે રજૂ કરી શકાય–

			સત્ત્વપ્રધાન	રજસ્‌પ્રધાન	તમસ્‌પ્રધાન
૧.	દેહ	જીવ	સ્થૂળ	સૂક્ષ્મ	કારણ
		ઈ✓ર	વિરાટ	સૂત્રાત્મા	અવ્યાકૃત
૨.	અવસ્થા	જીવ	જાગ્રત	સ્વપ્ન	સુષુપ્તિ
		ઈ✓ર	સ્થિતિ	ઉત્પત્તિ	પ્રલય
૩.	સંજ્ઞા	જીવ	વિ✓ાભિમાની	તૈજસાભિમાની	પ્રાજ્ઞાભિમાની
		ઈ✓ર	વૈરાજ/વૈ✓ાનર	હિરણ્યગર્ભ	ઈ✓ર

૧૪ : ૬ માયા–પ્રકૃતિ

૧૪ : ૬ : ૧ માયા–પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ

માયાનું રૂપ શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ રીતે કર્યું છે :

"માયા ત્રિગુણાત્મિકા, અંધકારરૂપ અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની શક્તિ છે તથા જીવને દેહ અને દેહનાં સંબંધીને વિષે અહંમમત્ત્વની કરાવનારી છે."[૧૦૫]

૧૪ : ૬ : ૨ ત્રિગુણાત્મિકા–અનાદિ સનાતની

મૂળ પ્રકૃતિ અર્થાત્ મહામાયા ઉત્પત્તિરહિત કહેતાં અનાદિ છે. તેથી જ તેને અનાદિ તત્ત્વરૂપે ગણી છે.[૧૦૬] સત્ત્વ, રજસ અને તમસરૂપ ત્રણ ગુણો એ માયાનું સ્વરૂપ–નિરૂપણ કરનારા ધર્મો છે. ત્રણ

ગુણોની સામ્યાવસ્થાને મૂળ પ્રકૃતિ–મહામાયા કહી છે. માયા વાસ્તવિક તત્ત્વ છે. અર્થાત્ સત્ તત્ત્વ છે. મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા જીવ અને ઈ✓રો સિવાય સર્વેને માટે માયાનું વેષ્ટિતપણું અને પ્રવૃત્તિકાર્ય ચાલુ જ રહેતું હોય છે, તેથી તેને સનાતની કહી છે.

૧૪ : ૬ : ૩ ભગવાનની શક્તિ

મહામાયા એ પરમાત્માના શરીરભૂત સંસારની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાન કારણ છે તેથી તેને પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ ભગવાનની કાર્યોપયોગી શક્તિ કહી છે. ફક્ત મહામાયા(મૂળપ્રકૃતિ)ને જ પરબ્રહ્મની કાર્યપયોગી જડા શક્તિ કહી છે."[૧૦૭]

વળી ✓તા✓તરોપનિષદ્‌માં પણ કહ્યું છે કે– "મૂળ પ્રકૃતિને માયા જાણવી, અને 'માયા' અર્થાત્ માયાના પણ ઈશ(ઈ✓ર) એટલે કે માયાના નિયંતા, આધાર, પ્રેરક અને શેષી એ મહે✓ર અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ નારાયણ છે."[૧૦૮]

૧૪ : ૬ : ૪ તમોરૂપા

"માયાનું એક લક્ષણ અંધકારરૂપ છે. માયા પ્રલયકાળે જીવ અને ઈ✓રોને પોતાનામાં લીન પમાડી જડતુલ્ય એટલે કે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાન તથા અહમર્થને આવૃત્ત કરી નાંખે છે. (ઢાંકી દે છે) આ અવસ્થામાં માયા જીવ અને ઈ✓રોને નામરૂપાત્મક વિવરણ કરવા અસમર્થ બનાવી દે છે. આથી માયાને 'તમસ્' તથા 'અંધકારમય' તથા 'તમોરૂપા' કહી છે."[૧૦૯]

૧૪ : ૬ : ૫ માયા તરવાનો ઉપાય

આવી આ દુષ્કર માયાનો વ્યાપ બહોળો છે. માયાને તરવી ઘણી જ કઠણ છે. મોટા યોગીઓને પણ માયા તરવી દુર્ગમ છે. તેથી જ ગીતામાં ભગવાને માયાને દુરત્યયા–તરવી મુશ્કેલ વર્ણવી, તેને પાર કરવાનો સરળ ઉપાય બતાવ્યો છે.

"મારી આ ગુણમયી દેવી માયા ઓળંગાવી મુશ્કેલ છે. જેઓ મારે જ શરણે આવે છે તેઓ આ માયાને ઓળંગે છે."[૧૧૦]

વળી ભગવાન સ્વામિનારાયણ પણ કહે છે કે– "કાર્યરૂપ અને કારણરૂપ માયાની સર્વથા નિવૃત્તિ ભક્તિ વડે જ થાય છે પરંતુ બીજો કોઈ ઉપાય નથી."[૧૧૧]

દુરત્યય માયા અને તેને તરવાનો ઉપાય વચનામૃતમાં આ રીતે વર્ણવ્યો છે : – "નિવૃત્તિને પ્રવૃત્તિ એ બે પ્રકારનાં જે કર્મ છે તે તો સુષુપ્તિરૂપ માયામાં લીન થઈ જાય છે તે સુષુપ્તિ તો કેવી છે તો જેમ

લોકાલોક પર્વત ઉલ્લંઘવા કોઈ સમર્થ નથી તેમ સુષુપ્તિને ઉલ્લંઘવાને જીવ કોઈ સમર્થ થતો નથી, તો તેથી પર સામ્યાવસ્થા રૂપ માયા છે તે તો બહુ મોટી છે. તે તો કોઈ જીવથી ન ઉલ્લંઘાય ત્યારે તે માયાને તરવાનો ઉપાય એ છે જે જ્યારે સર્વકર્મ અને માયા તેનો નાશ કરનારાને માયાથી પર જે સાક્ષાત્કાર શ્રી પુઢષોત્તમ ભગવાન અથવા તે ભગવાનના મળેલ સંત તેમની જીવને પ્રાપ્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે તેમના આશ્રયથી માયા ઉલ્લંઘાય છે."[૧૧૨]

૧૪ : ૭ બ્રહ્મ–અક્ષરબ્રહ્મ

શિક્ષાપત્રી માટે ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે કે, "સર્વે શાસ્ત્રોનો સાર અમે જાતે કાઢીને આ શિક્ષાપત્રી અમે લખી છે..."[૧૧૩] આમ, શિક્ષાપત્રી શાસ્ત્રમાત્રનો સાર છે. સાર કાઢવો એટલે "શાસ્ત્રના આધાર વગરનું કશું જ નહીં અને જરૂર વગરનું કાંઈ જ નહીં."[૧૧૪] વળી શિક્ષાપત્રીના પ્રત્યેક શબ્દ શાસ્ત્રની આધાર શિલા છે તે જણાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે કે, "આશીર્વાદ સમા આ આદેશો શાસ્ત્રસંમત છે."[૧૧૫] આમ શિક્ષાપત્રીમાં વપરાયેલ પ્રત્યેક શબ્દ એ શાસ્ત્રના આધાર સહિત અર્થસભર યુક્ત પ્રયોજાયેલ છે. પ્રત્યેક શબ્દ અર્થને અનુસરે છે.

IGHFtDFG A|ï~5 NC+IIJ,1F6D P@@@@@@P

IJEFjITG STjIF EIÉT0 S(6:I ;JNF ×!!&×

"સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ જે ત્રણ દેહ તે થકી વિલક્ષણ એવો જે પોતાનો જીવાત્મા તેને બ્રહ્મરૂપની ભાવના કરીને પછી તે બ્રહ્મરૂપે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ જે તે સર્વકાળને વિષે કરવી." તથા–

@@@P T+ A|ïFtDGF S(6;JF ×!2!×

"તે ધામને વિષે બ્રહ્મરૂપે કરીને જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવા કરવી."

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં IGHFtDFvપોતાનો આત્મા અર્થાત્ જીવ, NC+I@@@ત્રણ દેહ અર્થાત્– માયા અને STjIF EIÉT0 S(6:Ivકૃષ્ણની ભક્તિ કરવી અર્થાત્ ઉપાસ્ય થયા– પરબ્રહ્મ થયા. આમ, પ્રત્યેક શબ્દ અર્થને અનુસરે છે. તો અહીં A|ï~5 તથા A|ïFtDGF આ શબ્દો કયા અર્થને અનુસરે છે ? એવો પ્રશ્ન થાય. તો ભગવાન સ્વામિનારાયણે અનાદિ પાંચ તત્ત્વો જીવ, માયા, ઈ✓ર, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મને સ્વીકારેલા છે. તેમાં ઉપરોક્ત શ્લોકમાં જીવ, માયા અને પરબ્રહ્મનું સ્પષ્ટપણે નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. જ્યારે cA|ï~5c અને શબ્દોમાં બ્રહ્મ નામનું ચોથું તત્ત્વ અહીં અસ્પષ્ટપણે રહેલું છે. એમcA|ïFtDGFc શ્રી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય કહે છે,

lX1FF5œ l FlDC `, MS A|ïWFD :J~l5TF P

lGHFtDGo ;DÉTF J EN:T l :TTM DTo ×[૧૧૬]

અર્થાત્ – શિક્ષાપત્રીના આ શ્લોકમાં પોતાના આત્માની બ્રહ્મ સાથે એકતા કરી પરબ્રહ્મની ભક્તિ કરવાની જે વાત કરેલી છે તે ભક્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપા છે આ ભેદ ચોથો કહેલો છે.

આમ, ઉપરોક્ત શ્લોકમાં વપરાયેલ cA|ï~5c તથા cA|ïFtDGFc શબ્દોમાં જે 'બ્રહ્મ' તત્ત્વ મળી આવે છે તે જીવ, ઈ✓ર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ પાંચ અનાદિ ભેદો માનો ચોથો ભેદ જે 'બ્રહ્મ' છે. તે આ શબ્દોમાં રહેલો છે એવો કૃષ્ણવલ્લભાચાર્યનો મત છે. આમ, શિક્ષાપત્રીમાં અસ્પષ્ટપણે ચોથો 'બ્રહ્મ' નામનો ભેદ આ રીતે જોવા મળે છે.

જીવ, ઈ✓ર અને માયાના આધાર, તેના કારણ અને આ ત્રણેથી પર પરંતુ પરબ્રહ્મથી નિમ્ન એવું નિત્ય તત્ત્વ 'અક્ષરબ્રહ્મ' છે. 'અક્ષર' અને 'બ્રહ્મ' એ સંજ્ઞાથી આ તત્ત્વ પ્રચલિતપણે ઓળખાય છે. આ અક્ષરબ્રહ્મ પરબ્રહ્મ સાથે 'દાસત્વયુક્ત–નિત્ય–પરમ સ્નેહૈક્ય–સંબંધ'થી સીધા જ જોડાયેલા છે. પરબ્રહ્મપુઢષોત્તમ ભગવાન સર્વમાં કારણપણે અંતર્યામીરૂપે પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે પણ જેવા અક્ષરબ્રહ્મમાં સમ્યક્ પ્રકારે રહ્યા છે તેવી રીતે પુઢષ–પ્રકૃતિ ઈત્યાદિકમાં રહ્યા નથી.[૧૧૭] સામે પક્ષે અક્ષરબ્રહ્મ તો પરબ્રહ્મના નિત્ય, નિકટતમ, આદર્શ, ઉત્તમ સેવક–ભક્તરૂપે ધામમાં તથા જે જે બ્રહ્માંડમાં, પુઢષોત્તમ ભગવાન પધારે છે ત્યાં ત્યાં તેમની સાથે જ હોય છે.[૧૧૮] તેથી જ એ અક્ષરબ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ કરતાં ભિન્ન તત્ત્વ હોવા છતાં તેમની સાથે સદા સંલગ્ન છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ સાથે અક્ષરબ્રહ્મ 'દાસત્વયુક્ત નિત્ય પરમ સ્નેહૈક્ય સંબંધથી જોડાયેલા છે. ક્યારેય પણ તેમને પરબ્રહ્મથી એકલા કે અળગા કલ્પવા અશક્ય છે. હવે એ 'અક્ષરબ્રહ્મ'ના સ્વરૂપની છણાવટ કરીએ.

૧૪ : ૭ : ૧ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ

અક્ષરબ્રહ્મનાં લક્ષણો સત્સંગિજીવનમાં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે :– "સ્વરૂપ–સ્વભાવે સદા એકરૂપ હોવાથી સત્ય, અને તેથી અક્ષર(ક્ષરણભાવથી રહિત) અને ચૈતન્ય હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા જ્ઞાનાશ્રય તથા અનંત અર્થાત્ દેશાદિકથી અપરિછિન્ન, અને પૂર્ણ એટલે વ્યાપક તથા અખંડ નિરવયવ એવું જે આ અક્ષરબ્રહ્મ, તે ભગવાન વાસુદેવના ધામરૂપે હોવાથી અમૂર્ત છે; અને કરચરણાદિ દિવ્ય આકૃતિએ સહિત એવા બીજારૂપથી પરબ્રહ્મની નિત્ય સેવામાં રહ્યું હોવાથી મૂર્તિમાન પણ કહ્યું છે. વળી તે બ્રહ્મ શુદ્ધ નિર્દોષ (અપહત પાપ્મા) છે, નિત્ય (સનાતન) છે, અવિકારી છે, માયાને પ્રકાશિત કરનાર (વ્યક્ત અવસ્થાને પમાડનાર) છે અને સર્વ કાર્યવર્ગના આધારભૂત છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને જાણવું."[૧૧૯]

૧૪ : ૭ : ૨ એક જ અક્ષરબ્રહ્મ બે સ્વરૂપે

અક્ષરનાં મૂર્ત અને અમૂર્ત બંને સ્વરૂપોની વાતને સત્સંગિજીવનની હેતુસંજ્ઞા ટીકામાં શુકમુનિ પુષ્ટ કરે છે.

"જે બ્રહ્મ છે તે મૂર્ત(સાકાર) ભગવાનની સેવામાં પુઢષાકાર રહ્યા હોવાથી મૂર્તિમાન છે અને અમૂર્ત અર્થાત્ (કરચરણાદિ અવયવ રહિત) નિરવયવ ધામરૂપે આકૃતિરહિત છે."[૧૨૦]

વળી અક્ષરનાં બે સ્વરૂપને ગીતા આ પ્રમાણે વર્ણવે છે–

"તે (બ્રહ્મ) ભૂતોની બહાર અને અંદર પણ છે, તેમ જ સ્થાવર અને જંગમરૂપે પણ છે."[૧૨૧]

આ શ્લોકની ટીકામાં સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી લખે છે કે– "તે અક્ષર ભગવાનના નિત્યનિવાસ સ્થાનરૂપે કરીને અચર છે અને સેવકરૂપે કરીને પુઢષાકૃતિ વડે મારી સેવામાં નિત્ય સ્થિત છે."[૧૨૨]

૧૪ : ૭ : ૩ અક્ષરબ્રહ્મ : એક અને અદ્વિતીય

જીવો અસંખ્યાત છે અને ઈ✓રો પણ અસંખ્યાત છે અને તે જીવે✓રો, અક્ષરબ્રહ્મના તથા પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ નારાયણના સાક્ષાત્ પ્રસંગ અને અનુગ્રહથી આત્યંતિક મોક્ષ પામીને 'અક્ષરમુક્ત' સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે તેવા અક્ષરમુક્તો પણ અસંખ્ય જ છે. પરંતુ જેમ પરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે તેમ અક્ષરબ્રહ્મ પણ અદ્વિતીય તત્ત્વ છે. અક્ષરબ્રહ્મ 'ધામરૂપે' ધામમાં 'નિત્ય નિકટતમ સેવકરૂપે' વગેરે સ્વરૂપે સેવાકાર્ય કરે છે. છતાં કાર્યભેદથી તત્ત્વભેદ સમજવો નહિ. અક્ષરબ્રહ્મ સદા એક અને અદ્વિતીય જ છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ આ વાતને અનેક વચનામૃતો દ્વારા સમજાવે છે. સંસ્કૃત શ્લોકાત્મક વચનામૃત અર્થાત્ શ્રીહરિવાક્ય સુધાસિંધુ પરની ધ. ધુ. આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી મહારાજની ટીકામાં આ સિદ્ધાંત સ્ફૂટ કર્યો છે :– "શ્રી હરિ પોતાના અક્ષરધામમાં અક્ષરબ્રહ્મના ભાવને (સાધર્મ્યને) પામેલા અનંત કોટિ મુક્તો તથા મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મ વડે પોતાની (શ્રી હરિની) ઈચ્છાનુસાર સેવા–પરિચર્યા કરી રહ્યા છે."[૧૨૩]

અહીં અક્ષરમુક્તો અનંત કોટિ રહ્યા છે અને મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મ એક જ છે (આ એકવચની પ્રયોગ છે.) એ સ્પષ્ટ થાય છે એથી જ અક્ષરબ્રહ્મ એ અક્ષર મુક્તો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે અને તે અક્ષર એક અને અદ્વિતીય છે તે સિદ્ધ થાય છે.

વેદરસમાં અક્ષરનો મહિમા સમજાવતાં કહ્યું છે :– "અને એવું (એકવચની પ્રયોગ) જે અક્ષરરૂપ ધામ તે પરાત્પર છે."[૧૨૪]

"તે (અક્ષરબ્રહ્મ) કૂટસ્થ છે ને જડના સંબંધ થકી રહિત છે, પોતાને સ્વરૂપે કરીને રહ્યા છે. તે અક્ષરને માન્યો છે પોતાનો આત્મા જેણે એવા અક્ષરરૂપ પુરુષ (અક્ષર મુક્તો) અક્ષરના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા તે ઘણા છે ને અક્ષર પોતે એક છે."[૧૨૫]

"બ્રહ્મસૃષ્ટિવાળા જે સર્વ અનંત મુક્ત તે સર્વના દેહનો જે પ્રકાશ તે અક્ષર–બ્રહ્મના એક રોમને વિષે છે એવો જે અક્ષરબ્રહ્મ તે અક્ષરબ્રહ્મના અનંત તેજને લીન કરી નાખે એવું પુરુષોત્તમના એક રોમનું તેજ છે."[૧૨૬]

વચનામૃતમાં કહ્યુ છે :– "અને અક્ષર તે આવો છે ને આવું એ અક્ષરસંબંધી સુખ છે."[૧૨૭]

"અક્ષરરૂપ જે બ્રહ્મ છે તે જ શ્રી પુરુષોત્તમનારાયણને રહેવા સારું ધામરૂપ થયું છે ને સર્વ અક્ષરબ્રહ્મ થકી (બ્રહ્મસંજ્ઞાને પામેલા અનંત મુક્તો તે થકી) ભગવાનના ધામરૂપ જે અક્ષરબ્રહ્મ તે અનાદિ છે."[૧૨૮]

આ રીતે અક્ષર એક અને અદ્વિતીય છે, નિત્ય છે, શા✓ત છે.

૧૪ : ૭ : ૪ અક્ષરબ્રહ્મનું અન્વય–વ્યતિરેકપણું

અક્ષરબ્રહ્મનું અન્વયપણું વ્યતિરેકપણું સમજાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે,– "માયા અને માયાનાં કાર્ય જે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ તેને વિષે વ્યાપકપણે જે અક્ષરબ્રહ્મને કહેવા તે એનું અન્વયપણું છે, અને એ સર્વથી વ્યતિરેક(જુદાને પર) સચ્ચિદાનંદપણે જે અક્ષરબ્રહ્મને કહેવા તે એનું અન્વયપણું છે."[૧૨૯] "અને પ્રકૃતિપુરુષ તથા સૂર્યચંદ્રાદિક સર્વ દેવતા તેનું જે પ્રેરક તે અક્ષરનું અન્વયસ્વરૂપ જાણવું અને જે સ્વરૂપને વિષે પુરુષ પ્રકૃતિ આદિ કાંઈ ઉપાધિ રહેતી નથી. એક પુરુષોત્તમ ભગવાન જ રહે છે એ અક્ષરનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે."[૧૩૦]

"શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું (પુરુષોત્તમ નારાયણનું) જે અક્ષરધામ છે તે વ્યતિરેકપણે તો પ્રકૃતિ પુરુષ થકી પર છે અને અન્વયપણે કરીને તો સર્વ ઠેકાણે છે. જેમ આકાશ છે તે અન્વયપણે કરીને તો સર્વત્ર છે અને વ્યતિરેકપણે તો ચારભૂત થકી પર છે. તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું અક્ષરધામ છે."[૧૩૧]

૧૪ : ૭ : ૫ અક્ષરબ્રહ્મનું સગુણપણું અને નિર્ગુણપણું

ભગવાન સ્વામિનારાયણે અક્ષરબ્રહ્મના અનુસંધાનમાં 'સગુણ' અને 'નિર્ગુણ' શબ્દો વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે. તેઓ અમાયિક દિવ્ય અક્ષરબ્રહ્મના મહત્તમ અને સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપને અનુક્રમે સગુણ અને નિર્ગુણરૂપે ઘટાવે છે : 'અક્ષર નિર્ગુણપણે (સચ્ચિદાનંદબ્રહ્મ સંજ્ઞક ચિદાકાશ તેજરૂપે) તો અણુથકી પણ અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે અને સગુણસ્વરૂપે(ધામરૂપે – નિવાસસ્થાનરૂપે – બ્રહ્મમહોલરૂપે) તો જેટલું

મોટું પદાર્થ કહેવાય તે થકી પણ અતિશય મોટું છે. તે (ધામરૂપ) અક્ષરના એક એક રોમને વિશે અણુની પેઠે અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ રહ્યા છે તે કાંઈ બ્રહ્માંડ અક્ષરને વિષે નાનાં થઈ જતાં નથી એ તો અષ્ટાવરણે સહવર્તમાન હોય પણ અક્ષરની અતિશય મોટ્યપ છે તે આગળ બ્રહ્માંડ અતિશય નાનાં દેખાય છે. જેમ ગિરનાર પર્વત છે તે મેરુ આગળ અતિશય નાનો દેખાય અને લોકાલોક પર્વતની આગળ મેરુ પર્વત અતિશય નાનો દેખાય. તેમ બ્રહ્માંડ તો આવડાંને આવડાં હોય પણ અક્ષરની (ધામરૂપ અક્ષરની) અતિશય મોટ્યપ તેની આગળ અતિ નાનાં દેખાય છે, માટે અણું સરખાં કહેવાય છે."[૧૩૨]

૧૪ : ૭ : ૬ અક્ષરબ્રહ્મ : પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ સત્પુરુષરૂપે

"ભગવાન જીવના કલ્યાણને અર્થે જ્યારે મૂર્તિ ધારણ કરે છે ત્યારે પોતાનું જે અક્ષરધામ અને ચૈતન્યમૂર્તિ એવા જે પાર્ષદ અને પોતાનાં જે ઐશ્વર્ય તે સહિત જ પધારે છે... માટે ભગવાનના ભક્તને ભગવાનનું સ્વરૂપ અક્ષરધામ સહિત પૃથ્વી ઉપર વિરાજમાન છે એમ સમજવું અને બીજા આગળ પણ એવી રીતે વાર્તા કરવી."[૧૩૩]

ભગવાન સ્વામિનારાયણ – પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અતિશય કરુણા કરી આ પૃથ્વી પર નરતનુ ધરી નયનગોચર થયા. પોતાની સાથે પોતાના ધામરૂપ–મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મ સદ્. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને લાવ્યા. આ લોકમાં ૪૯ વર્ષ રહી પોતાના ભક્તોને અપાર સુખ આપ્યું અને અસંખ્ય મુમુક્ષુઓનું કલ્યાણ કર્યું અને પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધા બાદ પણ તેમણે પોતાનું પ્રાકટ્ય સમ્યક્પ્રકારે અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા અને ઉત્તરોત્તર એ જ અક્ષર બ્રહ્મસ્વરૂપ સંત દ્વારા જારી રાખ્યું છે અને આત્યંતિક મોક્ષનો માર્ગ મોકળો રાખ્યો છે.

૧૪ : ૮ મુક્તિ

પરમ એકાંતિક પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ સેતુરૂપ સંતના સંગે ત્રણ ગુણ, ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થાના ભાવથી પર જે ગુણાતીત સ્થિતિ તે મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે. એ બ્રહ્મભાવે કરેલી સેવાને ભગવાન માન્ય કરે છે અને તે જ મુક્તિ છે. અર્થાત્ એવી સેવાને જ મુક્તિ કહી છે :

૧૪ : ૮ : ૧ મુક્તિનું સ્વરૂપ

"તે (અક્ષર) ધામને વિષે બ્રહ્મરૂપે કરીને પરબ્રહ્મ હરિકૃષ્ણ ભગવાનની સેવા કરવી તે અમે મુક્તિ માની છે."[૧૩૪]

"જે મુમુક્ષુ પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ સદ્ગુરુ પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને અધ્યાત્મ સાધના કરે છે તે જ મોક્ષને માર્ગે સંપૂર્ણપણે આગળ વધી પરમપદ પામી શકે છે. કારણ કે જે મુમુક્ષુ ત્રણ ગુણ, ત્રણ અવસ્થા

અને ત્રણ દેહથી પોતાના આત્માને વિલક્ષણ જાણીને પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મના સાકાર સ્વરૂપ સંગાથે પોતાના આત્માની એકતા પ્રાપ્ત કરીને પરબ્રહ્મના સદા સાકાર સ્વરૂપની ભક્તિ કરે છે તે જ મુક્ત થાય છે અને તે જ પરમ પદ જે મોક્ષ તેને પામે છે અને તે જ પરમ ધામમાં (અક્ષરધામમાં) પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સેવામાં સ્થાન પામે છે."[૧૩૫]

"પોતાના આત્માની ત્રણ દેહથી પૃથક્ બ્રહ્મરૂપની ભાવના કરીને શ્રી પુરુષોત્તમ નારાયણની ભક્તિ સદાય કરવી."[૧૩૬]

"પોતાના જીવાત્માને એ બ્રહ્મ સંગાથે એકતા કરીને પરબ્રહ્મની સ્વામી સેવકભાવે ઉપાસના કરવી."[૧૩૭]

"ગુણાતીત થઈને જે ભગવાનને વિષે પ્રીતિ કરે એ જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એમ મોટા મોટા આચાર્યનો સિદ્ધાંત છે."[૧૩૮]

આ પ્રમાણે છતી દેહે તથા દેહ મૂકીને બ્રહ્મરૂપ થઈને પણ પરબ્રહ્મની જ ભક્તિ ઉપાસના કરવી તે જ મુક્તિ છે અને તે માટે અક્ષરબ્રહ્મ માધ્યમ હોવા છતાં પણ અત્યધિક પ્રીતિ તો પરબ્રહ્મને વિષે જ કરવાની છે. તે સૂચવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે : "માયા થકી પર જે પરપુરુષ (અક્ષરબ્રહ્મ) તેને વિષે પ્રીતિ રાખવી ને તે સ્વરૂપને પોતાનો આત્મા માનવો અને કારણ અજ્ઞાને સહિત જે ત્રણ દેહ તેને અસત્ય જાણવા અને પોતાનો જે આત્મા તેને સત્ય જાણવો અને પોતાનો આત્મા જે પરપુરુષ(અક્ષરબ્રહ્મ) તે થકી પુરુષોત્તમને વિશે અધિક પ્રીતિ રાખવી."[૧૩૯]

"જે બ્રહ્મરૂપ થયો તેનો જ પુરુષોત્તમની ભક્તિનો અધિકાર છે."[૧૪૦]

૧૪ : ૮ : ૨ જીવનમુક્તિ

ભગવાન સ્વામિનારાયણ જ્યારે મુક્તિની વાત સમજાવે છે ત્યારે જીવનમુક્તિની વાત પણ કરે છે. જીવનમુક્તિ એ એક અવસ્થા છે જેમાં સાધક "આ ને આ દેહે પરમપદ પામ્યા જેવું સુખ ભોગવે."[૧૪૧]

"અને જ્યારે આવો સંત સમાગમ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે દેહ મૂકીને જેને પામવા હતા તે તો દેહ છતાં જ મળ્યા છે. માટે જેને પરમપદ કહીએ, મોક્ષ કહીએ તેને છતે દેહે જ પામ્યો છે."[૧૪૨]

"અને એવી રીતે જે ભગવાનનાં ચરણાવિંદને વિષે પોતાના મનને રાખે તેને મરીને ભગવાનના ધામમાં જવું એમ નથી. એ તો છતી દેહે જ ભગવાનના ધામને પામી રહ્યો છે."[૧૪૩]

"તેમ ભગવાનનો ભક્ત પણ એને એ દેહે કરીને ભગવાનને આકારે થઈ જાય છે."[૧૪૪] અહીં

ભગવાનને આકારે એટલે તીવ્ર વેગે કરીને અલૌકિક સર્વોત્કૃષ્ટ મહિમાથી ભગવાનમાં–તન્મય–તલ્લીન થઈ જાય છે ને તેના પ્રતાપે છતી દેહે અમાયિકને નિર્ગુણ થાય છે.

"પોતાના જીવાત્માને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીર થકી પૃથક્ માને અને તેને વિષે અખંડ(સદાય) ભગવાન વિરાજમાન છે એમ જે સમજે, તો તે થકી ભગવાન અથવા ભગવાનના ધામ તે અણુમાત્ર છેટે નથી."[૧૪૫]

"એવી રીતે ભગવાનનું ચિંતવન કરતાં જીવતો હોય તો પણ એ પરમ પદને પામ્યો જ છે... દેહક્રિયા તો યોગ્ય હોય એટલી જ થાય છે અને જેને ભગવાનના સ્વરૂપનું એવી રીતે ચિંતવન થાય છે તે તો કૃતાર્થ થયો છે ને તેને કાંઈ કરવું બાકી રહ્યું નથી."[૧૪૬]

"માટે અતિ સાચે ભાવે કરીને સત્સંગ કરે તો તેને કોઈ જાતનો દોષ હૈયામાં રહે નહિ અને દેહ છતાં જ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય."[૧૪૭]

આ રીતે અક્ષરરૂપ સંતના પ્રસંગે જીવને દેહ છતાં જ જીવનમુક્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભગવાનના દિવ્યસુખની અખંડ અનુભૂતિ થાય છે.

૧૪ : ૮ : ૩ વિદેહમુક્તિ

ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં કહે છે કે– "અને એ અક્ષરધામને પામ્યો જે ભક્ત તે પણ અક્ષરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે અને ભગવાનની અખંડ સેવામાં રહે છે અને એ અક્ષરધામને વિષે શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમનારાયણ તે સદા બિરાજમાન છે અને એ અક્ષરધામને વિષે અક્ષરના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા એવા અનંતકોટિ મુક્ત રહ્યા છે. તે સર્વે પુરૂષોત્તમના દાસભાવે વર્તે છે અને પુરૂષોત્તમનારાયણ તે સર્વના સ્વામી છે ને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના રાજાધિરાજ છે માટે આપણા સત્સંગી સર્વને તો એમ જ નિશ્ચય કરવો જે આપણે પણ એ અક્ષરધામમાં જઈને અખંડ ભગવાનની સેવામાં હજૂર રહેવું છે."[૧૪૮]

ટૂંકમાં વિદેહમુક્તિ એ દેહ મૂક્યા કેડે થતી પરમપદની પ્રાપ્તિ છે. જ્યારે જીવનમુક્તિ એ એ જ સુખની દેહ છતાં અનુભવાતી સ્થિતિ છે.

૧૪ : ૮ : ૪ અક્ષરધામ અને અક્ષરમુક્તો

અક્ષરધામ, અક્ષરના મુક્તો, અક્ષરધામનો પ્રકાશ વગેરેનું વર્ણન વેદરસમાં વિગતવાર છે તેના આધારે આપણે ટૂંકમાં જોઈએ.

"અક્ષરધામ અધોઊર્ધ્વ અને પ્રમાણે રહિત, સર્વદિશાવ્યાપી, અતિ તેજોમય કેવળ સચ્ચિદાનંદ

ચૈતન્યભૂમિ છે. ત્યાં પરબ્રહ્મ(મૂર્તિમાન) અને મુક્તોના અતિશય પ્રકાશમય ચૈતન્યસ્વરૂપ, ભાગવતી તનુ છે. આ પ્રકાશ શીતળ, શાંત અને સૌમ્ય છે. સર્વેનો પુઢ ષોત્તમ સમાન આકાર છે. ધામમાં સ્ત્રી–પુઢ ષ એવો ભેદ નથી તેથી આકૃતિ ભેદ પણ નથી. સર્વે સ્ત્રી–પુઢ ષનાં સ્વાભાવિક ચિહ્નોથી રહિત છે. અક્ષરધામમાં ભૂખ, તરસ, થાક, ઊંઘ જેવા ભાવ નથી. ષડૂર્મિઓ અને પ્રાકૃતિક(માયિક) નામરૂપાત્મક પદાર્થ માત્ર નથી. મુક્તોને કોઈ ઈચ્છા, વાસના કે સંકલ્પ નથી, સર્વે પુઢ ષોત્તમના ધ્યાનમાં, પુઢ ષોત્તમની મૂર્તિનું અવર્ણનીય સુખ–આનંદ લેવામાં નિરંતર અલમસ્ત અને ગરકાવ છે."[૧૪૯]

"મુક્તો સર્વે ભગવાનના અક્ષરધામમાં નિરંતર દર્શન–સુખનો અપાર આનંદ માણે છે. તેઓ સર્વે નિર્વાસનિક અને માયાના ત્રણ ગુણ, ગુણના ભાવો અને નામરૂપ જગતના ભાવોથી રહિત છે તેથી ભગવાનના ધામને પામ્યા પછી વિવિધ સ્વરૂપે કે વિવિધ ભોગ–ઉપકરણો વડે ભગવાનની ભક્તિ કરવાના સંકલ્પો થવાનો અવકાશ જ નથી. મુક્તને દર્શનસુખ એટલું બધું પ્રાપ્ત થાય છે કે બીજા સંકલ્પ જ ઊઠતા નથી. તેમ છતાં પુઢ ષોત્તમ ભગવાન ઈચ્છા કરે તો વિવિધ ભોગ–ઉપચાર બતાવે પણ ખરા અને તે વડે મુક્તોને ભગવાન કૃપા કરીને વિશિષ્ટ સેવાનો અવકાશ આપે પણ ખરા. માટે ધામમાં માયિક ભોગોની જેમ અન્ય દિવ્ય ભોગો વડે વિવિધ સંકલ્પ પ્રમાણે મુક્તો સેવા કરે છે."[૧૫૦]

આમ, વચનામૃતના આધારે કહી શકાય કે,– "મુક્તો સર્વેને તથા અક્ષરબ્રહ્મને પુઢ ષોત્તમ નારાયણ વિષે કાયમનું 'સ્વામીસેવકપણું' રહે છે. તેઓ સર્વે દાસભાવે–ભક્તભાવે પરમે✓રની સેવા કરે છે."[૧૫૧]

૧૪ : ૮ : ૫ અક્ષરમુક્તો અને પુઢ ષોત્તમ વચ્ચે સંબંધ અને ભેદ

અક્ષરમુક્તો સર્વેની પરબ્રહ્મ સેવકભાવથી અનન્ય એકાંતિક ભક્તિમાં નિરંતર રહે છે. આ રીતે સાધના અવસ્થામાં તથા દેહ મુકયા પછી ધામમાં પણ 'સ્વામી–સેવક', 'ઉપાસ્ય–ઉપાસક', 'ભગવાન–ભક્ત', 'પરમે✓ર–દાસ' સંબંધ નિરંતર રહે છે. ટૂંકમાં અક્ષરબ્રહ્મ સાથે મુક્તો સર્વેનો સાધર્મ્યભાવ રહે છે અને પરબ્રહ્મ સાથે અક્ષરબ્રહ્મ તથા અક્ષરમુક્તો સર્વેનો ભેદ (સેવકપણાનો ભાવ) કાયમ રહે છે.[૧૫૨] આ અનુસંધાનમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે : "જીવ, પુઢ ષ(મુક્તો), અક્ષર અને પુઢ ષોત્તમ એ સર્વેનું તેજ પ્રકાશપણે તો સજાતીય છે, માટે એમના પ્રકાશના ભેદ પાડવાને તો કોઈ સમર્થ છે નહિ અને ભેદ તો અતિશય છે પણ તે ભેદ દેખવાને કોઈ સમર્થ નથી.[૧૫૩]

આ રીતે મુક્ત–મુક્ત વચ્ચે સ્થિતિ તારતમ્ય અને સામર્થ્યભેદ નથી પણ મુક્ત અને અક્ષર વચ્ચે ભેદ છે અને મુક્ત અને પુઢ ષોત્તમ વચ્ચે પણ પ્રકાશપણે સજાતિપણું હોવા છતાં ભેદ અતિશય છે. આ વિષયની વધુ સ્પષ્ટતા વચનામૃતના આધારે જોઈએ :

"જેમ આ જીવને વિષે વૈરાજપુરુષ–ઈશ્વરને વિષે ને પુરુષને (અક્ષરમુક્તને) વિષે ભેદ છે તેમ પુરુષ ને પુરુષોત્તમ એવા જે વાસુદેવ ભગવાન તેને વિષે એવો ઘણો ભેદ છે તે પુરુષોત્તમ વાસુદેવ તો સર્વના સ્વામી છે અને અક્ષરાત્મક પુરુષ બ્રહ્મરૂપ ઘણાક છે તે જે તે વાસુદેવનાં ચરણારવિંદની ઉપાસના કરે છે ને સ્તુતિ કરે છે."[૧૫૪]

"બ્રહ્મસૃષ્ટિવાળા જે સર્વ અનંતમુક્ત તે સર્વના દેહનો પ્રકાશ તે અક્ષરબ્રહ્મના એક રોમને વિષે છે એવો જે અક્ષરબ્રહ્મ તે અક્ષરબ્રહ્મના અનંત તેજને લીન કરી નાખે એવું પુરુષોત્તમના એક રોમનું તેજ છે."[૧૫૫]

"તેથી (ગોલોકના મુક્તથી) અનંત કોટિગણું તેજ તે અક્ષરના મુક્તના એક રોમને વિષે છે ને તેથી અનંતકોટિગણું તેજ તે અક્ષરધામની ભૂમિ તેમાં સોપારી રહે એટલા દેશના તેજમાં લીન થાય છે ને અનંત અપાર જે અક્ષરધામનો પ્રકાશ તે સર્વેને ભેળો કરીએ તો સર્વ અવતારના અવતારી જે હરિકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ તેના એક રોમના કોટિના ભાગની પાશંગની બરોબર નથી આવતો."[૧૫૬]

૧૪ : ૮ : ૬ અક્ષરમુક્તો અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ

અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા, મુક્તો અક્ષરભાવ–બ્રહ્મભાવ પામે છે તે અક્ષરબ્રહ્મ અને અક્ષરમુક્તો વચ્ચે શો ભેદ છે તે જોઈએ :

"અને એ મહાપુરુષ (મુક્ત) પણ પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ જે અક્ષર તેના એક દેશમાંથી ઊપજે છે."[૧૫૭]

હરિવાક્ય સુધાસિન્ધુમાં પણ કહ્યું છે કે– "તે (મહાપુરુષ–મુક્ત) પણ અક્ષરના એક દેશમાંથી આવિર્ભૂત (પ્રગટ) થાય છે અને તે અક્ષર તે મહાપુરુષની અંદર તથા બહાર વ્યાપીને રહેલા છે અને પુરુષોત્તમ નારાયણનું ધામ છે."[૧૫૮]

ટૂંકમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને અક્ષરમુક્તો વચ્ચે આટલો તફાવત છે :

- અક્ષરબ્રહ્મએ મુક્તો તથા પરબ્રહ્મને અનાદિથી ધારીને રહ્યા છે જ્યારે મુક્તોમાં એ ધારવાની શક્તિ નથી.
- અક્ષરબ્રહ્મ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોને ધારે છે અને તેના આધાર છે, જ્યારે અક્ષરમુક્તમાં તે સામર્થ્ય નથી.
- અક્ષરબ્રહ્મનું અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોમાં બાહ્યાંતર વ્યાપકપણું છે જ્યારે મુક્તનું બ્રહ્માંડોની અંદર જ વ્યાપકપણું(અંતર્યામીપણું) છે.

❍ અક્ષરબ્રહ્મ જીવોને પોતાના જેવી બ્રહ્મસ્થિતિ પમાડવાની શક્તિ ધરાવે છે, એટલે કે જીવોને બ્રહ્મરૂપ–અક્ષરરૂપ કરે છે.[૧૫૯] મુક્તો એવી સ્થિતિ કરાવવા સમર્થ નથી.

❍ અક્ષર એક છે અદ્વિતીય છે. મુક્તો અનેક છે.

❍ ભગવાન જેવા અક્ષરમાં છે તેવા પુરુષમાં(મુક્તમાં) નથી કારણ પાત્રના તારતમ્યે ભગવાન રહ્યા છે.[૧૬૦]

❍ વચનામૃતમાં અક્ષરબ્રહ્મ એટલે કે પરમ એકાંતિકને વડવાનળ તુલ્ય કહ્યા છે. જે સંસારના અનેક ખારા જીવોને મીઠા કરે છે જ્યારે મુક્તને સાધનદશાવાળા વીજળી જેવા એકાંતિક કહ્યા છે."[૧૬૧]

અંતમાં મુક્ત, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ વચ્ચેનો સનાતન ભેદ સ્પષ્ટપણે સમજાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ વેદરસમાં કહે છે : "અક્ષરને માન્યો છે પોતાનો આત્મા જેણે એવા અક્ષરરૂપ પુરુષ(અક્ષરમુક્તો) અક્ષરના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા તે ઘણા છે ને અક્ષર પોતે એક છે અને પુરુષોત્તમ થકી અન્ય છે."[૧૬૨]

૧૪ : ૯ પરબ્રહ્મ

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પરબ્રહ્મ વિશે શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે– "હૃદયમાં જેમ જીવ રહેલો છે તેમ જીવને વિષે અંતર્યામિપણે કરીને સ્વતંત્ર રીતે તથા સર્વેનાં કર્મના ફળને આપનારા એવા ઈશ્વર(પરબ્રહ્મ) રહેલા છે. તે જ પરબ્રહ્મ ભગવાન્ પુરુષોત્તમ સર્વે અવતારોના કારણ શ્રીકૃષ્ણજ (પરબ્રહ્મજ) આપણા ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવ છે."[૧૬૩] શતાનંદમુનિ શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકામાં કહે છે કે– "એ ઈશ્વર તે શ્રીકૃષ્ણને જ (પરબ્રહ્મને જ) જાણો, બીજાને નહીં. જે પરબ્રહ્મ ભગવાન પુરુષોત્તમ સર્વે અવતારના કારણરૂપ એવા એ ઈશ્વર(પરબ્રહ્મ) અમારા ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ જ (પરબ્રહ્મ જ) છે એમ જાણો."[૧૬૪]

વળી શ્રી ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન'માં ઉપરોક્ત શ્લોકના સંદર્ભમાં જણાવે છે કે– "અંતર્યામી અને આત્માના પણ આત્મા છે, તે બીજા કોઈ બ્રહ્માંડાભિમાની કે અન્ય અવાંતર સર્ગ–વિસર્ગમાં રહેલા ઈશ્વરોમાંના કોઈ નથી; પણ જે મૂળ, પરમતત્ત્વ, સર્વેશ્વર, સર્વોપરી, સર્વાધાર, સર્વનિયંતા, સર્વકર્તા એવા અનાદિ એક અદ્વિતીય ભગવાન છે તે જ એ છે; જેને વેદાદિક સત્શાસ્ત્રો અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે; પરબ્રહ્મ કહે છે; નારાયણ કહે છે; ભગવાન કહે છે; પુરુષોત્તમ કહે છે અને એ જ ભગવાન જીવમાં અંતર્યામી અન્વયપણે રહ્યા છે."[૧૬૫]

આમ, ઉપરોક્ત સંદર્ભ પરથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે શિક્ષાપત્રીના ઉપરોક્ત શ્લોકમાં વપરાયેલ 'ઈશ્વર' અને 'કૃષ્ણ' શબ્દ એ 'પરબ્રહ્મ'ના વાચક તરીકે વપરાયેલ છે.

૧૪ : ૯ : ૧ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ

"સર્વમાં નિવાસ કરીને જે રહેલા છે તથા સર્વ જગત જેમાં નિવાસ કરીને રહેલું છે માટે એને વાસુદેવ કહ્યા છે. પરબ્રહ્મ વાસુદેવ નારાયણ સ્વતંત્ર છે. સ્વપ્રકાશક છે. આનંદમય દિવ્યમૂર્તિ છે, વળી સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી વિષ્ણુ (અથવા જે દેશકાળ વસ્તુથી અપરિછિન્ન હોવાથી વિષ્ણુ) કહેવાય છે. આનંદમય હોવાથી કૃષ્ણ કહેવાય છે. અપરિવર્તનશીલ હોવાથી અચ્યુત અને સ્વરૂપ સ્વભાવે વ્યયે રહિત છે તેથી અવ્યય કહેવાય છે અને જે સર્વજ્ઞને સત્યસંકલ્પ (સફળ મનોરથવાળા) છે, (અથવા તો જેના સંકલ્પને કોઈ રોકી નહિ શકનાર) જે સર્વની અંદર રહી નિયમન કરનારા છે અને તેથી જ સર્વકર્મના ફળને આપનારા છે. જે સર્વ શક્તિઓથી સમન્વિત છે અને સર્વ ચિદ–અચિદ જગતમાં પોતાની અંતર્યામી શક્તિએ કરીને વ્યાપીને રહેલા છે અને સ્વયં તો પોતાના અક્ષરધામમાં વ્યતિરેકપણે રહેલા જ છે અને કાળ, માયા, પુઢષ, અક્ષરાદિકના અંતરાત્માપણે નિયંતા છે ને સર્વ કારણના પણ કારણ છે. માટે જ આ પરમાત્મા છે એમ શ્રુતિ સ્મૃતિઓ કહે છે એવા જે આ પરબ્રહ્મ નારાયણ સર્વ મુમુક્ષુઓને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે."[૧૬૬]

૧૪ : ૯ : ૨ પરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય

પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ એક અને અદ્વિતીય છે. તેના ઉલ્લેખ વચનામૃત અને સાંપ્રદાયિક અન્ય ગ્રંથોમાં પણ મળે છે.

"અને જે ભગવાનના ભક્ત હોય તે ભગવાનને પ્રતાપે કરીને બ્રહ્મા, શિવ, શુકજી, નારદ તે જેવા પણ થાય અને પ્રકૃતિ પુઢષ જેવા પણ થાય અને બ્રહ્મ તથા અક્ષર જેવા પણ થાય તો પણ શ્રી પુઢષોત્તમ નારાયણ જેવો થવાને તો કોઈ સમર્થ નથી."[૧૬૭]

"તે ભગવાન અતિ સમર્થ છે ને તે જેવો થવાને કાજે અક્ષર પર્યંત કોઈ સમર્થ થતો નથી એ સિદ્ધાંત છે."[૧૬૮]

ભગવાનના સ્વરૂપમાં કાળનું સામર્થ્યપણું નથી ચાલતું એવા ભગવાન છે ને ભગવાન જેવા તો એક ભગવાન જ છે પણ બીજો કોઈ નથી."[૧૬૯]

"અને ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા એવા જે ભગવાનના ધામમાં ભક્ત છે તેનો આકાર પણ ભગવાનના જેવો છે તો પણ તે પુઢષ છે ને ભગવાન પુઢષોત્તમ છે ને તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે ને એમને ઉપાસ્ય છે ને સર્વેના સ્વામી છે ને એ ભગવાનના મહિમાનો કોઈ પાર પામતા નથી. એવા દિવ્યમૂર્તિ જે

ભગવાન તે નિર્ગુણ છે. તે ધ્યેય છે અને જે ધ્યાન કરે છે તે નિર્ગુણ થઈ જાય છે એવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે."[૧૭૦]

"પુઢષોત્તમ ભગવાન સર્વના આત્મારૂપે કરીને સર્વને વિષે રહ્યા છે તો પણ અતિશય નિર્વિકાર છે ને પોતે પોતાને સ્વભાવે યુક્ત છે અને તે સરખો થવાને કોઈ સમર્થ નથી થતો જેમ આકાશ ચાર ભૂતમાં રહ્યો છે પણ ચાર ભૂત આકાશ જેવાં નિર્લેપ તથા અસંગી થવાને સમર્થ નથી થતાં તેમજ પુઢષોત્તમ ભગવાન સર્વના આત્મા છે તો પણ અક્ષરપર્યંત કોઈ પણ પુઢષોત્તમ ભગવાન જેવા સમર્થ થવાને સમર્થ નથી થતા."[૧૭૧]

૧૪ : ૯ : ૩ પરબ્રહ્મ : સર્વાત્મા–સર્વશરીરી સર્વાધાર

cDT IJIX08FäT Dc[૧૭૨] આ શ્લોકાનુસાર ભગવાન સ્વામિનારાયણે વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતને સર્વાધિક પ્રિય ગણ્યો અને તે મતાનુસાર 'પરબ્રહ્મ સર્વના શરીરી છે' એ મુદ્દો તેમણે અપનાવ્યો.

"ભગવાનનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે તે તો સૂક્ષ્મ થકી પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે અને પૃથ્વી આદિક જે સર્વે તત્ત્વ તેનું આત્મા છે અને તે થકી પર જે પ્રધાનપુઢષ તેનું આત્મા છે અને તે પ્રધાનપુઢષ થકી પર જે શુદ્ધ પુઢષને પ્રકૃતિ તેનું આત્મા છે અને તેથી પર જે અક્ષર તેનું પણ આત્મા છે; અને એ સર્વે ભગવાનનું શરીર છે."[૧૭૩]

"પરમે✓ર છે તે તો સર્વાત્મા એવા જે બ્રહ્મ તેના પણ આત્મા છે અને અક્ષરના પણ આત્મા છે અને અનંતકોટિ જે મુક્ત તેના પણ આત્મા છે."[૧૭૪]

"આત્મા અને અક્ષર એ બેને જે પુઢષોત્તમ ભગવાનનું શરીરપણું, તે તો વ્યાપ્યપણું, આધીનપણું અને અસમર્થપણું તેણે કરીને છે. કેવી રીતે તો ભગવાન જે તે પોતાની અંતર્યામી શક્તિએ કરીને આત્મા અને અક્ષર તેને વિશે વ્યાપક છે ને એ બેય તો વ્યાપ્ય છે અને ભગવાન જે તે સ્વતંત્ર છે ને આત્માને અક્ષર તે તો ભગવાનને આધીન છે, પરતંત્ર છે અને ભગવાન જે તે અતિ સમર્થ છે ને આત્માને અક્ષર તે તો ભગવાનની આગળ અતિ અસમર્થ છે. એવી રીતે ભગવાન જે તે એ બેયના શરીરી છે અને એ બેય જે તે ભગવાનનું શરીર છે અને શરીરી એવા જે પુઢષોત્તમ ભગવાન તે તો સદાય દિવ્ય મૂર્તિમાન છે."[૧૭૫]

એ પુઢષોત્તમનારાયણ અક્ષરના પણ આત્મા છે, આધાર છે ને તેથી ન્યારા એટલે કે અક્ષરથી નોખા છે ને તે થકી પર છે. હવે સર્વાધારપણાની વાત કરતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે :

"ભગવાન તો જેમ ક્ષરના આત્મા છે તેમ જ પ્રકૃતિ–પુઢષ થકી પર જે અક્ષરબ્રહ્મ તેના પણ

આત્મા છે અને ક્ષર—અક્ષર એ બેયને પોતાની શક્તિએ કરીને ધરી રહ્યા છે અને પોતે તો ક્ષર—અક્ષરથી ન્યારા છે."[૧૭૬]

"અક્ષરાતીત એવા જે પુઢષોત્તમ ભગવાન તેની ઈચ્છાએ કરીને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે બ્રહ્માંડને પોતાની શક્તિએ કરીને ધરી રહ્યા છે... એવા જે ભગવાન તે જીવોના કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વી ઉપર બેઠા હોય ત્યારે એમ જણાય જે પૃથ્વી ભગવાનને ધરી રહી છે પણ એ તો સ્થાવર જંગમ સહિત પૃથ્વીને ધરી રહ્યા છે... ભગવાન તો સૂર્ય, ચંદ્રમા, અગ્નિ એ સર્વને પ્રકાશના દાતા છે. એવી અદ્ભુત સામર્થી છે."[૧૭૭]

એવી રીતે સર્વાધાર જે અક્ષરબ્રહ્મ તે ધામરૂપે તો પુઢષોત્તમ ભગવાનને ધરી રહ્યા છે છતાં પુઢષોત્તમ નારાયણ પોતાની સામર્થ્ય શક્તિ વિશેષે કરીને તથા સર્વના કારણપણે કરીને અક્ષરાદિક સર્વના આધાર છે, અને સર્વના પ્રકાશક છે અને પ્રેરક છે.

"બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ જે પુઢષોત્તમ નારાયણ તે નોખા છે ને એ બ્રહ્મના પણ કારણ છે ને આધાર છે ને પ્રેરક છે."[૧૭૮]

"પુઢષોત્તમ ભગવાન આત્મા ને અક્ષર એ સર્વેના પ્રેરક છે ને સ્વતંત્ર છે ને નિયંતા છે ને સકળ ઐ✓ર્ય સંપન્ન છે."[૧૭૯]

૧૪ : ૯ : ૪ પરબ્રહ્મનું મૂળ સ્વરૂપ

પરબ્રહ્મ પુઢષોત્તમ નારાયણ જે ક્ષર—અક્ષરથી પર છે તે સદા સાકાર, દ્વિભુજ મૂર્તિ છે;— "ભગવાનના અક્ષરધામને વિષે જે ભગવાનનો આકાર છે તથા તે ભગવાનના પાર્ષદ જે મુક્ત તેમના જે આકાર છે તે સર્વે સત્ય છે ને દિવ્ય છે ને અતિશય પ્રકાશેયુક્ત છે અને તે ભગવાનનો ને તે મુક્તનો જે આકાર છે તે પુઢષના જેવો દ્વિભુજ છે ને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે અને તે અક્ષરધામને વિષે રહ્યા જે એ ભગવાન તે જે તે, તે મુક્તપુઢષ તેમણે દિવ્ય એવા જે નાના પ્રકારના ઉપચાર તેણે કરીને સેવ્યા થકા ને તે મુક્ત પુઢષને પરમ આનંદને ઉપજાવતા થકા સદા વિરાજમાન છે અને એવા સર્વોપરી જે પુઢષોત્તમ ભગવાન તે (મૂળ સ્વરૂપ સ્વયં) જ (ધામમાં રહ્યા થકા) દયાએ કરીને જીવોના કલ્યાણને અર્થે આ પૃથ્વીને વિષે પ્રગટ થયા થકા સર્વજનના નયનગોચર વર્તે છે ને તમારા ઈષ્ટદેવ છે ને તમારી સેવાને અંગીકાર કરે છે અને એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુઢષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં ને અક્ષરધામને વિષે રહ્યા જે ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ ભેદ નથી એ બે એક જ છે અને એવા જે આ પ્રત્યક્ષ પુઢષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક

સર્વના નિયંતા છે. ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે ને સર્વ કારણના પણ કારણ છે ને સર્વોપરી વર્તે છે ને સર્વ અવતારના અવતારી છે ને તમારે સર્વને એકાંતિકભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે."[૧૮૦]

"એ તેજને (અક્ષરરૂપ તેજને વિષે એટલે કે અક્ષરધામને) વિષે એક ભગવાનની મૂર્તિ દેખાય છે, તે અતિ પ્રકાશમય છે અને તે મૂર્તિ ઘનશ્યામ છે તો પણ અતિશય તે જે કરીને શ્યામ નથી જણાતી, અતિશય શ્વેત જણાયી છે અને તે મૂર્તિ દ્વિભુજ છે અને તે મૂર્તિને બે ચરણ છે અને અતિ મનોહર છે પણ ચાર ભુજ કે અષ્ટ ભુજ કે સહસ્ર ભુજ તે એ મૂર્તિને નથી. એ મૂર્તિ તો અતિ સૌમ્ય છે અને મનુષ્યના જેવી આકૃતિ છે ને કિશોર છે તે એ મૂર્તિ ક્યારેક તો એ તેજમાં ઊભી દેખાય છે ને ક્યારેક બેઠી જણાય છે ને ક્યારેક હરતી–ફરતી દેખાય છે અને એ મૂર્તિને ચારે કોરે મુક્તમંડળ ભરાઈને બેઠાં છે તે સર્વે મુક્ત છે તે એક નજરે તે ભગવાનની સામું જોઈ રહ્યા છે."[૧૮૧]

"ભગવાન તો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે ને તેજોમય મૂર્તિ છે અને જેના એક એક રોમને વિષે કોટિ કોટિ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ છે ને કોટિ કામદેવને પણ લજ્જા પમાડે એવા તે ભગવાન રૂપાળા છે તે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના પતિ છે, રાજાધિરાજ છે, સર્વના નિયંતા છે, સર્વના અંતર્યામી છે અને અતિશય સુખ સ્વરૂપ છે અને જેના સુખની આગળ અનંત રૂપવાન સ્ત્રીઓને જોવાનું જે સુખ તે તુચ્છ થઈ જાય છે અને આ લોક પરલોક સંબંધી જે પંચવિષયનાં સુખ તે ભગવાનની મૂર્તિના સુખ આગળ તુચ્છ થઈ જાય છે. એવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપ સદા દ્વિભુજ છે ને પોતાની ઈચ્છાએ કરીને ક્યારેક ચતુર્ભુજ પણ જણાય છે, અષ્ટભુજ પણ જણાય છે અને સહસ્રભુજ પણ દેખાય છે."[૧૮૨]

"અને એ ભગવાનનું ચતુર્ભુજપણું, અષ્ટભુજપણું, સહસ્રભુજપણું તે તો તેમની ઈચ્છાએ કરીને જાણવું."[૧૮૩]

વળી "પ્રગટ પ્રમાણ મનુષ્યાકારે દેખાય છે એ જ ભગવાનનું સદાય મૂળ સ્વરૂપ છે અને નિર્ગુણપણું અને સગુણપણું એ તો એ મૂર્તિનું કોઈક અલૌકિક ઐશ્વર્ય છે."[૧૮૪]

૧૪ : ૯ : ૫ પરબ્રહ્મનું અન્વયપણું – વ્યતિરેકપણું

વચનામૃતમાં અન્વયપણું અને વ્યતિરેકપણાનું નિરૂપણ કરતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે :

"અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ, માયા અને માયાનાં કાર્ય જે બ્રહ્માંડ એમને વિષે જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અંતર્યામીપણે કહેવા અને નિયંતાપણે કહેવા તે એ ભગવાનનું અન્વયપણું છે."[૧૮૫]

"બદ્ધ જીવ તથા મુક્ત જીવ એ બેના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપ રહ્યા છે અને બદ્ધપણુંને મુક્તપણું જેને અડતું નથી. તેમ જ ઈ✓રના ને અક્ષરના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપે રહ્યા છે અને તે તે ઉપાધિ (ઈ✓રપણું અને અક્ષરપણું) થકી રહિત છે, એ પુઢષોત્તમનું અન્વય સ્વરૂપ છે."[૧૮૬]

"...એ સર્વથી પૃથક્પણે કરીને પોતાના... ધામને વિષે જે બ્રહ્મજ્યોતિ તેને વિષે રહ્યા છે એમ જે કહેવું તે એ ભગવાનનું વ્યતિરેકપણું છે."[૧૮૭]

"...જીવ, ઈ✓રને અક્ષર તે થકી પર જે અક્ષરાતીત સ્વરૂપ એ પુઢષોત્તમનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ જાણવું."[૧૮૮]

આ વાતને વધુ વિસ્તારતા ભગવાન સ્વામિનારાયણ સમજાવે છે કે ભગવાન માયામાં અન્વય થાય તો પણ નિર્લેપ અને શુદ્ધ રહે છે. માયા તેમને અડતી નથી. ઊલટા ભગવાન માયાને પણ અક્ષરધામરૂપ કરી નાખે છે એવી શક્તિના ધારક ભગવાન માયામાં અન્વય રહ્યા થકા વ્યતિરેક છે, ઘણી જ તર્કયુક્ત દલીલ સાથે તેઓ સમજાવે છે.

"ભગવાન અર્ધાંક માયાને વિષે અન્વય થાય છે ને અર્ધાંક પોતાના ધામને વિષે વ્યતિરેક રહ્યા છે એમ નથી, એ તો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ એવું છે જે માયામાં અન્વય થકા પણ વ્યતિરેક જ છે પણ ભગવાનને એમ બીક નથી જે, 'રખે હું માયામાં જાઉંને અશુદ્ધ થઈ જાઉં.' ભગવાન તો માયાને વિષે આવે ત્યારે માયા પણ અક્ષરધામરૂપ થઈ જાય છે અને ચોવીશ તત્ત્વને વિષે આવે તો ચોવીશ તત્ત્વ પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. તે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે જે, cWFdGF :JG ;NF lGZ:TSCS ;tl 5Z WLDlC Pc ઈત્યાદિક અનંત વચને કરીને ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને જેમ વૃક્ષનું બીજ હોય તેમાં પણ આકાશ છે. પછી એ બીજમાંથી વૃક્ષ થયું ત્યારે તે વૃક્ષનાં ડાળ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ એ સર્વને વિષે આકાશ અન્વય થયો પણ જ્યારે વૃક્ષને કાપે ત્યારે વૃક્ષ કપાય તે ભેળો આકાશ કપાય નહિ, અને તે વૃક્ષને બાળે ત્યારે આકાશ બળે નહિ, તેમ ભગવાન પણ માયાને માયાનું કાર્ય તેને વિષે અન્વય થયા થકા પણ આકાશની પેઠે વ્યતિરેક જ છે. એમ ભગવાનના સ્વરૂપનું અન્વય વ્યતિરેકપણું છે."[૧૮૯]

૧૪ : ૯ : ૬ પરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ

તત્ત્વજ્ઞાનમાં બ્રહ્મ પરબ્રહ્મના ભેદની સુસ્પષ્ટતાપૂર્વક રજૂઆત સૌ પ્રથમ મૌલિકપણે ભગવાન સ્વામિનારાયણે કરી છે અને તે રીતે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમનું આ એક આગવું પ્રદાન છે. અક્ષરધામમાં પુઢષોત્તમ, અક્ષર તથા અક્ષરમુક્તો રહ્યા છે. સર્વની આકૃતિઓ પુઢષોત્તમના જેવી જ છે. સર્વનાં રૂપ

તેજોમય છે છતાં એમના તેજમાં ભેદ અતિશય છે. "પુઢષોત્તમનારાયણ તે સર્વકર્તા છે, સર્વકારણ છે, સર્વનિયંતા છે અતિ રૂપવાન છે, અતિ તેજસ્વી છે, અતિ સમર્થ છે અને કર્તૃં, અકર્તું, અન્યથાકર્તું સમર્થ છે. તે જો પોતાની ઈચ્છામાં આવે તો એ અક્ષરધામને વિષે રહ્યા જે મુક્ત તે સર્વેને પોતાના તેજને વિષે લીન કરીને પોતે એક જ વિરાજમાન રહે અને સૂઝે તો એ સર્વે મુક્ત તેમણે સેવ્યા થકા એમની ભક્તિને અંગીકાર કરે ને એ સહિત વિરાજમાન રહે અને જે અક્ષરધામને વિષે પોતે રહ્યા છે તે અક્ષરને પણ લીન કરીને સ્વરાટ્ થકા એકલા જ વિરાજમાન રહે અને પોતાને મનમાં આવે તો એ અક્ષરધામ વિના પણ અનંતકોટિ મુક્તને પોતાને ઐશ્વર્યે કરીને ધારવાને સમર્થ છે. જેમ પૃથુ ભગવાને પૃથ્વીને કહ્યું જે, 'મારા ધનુષ્ય થકી નીસર્યા જે બાણ તેણે કરીને તને મારીને મારા સામર્થ્યે કરીને આ સર્વ જગતને ધારવાને હું સમર્થ છું.' તેમ એ નારાયણ પોતાના ઐ✓ર્યે કરીને સર્વોપરી વર્તે છે. તે એને ને બીજા અક્ષરાદિક મુક્તને સરખા કહે છે તે દુષ્ટમતિવાળા જાણવાને તેને અતિ પાપી જાણવા અને એના દર્શન પણ કરવાં નહિ અને એવી રીતની સમજણવાળાનાં દર્શન કરીએ તો પંચમહાપાપ જેવું પાપ થાય અને એ નારાયણને લઈને તો જેને વિષે મોટપ કહીએ તેને વિષે સંભવે... અને એ નારાયણને લીધા વિના તો અક્ષરને પણ ભગવાન ન કહેવાય. તો બીજાની શી વાર્તા કહેવી !... અને જો એમ ન હોય તો આ આપણે સર્વે છીએ તે આ દેહ થકી નોખો જે આત્મા તેને બ્રહ્મરૂપ જાણીએ છીએ અને જ્ઞાન; વૈરાગ્યાદિક સાધને યુક્ત(વર્તીએ) છીએ તો પણ એ નારાયણને પ્રસન્ન કરવાને અર્થે રાત દિવસ ઉજાગરા કરીએ છીએ ને કીર્તન, નામ સ્મરણને તાળીઓ વજાડી વજાડીને હાથની આંગળીઓ ફાટી જાય તેમ કરીએ છીએ તથા કથાવાર્તા રાતદિવસ કરીએ—કરાવીએ છીએ તે જો એ નારાયણ સરખા થઈ જવાતું હોય તો એવડો દાખડો શું કરવા કરીએ ? માટે એ નારાયણ જેવા તો એ નારાયણ જ છે પણ બીજો કોઈ એ જેવો થતો નથી અને c/SDJFläTLI A|ïc[૧૯૦] એ શ્રુતિનો પણ એ જ અર્થ છે... એમ સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે."[૧૯૧]

આ રીતે નારાયણ એક અને અદ્વિતીય છે. તેમાં અને અક્ષરમાં પણ તફાવત છે. એ તફાવત સૂચવતાં કેટલાંક પ્રમાણો જોઈએ :

"પુઢષોત્તમ તે તો અક્ષર થકી અન્ય છે, ઉત્તમ પુઢષ છે, ને પરમાત્મા છે, ને પરબ્રહ્મ છે, પરમે✓ર છે, અક્ષર આદ્ય જે બીજા સર્વ છે તેના દષ્ટા છે."[૧૯૨]

"બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ જે પુઢષોત્તમનારાયણ તે નોખા છે ને એ બ્રહ્મના પણ કારણ છે ને આધાર છે ને પ્રેરક છે."[૧૯૩]

"બ્રહ્મસૃષ્ટિવાળા જે સર્વ અનંત મુક્ત તે સર્વના દેહનો પ્રકાશ તે અક્ષરબ્રહ્મના એક રોમને વિષે છે

એવો જે અક્ષરબ્રહ્મ તે અક્ષરબ્રહ્મના અનંત તેજને લીન કરી નાખે એવું પુરુષોત્તમના એક રોમનું તેજ છે."[૧૯૪]

"ક્ષર અક્ષરથી પર... પુરુષોત્તમ ભગવાન છે... અને પોતે તો ક્ષર–અક્ષરથી ન્યારા છે."[૧૯૫]

"ઈષ્ટદેવ જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે તો અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના આધાર જે અક્ષર તે થકી પણ પર છે."[૧૯૬]

"પુરુષોત્તમ ભગવાન... પર થકી પર એવું જે અક્ષર તે થકી પર છે."[૧૯૭]

આમ, પરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ ઉપરોક્ત અવતરણો દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

૧૪ : ૧૦ ઉપાસના

ઉપનિષદ્ કહે છે : "જે નિષ્કામ પુરુષો પરબ્રહ્મ–પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે છે તે સંસૃતિના બીજરૂપ કારણશરીરથી મુક્ત થઈ પરમધામને પામે છે."[૧૯૮]

આ રીતે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમની બ્રહ્મરૂપ થઈ સ્વામી સેવકભાવે ઉપાસના કરવાથી જ કારણ શરીરના ભાવથી મુક્ત થઈ મુક્તિને પમાય છે. જીવો પોતાની મુક્તિ કરી શકે એ હેતુથી જ ભગવાન સ્વયં પોતાના અનાદિ અક્ષરબ્રહ્મ સાથે અહીં પધારે છે અને જીવોને પોતાનો યોગ કરાવી તેમને બ્રહ્મદશા પમાડે છે. આ માટે પુરુષોત્તમની ઉપાસના અનિવાર્ય છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના સર્વે આશ્રિતોને બ્રહ્મરૂપ થઈ પરબ્રહ્મની સ્વામી સેવકભાવે ઉપાસના કરવા આદેશ આપતા શિક્ષાપત્રીમાં કહે છે કે– "સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ જે ત્રણ દેહ તે થકી વિલક્ષણ એવો જે પોતાનો જીવાત્મા તેને બ્રહ્મરૂપની ભાવના કરીને પછી બ્રહ્મરૂપે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ સર્વકાળને વિષે કરવી."[૧૯૯]

વચનામૃતમાં કહ્યું છે : "અને એ બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ નારાયણ તે નોખા છે ને બ્રહ્મના પણ કારણ છે ને આધાર છે ને પ્રેરક છે. એમ સમજીને પોતાના જીવાત્માને એ બ્રહ્મ સંગાથે એકતા કરીને પરબ્રહ્મની સ્વામી સેવકભાવે ઉપાસના કરવી."[૨૦૦]

ઉપાસનાની મહત્તા સમજાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે : "કેટલાક સિદ્ધ થાય છે ને કેટલાક સર્વજ્ઞ થાય છે ને કેટલાક દેવતા થાય છે ઈત્યાદિક અનંત પ્રકારની મોટપ તથા પરમપદ જે મોક્ષ તે ભગવાનની ઉપાસનના બળે પમાય છે, પણ ઉપાસના વિના કોઈ વાત સિદ્ધ થતી નથી."[૨૦૧]

"ઉપાસનાનો પરંપરાગત અર્થ ભક્તિ કે ધ્યાન થાય છે, પરંતુ આ સંપ્રદાયમાં 'ઉપાસના'નો

અર્થ અધિક ગહન, વિશિષ્ટ અને બોધસભર છે. 'ઉપાસના' એટલે યથાર્થ જ્ઞાન, અવિચળ નિશ્ચય અને દૃઢ શ્રદ્ધા, વિ✓ાસયુક્ત એકાંતિકી ભક્તિ અર્થાત્–

(૧) અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના સદા દિવ્યસાકાર સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન.

(૨) કેવળ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ ઉપાસ્ય, ધ્યેય, કેવળ કૃપાસાધ્ય સર્વતંત્ર–સ્વતંત્ર, સર્વકર્તા, સર્વ કારણના કારણ, સર્વાધાર, સર્વોપરી, ધારક, મોક્ષકારક મૂર્તિ (સ્વરૂપ) છે અને એ જ પરમાત્મા પોતે આ પૃથ્વી પર પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ સત્પુઢ ષ દ્વારા અખંડ પ્રગટ છે– એવો અવિચળ નિશ્ચય.

(૩) પ્રગટ બ્રહ્મને પ્રસંગે ગુણથી પર થઈ પોતાના આત્માની એકતા તે બ્રહ્મ સંગાથે કરી બ્રહ્મરૂપ થનાર મુમુક્ષુની આત્યંતિકી મુક્તિ અવશ્ય કૃપા–કરુણાએ તે પરમાત્મા કરે છે અને મુમુક્ષુને પોતાના દિવ્ય, તેજોમય, અવિનાશી અને સુખમય અક્ષરધામને વિષે પોતાની અખંડ સેવા–ભક્તિનો અધિકાર તથા પરમાનંદને પમાડે છે એવો દૃઢ શ્રદ્ધાયુક્ત વિ✓ાસ.

આ ત્રણે મુદ્દાઓ ઉપર નિર્ભર અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી માહાત્મ્ય જ્ઞાનેયુક્ત એકાંતિકી ભક્તિ. આ છે ભગવાન સ્વામિનારાયણને અભિપ્રેત ઉપાસનાનો અર્થ."[૨૦૨]

△▲△▲△▲△▲

: પ્રકરણ–૧૪ :

તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં શિક્ષાપત્રીનું અધ્યયન

પાદટીપ :

(૧) વચનામૃત : ગ. અં. ૩૯

(૨) એજન, ગ. મ. ૨૮

(૩) એજન, ગ. પ્ર. ૧૩

(૪) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૨૧

(૫) WDM 7Io ;NFRFZo zIT:DtI55FINTo P@@@@@@×

(૬) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૩

(૭) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૧૮, ૨૧, ગ. મ. ૪૬, ગ. અં. ૨૧

(૮) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૨૦ તથા વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૨૫, લો. ૬., કા. ૧૧, ગ. મ. ૫૧

(૯) વચનામૃત : ગ. અં. ૨૧

(૧૦) એજન, ગ. પ્ર. ૭૭

(૧૧) એજન, ગ. મ. ૫૧

(૧૨) એજન, ગ. પ્ર. ૧૮

(૧૩) એજન, ગ. પ્ર. ૧૮

(૧૪) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૩

(૧૫) એજન, શ્લોક–૭

(૧૬) એજન, શ્લોક–૧૨૦

(૧૭) એજન, શ્લોક–૩૮

(૧૮) એજન, શ્લોક–૭૩

(૧૯) એજન, શ્લોક–૧૭

(૨૦) વચનામૃત : ગ. અં. ૧૨

(૨૧) એજન, ગ. પ્ર. ૪૪

(૨૨) એજન, વર. ૨૦

(૨૩) એજન, ગ. પ્ર. ૧૪

(૨૪) એજન, ગ. મ. ૫૨

(૨૫) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૪

(૨૬) સત્સંગિજીવન : ૧/૩૪/૧

(૨૭) વચનામૃત : સાર. ૧૬, ગ. મ. ૫૭, ગ. મ. ૬૬

(૨૮) એજન, ગ. પ્ર. ૭૩

(૨૯) એજન, ગ. પ્ર. ૬૧

(૩૦) એજન, ગ. મ. ૩૫

(૩૧) એજન, ગ. મ. ૬૬

(૩૨) એજન, ગ. મ. ૨૬

(૩૩) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૪

(૩૪) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૨, ૭૨, કા. ૭, લો. ૧

(૩૫) એજન, સા. ૧, ૧૧, લો. ૧, ૧૬, ૧૭, ગ. મ. ૬૫, ગ. અં. ૧

(૩૬) એજન, ગ. પ્ર. ૮, ૫૬, સા. ૧, લો. ૧, સા. ૧૮, ગ. મ. ૬૭

(૩૭) એજન, ગ. પ્ર. ૫૬, સા. ૧, ૧૮, ગ. પ્ર. ૭૩, લો. ૧, ૯, ગ. પ્ર. ૯, ગ. અં. ૨૪

(૩૮) એજન, ગ. પ્ર. ૨, ૧૮, વર. ૨૦

(૩૯) એજન, લો. ૧૪

(૪૦) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૫ તથા વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૪૪, સા. ૧

(૪૧) વચનામૃત : ગ. મ. ૧૦

(૪૨) એજન, ગ. મ. ૧૧

(૪૩) એજન, સા. ૧, લો. ૭, પં. ૩, ગ. મ. ૧૦, ૩૯, ૪૩, ૫૦, ૬૭

(૪૪) એજન, લો. ૭

(૪૫) એજન, ગ. પ્ર. ૪૦

(૪૬) એજન, કા. ૫, લો. ૧૧, ગ. મ. ૧૬

(૪૭) એજન, પં. ૩,

(૪૮) એજન, ગ. અં. ૬

(૪૯) એજન, ગ. અં. ૯

(૫૦) એજન, ગ. મ. ૫૨, ગ. અં. ૧૨

(૫૧) એજન, ગ. મ. ૫૭, ગ. પ્ર. ૨૫

(૫૨) એજન, ગ. પ્ર. ૧૫

(૫૩) એજન, ગ. પ્ર. ૧૯, પં. ૩, ગ. મ. ૧૦, ૬૦, ૬૫, લો. ૭, ગ. મ. ૬૬, વર. ૩,

(૫૪) એજન, ગ. મ. ૩૨, ગ. અં. ૩૬

(૫૫) એજન, ગ. અં. ૨૪

(૫૬) એજન, ગ. અં. ૧૪, ૧૫

(૫૭) એજન, ગ. પ્ર. ૧૯, સા. ૧૮, લો. ૯, વર. ૩, ગ. અં. ૫

(૫૮) એજન, ગ. પ્ર. ૨૭, ૩૭, ૫૬, ૬૧, ૭૨, ૭૩, સા. ૫, ગ. મ. ૯, ૧૦

(૫૯) એજન, ગ. મ. ૧૧

(૬૦) એજન, લો. ૭, ગ. મ. ૧૦, ૨૭

(૬૧) એજન, ગ. અં. ૧૦

(૬૨) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૬૩) વેદરસ : પાના નં. ૨૧૩

(૬૪) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૨૧

(૬૫) વચનામૃત : કા. ૮ તથા ગં. પ્ર. ૬૪

(૬૬) એજન, ગ. પ્ર. ૪૧ તથા પં. ૨ના આધારે

(૬૭) એજન, ગ. મ. ૨૪

(૬૮) એજન, ગ. પ્ર. ૬૪ અને કા. ૮

(૬૯) એજન, લો. ૧

(૭૦) ìt:YMè6;1DIxRã5M 7FTF jIF%IFIB,F TGD P
7FGXÉtIF I:YTM HLJM 7IMèrKnFIN,1F6o ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૫

(૭૧) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૩

(૭૨) વચનામૃત : ગ. અ. ૪

(૭૩) એજન, કા. ૧

(૭૪) એજન, ગ. અં. ૩૯

(૭૫) એજન, ગ. મ. ૬૬

(૭૬) પ્રો. દવે રમેશ મ., "સ્વામિનારાયણ વેદાંત પરિચય" પ્રકા. સ્વામિનારાયણ, અક્ષપીઠ–અમદાવાદ, (દ્વિતીય આવૃત્તિ– જુલાઈ–૧૯૯૪) પૃ. ૫૭

(૭૭) cG SJ, 7FG:J~5o ISgT 7FGFzIxR Pc
શતાનંદમુનિ, "શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા" પૃ. ૪૦૨

(૭૮) વચનામૃત : કા. ૧

(૭૯) એજન, કા. ૧૨

(૮૦) એજન, ગ. મ. ૬૬

(૮૧) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૮૨) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૮૩) એજન, ગ. પ્ર. ૭૮

(૮૪) એજન, સા. ૫

(૮૫) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૮૬) એજન, ગ. પ્ર. ૭૮

(૮૭) એજન, સા. ૫

(૮૮) એજન, ગં. અ. ૧૦

(૮૯) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક – ૧૦૭

(૯૦) શ્રી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય – "અખિલ ભૂમંડલીય સાંપ્રદાયિક મુક્તિ વ્યવસ્થા તથા તત્ત્વ પ્રભાવલી" પૃ. ૧૨૫–૧૨૬

(૯૧) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૮

(૯૨) વચનામૃત : ગ. મ. ૩૧, કા. ૧૨, મ. ૧૦, સા. ૫–૬ના આધારે

(૯૩) VFD, 5-QFFT ;J SXFgTF >• ZFo :DTFo P@@@×

– શ્રી ✓તાયનવ્યાસ રચિત, "લક્ષ્મીનારાયણસંહિતા",

કૃતયુગસન્તાનાખ્ય : અ. ૪–૨૭

(૯૪) પ્રો. રમેશ મ. દવે, "સ્વામિનારાયણ વેદાન્ત પરિચય", પૃ. ૫૩–૫૪ના આધારે

(૯૫) વચનામૃત : ગ. મ. ૩૧

(૯૬) એજન, કા. ૧૨

(૯૭) એજન, ગ. મ. ૧૦

(૯૮) એજન, ગ. મ. ૩૧

(૯૯) JZFHo 5-QFM IMè+ 5MÉTMè;FJL•ZFIEWo P

7Io :JTg+o ;J7M JxIDFIxR GFZN ×

– (વાસુદેવ માહાત્મ્ય : ૨૪/૭૦)

(૧૦૦) /T:IJ ~5FI6 AïIJQ6IXJF:+Io P

ZHVFINU6M5TFo :JU6FGU6IÊIFo ×

– (વાસુદેવ માહાત્મ્ય : ૨૪/૭૨)

(૧૦૧) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૭

(૧૦૨) એજન, સા. ૫

(૧૦૩) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૧૦૪) એજન, સા. ૫

(૧૦૫) I+U6FtDF TDo SQ6XIÉTNCTNLI IMo P

HLJ:I RFCDDTFCTDFIFèJUdITFD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૫

(૧૦૬) VHFDSF ,MICTXÉ ,SQ6F@@@

– (માહાનારાયણોપનિષદ્ : ૯/૨)

(૧૦૭) AïXIÉTZJ 5SITo P

– (નિરાલમ્બોપનિષદ્ : અ. ૧)

(૧૦૮) DFIF T 5S®T IJnFgDFIIG T DC•ZD ×

– (✓તા✓તરોપનિષદ્ : ૪/૧૦)

(૧૦૯) શતાનંદમુનિ, 'શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા' શ્લોક–૧૦૬ના આધારે

(૧૧૦) NJL ìQFF U6DIL DD DFIF NZtIIF P

DFDJ I 55ngT DFIFDTF TZIgT T ×

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૭/૧૪

(૧૧૧) SFISFZ6~5FIF DFIFIFo ;JYJ T P

IJIGJI¿:TIJ :IFgGFgIM5FIG J G6FD ×

– (સત્સંગિજીવન : ૧/૩૨/૧૪)

(૧૧૨) વચનામૃત : જેત. ૧

(૧૧૩) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૨૦૪

(૧૧૪) GFD, I,bIT ISI£RgGFG5I1FTDrIT P

– કાલિદાસ, 'રઘુવંશ' મલ્લિનાથની સંજીવની ટીકા, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧

(૧૧૫) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૬

(૧૧૬) શ્રીકૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય "અખિલ ભૂમંડલીય સાંપ્રદાયિક મુક્તિ વ્યવસ્થા તથા તત્ત્વપ્રભાવલી" પૃ. ૧૨૫–૧૨૬

(૧૧૭) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૪૧

(૧૧૮) એજન, ગ. પ્ર. ૨૧, ૭૧, ગ. મ. ૪૨, વર. ૧૯ના આધારે

(૧૧૯) ;tI 7FGDGgT R 56 RFB^OD1FZD P
WFD IäF;NJ:I DT RFDTDrIT ×
Xâ IGtI RFIJSFIZ DFIFNLGF 5SFXSD P
TNAïIT IJHFGLIC ;JFWFZTIF DTD ×

– (સત્સંગિજીવન : ૧/૫૧/૩૨–૩૩)

(૧૨૦) cIN Aï DT EUJt;JFIF 5-QF~56 I:YTtJFT DITDT P
VDT IGZJIWFD~56 DITJIHT R Pc

– (શુકમુનિ, 'સત્સંગિજીવનની હેતુસંજ્ઞા ટીકા' : ૧૫/૧/૩૨)

(૧૨૧) AICZgTxR ETFGFDRZ RZDJ R P

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા : ૧૩/૧૬

(૧૨૨) VRZ µ DtYFG~56 IGZJIJ I:YTD P
RZD µ 5-QFFStIF Dt;JFIF I:YTD ×

(સદ્. ગોપાળાનંદસ્વામી, 'શ્રી ગીતા' ટીકા શ્લોક–૧૩/૧૬)

(૧૨૩) ccCIZo :JSLIFè1FZWFDgI1FZDFJFèè5gGDÉTSII8IEo DTGFè1FZAïT6F R KgNFGJI¿TIF ST5IZRIoPcc

– (ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજ,
'હરિવાક્યસુધાસિંધુ – સેતુમાલા ટીકા', ત. ૫૯/૫)

(૧૨૪) વેદરસ : પાના નં. ૧૭૭

(૧૨૫) એજન, પાના નં. ૨૦૬

(૧૨૬) એજન, પાના નં. ૧૭૪

(૧૨૭) વચનામૃત : લો. ૧૭

(૧૨૮) એજન, અમ. ૬

(૧૨૯) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૧૩૦) એજન, સા. ૫

(૧૩૧) એજન, ગ. મ. ૬૪

(૧૩૨) એજન, ગ. મ. ૪૨

(૧૩૩) એજન, ગ. પ્ર. ૭૧

(૧૩૪) @@@P T+ AïFtDGF SQ6;JF DIÉTxR UdITFD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૨૧

(૧૩૫) પ્રો. દવે રમેશ મ., "સ્વામિનારાયણ વેદાંત પરિચય", પૃ. ૭૪ તથા
(શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૧૬, ૧૨૧ તથા વચનામૃત : લો. ૭ અને ગ. મ. ૩૦)ના આધારે

(૧૩૬) lGHFtDFG A|ï~5 NC+IIJ,1F6D P

lJEFjI TG STjIF ElÉTo SQ6:I ;JNF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૧૬

(૧૩૭) વચનામૃત : ગ. મ. ૩

(૧૩૮) એજન, ગ. મ. ૪૩

(૧૩૯) વેદરસ : પાના નં. ૩૫

(૧૪૦) વચનામૃત : લો. ૭

(૧૪૧) એજન, ગ. મ. ૪૫

(૧૪૨) એજન, ગ. અં. ૨

(૧૪૩) એજન, ગ. અં. ૭

(૧૪૪) એજન, કા. ૧

(૧૪૫) એજન, સા. ૧૦

(૧૪૬) એજન, ગ. મ. ૪૮

(૧૪૭) એજન, સા. ૯

(૧૪૮) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૨૧

(૧૪૯) વેદરસ પાના નં. ૧૭૫–૧૭૬ના આધારે તથા

સદ્. ગુણાતીતનંદ સ્વામીની વાતો : ૭/૨૧

(૧૫૦) પ્રો. દવે રમેશ મ. વગેરે, "શ્રી સ્વામિનારાયણ વેદાંત–દર્શન એક રૂપરેખા" પ્રકાશક : સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ અમ., તૃતીય આવૃત્તિ મે. ૧૯૯૨, પૃ. ૭૮

(૧૫૧) વચનામૃત : સારં. ૧૭ અને કા. ૧૦ના આધારે

(૧૫૨) વેદરસ પાના નં. ૨૫૫ના આધારે તથા વચનામૃત : સારં–૧૭, કા. ૧૦ના આધારે

(૧૫૩) એજન, લો. ૧૫

(૧૫૪) એજન, ગ. મ. ૩૧

(૧૫૫) વેદરસ : પાના નં. ૧૭૪–૧૭૫

(૧૫૬) સદ્. ગુણાતીતનંદ સ્વામીની વાત : ૭/૯

(૧૫૭) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૫૧

(૧૫૮) VFlJETMèl:T ;Mè%IFNFJ1FZ:ISNXTo ×#(×

VgTAlCxR T jIF%I l:YT TtSQ6WFD R P

– હરિવાક્યસુધાસિંધુ : તરંગ–૫૧

(૧૫૯) વચનામૃત, ગ. પ્ર. ૬૦, ૫૪, ગ. મ. ૩૧, તથા ગુણાતીતાનંદસ્વામીનો વાતો : ૩/૧૨

(૧૬૦) એજન, ગ. પ્ર. ૪૧ પ્રમાણે

(૧૬૧) એજન, વર. ૩

(૧૬૨) વેદરસ : પાના નં. ૨૫૫

(૧૬૩) ÌNI HLJJ¾HLJ IlègTIFlDTIF I:YTo P

7Io :JTg+ >XIè;F ;JSDO,5No ×

; zLSQ6o 5Z AÏ EUJFG 5-QFI¿Do P

p5F:I .Q8NJI Go ;JFIJEFJSFZ6D ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૦૭–૧૦૮

(૧૬૪) ; R•Zo zLSQ6 /J G tJgI .tIFCv ; .IT P I ü 5Z AÏ EUJFG 5-QFI¿Do ;JFIJEFJSFZ6 R EJIT ; >XI GIè:DFSD5F:I .Q8NJü zLSQ6 /JIT 7I .tIgJIo P

– (શતાનંદમુનિ શિક્ષાપત્રી અર્થદીપિકા ટીકા, પૃ. ૪૧૯)

(૧૬૫) શ્રી ત્રિભુવન ગ. વ્યાસ, 'શ્રી શિક્ષાપત્રી અધ્યયન' પૃ. ૧૯૮

(૧૬૬) GFZFI6I JF;NJo :JT+o :J5SFXSo P

VFGgNINjIDITxR IJQ6o SQ6IèrITIèjIIo ×

;J7o ;tI;S<5o ;JSDO,5No P

VgTIFDL ;JXIÉT;IJTo 5ZD•Zo ×

;J+JFIgJTo XÉtIF jIITIZÉTo :JTo I:YTo P

IGIgTF SF,DFIFNo ;JSFZ6SFZ6D ×

5ZDFtDIT It5FC:Tt5Z AÏ SyIT P

p5F;GLI ;JQFFD /TNJ DD1FTFD ×

– (સત્સંગિજીવન : ૧/૫૧/૩૪ થી ૩૭ તથા ટીકાના આધારે)

(૧૬૭) વચનામૃત : કા. ૧૦

(૧૬૮) એજન, લો. ૪

(૧૬૯) એજન, ગ. અં. ૩૭

(૧૭૦) એજન, ગં. અં. ૩૭

(૧૭૧) એજન, કા. ૮

(૧૭૨) શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૨૧

(૧૭૩) વચનામૃત : કા. ૮

(૧૭૪) એજન, લો. ૧૦

(૧૭૫) એજન, ગ. પ્ર. ૬૪

(૧૭૬) એજન, ગ. પ્ર. ૭૨

(૧૭૭) એજન, ગ. પ્ર. ૭૮

(૧૭૮) એજન, ગ. મ. ૩

(૧૭૯) એજન, ગ. પ્ર. ૬૪

(૧૮૦) એજન, ગ. અ. ૩૮

(૧૮૧) એજન, ગ. મ. ૧૩

(૧૮૨) એજન, લો. ૧૮

(૧૮૩) @@@@P RTZFINEHtJ T läAFCM:T:I RIrKSD ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૧૨

(૧૮૪) વચનામૃત : કા. ૮

(૧૮૫) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૧૮૬) એજન, સા. ૫

(૧૮૭) એજન, ગ. પ્ર. ૭

(૧૮૮) એજન, સા. ૫

(૧૮૯) એજન, વર. ૭

(૧૯૦) છાંદોગ્યોપનિષદ્ : ૬/૨/૧

(૧૯૧) વચનામૃત : લો. ૧૩

(૧૯૨) વેદરસ : પાના નં. ૨૫૫

(૧૯૩) વચનામૃત : ગ. મ. ૩

(૧૯૪) વેદરસ : પાના નં. ૧૭૪–૧૭૫

(૧૯૫) વચનામૃત : ગ. પ્ર. ૭૨

(૧૯૬) એજન, ગ. પ્ર. ૭૩

(૧૯૭) એજન, ગ. પ્ર. ૬૪

(૧૯૮) ccp5F;T 5-QF I æSFDF:T XÊDTNITJTIgT WLZFo Pcc

– મુંડકોપનિષદ્ : ૩/૨/૧

(૧૯૯) lGHFtDFG A|ï~54 NC+llJ,1F6D P

lJEFjl TG STjlF ElÉTo SQ6:l ;JNF ×

– શિક્ષાપત્રી : શ્લોક–૧૧૬

(૨૦૦) વચનામૃત : ગ. મ. ૩

(૨૦૧) એજન, ગ. પ્ર. ૫૬ના આધારે

(૨૦૨) પ્રો. રમેશ દવે મ., "સ્વામિનારાયણ વેદાન્ત પરીચય", સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, જુલાઈ–૧૯૯૪, પૃ. ૬૮

: પ્રકરણ–૧૫ :

ઉપસંહાર

૧૫ : ૧ ગ્રંથકર્તાનું જીવન અને કાર્ય

૧૫ : ૨ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથ પરિચય

૧૫ : ૩ ધાર્મિકતા

૧૫ : ૪ સામાજિકતા

૧૫ : ૫ નૈતિકતા

૧૫ : ૬ વ્યાવહારિકતા

૧૫ : ૭ વર્ણાશ્રમ ધર્મ

૧૫ : ૮ સમન્વયતા

૧૫ : ૯ સ્ત્રી ઉન્નતિ પ્રત્યેનો અભિગમ

૧૫ : ૧૦ આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીની ખેવના

૧૫ : ૧૧ ઉન્નત ત્યાગાશ્રમ

૧૫ : ૧૨ તત્ત્વજ્ઞાન

: પ્રકરણ–૧૫ :

ઉપસંહાર

: પ્રકરણ–૧૫ :

ઉપસંહાર

'ભગવાન સ્વામિનારાયણ રચિત શિક્ષાપત્રી : એક અધ્યયન' એ વિષય અંતર્ગત ગ્રંથકર્તાનું જીવન અને કાર્ય, ગ્રંથ પરિચય, ધાર્મિકતા, સામાજિકતા, નૈતિકતા, વ્યાવહારિકતા, વર્ણાશ્રમધર્મ, વ્રતોત્સવ, માન્ય સત્શાસ્ત્રો, સમન્વયતા, સ્ત્રીઉન્નતિ, આચાર્ય–આચાર્ય પત્નીના ધર્મો, ઉન્નત ત્યાગશ્રમ અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોના સંદર્ભ તપાસીને તેમજ વિસ્તૃત ચર્ચા કર્યા બાદ તેના જે વિશિષ્ટ લક્ષણો જણાઈ આવે છે તે આ પ્રમાણે છે.

૧૫ : ૧ ગ્રંથકર્તાનું જીવન અને કાર્ય

સંસ્કૃત આચારગ્રંથો–ધર્મગ્રંથોના કર્તાના જીવન વિશેં મહદ્દંશે પર્યાપ્ત અને પ્રમાણભૂત માહિતી આચાર ગ્રંથોમાં જોવા મળતી નથી. જ્યારે અદ્વિતીય આચારગ્રંથ–ધર્મગ્રંથ એવા શિક્ષાપત્રીના કર્તા ભગવાન સ્વામિનારાયણના જીવન અને કાર્ય વિશેં વિસ્તૃત અને પ્રમાણભૂત માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે જે પ્રથમ પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. તેના આધારે આ પ્રમાણે નિષ્કર્ષ તારવી શકાય. ભગવાન સ્વામિનારાયણે સતત વિચરણ દ્વારા ધર્મનો વિકૃત અર્થ દૂર કરી, લોકોને અને અન્ય સંપ્રદાયના ગુઢ઼ ઓને સાચો માર્ગ બતાવ્યો. પંચવર્તમાન દ્વારા તેમણે સદાચારનું અને પવિત્રતાનું એક પ્રચંડ મોજું ફેલાવ્યું. સાત્ત્વિક ધર્મસ્થાપન માટે અને નિર્મળ ભક્તિના પ્રચાર માટે તેમણે પૂર્તકર્મો, સદાવ્રતો, સમાધિપ્રકરણ, ઉત્સવો–સમૈયાઓ– અહિંસક યજ્ઞો અને મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું. તથા સંપ્રદાયના ભવિષ્યના અનુયાયીઓને પણ આચાર ધર્મ અને આત્યંતિક કલ્યાણ માટે પ્રેરણા મળી રહે તે માટે શિક્ષાપત્રી વગેરે શાસ્ત્રોની તેમજ ગુણાતીત સંત પરંપરાની રચના કરી. આમ, પોતાની અસાધારણ શક્તિથી સંપ્રદાયને એક નાનકડા અંકુરમાંથી મોટા વટવૃક્ષમાં પલટાવી દીધો હોય એમ જણાય છે.

૧૫ : ૨ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથ પરિચય

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જો કોઈ મોટામાં મોટી ત્રુટીઓ હોય તો તે છે ગ્રંથના કર્તા, સમય અને સ્થળનો અભાવ અને તે અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તતા હોય છે. જ્યારે અદ્વિતીય આચારગ્રંથ–ધર્મગ્રંથ એવા શિક્ષાપત્રીમાં આ પ્રકારની ત્રુટિઓ જણાતી નથી કેમકે શિક્ષાપત્રી શ્લોક–૨ અને ૨૧૧માં કર્તા, સમય, સ્થળ અને ગ્રંથ લખવાનો હેતુ પણ સ્પષ્ટ જણાવી દીધો છે. આમ, ધર્મગ્રંથોના ક્ષેત્રે શિક્ષાપત્રીનું આ પ્રકારનું મહત્ત્વનું અને મૌલિક પ્રદાન ગણાવી શકાય.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે બે શિક્ષાપત્રી લખી છે. તેનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરીને નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે કે બે શિક્ષાપત્રી લખવા પાછળનું કોઈ ખાસ કારણ જણાતું નથી. પરંતુ સંપ્રદાયને સર્વોચ્ચપદે સ્થાપે અને તેના ગૌરવમાં શતસહ ગણો વધારો કરે, એવી રીતનો થોડો પણ મહત્ત્વનો વિસ્તાર કરીને, એનું અંતિમ આલેખન સંવત ૧૮૮૨માં કરવામાં આવેલું છે. શિક્ષાપત્રીનું સ્થાન અને લોકપ્રિયતાને સસંદર્ભ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

શિક્ષાપત્રીના મંગલાચરણમાં ખાસ વિશેષતા જોવા મળે છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે શિષ્યની શિક્ષાને અર્થે મંગલાચરણ કરેલું હોવા છતાં પણ તેમાં ભક્તે સહિત ભગવાનની પૂજા અર્થાત્ અક્ષરે સહિત પુઢ઼ષોત્તમની ભક્તિના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન થયેલું જોવા મળે છે. કૃષ્ણ શબ્દના અર્થ, કૃષ્ણ નામની વ્યક્તિ, અનાદિ પરબ્રહ્મ વાચક કૃષ્ણ શબ્દના પ્રમાણોના આધારે શિક્ષાપત્રીના 'કૃષ્ણ' શબ્દનું અનાદિ પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ તરીકે પ્રતિપાદન કરેલું છે. અહીં દૈવી સંપદાએ યુક્ત એવા ચારેય વર્ણ શિક્ષાપત્રીના અધિકારી છે એવું સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. શ્રુતિ–સ્મૃતિના સદાચારોનું પ્રતિપાદન આધુનિક જીવન વ્યવહાર સુધી કરેલું છે અને શિક્ષાપત્રીએ સદાચારને જ ધર્મ ગણ્યો છે. આત્મમીમાંસા પછી પણ દેહની અવગણના શિક્ષાપત્રીમાં જોવા મળતી નથી. રાજાના કર્તવ્યના બે શ્લોકમાં તેની સારભૂતતા જોવા મળે છે. અહીં શિક્ષાપત્રીમાં જડતા જોવા મળતી નથી કેમ કે તેને દેશ, કાળ, ઉંમર, સંપત્તિ, જાતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરવાનો આદેશ આપીને તેને ત્રિકાલા બાધિત કરી છે.

આમ, ઉપરોક્ત વિષયની વિશેષતાના આધારે એમ કહી શકાય કે શિક્ષાપત્રીનું સદાચારિ–કરણક્ષેત્રે, સારભૂતતાનાક્ષેત્રે, દેહદુર્લભતાક્ષેત્રે અને ત્રિકાલાબાધિત આદેશ પરત્વે મહત્ત્વનું પ્રદાન જોવા મળે છે.

૧૫ : ૩ ધાર્મિકતા

શિક્ષાપત્રીએ અધ્યાત્મને જીવનના સામાન્ય વ્યવહાર સાથે સંયોજવાનું કાર્ય કર્યું છે. તે માટે નિત્યકર્મ જેવા કે ઊઠવું, શૌચ ભગવાનની પૂજા–તિલક–માળા વગેરે વિધિ–વિધાનને સ્વીકારવા માટે આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષમાં આચારશુદ્ધિ અનિવાર્ય ગણી છે. નૈમિતિક કર્મમાં ગુઢ઼નું માન–સન્માન, ચાતુર્માસના નિયમોમાં પૌરાણિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, શારીરિકતાના દર્શન થાય છે. સૂર્ય–ચંદ્ર ગ્રહણના નિયમ પાછળ જેમ સૂર્ય–ચંદ્ર તેજસ્વી છે પરંતુ તેમની આગળ રાહુરૂપી આવરણ આવતા અંધારું થાય છે. તેમાંથી છૂટવા માટે ભજન કરવું પડે છે. તેમ જીવને માયારૂપી આવરણમાંથી છૂટવા માટે એક માત્ર ઉપાય ભજન જ છે એવું ગર્ભિત સૂચન અહીં થયેલું છે. દ્રવ્યશુદ્ધિ તેમજ સદવિદ્યાનું પ્રવર્તન કરવાની

વાતનું પણ શિક્ષાપત્રીમાં નિરૂપણ થયું છે અને અંતે આત્યંતિક મોક્ષ માટે સંતસમાગમની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે. તૃતીય પ્રકરણની ઉપરોક્ત વિશેષતાઓના આધારે એમ તારણ કાઢી શકાય કે શિક્ષાપત્રીએ ધાર્મિક જીવનના ઉત્થાન માટે આચારશુદ્ધિ, આહારશુદ્ધિ, દ્રવ્યશુદ્ધિ અને સત્ત્વશુદ્ધિને અનિવાર્ય ગણ્યા છે અને તે દ્વારા આત્યંતિક મોક્ષને પામી શકાય છે.

૧૫ : ૪ સામાજિકતા

ઓગણીસમી સદીમાં સમાજનો કેટલોક વર્ગ નાની–મોટી હિંસામાં પ્રવૃત્ત હતો ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે અહિંસા ધર્મના પુનઢત્થાન માટે શિક્ષાપત્રીના નિયમનો પ્રારંભ અહિંસા ધર્મથી કરેલો છે. શિક્ષાપત્રીએ મન, વચન અને કર્મથી થતી હિંસાનો નિષેધ કર્યો ઉપરાંત હિંસક યજ્ઞોનો નિષેધ કરી અહિંસામય યજ્ઞો ચાલુ કરી, તેને અવિરત ચાલુ રાખવા માટે ધનાઢ્ય એવા ગૃહસ્થોને અહિંસક યજ્ઞો કરવા આજ્ઞા કરી છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે હિંસા, ચોરી ને લૂંટફાટ જેમનો ધંધો હતો તેવા કાઠીને કોળીઓને તેમણે પોતાની લોકહિતૈષી પ્રવૃત્તિ દ્વારા સન્માર્ગે વાળ્યા. ચોરી, ખૂન અને ધાડ જેમનાં સ્વભાવગત લક્ષણો હતાં તેવા આ વર્ગને તેઓ એટલો અહિંસક બનાવી શક્યા હતા કે તેઓ ગમે તેવાં પ્રલોભનો આપવા છતાં ચોરીથી દૂર રહેતા. માર પડતો હોય છતાં હથિયારથી સામનો કરતાં અટક્યા. આ પ્રકારનાં દષ્ટાંતો સંપ્રદાયના સાહિત્યમાંથી મળે છે. આમ, ગાંધીજીથી ઘણાં સમય પહેલાં એક નક્કર પાયા પર હિંસકવૃત્તિ ધરાવતા વર્ગ પાસે અહિંસાનું પાલન કરાવવામાં શિક્ષાપત્રીના નિયમોનો મહત્ત્વનો ફાળો રહેલો છે.

ધર્મકાર્ય માટે પણ ચોરીનું કર્મ ન કરવું, ભાંગ આદિક કેફ કરનારી વસ્તુને ખાવી નહિ અને પીવી પણ નહિ, ભૂતપ્રેતાદિના ઉપદ્રવ વખતે 'નારાયણ કવચ' અથવા 'હનુમાનના મંત્રનો જાપ' કરવો, પરંતુ ક્ષુદ્રદેવના મંત્રનો જાપ ન કરવો વગેરે આજ્ઞામાં શિક્ષાપત્રીનું ચોરી, વ્યસન અને વહેમ નાબૂદીક્ષેત્રે શિક્ષાપત્રીનું પ્રદાન ગણાવી શકાય.

આમ, ચતુર્થ પ્રકરણમાં ઉપરોક્ત વિષયના પ્રતિપાદનના આધારે એવું તારણ કાઢી શકાય કે અન્ય આચાર ગ્રંથોમાં ક્યાંય જોવા ન મળે તેવું સમાજમાં અહિંસા ક્ષેત્રે મહાનક્રાંતિકારી પગલું એ શિક્ષાપત્રીનું આગવું અને મૌલિક પ્રદાન ગણાવી શકાય.

૧૫ : ૫ નૈતિક્તા

આ પાચમાં પ્રકરણમાં અનૈતિક બાબતો જેવી કે વ્યભિચાર, ચોરી, વિ✓ાસઘાત, આત્મશ્લાઘા, મિથ્યાઆરોપ, અપશબ્દ, ગુહ્યવાત, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન, અહિતકારી સત્ય, કૃતઘ્નીનો સંગ, લાંચ,

પ્રતિબંધિત માર્ગે અવર–જવર વગેરેનો નિષેધ કરી સમાજમાં નૈતિકતાના મૂલ્યનું સિંચન કરવામાં શિક્ષાપત્રીએ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. અનૈતિક આચરણનાં નિષેધની શાસ્ત્ર ચર્ચા દ્વારા નૈતિકતાનું પ્રતિપાદન તથા અનૈતિક આચરણના પરિણામનું પણ આ પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ, શિક્ષાપત્રીનું ધાર્મિકતા, સામાજિકતાની સાથે–સાથે નૈતિકતાનાક્ષેત્રે પણ આગવું અને મૌલિક પ્રદાન જોવા મળે છે.

૧૫ : ૬ વ્યાવહારિકતા

શિક્ષાપત્રીએ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતની સાથે–સાથે નામું કેવી રીતે લખવું, વેપાર કેવી રીતે કરવો, દસ્તાવેજ કેવી રીતે બનાવવો, બળદ કેવી રીતે સાચવવા, કન્યાદાન કેવી રીતે કરવું તે સંબંધી વ્યવહારના અનેક વિષયોને સ્પર્શતું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં કાર્લ માર્ક્સે દુનિયાના શોષિત મજૂરોને એક કરી સામ્યવાદી ક્રાંતિ કરી હતી. પરંતુ આ ક્રાંતિના બીજ તો ઈ. સ. ૧૮૨૬માં લખાયેલી શિક્ષાપત્રીના શ્લોક–૬૭ની પોતાના સેવકોની અન્નવસ્ત્રાદિકે કરીને યથાયોગ્ય સંભાવના સતત કરવી.' આ આજ્ઞામાં રહેલા છે. આમ, કાર્લ માર્ક્સની સામ્યવાદી ક્રાંતિના બીજ પણ શિક્ષાપત્રીમાં જોવા મળે છે.

સામાજિક જીવન પણ સુખ–શાંતિમય બને તે માટે શિક્ષાપત્રીમાં સુંદર બોધ મળે છે. જેમકે જે માણસ જેવા ગુણે યુક્ત હોય તેને તેવા કાર્યને વિષે જ પ્રેરવો, વ્યક્તિ જેવા ગુણે યુક્ત હોય તેને તેવા ગુણે કરીને જ દેશકાળ અનુસાર બોલાવવો, જ્યાં પોતાનો પ્રાણનાશ, પ્રતિષ્ઠાનાશ કે દ્રવ્યનાશ થતો હોય તે પોતાનું મૂળ વતન હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરી બીજે જઈને સુખેથી રહેવું વગેરે આજ્ઞામાં શિક્ષાપત્રીનું પ્રદાન જોવા મળે છે.

માતા–પિતા અને ગુઢ ની સેવા જીવતાં સુધી કરવી, પુત્ર–મિત્રાદિકની સાથે પણ ધન અને ભૂમિના આદાન–પ્રદાનનો વ્યવહાર લેખિતમાં જ સાક્ષીએ સહિત કરવો, પોતાનો પતિ અંધ, રોગી, ગરીબ કે નપુંસક હોય તો પણ તેને કઠોર વચન ન કહેવા તેમજ તેની ઈ✓રની પેઠે સેવા કરવી વગેરે શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞામાં કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપેલું છે.

'સર્વક્ષેત્ર સુખાવહ'ની જેમ શિક્ષાપત્રી 'સર્વજીવહિતાવહ' પણ છે. શિક્ષાપત્રીએ સર્વજીવના હિતની ચિંતા કરી છે. માંકડથી માણસ સુધીનાનું ક્ષેમ કુશળ ચિંતવ્યું છે. ઝીણાં એવાં માંકડ, ચાંચડ કે જૂ–લીખને પણ ન મારવાં, બળદ વગેરે માટે ઘાસ–ચારા તથા પાણીની વ્યવસ્થા કરી તેની પણ યોગ્ય સંભાવના

રાખવી, યજ્ઞ માટે પણ પશુહિંસા ન કરવી વગેરે જેવી શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓમાં મૂંગા પશુઓ' પ્રત્યેની તેની દયાદષ્ટિનું દર્શન થાય છે.

આમ આ પ્રકરણના વિષય–વસ્તુની ચર્ચાના આધારે નિષ્કર્ષ તારવી શકાય કે, અધ્યાત્મ માર્ગથી માંડીને વ્યવહાર માર્ગમાં ઉત્કર્ષ પમાડનાર, સમાજનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિની દિશા ખોલનાર, પશુથી માંડી મનુષ્ય સુધીનાનું હિત કરનાર શિક્ષાપત્રીનું સર્વાંગિતાક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન રહેલું છે.

૧૫ : ૭ વર્ણાશ્રમ ધર્મ

શિક્ષાપત્રીએ ગુણ અને કર્મવાળી વર્ણવ્યવસ્થાને સ્વીકારી છે. વર્ણવ્યવસ્થાની પરંપરાને તોડ્યા વગર તેમાં રહેલા દૂષણને દૂર કરવા જે રીત અપનાવી છે. તે ખાસ નોંધવા જેવી છે. HgDGF HFIT Xão ; :SFZFT läH prIT P આમ શૂદ્રોમાં સંસ્કારના સિંચન દ્વારા બ્રાહ્મણ જેવા નિયમધર્મ પાળતા કર્યા જેથી ઉચ્ચજ્ઞાતિના લોકોએ તેમને સન્માનભેર અપનાવ્યા, બીરદાવ્યા છે તેની નોંધ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં થયેલી જોવા મળે છે. સત્શૂદ્રોને વૈષ્ણવી દીક્ષાનો અધિકાર આપેલો પરંતુ ભાગવતી દીક્ષાનો અધિકાર તે સમયે તે સમાજના કારણે ભગવાન સ્વામિનારાયણ આપી શક્યા નહોતા. તે શૂદ્રો પ્રત્યેની ઊણપને પૂરી કરવા ભગવાન સ્વામિનારાયણના અનુગામી સંત પ. પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજે ઈ. સ. ૧૯૮૧માં શૂદ્રોને ભાગવતી દીક્ષા આપી. એટલું જ નહીં મંદિરના ગર્ભગૃહમાં મૂર્તિઓની પૂજા વિધિનો પણ સર્વાંગ–સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યો.

આમ, અન્ય આચાર ગ્રંથોમાં જોવા ન મળ્યું હોય તેવું હિન્દુત્વના ઈતિહાસમાં અંત્યોદય ક્ષેત્રે શાંતક્રાંતિનું પ્રદાન એક માત્ર અદ્વિતીય આચાર ગ્રંથ–ધર્મગ્રંથ શિક્ષાપત્રીમાં જ જોવા મળે છે. જે તેનું આચાર ગ્રંથ ક્ષેત્રે સૌ પ્રથમ મહત્ત્વનું મૌલિક પ્રદાન ગણાવી શકાય.

૧૫ : ૮ સમન્વયતા

વ્રતોત્સવ, માન્ય સત્શાસ્ત્રો અને સમન્વયતાના પ્રકરણમાં શિક્ષાપત્રીની એક વિશેષતા તો કસ્તૂરીમાંથી સુવાસ મહેકી ઊઠે એમ મહેકી ઊઠે છે અને એ છે ઉદારતા. શિક્ષાપત્રીએ આઠ સત્શાસ્ત્રોને માન્યતા આપી, ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્યનો અતિ ઉત્કર્ષ કરે એવા વચનોને પ્રધાનપણે માનવા કહ્યું છે. શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યની ફિલસુફીને આદર આપ્યો છે, ને વલ્લભી સંપ્રદાયના વ્રતોત્સવનાં પૂજા વિધાનને પણ સમાવ્યાં છે અને શિવ–વિષ્ણુની એકતા પ્રતિપાદન કીધી છે. તદુપરાંત શિક્ષાપત્રીની પરમ ઉદાર ભાવના શ્લોક–૨૩માં જોઈ શકાય છે. પોતાના સંપ્રદાયીઓને પરસંપ્રદાયના ધર્મમંદિરો વિશેં ધર્માજ્ઞા

ફરમાવી છે કે– માર્ગે ચાલતાં શિવાલય વગેરે દેવમંદિરો આવે તે જોઈને તે દેવોને પ્રણામ કરવા અને આદરપૂર્વક તેમનાં દર્શન કરવા.

શિક્ષાપત્રી દ્વારા સંસારની ને ધર્મની ફૂલવાડીઓના ફૂલ ક્યારાઓની ભાંગેલી પાળો ભગવાન સ્વામિનારાયણે સમારી છે.

શિક્ષાપત્રી અને શિક્ષાપત્રીના લેખક ભગવાન સ્વામિનારાયણ માટેનો કવિવર ન્હાનાલાલનો આ અભિપ્રાય છે : 'મારું એટલું સારું નહિ, પરંતુ સારું એટલું મારું' – આ વલણ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું હતું. તેથી જ મધુકર વૃત્તિથી સર્વનું સારું ગ્રહી તેઓએ અદ્‌ભુત સમન્વય આપ્યો છે. વળી શૈવ અને વૈષ્ણવો વચ્ચેના વિરોધને મીટાવવામાં શિક્ષાપત્રીનો મહત્ત્વનો ફાળો છે.

આમ, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આવો સંક્ષિપ્ત સમન્વય અન્ય આચાર–ધર્મગ્રંથોમાં મળવો દુર્લભ છે. આવી સમન્વયતાથી સમાજમાં સંવાદિતા અને શાંતિ સ્થાપવામાં શિક્ષાપત્રીનું મહત્ત્વનું મૌલિક પ્રદાન રહેલું છે.

૧૫ : ૯ સ્ત્રી ઉન્નતિ પ્રત્યેનો અભિગમ

શિક્ષાપત્રીમાં સ્ત્રી–પુઢષોના વ્યવહાર અંગે કડક નિયમો જોવા મળે છે. આ નિયમોના સંદર્ભમાં વિચારતા લાગે છે કે તત્કાલીન સમાજ અને ધર્મપંથોમાં જે સ્ત્રી સંબંધી વિકૃતિઓ પ્રવેશી હતી તેને દૂર કરી, ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપને સ્થાપવા તથા સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્યની ખેવના માટે સંપ્રદાયના મંદિરોમાં પણ સ્ત્રી–પુઢષો માટે દર્શન, સભા વગેરે માટેની અલગ–અલગ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. આ નિયમોથી સંપ્રદાયની સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વનો અલગ અને આગવો વિકાસ થયેલો જણાય છે. સ્ત્રી શિક્ષણ અને સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર આધ્યાત્મિક વિકાસમાં તેમજ દઢ અને પ્રખર ચારિત્ર્યના ઘડતરમાં શિક્ષાપત્રીના આ નિયમોએ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો તેમ કહી શકાય.

આમ, આ પ્રકરણનાં વિષય–વસ્તુની ચર્ચાના આધારે એમ નિષ્કર્ષ તારવી શકાય કે અઢારમી–ઓગણીસમી સદીમાં રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે થયેલી સ્ત્રીઓની અવનતિમાંથી ઉન્નતિ તરફ લઈ જવામાં શિક્ષાપત્રીનું મહત્ત્વનું પ્રદાન ગણાવી શકાય.

૧૫ : ૧૦ આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીની ખેવના

આ પ્રકરણ બારમાં આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીઓના નિયમધર્મ દશ શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકરણના વિષય–વસ્તુની ચર્ચાના આધારે નિષ્કર્ષ તારવી શકાય કે આચાર્યના નિયમમાં

આચાર્યની અને તેમની ગાદીની ખેવના તથા આચાર્ય પત્નીઓના નિયમમાં ધર્મરક્ષા અને ધર્મકુળનો પવિત્ર પ્રજાતંતુ ઉછેદાય નહીં તેની ખેવના કરવામાં આવી છે.

૧૫ : ૧૧ ઉન્નત ત્યાગાશ્રમ

સાહિત્ય એ સમાજની આરસી છે. એટલે કોઈ પણ ગ્રંથમાં જે તે સમયના સમાજનું પ્રતિબિંબ ઝીલાતું હોય છે. તેવી જ રીતે શિક્ષાપત્રીના ત્યાગીઓના ૨૮ શ્લોકમાં તે સમયના ત્યાગાશ્રમનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે. શિક્ષાપત્રીમાં આપેલા સર્વના ધર્મોમાં ત્યાગીઓના ધર્મોમાં સૌથી વધુ શ્લોક સંખ્યા જોવા મળે છે. ત્યાગીઓના ધર્મોને આટલા બધા શ્લોકોમાં શા માટે મૂકવા પડ્યા ? તેનું કારણ તે સમયે ત્યાગાશ્રમમાં પેઠેલા દૂષણો હતો. તે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સાત વર્ષના ભારત તીર્થાટનમાં મઠ, મંદિરો, આશ્રમો અને તીર્થસ્થાનોમાં વસતા સાધુઓની ક્યાંક સાધુતા જોઈ, પણ મોટા ભાગે તેમણે સાધુઓના સ્વાંગમાં રહેલા અસાધુઓની પાપલીલાઓ નિહાળી અને ભગ્ન સાધુતાના વરવા દર્શન પણ કર્યા. આમ ત્યાગીઓના નિયમોમાં તે સમયના ધર્માચાર્યો, ગુઢ઼ઓ, મહંતો અને સાધુઓના આ ચિત્રનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયેલું છે.

ભારતમાં કેટલાક ધર્મોમાં આવો દુરાચાર જોઈને જ અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્યની વાડવાળો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય વૈષ્ણવ ધર્મના નવા સંસ્કરણરૂપે ઉદ્‌ભવ્યો છે એવું પણ ઘણા અનુભવીઓનું મંતવ્ય છે. કિશોરલાલ મશરૂવાળા ઉપર્યુક્ત અવતરણને બિરદાવતા કહે છે કે– લુપ્ત થયેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પુનઃસ્થાન કરનાર, નિરંકુશ અને સ્વચ્છંદી બનેલા ત્યાગાશ્રમને ઉજ્જવળ કરનાર, પતિત થયેલા ગુઢ઼ઓ અને આચાર્યો માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડનાર એવા ભગવાન સ્વામિનારાયણ હતા. આમ, આ પ્રકરણના વિષય વસ્તુની ચર્ચાના આધારે એમ કહી શકાય કે મધ્યકાલીન યુગમાં લુપ્ત થયેલ અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્યયુક્ત ત્યાગાશ્રમનું પુનઃસ્થાપન કરવામાં શિક્ષાપત્રીનું મહત્ત્વનું મૌલિક પ્રદાન ગણાવી શકાય.

૧૫ : ૧૨ તત્ત્વજ્ઞાન

ભગવાન સ્વામિનારાયણનો મુખ્ય હેતુ લોકોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટેનો હતો. એ માટે ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે. તેથી સંપ્રદાયમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને સ્થાન મળ્યું છે. વિધિમુખ અને નિષેધમુખ દ્વારા ધર્મે સહિત ભક્તિનાં પ્રતિપાદનથી રસિક ભક્તિનાં જોખમોથી ભક્તોને સાવધાન રાખવામાં આવ્યા છે. વળી ભગવાનમાં સંબંધ રાખનારો પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ અથવા નિવૃત્તિ રૂપધર્મને ભક્તિ સમાન ગણ્યા છે. ભગવાનના આશ્રયરૂપ ઉપાસનાને પણ ભક્તિ ગણી છે. આત્મનિષ્ઠારૂપ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય પણ સહાયક છે અને ભક્તિમાં ઉપાસનામાં આવેલા વિઘ્નોનું નાશ કરનારા છે. આ રીતે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિરૂપ, ચારપાદ યુક્ત એકાંતિક ધર્મને આત્યંતિક મોક્ષ માટે પર્યાપ્ત ગણેલ છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે રામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતને પોતાની આગવી શૈલીથી વિશેષ સરળ અને વ્યવહારુ રીતે રજૂ કર્યો. તેથી રામાનુજાચાર્યથી તે વિરોધી નહીં પરંતુ પૂરક છે તેમ કહી શકાય. રામાનુજાચાર્યના દર્શનમાં જો ક્યાંય તાર્કિક વિસંવાદ કે ક્લિષ્ટતા જણાતી હોય તો તેની સ્પષ્ટતા ભગવાન સ્વામિનારાયણના દર્શનમાં મળી આવે છે. વળી તેમણે જીવનું અનાદિત્વ અને પરમસત્નું સર્વોપરિપણું તથા અંતર્યામીપણું સ્વીકારી, તેમજ ઉપાસનાના હાર્દને સ્વીકારી વિશિષ્ટાદ્વૈતને તેની ચરમ સીમાએ તેઓ લઈ ગયા.

જીવ, ઈ✓ર, માયા અને બ્રહ્મ એ પુઢષોત્તમનું શરીર છે અને પરબ્રહ્મ તેમના શરીરી છે. ટૂંકમાં શરીર–શરીરી સંબંધને આગળ કરીને ભેદ હોવા છતાં અભેદ અર્થાત્ 'ભેદ સહિષ્ણુ અભેદ'ના નવ્યવિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. જ્યારે અન્ય આચાર–ધર્મગ્રંથોમાં આચાર–વ્યવહાર–પ્રાયશ્ચિતનું જ નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. ત્યારે અદ્વિતીય આચારગ્રંથ–ધર્મગ્રંથ એવા શિક્ષાપત્રીમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું પણ નિરૂપણ જોવા મળે છે. જે તેનું આગવું અને મૌલિક પ્રદાન ગણાવી શકાય.

આમ, પ્રસ્તુત મહાનિબંધના પ્રકરણ–૧ થી ૧૪માં નિરૂપિત વિવેચનને આધારે આ અંતિમ પ્રકરણમાં શિક્ષાપત્રીનું આચારગ્રંથોમાં સ્થાન અને પ્રદાનની સારગ્રાહી મૂલવણી કરવામાં આવી છે. આવી મૂલવણીના આધારે નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે કે શિક્ષાપત્રી એ એક અદ્વિતીય આચારગ્રંથ–ધર્મગ્રંથ તરીકે આચાર ગ્રંથોમાં પ્રતિષ્ઠિત થવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

△▲△▲△▲△▲

: સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ :

: સંદર્ભ ગ્રંથોની સૂચિ :

(૧) મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો

ક્રમ	શીર્ષક	લેખક	સંપાદક/પ્રકાશક
(૧)	'અખિલ ભૂમંડલીય સામ્પ્રદાયિક મુક્તિ વ્યવસ્થા તથા તત્ત્વ પ્રભાવલી'	શ્રી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય	શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર–જૂનાગઢ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, સને – ૧૯૭૦
(૨)	'અથર્વવેદ સંહિતા'	આચાર્ય શ્રી વિષ્ણુદેવ સાંકળે✓ર પંડિત	પ્રથમ વિભાગ, મધુર જ્યોત ટ્રસ્ટ સંચાલિત વેદ પ્રકાશન સમિતિ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઓક્ટોબર–૧૯૮૪
(૩)	'ઋગ્વેદ સંહિતા' (પ્રથમોષ્ટક, અષ્ટમોષ્ટક)	સાયણાચાર્યકૃત	(અનુ. પંડિત રામગોવિંદ ત્રિવેદી) ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન – વારાણસી, પ્રથમ સંસ્કરણ–૧૯૯૧
(૪)	કઠોપનિષદ્	–	(સાનુવાદ શાઙ્કરભાષ્ય સહિત) પ્રકા. ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, પ્રથમ સંસ્કરણ – સંવત–૧૯૯૨
(૫)	'કીરાતાર્જુનીયમ્'	મહાકવિ ભારવિ	ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીજ ઓફિસ– વારાસણી, સંસ્કરણ : ષષ્ઠ, વિ.સં. ૨૦૩૬
(૬)	કૂર્મપુરાણ	મહર્ષિ વેદ વ્યાસ	(આનંદ સ્વરૂપ ગુપ્તા), સર્વ ભારતીય કાશિરાજન્યાસ, વારાણસી, ઈ. સ. ૧૯૭૧
(૭)	ગરુડ મહાપુરાણ	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(પૂર્વ અને ઉત્તરખંડ), સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૭૭

(૮)	છાન્દોગ્યોપનિષદ્	–	(સાનુવાદ શાંકર ભાષ્ય સહિત) પ્રકા. : ઘનશ્યામદાસ જાલાન, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, તૃતીય સંસ્કરણ, સંવત–૨૦૧૩
(૯)	"તૈત્તરીયોપનિષદ્"		અનુ. શ્રી વાસુદેવ મહાશંકર જોષી, પ્રકાઃ સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. દ્વિતીય આવૃત્તિ–૧૯૭૮
(૧૦)	મનુસ્મૃતિ	પંડિત નથુરામ મહાશંકર	(અનુ. શાસ્ત્રી પ્રાણ જીવન હરીહર) સંસ્કૃત શાળા, મુંબઈ, ત્રીજી આવૃત્તિ, સંવત – ૧૯૮૦
(૧૧)	મહાભારત (આદિપર્વ–સભાપર્વ)	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(નીલકંઠ કૃત) ચિત્રશાળા પ્રેસ, પુના શહેર, ઈ. સ. ૧૯૨૯
(૧૨)	મહાભારત (ખંડ : ૧ થી ૬)	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(અનુ. પંડિત રામનારાયણદત્ત શાસ્ત્રી) ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.
(૧૩)	'મહાભારત–કોશ'		સંપા. ડૉ. રામકુમારરાય, પ્રકા : ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીજ ઓફિસ, વારાણસી, સંસ્કરણ : પ્રથમ, વિ. સં. ૨૦૩૯
(૧૪)	માર્કણ્ડેય પુરાણ	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(પ્રકા. મનસુખરાય મોર) પૂ. ક્લાઈવરો, કલકત્તા–૧, પ્રથમ, સંસ્કરણ, ઈ. સ. ૧૯૬૨
(૧૫)	મુણ્ડકોપનિષદ્	–	(સાનુવાદ – શાંકર ભાષ્ય સહિત) ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, નવમ્ સંસ્કરણ, સંવત–૨૦૨૩
(૧૬)	'રઘુવંશમહાકાવ્યમ્' (સંજીવિનીટીકા સમેતમ્ 'મણિપ્રભા')	મહાકવિ કાલિદાસ	પ્રકા : ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી, સંસ્કરણ : પંચમ, વિ. સં. ૨૦૩૬

(૧૭)	'લક્ષ્મીનારાયણ સંહિતા' (પ્રથમ ખંડ)	✓તાયનવ્યાસ વિરચિત	સંપા. સ્વામી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય શાસ્ત્રી, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીજ ઓફિસ, વારાણસી, વિ. સં. ૨૦૨૮
(૧૮)	લિંગપુરાણમ્	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(પ્રકા. મનસુખરાય મોર) પૂ. ક્લાઈવ રો, કલકત્તા, પ્રથમ સંસ્કરણ, સંવત–૨૦૧૭
(૧૯)	વાયુપુરાણ	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(અનુ. બદરીનાથ ત્ર્યંબકનાથ શાસ્ત્રી) વડોદરા, સંવત–૧૯૭૦
(૨૦)	વિદુરનીતિ	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, છઠ્ઠા સંસ્કરણ, સંવત–૨૦૨૩
(૨૧)	'વ્યાકરણ મહાભાષ્યમ્'	ભગવત્પતંજલિ (પ્રથમ નવાહ્નિક)	અનુ. ચાઢ દેવશાસ્ત્રી, પ્રકા : મોતીલાલ વિરચિત બનારસીદાસ–વારાણસી, પ્રથમ, સંસ્કરણ, ૧૯૬૮
(૨૨)	'શબ્દકલ્પદ્રુમઃ'	સ્યાર–રાજા–રાધાકાન્તદેવ બાહાદુરેણ વિરચિત	પ્રકા : ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીજ ઓફિસ, વારાણસી, સંસ્કરણ, તૃતીય, સં. ૨૦૨૪
(૨૩)	શિક્ષાપત્રી	હરિજીવન શાસ્ત્રી	ગુર્જરાનુવાદ સહિતા, સ્વામિનારાયણ મંદિર–વડતાલ, ઈ. સ. ૧૯૩૪
(૨૪)	શિક્ષાપત્રી (અર્થદીપિકા ટીકા)	શ્રી શતાનંદ મુનિ	સંસ્કૃત–ગુજરાતી અનુવાદ સાથે, સ્વામિનારાયણ મંદિર–વડતાલ, જિલ્લો : ખેડા, ઈ. સ. ૧૮૩૩
(૨૫)	શિક્ષાપત્રી (કિરણાવલી સહિતા)	શાસ્ત્રી કૃષ્ણવલ્લભાચાર્ય	શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર–જૂનાગઢ, (સૌરાષ્ટ્ર), દ્વિતીય સંસ્કરણ, સંવત–૨૦૨૪
(૨૬)	શ્રી એકાદશોપનિષદ્ (ગૂઢાર્થદીપિકા)	પ. સ્વા. શ્રી શિવાનંદજી પ્રણિત	(ગં. સ્વા. શ્રી ચંચળબા તથા ગં. સ્વા. શ્રી ઉમીયાબા શિવાશ્રમ–આંતરોલી (નડિયાદ) પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૮૭૫
(૨૭)	'શ્રી કુમારસંભવ	મલ્લિનાથસૂરિ	પ્રકા : ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણદાસ શ્રેષ્ઠિના–

	મહાકાવ્યમ્' (સંજીવની વ્યાખ્યા સમેતતમ્)	વિરચિત	મુંબઈ, સંવત–૧૯૫૨
(૨૮)	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	–	(પ્રકા. ઘનશ્યામ દાસ), ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, પ્રથમ આવૃત્તિ, સંવત–૧૯૮૭
(૨૯)	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભાષ્યમ્	શ્રી ગોપાળનંદમુનિ	પ્રકા. આનંદપ્રસાદજી મહારાજ, વડતાલ, ઈ. સ. ૧૯૪૧
(૩૦)	શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણ (ખંડ–પ્રથમ, દ્વિતીય)	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.
(૩૧)	શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણમ્	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(અનેક વ્યાખ્યા સમલંકૃતમ્) સંપા. કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી, ચતુર્થ સ્કન્ધ, સંવત–૨૦૨૨
(૩૨)	શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(અનુ. હરિજીવનદાસ શાસ્ત્રી) આનંદ પ્રસાદજી મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી, સંવત–૧૯૯૬
(૩૩)	શ્રી વિષ્ણુપુરાણ	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	(અનુ. શ્રી મુનિલાલ ગુપ્ત), પ્રકા. હનુમાન પ્રસાદ પોદ્દાર, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, પંચમ સંસ્કરણ, સંવત–૨૦૧૮
(૩૪)	શ્રી સ્વામિનારાયણદર્શનમ્ (દર્શનશાસ્ત્રમ્)	મહામહોપાધ્યાય શ્રીકૃષ્ણવલ્લભાચાર્યજી	પ્રકા. સ્વામિનારાયણ મંદિર–જૂનાગઢ, સંવત–૨૦૩૮
(૩૫)	શ્રી હરિલીલાકલ્પતરુ	આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ	(અનુ. શાસ્ત્રી ✓તવૈકુંઠદાસ) પ્રકા. શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ નાણાવટી, પ્રથમ આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૨૦
(૩૬)	શ્રી હરિવાક્યસુધાસિંધુ	શતાનંદમુનિ	પ્રકા. હરિપ્રકાશ શાસ્ત્રી, સ્વામિનારાયણ મંદિર, મછોદરી– વારાણસી (ઉત્તરપ્રદેશ) સંવત–૨૦૨૫

(૩૭)	✓તા✓તરોપનિષદ્	–	પ્રકા. ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, પાંચમી આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૧૯
(૩૮)	સત્સંગિજીવનમ્ (પ્રકરણ–૧ થી ૫)	શતાનંદમુનિ	અનુ. હરજીવનદાસ શાસ્ત્રી, પ્રકા. રાજેન્દ્રપ્રસાદ આચાર્ય મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ કર્તા સારંપુર મંદિરના કોઠારી સ્વામી ગોવિંદપ્રસાદદાસ
(૩૯)	'સત્સંગિજીવન' હેતુસંજ્ઞાટીકા (અપ્રકાશિત હસ્તપ્રત)	શુકમુનિ	'આર્ષ' સંશોધન કેન્દ્ર'– અક્ષરધામ, ગાંધીનગર
(૪૦)	સત્સંગિભૂષણમ્ (ઉત્તરાર્ધ)	વાસુદેવાનંદ મુનિ	(અનુ. શાસ્ત્રી દેવચરણદાસજી) પ્રકા. શાસ્ત્રી સ્વયંપ્રકાશદાસજી, સ્વામીનારાયણ મંદિર–અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૧૫
(૪૧)	સ્કંદપુરાણમ્(વૈષ્ણવખંડ– દ્વિતીય ભાગ)	મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ	પ્રકા. મનસુખરાય મોર, પૂ. ક્લાઈવ રો, કલકત્તા–૧, પ્રથમ સંસ્કરણ, ઈ. સ. ૧૯૬૦
(૪૨)	સ્કંદપુરાણમ્ (કાશીખંડ–પૂર્વોર્ધોત્તરાર્ધ સહિતમ્–ચતુર્થ ભાગ)	મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ	પ્રકા. મનસુખરાય મોર, પૂ. ક્લાઈવ રો, કલકત્તા–૧, પ્રથમ સંસ્કરણ, ઈ. સ. ૧૯૬૧
(૪૩)	સ્મૃતિ–સંદર્ભ (ભાગ–પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય)	શ્રી મન્મહર્ષિ પ્રણીત	ધર્મશાસ્ત્ર સંગ્રહ, પ્રકા. મનસુખરાય મોર, પૂ. ક્લાઈવ રો, કલકત્તા, પ્રથમ સંસ્કરણ, ઈ. સ. ૧૯૫૨
(૪૪)	"હરિવાક્યસુધાસિંધુ" સેતુમાલા ટીકા(અપ્રકાશિત હસ્તપ્રત)	આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ	'આર્ષ' સંશોધન કેન્દ્ર'– અક્ષરધામ, ગાંધીનગર.

(૧) ગુજરાતી ગ્રંથો

ક્રમ	શીર્ષક	લેખક	સંપાદક/પ્રકાશક
(૧)	'અગિયારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'	દવે વિદ્યાશંકર ઈ.	લાઠી–૧૯૩૫
(૨)	અધ્યાત્મ આરોગ્ય ભાગ–૨	સાધુ અક્ષરજીવનદાસ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, નવેમ્બર–૧૯૯૮
(૩)	અમરવીર અરદેશર કોટવાળ	માર્શલ રતન ઢ સ્તમજી	પ્રકા. નરવર મૂ. વીમાવાળા, માંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૪૬
(૪)	અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન (ખંડ–૧, ઈ. સ. ૧૮૦૧ થી ૧૮૫૭)	પારેખ હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૫
(૫)	આપણાં પ્રેરક પર્વોત્સવો	સાધુ વિવેકસાગરદાસ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ–૨૦૦૦
(૬)	'ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાંસ્કૃતિક પ્રદાન'	ડો. કુ. રશ્મિબેન ટી. વ્યાસ	પી. એચ. ડી. શોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, નવે–૧૯૮૬, પ્રકા. શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુઢ કુલ, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ – ૧૯૯૭
(૭)	કથીરનાં કુંદન કર્યા	દવે નાનુભાઈ	બોચાસણવાસી અક્ષરપુઢ ષોત્તમ સંસ્થા, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, મે–૧૯૭૯
(૮)	કબીરવાણી	માદન બે હેરામજી પીરોજશા	પ્રકા. જેહાંગીર બી. કરાણીના પુત્રો, મુંબઈ, ત્રીજી આવૃત્તિ–૧૯૧૭

(૯)	'કર્નલ વોકર સાહેબનો રિપોર્ટ'	વોકર કર્નલ	અનુ. ભગવાનલાલ સંપતરામ, મુંબઈ – ૧૮૭૦
(૧૦)	'કલાપીના કાવ્યો'	–	સંપા. ઉમાશંકર જોશી પ્રકા. લોક મિલાપ ટ્રસ્ટ–અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૬–જાન્યુ. ૧૯૭૪
(૧૧)	કવી✓ર દલપતરામ (ભાગ–૧)	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ	પ્રકા. આનંદ ન્હાનાલાલ કવિ, પ્રેમભક્તિ ગ્રંથમાળા–અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૩૩
(૧૨)	કાલિદાસ ગ્રંથાવલિ	આચાર્ય સીતારામ ચતુર્વેદી	ચૌખમ્બા સુરભારતી–વારાણસી. ઈ. સ. ૧૯૮૦
(૧૩)	'કાળમાં કોર્યાં નામ'	ધીરૂ પરીખ	પ્રકા : કુમકુમ પ્રકાશન – ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ, ૧૯૭૭
(૧૪)	કીર્તન મુક્તાવલિ	–	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ. દશમી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૯૮.
(૧૫)	કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર	–	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૮૨.
(૧૬)	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ (ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૮૧૮)	ડૉ. નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ આચાર્ય	યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ. ઈ. સ. ૧૯૯૯
(૧૭)	'ગૌતમ બુદ્ધ'		અનુ. ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ પ્રકા : મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ–અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ–૧૯૪૬
(૧૮)	ઘનશ્યામ ચરિત્ર	પ્રો. રમેશ મ. દવે	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, અઢારમી આવૃત્તિ, ફેબ્રુઆરી–૧૯૯૯
(૧૯)	'ચંદ્રકાન્ત' (ભાગ–૨)	ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ,	પ્રકા : પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર– રાજકોટ, તેરમી આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૮૩

(૨૦)	ચોસઠપદી	નિષ્કુળાનંદ મુનિ	બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુઢષોત્તમ સંસ્થા, ઈ. સ. ૧૯૭૩
(૨૧)	છત્રપતિ શિવજી ચરિત્ર	મુકાદમ વામન સીતારામ	વામન સીતારામ મુકાદમ–ગોધરા, પ્રથમ આવૃત્તિ–૧૯૩૪.
(૨૨)	'જેસલ જગનો ચોરટો'		લે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રકા : નીરજ મેઘાણી ભાવનગર–૧૯૯૯
(૨૩)	ધાર્મિક વિધાનો અને ભાવનાઓ	સાધુ જ્ઞાને✓રદાસ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ તૃતીય આવૃત્તિ–૧૯૯૮
(૨૪)	નિઘટું આદર્શ (ઉત્તરાર્ધ)	વૈદ્ય બાપાલાલ ગ.	પ્રકા. શ્રી સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી આયુર્વૈદિક સહકારી ફાર્મસી લિમિટેડ–સુરત, બીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૬૫
(૨૫)	નીલકંઠ ચરિત્ર	પ્રો. રમેશ મ. દવે	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ. બારમી આવૃત્તિ, માર્ચ–૧૯૯૯
(૨૬)	પ્રેરણામૂર્તિ પ્રમુખ સ્વામી મહારાજ	કલાર્થી મુકુલભાઈ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ. તૃતીય આવૃત્તિ, ફેબ્રુઆરી–૧૯૯૨.
(૨૭)	બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ (ભાગ–૧)	દવે હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ. તૃતીય આવૃત્તિ, ફેબ્રુઆરી–૧૯૯૫.
(૨૮)	બ્રહ્માનંદ કાવ્ય (ભાગ–૧)	બ્રહ્માનંદ સ્વામી	સંપા. શાસ્ત્રી નારાયણ સેવા દાસજી, પ્રકા. વિઠ્ઠલભાઈ વી. પરીખ, સ્વામિનારાયણ વિદ્યાર્થી ભુવન, સુરેન્દ્રનગર, ચતુર્થ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૯૭
(૨૯)	ભક્ત ચિંતામણી	નિષ્કુળાનંદ સ્વામી	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, નવેમ્બર–૧૯૯૮
(૩૦)	'ભગવદ્ ગોમંડલ'	ભગવતસિંહજી	પ્રકા : પ્રવીણ પ્રકાશન–રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ–૧૯૪૮

(૩૧) 'ભગવાન શ્રી સ્વામિ– નારાયણ' (ભાગ–૧ થી ૫) — દવે હર્ષદરાય ટી. — સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ, જુલાઈ–૧૯૯૧

(૩૨) ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને અંત્યોદય — સાધુ અક્ષરવત્સલદાસ — સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ–૧૯૯૯

(૩૩) ભગવાન સ્વામિ– નારાયણનું સમકાલીન લોકજીવન — વાઘેલા બી. જી. — સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, ફેબ્રુઆરી–૧૯૮૮

(૩૪) 'ભવરણના ભોમિયા' — સંપા. ચંદુલાલ શકરાલાલ પ્રજાપતિ પ્રકા : પુનિત સેવા ટ્રસ્ટ–મણિનગર, અમદાવાદ પહેલી આવૃત્તિ, મેં–૧૯૮૬

(૩૫) 'ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી–જીવન' — નીરાદેસાઈ — પ્રકા : આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ, ઓગષ્ટ–૧૯૭૪

(૩૬) 'મહાભારતની કથા' — રચયિતા : પૂ. શ્રી વ્યાસ વલ્લભરામ સૂરાજરામ, પ્રકા : જયંત બુક ડીપો વગેરે, અમદાવાદ – સંવત–૨૦૪૯.

(૩૭) મુક્તાનંદ કાવ્ય (પ્રથમ ભાગ) — શાસ્ત્રી હરિજીવન દાસ — શ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી સ્વામિનારાયણ મંદિર, કચ્છ–ભૂજ. સંવત–૨૦૧૧

(૩૮) વચનામૃત — મુકતાનંદ સ્વામી તથા અન્ય — સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ. સોળમી આવૃત્તિ, મે–૧૯૯૮

(૩૯) વેદરસ — સહજાનંદ સ્વામી — પ્રકા. શ્રી સ્વામિનારાયણ, ગુરુકુલ–રાજકોટ, ઈ. સ. ૧૯૯૧.

(૪૦) 'શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ' — સાધુ વિવેક સાગરદાસ — પ્રકાઃ સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, મેં–૨૦૦૧.

(૪૧) શિક્ષાપત્રી — શ્રી સહજાનંદ સ્વામી — સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, ૧૯૯૨

(૪૨) શિક્ષાપત્રી — પંડ્યા રમેશચંદ્ર — શ્રી સત્સંગ પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંડળ,

	(પરિચય તથા નિત્ય વિધિસહ)	લાભશંકર	વડતાલ, ઈ. સ. ૧૯૬૬
(૪૩)	શિક્ષાપત્રી–અધ્યયન	વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર	શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુઢ કુળ–રાજકોટ. પ્રથમ આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૧૪
(૪૪)	શિક્ષાપત્રી (ગુજરાતી અને હિન્દી પદ્યમાં)	બ્રહ્માનંદ સ્વામી	સંપા. શાસ્ત્રીનારાયણ સેવાદાસજી, પ્રકા. શ્રી સ્વામિનારાયણ વિદ્યાર્થી ભુવન (ગુઢ કુળ) સુરેન્દ્રનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ફેબ્રુઆરી–૧૯૯૮.
(૪૫)	શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય વિવેચન	શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ	પ્રકા. સ્વામિનારાયણ મંદિર, કાળુપુર–અમદાવાદ, ચતુર્થ આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૪૯
(૪૬)	શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ	પુરાણી મુનિસ્વામી કેશવપ્રિયદાસ	દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રથમ આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૨૨
(૪૭)	શિક્ષાપત્રી વિવેચન	મોદી જગમોહનદાસ	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૮૧
(૪૮)	શિક્ષાપત્રી–સમશ્લોકી	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ	પ્રેમભક્તિ ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ બીજી આવૃત્તિ–૧૯૫૧
(૪૯)	શિક્ષાપત્રીનાં સૂક્તિ–રત્નો	પ્રો. રમેશ મ. દવે	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, જાન્યુઆરી–૧૯૯૨
(૫૦)	'શ્રી કીર્તન કૌસ્તુભમાળા'	વિહારીલાલજી મહારાજ	પ્રકા : કોઠારી હઠીભાઈ નાનજીભાઈ મુંબઈ, સંવત–૧૯૬૮
(૫૧)	શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી (વિસ્તૃત જીવન અને કાર્ય) (ભાગ–૧, ૨)	દવે હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, માર્ચ–૨૦૦૦
(૫૨)	શ્રી ગુણાતીતાનંદ	મૂળ અક્ષરમૂર્તિ	પ્રકા. સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–

	સ્વામીની વાતો	સદ્ગુરુ	અમદાવાદ, અગિયારમી આવૃત્તિ, ઈ. સ. જુલાઈ–૧૯૯૭
(૫૩)	શ્રીજી ચરિત્ર વિહાર (ભાગ–૩)	સાધુ અક્ષરજીવનદાસ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ–૨૦૦૦
(૫૪)	શ્રીજીના પ્રસાદીના પત્રો	–	સંપા. કોઠારી માધવલાલ દલસુખરામ પહેલી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૨
(૫૫)	શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ (ભાગ–૨)	તુલસીદાસ	પ્રકા. ત્રિભુવનદાસ ક. ઠક્કર, સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. દશમી આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૦૫
(૫૬)	શ્રી દેવાનંદ કાવ્ય	દેવાનંદસ્વામી	પ્રકા. શાસ્ત્રી નારાયણ સેવાદાસજી, મૂળી, સંવત–૨૦૨૫
(૫૭)	શ્રી નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય	નિષ્કુળાનંદ મુનિ	સદ્ગુરુ પુરાણી સ્વામિ હરિસ્વરૂપદાસજી શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર, ભૂજ–કચ્છ, બીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૮૦
(૫૮)	શ્રી બ્રહ્મસંહિતા પૂ. સદ્ બ્રહ્માનંદસ્વામીનું જીવન અને કવન	રાજકવિ માવદાનજી	સંપા. રાજકવિ માવદાનજી ભીમજીભાઈ રત્નુ, જામનગર, બીજી આવૃત્તિ, સંવત–૧૯૬૬
(૫૯)	શ્રી ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતો	–	પ્રકા. શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુળ, રાજકોટ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૫૩
(૬૦)	શ્રીમદ્ ભાગવત (ભાગ–૨)	મહર્ષિ વેદવ્યાસ	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, આવૃત્તિ સોળમી, ઈ. સ. ૧૯૬૫
(૬૧)	શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય	પટેલ વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ	પ્રકા. સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, સંવત–૨૦૦૭
(૬૨)	શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ (ભાગ–૧)	વાલ્મીકિ	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૧૫

(૬૩)	શ્રી સ્વામિનારાયણ	બ્રહ્મચારી ચીમનલાલ લક્ષ્મીનારાયણ	સંપા. વિષ્ણુપ્રસાદ રતનરામ ઠાકોર, શ્રી રામકૃષ્ણ ભુવન, ગુજરાત સોસાયટી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ.
(૬૪)	શ્રી સ્વામિનારાયણ દ્વિશતાબ્દી સ્મૃતિ ગ્રંથ	–	સંપા. શ્રી સ્વામિનારાયણ દ્વિશતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ, અમદાવાદ–૧૯૮૧
(૬૫)	"શ્રી સ્વામિનારાયણ વેદાંત દર્શન એક રૂપરેખા"	પ્રો. રમેશ મ. દવે વગેરે	પ્રકા : સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ, મેં–૧૯૯૨
(૬૬)	શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો સચિત્ર ઈતિહાસ	–	સંપા. શાસ્ત્રી સ્વયંપ્રકાશદાસજી, શાસ્ત્રી સ્વયંપ્રકાશદાસજી, સ્વામિનારાયણ મંદિર, અમદાવાદ, સંવત–૨૦૧૭
(૬૭)	શ્રી સહજાનંદ સ્વામી	દવે હર્ષદરાય ટી.	શ્રી ભાગવત ધર્મ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા–૧, મુંબઈ.
(૬૮)	શ્રી હરિચરિત્રામૃતસાગર (ભાગ–૧ થી ૫)	આધારાનંદમુનિ	સંપા. શાસ્ત્રી હરિપ્રકાશદાસ, પ્રકા. શ્રી સ્વામિનારાયણ સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, સેકટર–૩૩, ગાંધીનગર, બીજી આવૃત્તિ–૧૯૯૫.
(૬૯)	શ્રી હરિલીલામૃત (ભાગ–૧ થી ૫)	આચાર્ય વિહારીલાલજી મહારાજ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ, જુલાઈ–૧૯૯૭
(૭૦)	સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા	ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ	પ્રકા. જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર–અમદાવાદ, નવમી આવૃત્તિ, ઓગસ્ટ–૧૯૫૨.
(૭૧)	'સંત સાગર'	રમણલાલ સોની	પ્રકા : શ્રીમતિ રસિકબાળા રમણલાલ સોની અમદાવાદ, ડિસેમ્બર–૧૯૮૫.
(૭૨)	સદ્. શ્રી નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો	–	સંપા. સ્વામી ઘનશ્યામ પ્રકાશદાસજી પ્રકા. આચાર્યશ્રી તેજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી, ચોથી આવૃત્તિ, ઓક્ટોબર–૧૯૯૬

(૭૩)	સહજાનંદ ચરિત્ર	પ્રો. રમેશ મ. દવે	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ, જૂન–૧૯૮૮
(૭૪)	સહજાનંદ સ્વામી અથવા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય	મશરૂવાળા કિશોરલાલ	નવજીવન પ્રકાશન મંદિર–અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ડિસેમ્બર–૧૯૫૬
(૭૫)	સૂરત સોનાની મૂરત	દેસાઈ ઈ✓રલાલ ઈચ્છારામ	પ્રકા. ઈ✓રલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ, સંવત–૨૦૧૪
(૭૬)	સો ઉપનિષદો	–	પ્રકા. સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, વિ. સં. ૨૦૦૩
(૭૭)	સ્ત્રી–પુઢ ષ મર્યાદા	મશરૂવાળા કિશોરલાલ	નવજીવન પ્રકાશન મંદિર–અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ, એપ્રિલ–૧૯૯૧
(૭૮)	સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	(સંકલિત)	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, નવેમ્બર–૧૯૯૨.
(૭૯)	સ્વામિનારાયણ કથામંગલ	સોની રમણલાલ	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, પાચમી આવૃત્તિ, જૂન–૧૯૯૨
(૮૦)	સ્વામિનારાયણ વેદાંત પરીચય	પ્રો. રમેશ મ. દવે	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ દ્વિતીય આવૃત્તિ, જુલાઈ–૧૯૯૪.
(૮૧)	સ્વામિનારાયણ સંત સાહિત્ય	ચૌધરી રઘુવીર	બોચાસણવાસી અક્ષરપુઢ ષોત્તમ સંસ્થા અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ફેબ્રુઆરી–૧૯૮૧
(૮૨)	સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઐતિહાસિક સમાલોચના	વ્યાસ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર	ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનો અહેવાલ– અધિવેશન બારમું.
(૮૩)	સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સ્ત્રી– પુઢ ષ મર્યાદા	પ્રો. દવે પૂર્ણિમા મ.	સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ–૧૯૯૬

△▲△▲△▲△▲

(૩) હિન્દી ગ્રંથો

ÊD	XLQFS	, BS	; 5FNSq5|SFXS
s!f	5ZF6vIJDX	VFRFI A , NJ p5FwIFI	RFBdAF IJnFEJGvJFZF6 ; L TTLI VFJI¿v!)(*

(૪) અંગ્રેજી પુસ્તકો

Sr.	Title	Author/Publisher
(1)	Cambridge History of India	H. H. Dodwell S. Chand and Co. New Delhi, Vol.5, 1963
(2)	The History of Kathiawad	H. Wilber force-Bell Ajay BooK Service, New Delhi, 1980

△▲△▲△▲△▲

(૫) સામયિકો

વર્તમાનપત્રો :

(૧)	ગુજરાત સમાચાર	સોમવાર તા. ૫ માર્ચ–૧૯૯૦
(૨)	ગુજરાત સમાચાર	બુધવાર તા. ૩૧ મે–૨૦૦૦
(૩)	ગુજરાત સમાચાર	ગુઢ વાર તા. ૩૧ ઓગસ્ટ–૨૦૦૦

પાક્ષિક :

(૧)	સ્વામિનારાયણ સત્સંગ પત્રિકા	સંસ્થાપક : બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્વામીશ્રી યોગીજી મહારાજ વર્ષ–૨૭, અંક–૯, ૨ મે–૧૯૮૩

માસિક :

(૧)	સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ	તંત્રી : શાસ્ત્રી સ્વયંપ્રકાશદાસ પ્રકાશક : સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અમદાવાદ. ૧ વર્ષ–૨૮, અંક–૪, જાન્યુઆરી–૧૯૬૬ ૨ વર્ષ–૪૯, અંક–૧, જાન્યુઆરી–૧૯૮૭ ૩ વર્ષ–૪૯, અંક–૪, એપ્રિલ–૧૯૮૭ ૪ વર્ષ–૫૫, અંક–૬, જૂન–૧૯૯૩ ૫ વર્ષ–૫૫, અંક–૭, જુલાઈ–૧૯૯૩
(૨)	ગરવી ગુજરાત	લંડનથી પ્રસિદ્ધ થતું માસિક અંક : જાન્યુઆરી–ફેબ્રુઆરી–૧૯૮૯

ત્રૈમાસિક :

(૧)	પ્રેમવતી	પ્રકાશક : સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ–અમદાવાદ. વર્ષ–૧૫, અંક–૩, જુલાઈ–૧૯૮૭